

Michel Eyquem de MONTAIGNE

ESSAIS

Livre II

Paris. Gallimard

МІШЕЛЬ МОНТЕНЬ

ПРОБИ

Книга II

*З французької переклав
Анатоль Перепадя*

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проби Монтеня становлять шедевр французької філософської думки XVI сторіччя, велику книгу мудрості тієї буремної доби. Цей твір значною мірою має характер автобіографічних визнань; інспірований поглядами старожитніх філософів, він є чільним документом літератури ренесансового скептицизму, пов'язаного з елементами гедонізму та стоїцизму. *Проби* справили величезний вплив на письменство і філософію наступних віків, а титул оригіналу *Есеї* започаткував окремий літературний жанр.

Відповідальні за випуск:
Костянтин Сігов та Леонід Фінберг

Перекладач: Анатоль Перепадя
Літературний редактор: Валентин Корнієнко
Коректори: Наталія Буханевич, Наталія Анікієнко
Художнє оформлення: Ірина Пастернак, Ілля Першин
Комп'ютерне макетування: Тамара Жук

Cet ouvrage a été publié dans le cadre du Programme d'Aide
à la Publication «SKOVORODA»
de l'Ambassade de France en Ukraine
et du Ministère français des Affaires Etrangères

М 777 Мішель Монтень. **Проби.** — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. —
515 с.

УДК 1(44)“659”

ISBN 966-7888-89-4 (Багатотомне видання)
ISBN 966-378-025-8 (Том 2)

© Gallimard, 1962
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2006

ЗМІСТ

Замолоду – стоїк, з роками – скептик	7
<i>Розділ I</i> Про несталість наших учинків	11
<i>Розділ II</i> Про пияцтво	18
<i>Розділ III</i> Про один звичай на острові Кеї	28
<i>Розділ IV</i> Справи – на завтра	43
<i>Розділ V</i> Про сумління	46
<i>Розділ VI</i> Про вправи	50
<i>Розділ VII</i> Про почесні відзнаки	62
<i>Розділ VIII</i> Про батьківську любов пані д'Естісак	66
<i>Розділ IX</i> Про партянську зброю	86
<i>Розділ X</i> Про книжки	90
<i>Розділ XI</i> Про жорстокість	104
<i>Розділ XII</i> Апологія Раймунда Сабундського	119
<i>Розділ XIII</i> Як судять про чийось смерть	298
<i>Розділ XIV</i> Як наш дух сам собі стає на заваді	305
<i>Розділ XV</i> Як перешкоди розпалюють наші прагнення	306
<i>Розділ XVI</i> Про славу	313
<i>Розділ XVII</i> Про зарозумілість	327
<i>Розділ XVIII</i> Як завдавати брехню	363
<i>Розділ XIX</i> Про свободу сумління	369
<i>Розділ XX</i> Чистої насолоди, щоб до неї чогось не домішувалося, немає	374
<i>Розділ XXI</i> Проти лежнів	378
<i>Розділ XXII</i> Про поштових кур'єрів	382

<i>Розділ XXIII</i>	Про шкідливі засоби, застосовувані з добрим наміром	384
<i>Розділ XXIV</i>	Про велич римлян	388
<i>Розділ XXV</i>	Як не треба прикидатися хворим	390
<i>Розділ XXVI</i>	Про палюх	393
<i>Розділ XXVII</i>	Боягузтво – мати жорстокості	395
<i>Розділ XXVIII</i>	Всякому овочеві своя пора	405
<i>Розділ XXIX</i>	Про чесноту	408
<i>Розділ XXX</i>	Про виродка	415
<i>Розділ XXXI</i>	Про гнів	417
<i>Розділ XXXII</i>	В обороні Сенеки і Плутарха	425
<i>Розділ XXXIII</i>	Історія Спурини	432
<i>Розділ XXXIV</i>	Юлій Цезар про те, як вести війну	440
<i>Розділ XXXV</i>	Про трьох славних невіст	449
<i>Розділ XXXVI</i>	Про трьох найбільших славут	457
<i>Розділ XXXVII</i>	Про подібність дітей до батьків	464
	Вадим Скуратівський. Мішель Монтень – замість післямови	494
	ПРИМІТКИ	505

ЗАМОЛОДУ – СТОЇК, 3 РОКАМИ – СКЕПТИК

1575 року Монтень починає писати Апологію Раймунда Сабундського, розділ обсягом 200 сторінок, який ввійде до Книги II, не припиняючи при цьому писати Книгу I. Ось чому перше видання Проб, бордоське, текст А, 1580 року, могло з'явитися у двох томах, тобто, вмістити першу і другу книгу. А через два роки вийшло і друге видання, доповнене враженнями, здобутими від подорожі та від читання італійців Тассо, Гуаццо і Варкі.

За визнанням самого Монтеня, Проби повинні були мати якийсь центр. «Гротески» мали оточувати головну картину певного твору Ла Боесі. Проте чимало води сплигло між цим задумом і першим виданням: багаторічна праця над Апологією Раймунда Сабундського, посилення скептицизму, рання втрата автора Міркування про добровільне рабство. У першому виданні 1580 року Апологія постає як монумент, зведений на конкретному сюжеті, на теології Сабундського, і де Монтень вирішує виступати замість автора. Ось чому твір постає як лабіринт (Мішель Бютор): має видимий вхід і вихід, початок і кінець, але його теми повертаються назад і перехрещуються між собою. Ба більше, вони не відповідають цьому розділу: чимала частина їх заповідається чи розвивається деінде. Апологія виглядає центральною лише через солідну масу своїх сторінок.

Писання Проб веде Монтеня, хоч-не-хоч, до подальших зміщень центру, так нібито, раз тему вже піднято, над усе залишається манера письма, а не якийсь вимучений зміст. Забудькуватість, про яку заявляє Монтень, править за якийсь чудернацький привід: він виправдовує постійне перечитування твору і водночас конче потрібні доповнення, бо, бачте, минув певний відрізок часу і викладений сюжет уже не зовсім той. Він

виправдовує так званий нелад книжки; читач же, запам'ятовуючи по своєму, читає текст підряд, не розрізняючи один від одного повороту тієї чи іншої думки, яка, несамохіть, тікає від нас.

Більшість елементів, притаманних техніці монтенівського письма, викликають думку про якийсь текст, на який натрапив Монтень-читач. Щонайперше Монтень – читач чужих книг. Він починає з цього. Береться використати той чи інший приклад і часто переповідає історію з пам'яті, ризикуючи при цьому помилитись, оскільки плутає, як визнає сам, свої джерела. Цитати загалом виглядають точнішими й достеменнішими. Їх – леґіон. «Хтось, мабуть, скаже, що я тут лише зібрав чужі квіти, а від мене самого – тільки нитка, якою їх зв'язано». Запозичення у старожитніх авторів або у святоотецьких творах не завжди вимічені шрифтом чи подані окремо. Отож вивчення монтенівських джерел дуже плідне, хоч не завжди конечне. Бо його «нитка», певна річ, довша, ніж саме запозичення, і часто, вирвана з контексту, спотворює первісний сенс. Особливо це впадає в очі при цитуванні Платона, святого Августина чи Еклезіаста. Монтень постійно зіставляє чужий приклад чи цитату зі своїм особистим досвідом. Зв'язок між читанням інших, читанням себе і своєю практикою такий інтимний, що їх годі демаркувати. Потаємна нитка існує, як існує вона в кожному зразкові асоціативного мислення. Якщо ми сприймаємо сюрреалістичне письмо, то мусимо сприймати його і в Монтеня.

Старожитні дали Монтеневі те, що вони принесли іншим авторам XVI сторіччя: відкриття, що цитати, запозичення і примітки на берегах книжок теж становлять предмет вивчення. Проте Монтень у Пробах іде своїм шляхом: інші автори потрібні йому на те, щоб допомогти висловитися самому.

Проби пронизує авторова наскрізна ідея змалювання самого себе. «Я виставляю напоказ усього себе: щось наче кістяк, де з одного погляду можна побачити жили, м'язи, тужні, кожен складник на своєму місці. Я описую не свої рухи, а себе самого, свою сутність». Отже, перед нами нагота особистої і людської природи, а не зображення долі людської, взятої за модель. Це передає і стиль, в якому тоді спостерігається більше легковажності, безпосередності, ніж це зазвичай дозволяє його творчий

почерк. Монтень цурається всякої поетичної рвії, навіть там, де збирається писати прозу «з вибриками та ескападами». Жанр Проб тримається епістоли та діалогу куди міцніше, ніж барокова естетика, яка тяжіє, попри всю рясноту образів, до єдності значення.

Монтенівські образи, а надто метафори нічим не різняться від самого дискурсу. Дарма що багато з них запозичені, вони є складниками викладу і розвитку твору і ніколи не фігурують у вигляді оздоби до якогось ідеального світу. Образи є не лише матеріалізацією тексту, поетичним вкрапленням у конкретику, а самі по собі визначають матеріальну і плотську природу Проб. Монтень більше вдається до метафор, ніж до теоретичних розважань, здатних швидше тільки все звести до загальників. Читання Проб у їхньому метафоричному світлі дає уявлення про своєрідність різних філософських шкіл, пройдених їхнім автором, і знову вертає нас до класичного визначення скептицизму, стоїцизму, епікуризму чи прагматизму.

Розділ I

ПРО НЕСТАЛІСТЬ НАШИХ УЧИНКІВ

Ті, хто загадується над людськими вчинками, найбільше зазнають клопоту в тім, аби узгодити їх між собою і звести до спільного знаменника: адже зазвичай наші дії такі суперечливі, аж не віриться, щоб вони плинули з одного й того самого джерела. Марій Молодший виявляється то Марсовим, то Венериним сином. Папа Боніфаций Восьмий прийшов (подейкують) до влади як лис, на престолі поведився як лев, а вмер як собака. А хто б повірив, що Нерон, цей живий образ жорстокости, коли йому дали підписати, за статутом, засуд на горло злочинця, скрикнув: «Краще б мені бути неписьменним!», так йому стискалося серце на думку відібрати комусь життя. Таких прикладів безліч, ба, кожен може викласти їх цілий міх, і мені видається дивним, коли іноді розумні люди силкуються міряти всі людські вчинки однією міркою, а все через те, що несталість уявляється мені найзвичайнісінькою і найочевиднішою вадою нашої натури; свідченням цього є славетний вірш скалозуба Публілія:

Кепська та рада, яку нам годі змінити.

Публілій Сир у цитаті Авла Геллія, XVII, 14.

Можна з певною правдоподібністю уявити собі людину з її поводження; але з огляду на природну несталість звичаїв та суджень, мені часто видавалося, ніби й добрі письменники помиляються, вперто намагаючись подати нас цільними і незмінними людьми. Вони обирають якусь загальну рису і в її світлі систематизують і тлумачать усі вчинки даної особи, а те, що на цей копил не налазить, відкидають як обстружки. Одначе з Августом їм не повелося; цей муж чого тільки в житті не наброїв і куди тільки не поривався – найсміливіші судді й ті розвели руками. Щодо мене, то мені найважче

увявити собі в людині сталість, а найлегше несталість. Хто розглядатиме докладно і відрубно кожен випадок по випадкові, розглядаючи кожен випадок, зуміє добратися до суті.

У всій старожитності нелегко набрати десяток мужів, які б провадили своє життя за якимсь нерушимим, добре продуманим планом, цією головною метою мудрості. Якщо вдатися до визначення одним словом, звівши до одного всі житейські правила, зазначає давній письменник, мудрість полягає в тім, аби «одночасно хотіти і не хотіти тієї самої речі». «Навряд чи треба (зазначає він) додавати: з умовою, що хотіння справедливе, інакше йому не випадає бути завше одним і тим самим». Справді, я давно побачив, що переступ є не чим іншим, як порушенням ладу і браком міри, а, отже, не випадає сполучити його зі сталістю. Демостен, як твердять, сказав, що «початком всякої цноти є застановлення і розвага, а метою й вершиною її – сталість». Якби ми по зрілому розмислі обирали якийсь шлях, то обрали б найкращий; але нікому це не в голові:

*То відкидає жадане, то прагне того, що відкинув;
Так і вирус, незгідний в усьому з життєвим порядком.*

Горацій, Послання, I. 1, 100.

Пер. Андрія Содомори

Ми звичайно йдемо за нашими уподобаннями, ліворуч, праворуч, угору, вниз, туди, куди нас несе несподіваний буревій. Ми думаємо про те, чого хочемо, лише в тій хвили, коли цього хочемо, і міняємось, мов та звірючка, що набуває забарвлення того місця, де опиняється. Не встигли ми щось надумати, як уже передумали, потім знову вертаємося до надуманого; якась круговерть вагань і непевности.

Сіпають нас, немов тую цяцьку на нитці.

Горацій, Сатири, II, 7, 83

Ми не йдемо, а нас несе, ніби якусь річ на плаву, то повільно, то прудко, залежно від того, бурхлива течія чи спокійна:

*Так ото кожен від себе тіка, та нікому, звичайно,
Ще не вдалося втекти: хоч-не-хоч зостається з собою.*

Лукрецій, Про природу речей. III, 1070.

Пер. Андрія Содомори

Щодня нові схотінки; гумори наші міняються вкупі з плином часу:

Думка в людей на землі такою буває, яку їм

Батько безсмертних і роду людського в той день посилає.

Гомер, Одисея, XVIII, 136 Пер. Бориса Тена

Ми хитаємося між усілякими намірами; нашим прагненням бракує сталості, свободи, постійності.

Якби хтось у душі визначив і встановив для себе якісь права та певне поведження, ми бачили б у його житті статечність, лад і узгодженість одних речей з іншими.

У агригенців Емпедокл зауважив ось який нелад: вони віддавалися розкошам, наче збиралися назавтра померти, і водночас споруджували такі будинки, ніби збиралися жити вічно.

Про деяких людей судити неважко. Взяти бодай Катона Молодшого: торкни в ньому одну струну і відчуєш цілий акорд; це гармонія зграйних звуків, яка ніколи не підведе. А от у нас навпаки: скільки вчинків, стільки вимагається і суджень про кожен із них. Найнадійніше, на мою думку, було б пояснювати вчинки довір'ям, не вдаючись до копітких досліджень і не висновуючи звідти інших висновків.

Під час ворохобні у нашому бідолашному краю, як мені оповідали, одна дівчина, моя сусідка, викинулася з вікна, рятуючись від гвалту брутального жолдака, свого постояльця. Вона не розбилася на смерть і, щоб довести свій намір до skutku, хотіла перерізати собі горло ножем, і хоч їй не дали цього зробити, встигла сильно покалічитися. Потім вона сама визнала, що жолдак ще тільки докучав їй умовляннями, проханнями та подарунками, але вона боялася, що він удасться до гвалту. Отож лемент, поведження, її кров свідчили про цноту, гідну чеснот Лукреції. А проте я дізнався напевне, що перед тим і потім ця дівка була не така-то вже й недотика. Як говориться у прислів'ї: «Якщо ти, скромник і тишко, облизав макогона від жінки, не квапся думати про її неприступність, випаде нагода, і ослятник доможеться свого».

Антигон, уподобавши одного вояка за мужність і сміливість, звелів лікарям вилікувати його від загнаної всередину задавненої хвороби. Зауваживши, що по одужанню вояк утратив сміливість,

Антигон спитався, що його так змінило, аж він став боягузом. «Ти сам, пане, – відповів вояк, – урятувавши мене від муки, через яку світ мені знемилився». Лукуллового жолдака пограбували вороги, і він, з помсти, теж напав на них і добряче пошарпав. Коли він відшкодував свої збитки, Лукулл, переконавшись у його доблесті, почав схиляти його, обіцяючи кози в золоті, до участі в небезпечному бойовому виступі:

Так що й лякливий, почувши таке, набрався б одваги.

Гораций, Послання, 2, 36

Пер. Андрія Содомори

«Доручи цю справу, – відповів вояк, – якомусь небораку, якого вони обчухрали»,

Той, хоч був селянином, та все ж відповів йому тонко:

«Піде, куди закликаєш, лиш той, кому вкрадено черес».

Гораций, Послання, 2, 36

Пер. Андрія Содомори

Мехмед, як відомо, перегнав на гречку Гасана, вождя своїх яничарів, за те, що військо його зазнало поразки від мадярів, а він сам показав себе страхополохом. Гасан у відповідь як був зі зброєю в руці, так і кинувся в гущу ворогів, і зразу наклав головою. Було то не так спробою виправдатися, як відрух, породжений зміною почуттів, і свідчив його вчинок не так про вроджену сміливість, як про нову розпуку.

Не дивуйтеся, як той, кого ви бачили вчора завзятцем, завтра виявиться не меншим тхором; гнів чи потреба в чомусь, якась товариська компанія чи вино, а може, звук сурми змусили його підошвами кресати. Причина тут не в почуттях, викликаних свідомістю чи розумом, а в почуттях, породжених обставинами. Чи ж дивина, що в інших, одмінних обставинах і він сам змінився?

Ця добачена у нас мінливість і суперечливість, ця схильчивість і спонукала одних припустити у нас існування двох душ, а інших – двох потуг, що штовхають нас у протилежні боки, одна до добра, друга до зла; інакше годі витлумачити, чому ми постійно впадаємо з одних крайнощів у інші.

Проте не лише випадковості попихають мною як-хотя, а й сам я віюся і куйовджуся через несталість своєї натури; хто приглянеться до себе пильніше, той ніколи себе не побачить двічі в одному й тому самому стані. Я надаю своїй душі то однієї, то іншої подоби, залежно від того, в який бік її поверну. Якщо я говорю про себе по-різному, то лиш тому, що по-різному на себе дивлюся. У мені закладені всі суперечності, і кожна допоминається своєї черги. Несміливий, зухвалий; скромний, розіпсілий; базіка, мовчан; роботящий, розледачілий; тямущий, тупий; уїдлиий, добродушний; брехун, правдомовець; учений, неук; і щедрий, і скупий, і марнотратний. Усе це я бачу іноді в собі, залежно від того, якими очима дивитись. Кожен, хто приглянеться до себе уважно, знайде у собі та в своїх судженнях, цю несталість, ці розбіжності. Я не можу нічого назвати в собі простого, цільного і сталого, не можу схарактеризувати себе єдиним словом, що не передбачало б антитези. *Distinguo** – такий найперший засновок моєї логіки.

Хоча я завше прагну схвально відгукуватися про добро і тлумачити радше схвально усе, що наближається до нього, мушу визнати, що через особливості нашої натури часто сама нищість штовхає нас на добрі справи, якщо тільки не судити про це добро єдино за нашими постановами. Ось чому за лицарський учинок не можна ще назвати людину лицарем; хто лицар насправді, той буде ним завжди за кожної okazji. Якби це було ознакою доблесті, а не випадковим поривом, цей муж був би небоян у всіх випадках, як сам-один, так і в гурті; як у єдиноборстві, так і в битві; бо що б там не казали, нема одної відваги на вуличній бруківці, а іншої на бойовищі. Однаково мужньо справдешній лицар перетерпів би як хворобу в ліжку, так і рану на бойовищі і не боявся б смерті вдома більше, ніж у січі. Не довелося б нам бачити, як такий лицар відважно кидається у вилам у мурі, а потім лементує, мов баба, над програним судовим процесом чи втратою сина – він завжди лишатиметься самим собою.

Коли муж вонпить духом від образи, але гідно терпить убозтво або коли хтось боїться ланцета голяра, проте виказує

* Розрізняю (латин.)

гарт перед мечем ворога, то в цьому разі вартий хвали чин, а не сама людина.

Багато греків, зауважує Цицерон, не сміють глянути в очі супостатові, а мужньо зносять недуги, зате у кимврів та кельтиберів зовсім навпаки.

Не може бути однаковим те, що не походить з однієї певної причини.

Цицерон, Тускуланські розмови, II, 27.

Нема хоробрості вищої, ніж Олександрова; однак це лише хоробрість свого роду, не завше однаково повна і всеосяжна. Хоч яка вона неподобна, але має свої плями. Ми знаємо, як Олександр розгублювався за найменшої підозри щодо змови та замаху на його життя; як сказано і несамовито провадив він слідство проти зловмисників, аж потьмарювався зі страху його природний розум. Так само забобон, якому він так сильно улягав, теж не позбавлений цих легкодухості. Його надмірний жаль із приводу вбивства Кліта теж свідчить про його вразливість.

Наші вчинки не що інше, як окремі, не узгоджені між собою дії, коли *гордують розкошами, але піддаються горю, зневажають славу, але не виносять ганьби*. Цицерон, *Про обряди, I, 21*; ми прагнемо сподобитися честі, платячи фальшивою монетою.

Цнота жадає, щоб її дотримувалися задля неї самої; і якщо нею маскуються для інших цілей, вона живенько зриває маску з нашого обличчя. Це яскрава і незмивна барва; якщо ми раз нею просякли, то вона вже нас не полишить, хіба вкупі з крамом. Ось чому, аби судити про людину, треба довго і пильно стежити за нею: якщо сталість її невластива, як у того, в кого *життєва дорога обмислена і передбачена*, Цицерон, *Парадокси, V, 1*, якщо вона, залежно від різних випадковостей, змінює шлях (так-так, саме шлях, бо ходу можна пришвидшувати або сповільнювати), дайте їй іти самій – така людина йде туди, куди вітер віє, як говориться в приказці нашого Тальбота.

Не дивно, мовить один старожитній автор, що ми дуже залежимо від випадку, адже те, що ми живемо, теж випадковість. Той, хто не скерував свого життя на якусь мету, не потрапить вибудувати і

окремих учинків. Хто не має в голові цілості, не зуміє розпоряджатися і її частинами. Навіщо набір фарб тому, хто не знає, що йому малювати? Ніхто не будує цільних планів на весь вік, ми обмірковуємо плани лише почасти. Лучник має спершу знати, куди цілить, а потім уже пристосовує руку, лук, стріли та свої рухи. Наші замисли хибують, бо не мають єдиного призначення та мішені. Нема ходового вітру для того, хто не відає, до якого порту пливати. Я не поділяю судового вироку щодо Софокла, ухваленого, коли всупереч синовому позову після прослуховування в суді однієї його трагедії батька визнано здатним вести хатню господарку.

Я не вважаю, що паростяни, послані покласти край безладові серед мілетян, зробили слушний висновок зі свого спостереження. Відвідуючи острів, вони побачили, що деякі кавалки землі краще оброблені, а господарки ліпше ведуться, ніж інші; вони записали імена господарів цих полів та подарок і, скликавши віче, проголосили, що ставлять цих людей заряджати державою, бо, мовляв, ці господарі так само піклуватимуться про громадське добро, як піклувалися про своє власне.

Ми всі схожі на клаптики цупкого і пістрявого краму, кожен з яких має інший візерунок. Через цю строкатість ми різнимось від самих себе не менше, ніж відрізняємось від інших.

Неабияка то річ: бути завше самим собою.

Сенека, Листи, 120.

Якщо амбіція може навчити людей і мужності, і твердості, і щедрості, ба, навіть справедливості; якщо в серце крамарчука, виростлого в мізерії та байдиківанні, жадібність зможе вселити відвагу і змусить його покинути отчий дім і пуститися по морю, здавшись на волю хвиль і гнівливого Нептуна на вутлому суденці; якщо вона може навчити його обачності та розваги; якщо Купідон сам вселить рішучість і сміливість у груди молокососів, ще не вільних від покари лозиною, і гартує ніжне серце дівчат ще під фартушком маток:

Мимо нічних сторожів він дівчину нишком проводить:

Смерком до друга вона стиха крадеться сама.

Тібулл, Кн. II, I, 75

то не клопіт зрілого розуму судити нас лише за нашими зовнішніми вчинками; треба шукати всередині нас: засягнути до самого споду і з'ясувати їхні рушії. Але, оскільки це справа важка і варівна, я волів би, щоб дослідників було якнайменше.

Розділ II

ПРО ПИЯЦТВО

Світ не що інше, як безмежне розмаїття і несхожість. Вади ріднить між собою те, що вони вади, і саме так розуміють їх стоїки. Та хоч вони всі такі вади, а все ж вади не однакові. Важко припустити, щоб той, хто переступив запроваджену межу на сто кроків –

Далі й ближче від них – даремно шукатимеш правди.

Горацій, Сатири, I, 1, 107

Пер. Андрія Содомори

не був більшим лиходієм, ніж той, хто переступив її на десять кроків; або що вчинити святокрадство не більший гріх, ніж украсти головку капусти на городі:

Врешті сам розум підкаже, що той, хто в чужому городі

Шкоди капусті завдав, і той, хто нічною порою

Храм обікрав, провинились по-різному.

Горацій, Сатири, I, 3, 115

Пер. Андрія Содомори

У згаданих переступах стільки само різниці, скільки й у будь-чому іншому.

Не розрізняти ваготи і розмірів злочинів вельми небезпечно. Це дасть змогу вбивцям, запродавцям, тиранам вийти сухими з води. Не слід, щоб їхнє сумління заспокоювала думка, що хтось там ледацюга, гульвіса чи недовірок. Кожний любить обтяжувати гріх свого сусіда і злагоджувати свою власну провину. Як на мене, навіть судді помиляються у класифікації наших гріхів.

Сократ мовив, що найперше завдання мудрості – розрізняти добро та зло; те саме й ми, для кого грішники є всі, повинні сказати

про вміння розрізняти прогріхи, бо без нього – і то вельми тонкого – годі побачити, хто білий, а хто чорний.

Щодо пияцтва, то воно видається мені пороком особливо грубим і паскудним. До гріхів інших більше причетний розум; є вади, що мають у собі щось майже шляхетне, як можна так сказати. Є хиби, пов'язані зі знанням, із рвією, з мужністю, з розважливістю, зі спритом та лукавством; що ж до пияцтва, то ця вада геть-то тілесна і земна. Тому найгрубішим з усіх суцхих нині народів є той, у кого ця ганджа панівна. Інші вади тьмарять розум, а пияцтво нівечить і руйнує тіло.

*Врешті, чому, коли глибоко в нутроці наші проникне
В'їдлива сила вина і по жилах вогнем розліється,
Важчає тіло нараз, неслухняними робляться ноги,
Щось нерозбірливе меле язик, воложєє наш розум.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 475

Пер. Андрія Содомори

Найгірший стан людини, коли вона втрачає свідомість і владу над собою. І між іншим кажуть і таке: як муст, збираючись у начинні, випихає все зі споду на поверхню, так вино розв'язує язика і змушує вибіхувати найпотаємніше тих, хто випив зайвого:

*Ти мудреців думки
І таємниці їх Лієс –
Жартівником викривати вмієш.*

Горацій, Оди, III, 21, 14

Пер. Андрія Содомори

Йосиф розповідає, що вивідав таємницю у посланого до нього ворожого посла, напоївши його. Однак Август, звірівшись Луцію Пізоніві, тому, хто підбив Тракію, з найпотаємнішими своїми справами, нічого попри те не програв, так само як Тіберій, зрадивши Косові всі свої заміри; а проте відомо, що обидва вони були вельми голінні до вина і часто і того і того виносили з сенату наліганими:

Жили його, як зазвичай, роздуті вчорашнім вином.

Вергілій, Буколіки, VI, 25

А ось Цимброві, як і Касію, водопивцеві, змовники звірили намір убити Цезаря, хоч перший з них частенько упивався. Цимбер відповів

дуже дотепно: «Щоб я та зносив цього тирана, коли вина і то не завжди годин знести?» Відомо також, що німецькі найманці, п'яні як хлющ, зроду не забувають ні свого коліна, ні гасла, ні свого звання:

Хоть хисткі на ногах, белькотливі, а спробуй, хмільних їх, побити!

Ювенал, Сатири, XV, 47

Я не міг би собі уявити чорного, тривалого і безберегового пияцтва, якби не вчитав ув історії такий випадок. Аттал, запросивши на вечерю Павсанія з нищим наміром зганьбити його (того, хто згодом з цієї самої причини забив Філіпа, царя македонського, що довів своїми високими прикметами, яке гарне виховання дістав він у домі Епамінонда та в його товаристві), напоїв його так, що той, одурівши, мов яка підтіпанка, почав віддаватися вісярям і найпідлішим хатнім служникам.

Щось схоже розповідала мені одна вельми шанована дама. Під Бордо біля Кастра, де лежить її маєток, одна селючка, вдова, відома своєю чеснотою, зауважила в собі перші ознаки вагітності. «Якби я мала мужа, – похвалилася вона сусідам, – то подумала б, що я понесла». Щодня підозра щодо її ваготи зростала і нарешті справа стала очевидною. Тоді вона вдалася до панотця, аби він з амвона оголосив, що вона обіцяє тому, хто признається у своєму вчинкові, пробачити йому і, якщо він буде не від того, пошлюбити його. І от молодий пахолок, підбадьорений такою заявою, освідчив, що якось на святах після щедрої пиятики застав її при коминку, геть-то оспалу і в такій нескромній позі, що зумів заволодіти нею, не збудивши. Вони ще й досі живуть пошлюблені.

Відомо, що старожитні не дуже осуджували за цю налогу. У творах багатьох філософів про неї мовиться м'яко. Навіть між стоїками є такі, які радять іноді промочувати горло, але заживати не кінських доз, а рівно стільки, скільки треба, щоб душу обавити:

*Пальма першості в тому турнірі на доблесть
за великим Сократом.*

Максиміан, I, 47

Катон, визнаний цензор і напутник інших, стягував на себе докори тим, що любив заливати сліпи:

*Та й сам Катон старий, бувало,
Мужність вином гартував охоче.*

Горацій, Один, III, 21, 11.

Пер. Андрія Содомори

Уславлений Кір, показуючи свою вищість над братом Артаксерксом, хвалився ще й тим, що за виграшки переп'є його. Навіть у найкультурніших і найосвіченіших народів заведено було пити досхочу. Я чув від паризійського лікаря Сільвія, що для того, аби шлунок не лінувався, добре раз на місяць дати йому гарту і змусити його працювати. Про персів пишуть, що вони радилися про важливі справи під мухою.

Щодо мене, то ця вада гідка не так моєму глуздові, як моїй вдачі та моїм уподобанням. По-перше, я легко пристаю на авторитетну думку старожитніх авторів, а по-друге, я справді вважаю: пияцтво – то безтямна і ница вада, хоча й не така лиха та шкідлива, як інші, на які слабує людська громада. Звичайно, такої втіхи, щоб її не доводилося видихати, нема, а проте я думаю, що ця вада обтяжує наше сумління менше, ніж інші, не кажучи вже про те, що не вимагає якихось хитромудрощів і задовольняти її легше, а це теж не абищо.

Один достойний і вже літній муж хвалився мені, що чарка у нього серед тих трьох головних радощів, які ще лишилися йому в житті. Та пив він нездало: тут треба уникати вишуканості й виявляти в доборі вин меншу перебірливість. Якщо ви хочете, щоб вино вам смакувало, то повинні йти на те, щоб воно іноді видавалося вам несмачним. Хто бажає бути добрим пияком, повинен зректись тонкого смаку. Німці, так ті п'ють однаково охоче будь-яке вино. Вони воліють за краще жлуктити, ніж смакувати. Це простіше. Для німців втіха в тім, щоб вина було хоч залийся, щоб воно було приступне. Щодо французької звички пити, за обідом та за вечерею, помірковано і з острахом за здоров'я, то така звичка позбавляє нас багатьох принад Бахуса. Слід присвячувати цьому богові більше часу, озброївшись більшою витривалістю. Греки та римляни вділяли йому цілі ночі, а нерідко доточували ще й день. Треба б пригощатися щедріше й регулярніше. Я знав одного вельможу, вершителя життя

і щасливця долі, так той окутував за трапезою сім кварт вина, а відтак робився ще проникливіший і мудріший, розв'язуючи державні справи. Втіха, яку ми хочемо зробити життєвим правилом, повинна займати в ньому більше місця. Треба поводитися так, як розсильні з крамниці або робітники; не можна поминати жодної нагоди випити і слід завжди пам'ятати про це бажання. Скидається на те, що ми з кожною дниною скорочуємо приємні години, відведені на чаркування, і що раніше в наших господах, як я спостерігав у дитинстві, всілякі частування та підживки були куди частіші й звичніші, ніж оце нині. Чи означає це, що ми в дечому вдосконалюємося? Аж ніяк! Це означає хіба, що ми жируємо більше, ніж наші батьки. Адже справно жирувати і щедро ходити коло чарок годі. З одного боку, велелюбність послабила наш шлунок, а з другого, постування робить нас джигунами, ласішими до любовних утіх.

Про те, які чеснотливі були колись люди, я чув чимало батькових розповідей. Чеснота, за його словами, якнайкраще відповідала звичаям тодішнього жіноцтва. Батько мій говорив мало і вельми влучно, присмачуючи свою мову деякими виразами не зі старожитніх, а з нових авторів, надто гишпанських; з гишпанських книжок настільним у нього був твір, званий у гишпанців *Марком Аврелієм*. Поводився він з приємною гідністю, напрочуд скромно і сором'язливо, одягався вельми ретельно і ходячи пішки, і їздячи верхи. Він завше дотримувався свого слова, і в питаннях сумління і віри радше схилявся до маловірства, ніж до інших крайнощів. Він був присадкуватий, але сповнений снаги, мав гарну поставу і був напрочуд зграбний. Лице в нього було приємне, смагляве. У всіляких тілесних управах виявляв сприт і вміість. Я ще бачив киї, обважені свинцем, щоб розвивати, як мені казали, силу рук, при підготовці до гри у скраклі або до фехтування, а також черевики зі свинцевими набійками – потім легше бігатиметься та стрибатиметься. З раннього дитинства в моїй пам'яті з ним пов'язані маленькі дива. Коли йому минулося вже шістдесят, я не раз бачив, як він, сміючись із нашої незграбності, стрибав у кожусі на коня, як перескакував через стіл і як, піднімаючись сходами до себе, долав три-чотири приступки. Він

запевняв, що у всьому нашому краї годі знайти бодай одну шляхтянку з лихою славою, і розповідав про те, як йому випадало ночувати зі шляхетними доннами, і вони поводитися бездоганно. Він присягався, що залишався непорочним аж до одруження. Багато років він провів ув Італії, беручи участь в італійських походах, про які залишив нам власноручний діаріуш із описом усього, що було; цей опис він вів і для свого особистого і для громадського користування.

Тим-то й одружився він пізенько, після повернення з Італії 1528 року, коли йому було тридцять три роки.

Та вернімося до зеленого змія.

Надокуки староців, які потребують підпори і якогось відсвіження, цілком слушно могли б пробудити в мені хіть навчитися пити, бо це одна з останніх утіх, позоставих по тому, як роки забрали одну по одній решту. Випиваки, знавці цього діла, кажуть, що природне тепло насамперед з'являється в ногах; воно зрідні дитинству. Ногами воно піднімається вгору, в середині ділянки і, осідаючи там надовго, викликає, як на мене, єдине щире тілесне раювання (інші втіхи бліді супроти нього). Нарешті, сотаючись угору на кшталт випарів, воно доходить до нашої горлянки і тут робить останню зупинку.

І все ж мені в голові не вкладається, як можна чути й далі насолоду від пиття, коли пити вже не хочеться, як можна навіяти собі штучне і протиприродне бажання пити надміру. Мій шлунок був би на таке нездатний: він може вмістити лише те, що йому необхідне. Я звик пити лише під час їди – ось чому під кінець завжди п'ю найбільшу кварту. А що на старощах наше піднебіння послаблене якимось катаром чи спотворене іншим ганджем, то вино видається нам ліпшим мірою того, як ми споліскуємо і прочищаємо ним наші пори: принаймні я не пам'ятаю такого, щоб воно мені посправжньому смакувало з першого ковтка. Анахарсіс дивувався, що греки наприкінці трапези пили з більших коряків, ніж на її початку. Як на мене, це робилося з тієї самої причини, з якої й німці починають наостанку змагатися, хто кого переп'є. Платон забороняв дітям пити вино до вісімнадцяти і забороняв напиватися раніше, ніж у

сорок років; тим же, кому за сорок, він рекомендував утішатися вином досхочу і щедро поклонятися Діонисові, що приборкує і втишує жагу, подібно до того, як вогонь топить залізо. Ба, у своїх *Законах* він вважає такі учти корисними (аби лиш застільний голова стримував бешкетників), адже сп'яніння – то гарне і непомильне випробування вдачі людської; до того ж воно може вельми помічне для літніх людей: може так їх збадьорити, аж вони затанцюють або заспівають, чого б не зважилися зробити по тверезому. Вино здатне загартувати душу й тіло. Одначе Платон схвалює такі обмеження, почасти запозичені ним у картагенців: слід утримуватися від вина у військових походах; кожному урядовцю і кожному судді не можна брати ані краплі в рота при виконанні своїх повинностей та розв'язанні державних справ; пити не слід ні в денні години, відведені для інших справ, ані тієї ночі, коли бажають зачати дитину.

Кажуть, філософ Стільпон, пригнічений старощами, навмисне пришивдшив свій кінець, надуживаючи вином. З тієї самої причини, але не своєю волею, згас уже хирий Аркесилай. Водночас давнина нам лишила потішну загадку: чи піддається душа мудреця дії вина?

А задуму жени, не замикайся в ній!

Горацій, Оди, III, 28, 4

Пер. Андрія Содомори

На яку тільки дурість не наражає нас надмірний гонор! Найстатечнішій душі треба дбати про те, щоб твердо стояти на ногах і не grimнути додолу через власну кволість. Між тисячами душ нема жадної, яка бодай хвилю у своєму житті трималася б міцно і певно, і навряд чи здатна душа за своєю природною властивістю бути такою. Якщо додати до цього сталість, то це вже, вважай, найвищий щабель досконалості; я маю на увазі, якщо ніщо її не похитне, а це залежить від тисячі випадковостей. Великий поет Лукрецій даремно філософує і натужує дух; хіба не стратив він розуму від приворот-зілля? Чи ви гадаєте, ніби грець не побив би Сократа з таким самим успіхом, як простого собі парубка? Декотрих хвороба доводила до того, що вони забували як їх звати, іншим легка рана забивала памороки. Бо і найбільший мудрець, усе-таки зостається людиною; а чи є щось

вразливіше, нікчемніше, зникоміше? Мудрість нітрохи не гартує нашої природи:

*Блідістю й потом рясним одночасно береться людина
Від голови аж до ніг, мовби терпне язик; пропадає
Голос, темніє в очах, дзвін у вухах стоїть, тож не диво,
Як і впаде хтось, коли підігнуться й коліна від жаху.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 155

Пер. Андрія Содомори

Людина не може не кліпати очима, як на неї замахуються. Вона не може не тремтіти, мов дитина, опинившись на краю провалля. Природа не утрималась від того, щоб не зберегти за собою ці незначні ознаки своєї переваги, нездоланні ні для нашого розуму, ні для стоїчної чесноти, аби нагадати людині про її смертність і малість. Вона блідне з тривоги, червоніє з сорому, ячить від кольок як не гучним і розпачливим зойком, то хрипким і зламаним голосом:

Хай нічого людського собі за чуже не вважає.

Теренцій, Сам собі кат, I, 1, 77

Поети, які роблять зі своїми героями все, що їм заманеться, не важаться позбавити їх здатності плакати:

Так він крізь сльози промовив і флоту пустивши повіддя.

Вергілій, Енеїда, VI, 1

Пер. Михайла Білика

З поета досить того, що він поскромлює і втишує нахили свого героя, але здолати їх він не годен. Навіть сам Плутарх, такий мудрий і тонкий суддя людських учинків, згадавши про Брута і Торквата, убивць власних дітей, висловив сумнів, чи цнота може зайти аж так далеко і чи ці люди не діяли, засліплені іншою пасією. Усі вчинки, що вибиваються за звичні межі, трактується у світлі від'ємному, бо нам не до мислі ні те, що вище за наш смак, ні те, що нижче за нього.

Даймо спокій стоїкам, які поклоняються гордині. Але коли навіть у філософській школі, з усіх шкіл найгнучкішій, ми чуємо такі похвалки Метродорові: *Я впіймав і заповав тебе, фортуно; закрив для тебе усі входи й виходи, щоб ти не змогла добратися до мене. Цицерон, Тускуланські розмови, V, 9; або коли Анаксарх, на розказ*

Нікокреона, кипрського тирана, кинутий у кам'яну ступу і катований ударами залізного товкача, не перестає вигукувати: «Товчіть, товчіть скільки подужаєте, не Анаксарха трощите, а його оболонку»; або коли ми чуємо, як наші мученики з полум'я волають до тирана: «Цей бік уже спечений, край і їж, м'ясо готове»; або коли у Йосифа ми читаємо, як дитя, геть розшарпане гострими щипцями і проткнуте шипухами, все вперто не схиляє голови перед Антиохом і твердим, мужнім голосом кричить: «Тиране, ти марнуєш час, бо я добре маюся. Де той біль, де ті муки, якими ти погрожував мені? Не на того напав! Моя стійкість завдає тобі більше муки, ніж мені твоя жорстокість; о підлий людоморе, ти млієш, а я кріпну; змусь мене скаржитися, змусь мене відступити, змусь мене піддатися, якщо зможеш; додай відваги твоїм полигачам і катам; у них уже серце упало, їм уже несила; озброй їх і розігрій»; – коли ми довідуємося про те все, то треба визнати, що в душах цих людей щось таки зайшло, що їх поійняло якесь шаленство, аж ніби вже святе. А коли ми натрапляємо на такі відгуки стоїків: «Я волію бути безумцем, аніж розпусником» (Антистенові слова); коли Секст запевняє нас, що воліє шаленіти радше з болю, ніж із розкошів; коли Епікур мовби плекає і викохує свою подагру, відмовляється від спокою та здоров'я, з легким серцем пристає на будь-які страждання, гордуючи слабким болем і накликаючи лютіші та гостріші муки, гідніші його особи:

*Молиться в серці, щоб так йому з гір або лев рудошкірий
Або запінений дикий кабан на путі нагодився.*

Вергілій, Енеїда, IV, 158

Пер. Михайла Білика

хто не згодиться з тим, що це об'яви розшалілого духу? Душа наша не зугарна сягнути зі свого сідала аж так високо; їй доведеться опустити його і, заївши вудила, порвати людину під такі небеса, що згодом вона сама дивуватиметься власному подвигу. Так у потребі воєнній запал битви штовхає іноді хоробрих вояків на таке зухвальство, що пізніше, спам'ятавшись, вони самі собі великим дивом дивуються: так поети часто проймаються здумінням перед власними творами і не пам'ятають, яким шляхом домоглися такого натхнення,

це і є той душевний стан, що його звать захватом і нестямою. І як Платон твердить, що марно спокійна людина стукає у двері поезії, так само й Аристотель запевняє, що жодна виборна душа не вільна від домішки безумства. Цілком слушно він називає безумством всяку, ба навіть найпохвальнішу, вихватку, що перевищує нашу тямку і наш суд. Адже мудрість – це вміння панувати над своєю душею, якою вона керує обачно, тактовно і відповідально. Платон зазначає, що здатність до пророцтва перевищує наші сили, бо пророк має виходити з себе, бо наш ум має бути потьмарений сном чи хворобою, або ж витіснений якимсь натхненням, що зійшло з неба.

Розділ III

ПРО ОДИН ЗВИЧАЙ НА ОСТРОВІ КЕЇ

Якщо філософувати означає сумніватися, то з тим більшою підставою гнути химери і марити, як оце чиню я, теж має означати сумнів. Учням належить запитувати і сперечатися, а напутникам – вирішувати. Мій напутник – то авторитет волі Божої, який напучує нас без сперечань і стоїть над усіма людськими змаганнями.

Коли Філіпп удерся до Пелопонесу, хтось остеріг Даміда, що лакедемонянам буде непереливки, якщо вони не здадуться на його ласку. «Ех ти, боягузе, – відповів він, – чого боятися тому, кому не страшна смерть?» Хтось поспитав Агіса, як треба жити, щоб залишатися вільним. «Зневажаючи смерть», – відказав він. Такі і тисячі подібних до них висловлювань на цю тему не означають, що слід без ляку дожидати приходу смерті, та й уже. У житті трапляються пригоди, куди гірші за саму смерть. За приклад може правити хлопець-лакедемонянин, схоплений Антигоном і проданий у неволю, який, силований його паном до якоїсь ганебної послуги, заявив: «Зараз побачиш, кого ти купив: ганьбою мені було б гнутися в ярмі, коли вольність у мене в руках»; з цими словами він викинувся з вікна. Антипатер, пробуючи лютими погрозами змусити лакедемонян спевняти його наказ, дістав таку відповідь: «Якщо ти погрожуєш нам чимось гіршим, ніж смерть, ми вмеремо тим охочіш». Тож коли Філіп писав до них, що перешкоджатиме всякому їхньому починанню, вони відрекли: «А вмерти ти теж зумієш нам перешкодити?» Звідси й прислів'я: мудрець живе стільки, скільки йому треба, а не стільки, скільки може прожити, і найкращий дар, яким ущедрила нас природа і який позбавляє нас права нарікати на долю, це можливість опустити кін. Шлях появи на світ нам призначено

лише один, а от шляхів відходу з нього передбачено тисячі. Нам може забракнути землі, щоб жити на ній, але, щоб умерти людині, завше її стане, як відповів Бойокат римлянам. Чого ж ремствувати на цей світ? Він же тебе не утримує; якщо ти живеш у муках, винна тут твоя легкодухність: треба лиш захотіти, і ти помреш:

Смерть, вона всюди, бо так побажав мудрий Бог.

Позбавити нас життя може всяк, зате смерті

У нас не забрати: до неї ведуть сотні стеж.

Сенека, Тебетянки, I, 1, 151

Смерть не лише ліки на якусь хворобу; смерть – то рецепт на всі недолі; то цілком надійний пришиб, якого ніколи не слід боятися і до якого нерідко треба прямувати. Виходить на одне: людина сама собі робить кінець чи перетерплює його; вибігає вона назустріч смерті чи жде, коли та прийде сама; хоч би в якому місці урвалась нитка, уже по всьому, це край починку.

Найдоброхитніша смерть найпрекрасніша. Життя залежить від волі іншої істоти, а смерть – тільки від нашої. У цьому разі більше, ніж у чомусь іншому, ми повинні пристосовуватися лише до наших змислів. Думка інших тут не має жодного значення; зважати на неї глупство. Життя стає неволею, якщо ми не одважуємося вмерти. Зазвичай усякого лікування доконується коштом життя: нам щось витинають або припікають, або ампутують, або забороняють їсти, або точать кров; ще один крок, і ми можемо зцілитися від усього. Чому б нам не кинути кров із жили на шиї, як ми пускаємо кров на згині ліктя? Важка хвороба вимагає радикальних ліків. Граматик Сервій, страждаючи на подагру, не знайшов іншої ради, як зажити трутизни, аби вбити свої ноги. Хай вони будуть подагричні, аби лиш не боліли! Бог дає нам доста волі, ставлячи нас у таке становище, коли жити гірше, ніж умерти.

Піддаватися стражданню означає занепадати духом, але шаленство – їх плекати.

Стоїки запевняють: жити у згоді з природою для мудреця означає вчасно зректися життя, хоч воно ще в розповні; а для дурня – триматися за життя, хай воно й нікчемне, хоча б він здебільшого

тільки принатурювався до того трибу, який має за відповідний природі.

Як я не ламаю законів, запроваджених проти злодіїв, коли забираю те, що моє, спустошуючи власну кабзу, і не є палієм, коли палю свій ліс, так само я не підпадаю під закон проти вбивць, коли вкорочую собі віку.

Гегесій навчав, що все, пов'язане з нашою смертю чи нашим життям, має залежати від нас.

Діоген, спіткавши хворого на водянку філософа Спевсиппа, якого несли в лектиці і який гукнув йому: «Доброго здоров'я, Діогене!», відповів: «А тобі я здоров'я не зичу, якщо ти миришся, перебуваючи в такому стані».

І справді, невдовзі Спевсипп заподіяв собі смерть, не витримавши такого животіння.

Проте не всі в цій справі одностайні. Многі вважають, що не подоба покидати цю земну залогу без виразного наказу того, хто нас сюди помістив; що то клопіт Бога, який послав нас у світ не тільки задля нас самих, а й задля його слави та служіння ближньому, звільняти нас від служби, коли йому заманеться, не ми самі повинні звільнитися; ми народилися не тільки для себе, а й для нашого краю; закони вимагають від нас звіту за все і винують нас за самогубство; ото ж за наше дезертирство на сім світі нас каратимуть на тім світі.

*Дальші місяця зайняли ті сумні, що самі наложили
Руки на себе, невинні, яким це життя так набридло,
Що й позбулися його.*

Вергілій, Енеїда, VI, 434

Пер. Михайла Білика

Куди більше мужності (правлять вони далі) в тім, щоб носити кайдани, в які ми закуті, ніж порвати їх, і Регул далеко переконливіший приклад стійкості, ніж Катон. Лише розперезаність і нетерплячка велять нам спішити поперед батька в пекло. Жодні знегоди не змусять щиру чесноту повернутися до життя тилом, вона шукає в недоволі та гризотах своєї поживи. Грозьби тиранів, геєнна і страти підсичують її й відживлюють:

*Як дуб алгідський: іноді б'є по нім
Дзвінка сокира, він же, підрубаний,
Наснагу й стійкість непохитну
Навіть од вістря того черпає.*

Горацій, Оди, IV, 4, 57

Пер. Андрія Содомори

Або, як мовить інший поета:

*Доблесть, отче, не в тім, щоб боятися жити,
Ні, вона в тім, щоб могли проти лиха змагатись,
Не відступати і не тікати від нього.*

Сенека, Тебетянки, I, 190

*Легко життя зневажать, як сутужно живеться,
Більше мужності в тім, хто уміє недолю терпіть.*

Марціал, XI, 56, 16

Загребтися в нішу під важким гробівцем, щоб уникнути ударів долі – то призначення боягузтва, а не мужності. Чеснота не уриває своєї дороги, хоч би яка шаліла над нею буря:

Хай світ завалиться – уламки

Вб'ють його, все ж не навчивши страху.

Горацій, Оди, III, 3, 7

Пер. Андрія Содомори

Найчастіше утеча від одного зла штовхає нас до іншого, до смерті; ба, іноді втеча від смерті веде до того, що ми самі пориваємось їй назустріч:

Щоби не вмерти, хіба не шаленство вмирати?

Марціал, II, 80, 2

як ті, хто зі страху перед проваллям, сам кидається в нього:
*Сам страх перед можливою бідой уже на небезпеку наражає.
Босць готовий битися із лихом, якщо воно постане неминуче,
І вміє навіть, якщо буде змога, уникнути його.*

Лукаан, VII, 104

Іноді жах перед смертю доводить до того, що люди,
*Втративши смак до життя, навіть денному світлу не раді,
Руки на себе накласти спішають у безвихідній тузі,*

*Хоч її корінь, її джерело – саме той невсипущий
Страх...*

Лукрецій, Про природу речей, III, 79

Пер. Андрія Содомори

Платон у своїх *Законах* визначає ганебний погреб тому, хто найближчого свого ближнього і найближчого свого приятеля, тобто самого себе, позбавив життя і того, що йому судилося долею, і вчинив це не з громадського присуду, ані в силу якоїсь трагічної і неминучої випадковості, ані з нестерпного сорому, а лише через нікчемність і боягузливість, тобто з легкодухості. Зневага до життя – нерозумне почуття, бо зрештою воно – все, що ми маємо, вся наша істота. Ті, що живуть багатше і краще за нас, можуть збиткуватися з нашого житов'я, але неприродно, якби ми самі ним гордували і мали самих себе за ніщо; ненавидіти і зневажати самого себе – це якась особлива хвороба, не притаманна жодному іншому створінню. Це така сама химерія, як і наше прагнення бути не тим, чим ми є. Овоч такого бажання не може нас стосуватися, оскільки він сам собою суперечливий і неможливий. Той, хто прагне з людини пошитися в янголи, нічого не робить для самого себе, нічого не виграє: коли його не стане, хто ж тішитиметься і відчуватиме за нього це вдосконалення?

Отже, коли про майбутні нещастя та горе йде мова,

*Мусить тоді бути й той, що на нього могли б ті страждання
Впасти...*

Лукрецій, Про природу речей III, 861

Пер. Андрія Содомори

Безпека, невразливість до болю, погідність духу, визволення від усіх життєвих незгод нам ні до чого, якщо ми здобуваємо їх коштом смерті. Даремно уникати війни тому, хто не може тішитися миром, даремно уникати гризот тому, хто нездатний відпочити душею.

Між прибічниками першої думки існували сумніви ось у чому: які причини досить вагомі, аби штовхнути людину на самогубство? Вони називають це *розумним виходом*. Діоген Лаерцій VIII, 130. Бо попри твердження, що нерідко не гріх умерти й через дрібні причини, оскільки ті, що тримають нас у житті, теж не надто вагомі, проте

треба у цьому дотримуватись якоїсь міри. Бувають фантастичні й безрозумні бзики, які схиляли до згуби не лише окремих людей, а й цілі народи: вище я вже наводив приклади. Ми читаємо про молодих мілетянок, які відповідно до якоїсь шаленої клятви вішалися одна по одній; аж поки верхи поклали цьому край, звелівши, аби тих, кого знайдуть повішеними, волочили на тій самій мотузці голяка по місту. Коли Терикіон переконував Клеомена накласти на себе руки через те, що справи повернули на зле, мовляв, оскільки він уник почесної смерти в щойно програній битві, то мав би погодитися на іншу, не таку почесну смерть, позбавивши переможця втіхи приректи його на ганебний скін чи на ганебне життя, Клеомен зі спартанською стоїчною відвагою відкинув цю пораду, як нікчемну і бабську. «Цей вихід, – сказав він, – від мене ніколи не втече, і до нього не слід удаватися, поки застається бодай тінь надії». Жити й далі, мовляв, іноді є доказом відваги та гарту: він хоче, аби сама смерть його послужила краєві, тож прагне обернути її на справу доблесті й гонору. Терикіона його слова не переконали, і він наклав на себе руки. Клеомен згодом учинив так само, але потому, як перепробував усе. Не всі напасті варті того, аби, бажаючи уникнути їх, пориватися до смерті. До того ж, оскільки в долі людській іноді заходить стільки змін, що нелегко судити, якою мірою ми маємо рацію, гадаючи, ніби не застається більше жодної надії:

*Надію має й гладіатор, на суворій арені повалений,
Хоч грізний тлум пучкою подає згубний знак.*

Пентадій у цитаті в Юста Лінсія, Сатурналії, III, 541

Поки людина жива, говориться у старосвітському прислів'ї, вона може на все сподіватися. «Авжеж, але, – відповідає Сенека, – навіщо мені пам'ятати про те, що фортуна може зробити все для того, хто живий, і забувати про те, що фортуна нічого не може зробити тому, хто вміє померти?» Йосифові загрожувала така очевидна і близька небезпека (адже проти нього повстав увесь люд), аж він, хоч круть, хоч верть, не мав рятунку; а проте, як зазначає він, коли один з його приятелів порадив йому у цій притузі позбавити себе життя, він не зрікся надії і добре вчинив: усупереч усім сподіванням, доля повер-

нула так, що він вив'язався з халепи без усякої шкоди для себе. Навпаки, Брут і Кассій власними руками знищили рештки римської свободи, оборонцями якої були, і то через свою поквапливість і легковажність, а потім заподіяли собі дочасну смерть. Я бачив, як сотні зайців дали драла, майже побувавши у зубах хортів. *Багато хто і свого ката пережив. Сенека, Листи, 13*

Час і мінливого віку труди нам на краще змінили.

Поперемінно уже з багатьох, і не раз, глузувала

Гірко з нас доля, то знов на тривких відновляла основах.

Вергілій, Енеїда, XI, 425

Пер. Михайла Білика

Пліній править, що є лише три хвороби, для уникнення яких людина має право себе забити; найтяжча з усіх – це камінь у сечовому міхурі, що перешкоджає уринуванию. Сенека визнає за найгірші ті недуги, які надовго упосліджують душевні сили. Аби уникнути гіршої смерти, дехто гадає, ніби годиться її прискорити самим. Демокріт, провідник етолійців, коли його вели як бранця до Риму, зумів вимкнутися вночі, але, оточений вартою, замість здатися, заколовся мечем.

Атиной і Теодот, коли їхнє місто в Епірі взяли римляни в лещата, закликали весь люд згладити себе, проте городяни, надумавши, що краще померти в бою, пішли на смерть і ринули на супостата з думкою розбити його замість оборонятися. Коли кілька років тому турки здобували виспу Гоцо, один сицилієць, мавши двох вродливих дочок на порі, забив їх власноруч, а відтак і матір, яка прибігла на вістку про їхню загибель. Вискочиши на вулицю з арбалетом та аркебузою, він двома пострілами поклав двох зустрічних турків біля брами, а потім, вихопивши меча, люто кинувся у вир січі, де його одразу оточили і посікли на капусту. Так він урятувався від неволі, не давши попереду обернути на ясир членів своєї родини.

Юдейські невісти, давши обрізати дітей, кидалися з ними у провалля, аби уникнути Антиохового гніву. Мені розповідали, що коли один вельможний полоненик сидів у нашій в'язниці, кривні його, попереджені, що його неодмінно стратять, і прагнучи уникнути

такої ганебної смерті, підіслали до нього панотчика, аби він переконав його, що найкращий для нього порятунок – дати обітницю одному зі святих, а потім тиждень нічого не їсти, хоч би якої дознавав кволості та немочі. В'язень повірив панотчикові і заморив себе голодом, несамохіть позбувшись і життя, і безпеки. Скрибонія, радячи Лібонові, своєму сестринцеві, радше вбитися, ніж очікувати судового вироку, доводила йому, що zostаватися живим, аби через три-чотири дні віддати своє життя до рук катам, власне те саме, що слугувати чужій справі, що то лише послуга ворогам – зберігати свою кров, аби вони могли її напитися.

Читаємо в Біблії, що на віру гонитель Никанор наказав своїм посіпакам злапати доброго старця Разиса, названого за свої цноти юдейським батьком. І ось побачивши цей зацний старець, що непереливки, що браму його двору підпалено і вороги готові його схопити, постановив, що ліпше шляхетно загинути, ніж потрапити до рук лиходіїв, прирікаючи себе на наругу та ганьбу, і прошив себе мечем. Але спрожогу лише поранив себе, і тоді, вискочивши на мур, він кинувся сторчголов у ворожу тичбу, а та роздалася, і він упав на вільне місце, розчерепивши собі голову. Але, чуючи ще в собі життя і киплячи люття, він зіп'явся на ноги, і, закривавлений та вкритий ранами, пропхався крізь юрму до крутого стрімчака. Тут, вибившись із сил, вигорнув обіруч крізь глибоку рану кишки і, видираючи їх та мотлошачи, кидав їх у лице гонителям, кличучи на їхні голови кару Божу.

З насильств, учинених над сумлінням, найбільше слід уникати, як на мене, тих, що їх завдається жіночій честі, тим паче, що потерпілі при цьому зазнають ще й тілесної насолоди, через що опір слабне, і виходить, що гвалт почасти викликає хіть у відповідь. Пелагію і Софонію, обох приєднано до святих: одна вкупі з матір'ю та сестрами кинулася в річку, рятуючись від жолдаків, і втонула; друга теж відібрала собі життя, аби уникнути гвалту цезаря Максенція. Історія церкви знає багато таких прикладів і шанує імена тих побожних людей, які воліли умерти, щоб уберегти себе від гвалту над їхнім сумлінням.

Може, це вийде нам на честь у майбутніх віках, що один сьогочасний учений автор, та ще й паризієць, усіляко намагається переконати наших дам, щоб ті не цуралися жодних рецептів, опріч страшливих порад удаватися в таких розпачливих ситуаціях до самогубства. Шкода, що йому залишилося невідомим одне загонище висловлювання, вдатне посилити його доводи. Одна тулузка, пройшовши через руки кількох солдатів, потім хвалилася: «Дяка Богові, хоть раз у житті нажирувалася, не згрішивши».

Вищезгадані жорстокі рецепти не вельми в'яжуться з лагідністю наших французьких паній. Отож, хвалити Бога, повітря у нас помітно очистилося, відколи пролунала ця добра пересторога. Хай наші панії, дотримуючись заповіді доброго Маро, дозволяють робити з собою що завгодно, але кажуть при цьому: «Ні, ні, нізачо!» Цього вистачить.

Історія рясніє прикладами, коли люди у найрозмаїтіший спосіб міняли на смерть нестерпне життя.

Луцій Арунцій вкоротив собі віку, тікаючи, як він сказав, і від минувшини, і від будучини.

Граній Сильван і Стацій Проксим, уласкавлені Нероном, усе ж покінчили з собою, чи то не схотівши жити ласкою такого ірода, чи то уникаючи загрози вдруге опинитися в залежності від його милості, з уваги на те, як легко чесні люди викликали у нього підозру і потрапляли до числа оскаржених.

Спаргапісес, син цариці Томірис, з'ясирений Кіром, скористався з першої ж ласки Кіра, який звелів його розкувати, і наклав на себе руки, вважаючи, що найкраще застосування волі – помститися на собі за ганьбу свого з'ясування.

Богу, Ксерксів намісник в Ейоні, взятий в облогу атенцями під орудою Кимона, відкинув пропозицію безпечно повернутися до Азії разом зі своїм скарбом, не мігши пережити втрату добра, довіреного його опіці; він боровив своє місто доти, доки не стало конту, а потім кинув у річку Стримон усе золото і те все, що, на його думку, могло стати для ворога пожаданим лупом. Після чого, звелівши розпалити велике багаття і, заколовши своїх жінок, дітей, наложниць і слуг, кинув їх у вогонь, а потім і сам шархнув у полум'я.

Нінахтон, індуський шляхтич, розгадавши намір португальського віце-короля визути його без усякої видимої причини з посади, яку він обіймав у Малаці, аби віддати її цареві Кампару, потаємно ухвалив таку постанову: звелів спорудити риштування, сперте на стовпи, прегарно заклечане квітами і заставлене багатьма пахnidлами. Убравшись у шати зі златоглаву, обшиті самоцвітами, він вийшов на вулицю і зійшов приступками на риштування, де на розі горів стос із ароматичного дерева. Збіглася юрба, аби побачити, яка мета всіх цих незвичайних приготувань. Тоді Нінахтон з мужнім і гнівним обличчям обвістив про те, що йому завдячують португальці, як сумлінно він їм служив, як оружно не раз доводив, що гонор йому куди дорожчий за життя, але зараз він не може не подумати про себе, а що йому не спосіб протиставитися зневазі, яку йому хочуть учинити, то його мужність велить йому не здаватися і робити так, щоб серед люду пішла слава про його тріумф над особами, не вартими його нігтя. Глаголячи так, він кинувся у вогонь.

Секстилія, Скаврова жона, і Паксея, Лабеонова жона, прагнучи підбадьорити мужів і відвернути навислу над ними загрозу, на яку вони обоє не наражались і яка тривожила їх лише задля любові до чоловіків, зголосилися пожертвувати своїм життям, аби правити їм у цій останній потребі за приклад і компанію. Те, що вчинили для своїх мужів ці жінки, зробив і Кокцей Нерва для добра вітчизни, зробив хоч і з меншим пожитком, але з однаковою любов'ю. Цей великий правознавець, що тішився здоров'ям, багатством, славою і цезаревою довірою, не мав жодних інших підстав укоротити собі віку, oprіч уболівання над мізерним станом справ у його річпосполитій. Але нема нічого зворушливішого над смерть дружини Фульвія, наближеного Августа. Август дізнався, що Фульвій виязичив про важливу таємницю, яку він йому довірив, і одного дня, коли Фульвій прийшов до нього, зустрів його неприязно. Вернувшись додому в розпачі, Фульвій жалісно розповів жоні, в яку халепу він ускочив, і признався, що постановив поквитатися з життям. «Ти вчинив цілком слушно, – відреклася вона йому просто, – адже ти не раз пересвідчувався у моїй язикатості, а проте не остерігся. Дозволь

же мені покінчити з собою першій». І без зайвих слів прошила себе мечем.

Вибій Вирій, стративши надію оборонити своє місто, взяте в облогу римлянами, і не сподіваючись на ласку переможців, на останніх зборах сенату, виступивши з промовою, виснував, що найкраще буде відвести від себе долю власними руками. Тоді ворог прийметься до них пошаною, а Ганнібал відчує, яких вірних прихильників полишив напризволяще. Заодно він запросив усіх, хто пристає на його думку, на багату вечерю, приготовану у нього вдома: там поївши-попивши усмак, вони заживуть гуртом поданого їм напою; цей напій визволить тіла від мук, душі від зневаги, очі та вуха від отих усіх мерзот, що їх жорстокі і пойняті скаженою люттю переможці творять із переможеними. «Я розпорядився, – сказав він, – аби під рукою були пахолки, які кинуть наші тіла у кострище, розкладене напроти будинку». Багато хто схвалив його сміливу постанову, але пішло за ним негурт. Двадцять сім senatorів подалися за ним і, постаравшись утопити у вині прикру думку, завершили бенкет смертельним напоєм. Побідкавшись гуртом над гіркою долею батьківщини, вони обнялися, одні вернули домів, інші zostалися, щоб їх поховали на стосі Вибія разом із ним. Але конання їх затяглося до наступного дня (винні опари заткали їм жили і вповільнили дію трутизни), отож деякі з них сконали лише за годину перед упадом римлян до Капуї, і ледве врятувалися від недолі, що її вони поклали уникнути такою великою ціною.

Таврей Юбеллій, інший тамтешній мешканець, коли консул Фульвій повертався з влаштованої його заходами ганебної різанини, жертвами якої стало двісті двадцять п'ять senatorів, зухвало нагукав його на ім'я і, зупинивши, сказав йому так: «Звели щоб і мене стратили, як поклали трупом стількох, тоді ти зможеш хвалитися, що вбив людину куди хоробрішу за тебе». А що Фульвій збирався погордливо минути його, немов якого шаленця (як на те, він отримав з Риму вказівку милувати переможених і це зв'язувало йому руки), то Юбеллій вів далі: «Отож, коли моя країна сплюндрована, коли мої друзі загинули, коли я власноруч забив жінку та дітей, аби

врятувати їх від нещастя, спричинених цією поразкою, а сам я не поділив смерті своїх співгромадян, хай моя власна звага позбавить мене від такого мізерного життя». З цим словом він вихопив з-під поли меча, прошив собі груди і, впавши навзнаки, сконав біля консулових стіп.

Олександр облягав одне місто в Індії. Обложенці, доведені до краю, повзяли мужній намір позбавити його радощів звитяги; вони запалили місто і самі кинулися в полум'я, зневаживши Олександрову великодушність. Спалахнула нова битва: переможці билися, аби їх урятувати, а городяни, аби погубити себе; щоб наразити себе на смерть, вони доклали на менше зусиль, ніж їх докладають люди для порятунку свого життя.

В Астаті, гишпанському місті, коли виявилось, що мури та оборонні вали надто блаженські, аби стримати римлян, мешканці навалили на плацу цілу гору хатнього начиння разом з усіма своїми багатствами, посадовили зверху своїх жінок і дітей, і обіклали всю купу хмизом та іншим палим матеріалом, залишивши внизу півсотні молодиків для виконання того, що намислили. Відтак вони зробили вилазку і, переконавшись, що розбити ворога годі, самі собі зробили кінець. А та півсотня молодиків, згладивши все, що никало по місту ще живе, підпалили кучугуру на плацу і самі жажнули в це багаття. Отож вони розлучилися зі своєю думною вольницею не з боєм та ганьбою, а радше в непритомному стані. Так вони довели супостатові, що аби фортуна їм усміхнулася, то їм стало б духу вирвати у них перемогу не согірше, ніж вони зуміли звести їхню перемогу на пшик. Ба, більше: навіть вона стала навіть смертельна для тих, хто, знаджений саявом розтопленого золота в димовищі, пручи сюди цілими гуртами, подушився і згорів, уже неспроможний відступити назад, бо довкола тислася зімкненою лавою юрма.

Абидосці, обложені Філіпом, ухвалили таку саму постанову: проте після занадто швидкого падіння міста, цар, не бажаючи бути свідком хапанини та жорстокості при виконанні страшної езекуції, відвів війська (захопивши попереду всі скарби та начиння, призначені для вогню чи для затоплення у воді), давши жителям три

дні на те, аби вони могли себе вільно згладити як їм заманеться. І вони влаштували таку кривавнечу та різанину, що перевершили всяку вражу жорстокість: не вціліло нікого, хто міг би сам вирішувати, жити йому чи померти. Відомо чимало випадків таких масових самогубств, що видаються нам тим жахливішими, чим більше людей ставало їхніми жертвами. Насправді ж вони не такі жорстокі, як самогубства поодинокі, бо те, що бунтує проти доводів розуму в одиниці, вгамовується в масі: пориви окремої особи розчиняються у запалі юрби.

За часів Тиберія стратенці, які дожидаються, поки їх скарають на горло, втрачали майно і право бути похованими, зате тих, хто, випереджаючи події, сам накладав на себе руки, ховали і вони могли складати духівницю.

Часами прагнуть смерті у сподіванні на якесь більше добро. «Бажаю розв'язатися (з тілом), – каже апостол Павло, – та з Христом бути». Або: «Хто мене збавить од тіла смерти тієї?» Клеомброт Амбракійський, прочитавши Платонового *Федона*, проїнявся такою жадібною жагою прийдешнього життя, що, не мавши для цього жодного іншого приводу, кинувся в море. Звідси випливає, що ми хибно звемо розпучкою добровільну згубу, до якої нас призводить палка сподіванка, а не раз і спокійне та статечне метикування. Жак дю Шатель, суасонський біскуп, під час хрестового походу Людовіка Святого, бачучи, що король і все військо ладні вернутися до Франції, облишивши своє починання незавершеним, розсудив, що ліпше вже йому перенестися до Раю. Попрощавшись із приятелями, він кинувся одинцем, на очах у всіх, у самісіньку гущу ворога, і його порубали на кавалки.

У якомусь там царстві на нових землях у день урочистого ходу, коли на величезному возі везуть по вулицях шанованого в цім краї божка, дехто відтинає у себе кавалки тіла і кидає йому, а інші лягають під колеса, щоб ті давили та чавили, аби лиш по смерті сподобитися честі бути приєднаними між святі.

У загибелі зі зброєю в руках згаданого біскупа більше лицарськості, ніж розуму, оскільки почасти ним керував бойовий запал.

У деяких країнах небайдужа державна влада намагалася визначити, в яких випадках самогубство можна вважати за прийнятне і законне. У Марселі колись зберігався запас цикути, створений громадським коштом для тих, хто хотів би вкоротити собі віку; проте спершу вони мусили обґрунтувати доцільність свого самогубства перед радою шестисот (себто сенатом); підняти на себе руки можна було тільки з дозволу зверхників і в поважних випадках.

Таке саме право існувало і деінде. Секст Помпей, удаючись до Азії, дорогою з Негропонта, зупинився на острові Кеї. Під час його перебування сталося так (за свідченням одного з його наближених), що одна дуже відома кобіта, обвістивши співгромадян, чому вона вирішила розрахуватися з життям, попросила Помпея бути почесним свідком її смерті. Помпей погодився і довший час, пускаючи в хід неабияку свою красномовність, відраював її від цього вчинку, та все було марно, і він урешті махнув рукою – хай чинить як знає. Вона прожила дев'яносто років при фізичному і духовному здоров'ї, і тепер, умостившись на ложі, оздобленому багатше, ніж зазвичай і, спершись на лікті, мовила: «Нехай боги, о Сексте Помпею, і то радше ті, яких я zostавляю, ніж ті, яких невдовзі спіткаю, воздадуть тобі за те, що ти не погордував бути і порадником мого життя, і свідком моєї смерті! Що ж до мене, то фортуна завше поверталася до мене ясним своїм ликом, і, власне, через побоювання, аби зажившись я не побачила іншої її постаті, я волю щасливою смертю звільнити зі служби рештки моєї душі, залишивши по собі двох дочок і купу онуків». Вірікши теє, вона напустила свою рідню, закликала її до миру та згоди, поділила між ними своє майно і доручила глядіти своїх хатніх богів найстаршій доньці; нарешті твердою рукою взяла пугар з отрутою і, помолившись Меркурію та попросивши його застерегти їй якийсь щасливий куточок на тім світі, душком вихилила смертодайний напій. Потім вела з присутніми розмову про дію отрути; відчуваючи, як німіють і холонуть один по одному її члени, вона врешті ознаймила, що яд уже засягнув її серце та нутрощі, й покликала своїх дочок, аби ті проказали над нею останню молитву і закрили їй очі.

А ось що пише Пліній про одне гіперборейське плем'я: завдяки лагідності підсоння мешканці тамтого раю так заживаються на світі, що зазвичай самі собі кінець роблять; з нуди і переситу життям вони на схилку літ, смачно попоївши, кидаються в море з високої скелі, призначеної спеціально для цієї мети. Нестерпні муки та обава гіршої смерти здаються мені найсправедливішою спонукою до самогубства.

Розділ IV

СПРАВИ – НА ЗАВТРА

Як на мене, Жакові Амію цілком слушно віддають пальму першості серед усіх французьких письменників, не лише через природність і чистоту його мови, в чому він перевищує решту всіх, чи уперту й довгу працю або глибокі знання, з якими він дуже вдало відтворив такого важкого і тернистого автора (хай там що хоч говорять, на греці я зовсім не розуміюся, але бачу, що скрізь у його перекладі сенс передано вельми слушно та правдиво: певно, він непомильно схопив ширу авторову думку або принаймні, довго обертаючись у колі Плутархових думок, глибоко пройнявся загальним його духом і не приписував від себе нічого такого, що відбігало б від нього чи суперечило йому). Насамперед я ціную його за те, що він зумів обрати і знайти й обрати таку гідну і таку актуальну книжку вчасну, щоб піднести її в дар батьківщині. Ми, невігласи, не жили б, а тільки дні терли, якби ця книжка нас не піднесла з нашого смітника: завдяки їй ми посміли говорити і писати по-французькому, навіть біла челядь змагається в цьому з бакалярами: вона, ця книжка, – наш часослов і псалтир. Якщо цьому мужеві судилося прожити довгий вік, хай він подарує нам ще й Ксенофонта: це завдання легше і більше пасує його благим літам. Та й чомусь мені видається, що хоть він легко й уміло дає собі раду зі складними пасажами, а проте стиль його вправніший і органічніший, коли він не позначений поспіхом і розкутий.

Щойно я перечитав місце, де Плутарх розповідає про себе самого. Одного разу Рустик, слухаючи в Римі його промову, дістав послання від цезаря, але зволікав із його розліпленням, ждучи поки Плутарх її скінчить. Усі присутні, як згадує Плутарх, підносили до

небес таку Рустикову витримку. Справді, зважаючи на цікавість і на ту захланну й гостру жадобу до новин, що нерідко змушує нас нетерпляче і нецеремонно кидати все задля балачки з прибульцем, або спонукує, забувши про всяку чемність і оглядність, одразу розривати листи, принесені нам, Плутарх мав причину похвалити Рустикову витримку; він міг би ще похвалити його гречність і обіхідливість, оскільки Рустик не хотів уривати його промови. Але я маю сумнів, чи можна його хвалити за обачність, адже після несподіваного вручення листа, та ще від самого цезаря, легко могло статися так, що, не розірвавши і не прочитавши його зразу, він тим самим стягнув би на себе біду.

Що ж до мене, я зроду не розліплюю чужого листа, не лише з довірених мені, а й з тих, які випадково потрапляють мені до рук, і мені соромно, якщо мої очі, трапляється з неуважності, бува, щось вихоплять щось із важливого листа, якого при мені читає якийсь зверхник. Нема людини, яка б дужче, ніж я, цуралася сунути носа до чужого проса або бігти туди, де її не мелеться.

У добу наших батьків пан де Бутьер мало не втратив Турина через те, що, вечеряючи у веселій компанії, не зволив прочитати листовне застереження, де повідомлялося про зраду, ковану супроти згаданого міста, чиїм комендантом він був. Той самий Плутарх підказав мені, що Юлій Цезар лишився б живий, якби, вирушаючи до сенату того дня, коли загинув від рук змовників, прочитав передану йому цидулку. А ось ще одна Плутархова розповідь – про Архія, тебянського тирана: увечері перед учиненням замаху, який Пелопід задумав проти нього, щоб убити і вернути свободу своєму краю, інший Архій, атенянин, пункт по пункту описав йому все, що проти нього затівалося; та що цього листа передано Архію під час вечері, то він відклав його набік і відкрив, сказавши слова, які в Греції стали приказкою: «Справи почекають до завтра!»

Обачна людина може, на мою думку, для добра когось іншого, скажімо, щоб не порушити неподобним чином компанії (як згаданий Рустик), або, щоб не перебивати якоїсь важливої справи, відкласти на час знайомство з принесеними новинами; але робити це задля

самого себе чи якоїсь іншої втіхи, щоб не перебити обіду чи сну, непростенно, надто коли той, хто так чинить, сидить на високому стільці. Недурно ж у Римі віддавна було так зване консульське місце на покуті, призначене для того, аби прибульцеві легше було доступитися до того, хто сидів на ньому, і побалакати з ним. Це свідчить про те, що навіть за столом не ухилялися від нагальних справ.

Проте – вичерпуючи тему – дуже важко встановити, якщо йдеться про людські вчинки, правила, приписані розумом, де не лишилося місця для випадку.

Розділ V

ПРО СУМЛІННЯ

Якось, подорожуючи, ми з сіром де Лабрусом, моїм братом (а діялось це під час наших горожанських воєн), спіткали одного статечного шляхтича. Він був прихильник ворожого нам сторонництва, але я і гадки про це не мав, бо він підшивався під наше. Найгірше у таких війнах те, що карти в них перемішані: противник не різниться від вас жодною виразною ознакою, ані мовою, ані строєм, він вихований серед тих самих законів, звичаїв і клімату, отож важко не вклепатися, не набрати в халяви. Ось чому я потерпав, як би самому не нахопитися на наші підрозділи там, де мене не знають і де довелося б назвати себе або вскочити у ще гірший клопіт, як це вже одного разу зі мною було. Внаслідок такого непорозуміння я втратив не тільки своїх людей та коней, а й свого пахолка, волоського шляхтича, якого я дбайливо викохував і який загинув у розквіті юності, сповнений найрожевіших надій. Але той наш випадковий кумпан був такий розгублений і так страшився при кожній появі комонників або коли ми поминали місто, що тягло руку за королем, аж я врешті здогадався: то була гризота його нечистого сумління. Сіромі видавалося, ніби крізь його маску та хрести на плащі хтось може вчитати загніжджені в його серці таємні заміри. Ось як химерно може озиватися у нас совість! Вона велить нам зраджувати, оскаржувати і поборювати самого себе. Навіть як нема іншого свідка, вона сама свідчить проти нас:

Душа, мов кат, сама себе бичує, махаючи прихованим бичем.

Ювенал, XIII, 195

А оцю оповістку знають і малі діти, не то що. Фінікієць Бесій, коли йому закидали, що він навмисне видрав гороб'яче гніздо і

повбивав горобців, виправдовувався тим, що ці птахи даремно винуватили його в убивстві батька. Досі про батьковбивство ніхто не здогадувався і не знав, але мстиві фурії сумління змусили розкрити цю таємницю того, хто мав зазнати за неї кари.

Платон твердив, що кара йде слідом за злочином, а Гесіод поправив його, заявивши, що кара вершиться разом зі злочином, тієї самої миті. Хто очікує кари, зазнає її, а хто її заслужив, очікує її. Вчинене зло породжує тортури:

Замір лихий на того й поверта, що лихе це задумав.

Наводиться у Авла Геллія, IV, 5

так як оса, жалячи іншого, завдає собі ще більшого зла, бо втрачає жало й гине:

З жалом і життя своє втрачає.

Вергілій, Георгіки, IV, 233

Муха-майка має в собі якусь речовину, що править за антидот проти власної отрути. Так само, мірою того, як ми зазнаємо утіхи від гріха, сумління спізнає протилежне почуття, яке мучить нас прикрими видивами і наяву, і вві сні:

*Можна вві сні самого себе зрадити чи при хворобі –
Часто ж буває таке, що маячить людина в гарячці, –
Вчинений хтосна-коли і затаєний зраджує злочин.*

Лукрецій, Про природу речей, V, 1157

Пер. Андрія Содомори

Аполлодорові наснилося, нібито скити здирають з нього шкіру і варять його у казані, а серце його при цьому примовляє: «То я причина оцих катушів». Лиходія́м, як казав Епікур, годі сховатися, бо вони не можуть утекти від власного сумління.

Винному перед власним судом не відмитись:

Ось перша кара у чім...

Ювенал, XIII, 2

Подібно до того, як сумління сповнює нас страхом, воно впливає в нас також певність і душевний спокій. І я можу сказати, що часто й густо я йшов твердішим кроком завдяки внутрішньому пересвідченню в чистоті своїх намірів та волі:

*Кожний, в сумління своє зазирнувши,
Після діяння виказує страх чи надію.*

Овідій, Фасты, I, 485

Прикладів таких тисячі, а мені стане і трьох, пов'язаних з однією й тією самою особою.

Сципій, оскаржений перед людом римським у тяжкому переступі, замість виправдовуватися або підстилатися під суддів, заявив: «Дуже вам пасує вершити суд і вимагати голови того, завдяки кому ви здобули силу судити увесь світ!» Іншим разом у відповідь на обвинувачення, що кинув йому в лице народний трибун, він замість захищатися сказав: «Громадяни, ходімо складемо подяку богам за звитягу над картагенцями, що вони мені ниспослали такого самого дня, як сьогодні», а коли перший рушив до святині, все зібрання і сам скаржник подалися слідом. Коли Петилій, із Катонowego наусту, зажадав у Сципіона подати рахунки витрачених ув Антиохії грошей, той, прийшовши з цією метою до сенату, дістав із-під плаща книгу і заявив, що це грошовий звіт про прибутки та видатки; та коли йому запропонували подати книгу на судовий розгляд, Сципій навідріз відмовився, мовляв, він не хоче завдавати такої ганьби самому собі; і власноруч, перед очима сенату, розшарпав і подер її на клапті. Навряд щоб людина з нечистим сумлінням могла діяти так рішуче. Сципій мав від природи шляхетне і, за словами Тита Лівія, надто звикле жити високими пориваннями серце, аби мати рильце в пушку або принижуватися до того, щоб доводити власну невинність.

Слідство з допомогою тортур – дуже небезпечний винахід; мені видається, що це радше проба терпцю, ніж проба правдивості. Приховує правду і той, хто подужає тортури пересилити, і той, хто ні. Справді, чому біль змусить мене радше визнати те, що є, ніж те, чого нема? І навпаки, якщо той, хто не вчинив того, в чому його оскаржують, досить терпеливий, аби ці муки витримати, то чому той, хто це зробив, не буде незгірш терпеливий, з уваги на те, що на нього чекає така гарна винагорода, як життя? Гадаю, цей винахід ґрунтується на оцінці порухів сумління: якщо людина винна, вона буцімто допомагає мучителям, схиляючи її до визнання провини, і

буцімто її ослаблює, натомість невинному додає сили терпіти муки. Проте, пущирості сказати, тортури вельми ненадійний і небезпечний засіб. Чого тільки людина не набалакає на себе, чого тільки не зробить, аби лиш уникнути цих страшних страждань?

Біль на брехню штовхає й невинних!

Публілій Сир, Сентенції, 236

Отак і лучається, що, закатававши когось, аби не засудити його до страти невинним, суддя прирікає його на смерть як невинну жертву тортур. Тисячі людей обмовляли себе кривосвідченнями. До них я зараховую і Філоту, зважаючи на обставини судочинства, що його влаштував Олександр, та на те, як його катували. А проте кажуть, що тортури найменше зло, яке могла вимислити людська неміч. Як на мене, де засіб нелюдський і користі з нього як із цапа вовни.

Багато народів ставляться до цих речей не так по-варварському, як греки та римляни, хоч ті й зуть їх варварами, і вважають за огидну жорстокість мордувати і мучити людину, чия провина ще сумнівна. Хіба вона винна у вашій необізнаності? Хіба це справедливо, що ви, не бажаючи вбивати ні за що ні про що, прирікаєте її на те, що гірше за смерть? А що це так, то погляньте: скільки разів допитуваний брліє померти ні за цапову душу, ніж відбути слідство, ще гірше за страту і зчаста з огляду на свою жорстокість випереджає кару і додає зайвих мук? Забув, де я вискіпав цю оповідку, але вона докладно малює образ нашого правосуддя. Сільська жінка оскаржила перед воєначальником, великим поборником закону, якогось жовніра в тім, що він відняв у дітей одробину вареного м'яса, що залишилася в них на щоживок, бо військо спустошило всі околиці. Але жодних доказів вона не мала. Воєначальник звелів жінці спершу добре подумати над своїми словами, бо їй доведеться за них відповідати, якщо виявляться, що її оскарження брехливе. Та жінка і далі твердо обстоювала своє. Тоді він наказав розпороти жовнірові живіт, аби переконатися в правдоподібності повідомленого факту. Виявилось, що жінка має слухність. Ось яка страшна кара!

Розділ VI

ПРО ВПРАВИ

Важко сподіватися, щоб наш розум і знання (хоч би як ми на них покладалися) були такі міцні, аби заохотити нас діяти, якщо ми ще й не гартуємо своєї душі та не навертаємо її до тієї справи, за яку взялися: інакше у критичну хвилину вона запевне підведе. Ось чому ті філософи, що силкувалися домогтися якоїсь більшої досконалості, не вдовольняються тим, аби чекати в безпеці і спокої мінливості долі, – побоюючись, щоб вони не застукали їх непередбачуваними і непризвичаєними до змагань, – і перестривали їх, зумисне наражаючи себе на всілякі важкі проби. Одні занегаювали багатство і доброхотів обрікали себе на нестатки; інші шукали кривавиці та поневірянь, аби гартувати і привчати себе до мозольної праці та убогства; ще інші позбавляли себе найдорожчих частин тіла, скажімо, очей або дітородних органів, зі страху, як би ужиток їх, такий любий та розкішний, не послабив і не розпестив їхнього душевного гарту.

Якщо ж говорити про смерть, це найважливіше завдання, яке нам тут випало, то вправа тут нічим не допоможе. Можна через практику і звичку загартуватися і навчитися перетерплювати страждання, ганьбу, убогство та інші знегоди; що ж до смерті, то ми можемо зазнати її лише раз у житті, й коли вона до нас приходить, ми всі поведимося як невчені жаки.

У давнину траплялися люди, такі виборні пани часу, що навіть пробували смакувати самою смертю і напружували тям, аби збагнути, що ж вона таке – отой перехід у небуття; проте вони не вернулися назад, щоб поділитися з нами новинами:

Значно сильніший-бо розклад матерії разом зі смертю

Йде неодмінно, й нікому прокинутись більше не вдасться.

Лукрецій, Про природу речей, III, 929

Пер. Андрія Содомори

Каній Юлій, римський шляхтич, людина надзвичайної мужності та гарту, засуджений на кару горлом за повелінням отого лайдака Калігули, окрім інших дивовижних доказів своєї стійкості дав ще й такий. Коли катова рука вже мала опуститися на його голову, філософ, його друг, поспитав його: «Отож, Канію, як ся має в цю годину твоя душа? Що вона робить? Що ти гадаєш?» – «Я силкуюся, – відповів Каній, – зібратися і напружити всі свої сили, аби переконатися, чи в цю смертну хвилю, таку коротку і перебіжну, я завважу якийсь порух моєї душі й чи відчує вона, як відлітає від тіла; а як щось примічу, то потім, як матиму таку змогу, повідомлю про те друзів». От вам щирий філософ не лише до останнього подиху, а й у самій смерті! Яку звагу треба мати, яку непохитну гордість, аби хотіти мати від смерті за науку для себе, аби могли думати про щось інше у такій великій пригоді!

Над душею своєю на сконі таку він силу узяв.

Лукан, VIII, 636

А проте мені видається, ніби є спосіб привчити себе до смерті й почасти спізнати її смак. Хоча наш досвід тут не може бути ані досконалим, ані повним, а все ж він може бути не зайвим для нас, додавши нам гарту і певності. Ми не годні вскочити в смерть, зате подужаємо наблизитися до неї і розсмакувати її; якщо нам зась добратися до самого її щирця, то можна бодай намацати і вивчити підходи до неї. Адже даремно нам указують на наш сон, як на якусь подобу смерті.

Як легко ми переходимо від чування до сну! Як тихомирно, як безжурно перестаємо тямити себе, перестаємо сприймати світ!

Можна б визнати зайвим і неприродним сон, що позбавляє нас змоги діяти і відчувати, якби не те, що в такий спосіб природа повчає нас: вона створила нас зарівно для життя, як і для смерті. Ще за життя вона дає нам пізнати вічність, уготовану нам потому як життя минеться, щоб при звичаїти нас до неї і визволити від страху перед нею.

А ті, хто внаслідок якоїсь наглої притрапки неприємностей, стаючи геть нечутливим, ті, на мою думку, були дуже близькі до того, аби глянути кирпатій у вічі; що ж до самого моменту і хвилі переходу до небуття, то нема чого боятися, що він завдасть якихось прикрощів чи муки. Ми можемо відчувати лише щось тривке. Для страдницьких мук потрібен якийсь час, а момент скону такий короткий і наглий, що має бути безболісний. Страшні нам лише передсмертні хвили, але саме вони надаються до свого досягнення.

Часто речі постають у нашій уяві страшнішими, ніж є насправді. Майже все життя я був здоровий собі цівроку, аж пашів здоров'ям. Це буяння сили змушувало мене уявляти хвороби у такому жаскому світлі, що коли згодом вони опали меңе, я побачив, наскільки мій ляк перебільшував біль від них.

Ось що я повсякчас спізнаю: якщо я, закутаний у щось тепле, перебуваю в затишній кімнатчині, коли за вікном шаліє горобина ніч, мені жаль і шкода тих, хто зараз у полі; та коли в негоду опиняюся у полі сам, мені й на думку не спадає прагнути бути деінде.

Уже саме те, що ти замкнений у чотирьох стінах, видавалося мені нестерпним; та незабаром я принаґурився сидіти отак тиждень, навіть місяць, терпений, змучений і кволий, отоді я й спізнав, що в розквіті свого здоров'я я вболівав над хворими куди більше, ніж вони на це заслуговували, бо хворий теґер сам, я не вважав себе за гідного аж такого жалю; себто я спізнав, що не такий чорт страшний, як його малюють. Маю надію, що так само буде й тоді, як я вмиратиму, і що не варто, пам'ятаючи про скін, так пнутися зі шкури, турбуватися, рихтувати воза, як це повсюдно заведено. А проте, як не крути, а просто вмити руки тут не їдається.

Під час наших третіх, як не других розрухів (не пам'ятаю докладно, коли саме) я вибрався проїхатися верхи деє так за милю від свого замку, розташованого якраз у роґнищі тогочасних бунтів у Франції. Думаючи, що мені ніщо не загрожує так близько від моєї садиби, я навіть не вважав за потрібне зкульбачити доброго бігуна, а натомість вибрав непоганого, але не вельми везучого коника. Як на гріх, при поверненні йому випала раптом okazія прислужитися у

справі, для якої його не муштровано. Один із моїх людей, височенець і кремез, верхи на могутньому огирі з короткими цуглями, бажаючи похизуватися молодечтвом і випередити попутців, пустив його чвалом тим путівцем, кудюю їхав я, і, вдаривши з розгону, мов той колос, на малого чоловічка та малого коника, навальний і важений, беркицьнув їх на землю, словом, обидва вони аж ногами вкрилися, та так і лежали: повалений у порох оглушений кінь і я, за десять-дванадцять кроків, навзнаки, твар уся посічена і подряпана, шпада, яку я доти тримав у руках, валяється далі як за десять ступнів од мене, ремінь подертий, – не я, а якась недвижна і бездушна колода. Уперше на моєму віку мені забило памороки. Ті, хто був зі мною, марно силкувалися мене очутити і, гадаючи, ніби я неживий, взяли мене за руки-ноги і на превелику силу донесли до дому, за добру милю звідти. Дорогою, потому як мене аж дві години вважали за небіжчика, я почав ворухитися і дихати; за цей час мені в шлунок набігло стільки крови, що конче мав од неї звільнитися. Мене поставили на ноги, і з мене вилилося ціле відро кривці; і ще не раз, поки мене несено, я харкав юшкою. Після цього я почав ледь оживати, але так помаленьку і з такими паузами, що попервах чув себе набагато ближчим до смерті, ніж до життя:

*Бо ще в поверненні непевна,
Не вірить вражена душа.*

Тассо, Визволений Єрусалим, XII, 74

Цей спомин, що так міцно в'ївся мені в тямку і дав мені змогу лицем у лице зіткнутися зі смертю, примирив мене з нею. Коли я прозрів, мої очі бачили так невиразно, немічно і безживно, що наледве розрізняв світло:

*Як той, кого соннице боре,
Безтямно кліпає очима.*

Тассо, Визволений Єрусалим, VIII, 26

Щодо моїх душевних функцій, то вони відновлювалися так само поступово, як і тілесні. Я побачив себе геть закривавленим; жупан мій був поплямлений кров'ю. Першою думкою було, що я дістав кулю в голову, бо навколо чулася стрілянина. Мені здавалося, ніби

життя в мене ледь жевріло на краєчку уст; я склеплював повіки, щоб зовсім (як мені марилося) прогнати його геть, і мені було приємно знесилюватися і немошіти. Ця думка лише жевріла в куточку моєї свідомості, так само млява і квола, як і решта всі; але не тільки не була мені прикра, а навпаки, до неї домішувалася та солоднеча, яку відчують ті, хто поринає в сон.

Як на мене, це і є отой стан, в якому опиняється до краю виснажена людина у смертній агонії. Гадаю, ми даремно жаліємо таких людей, вважаючи, що їх шарпають тоді якісь гострі болеші або що їхня душа пригнічена важкими гадками. Я завше вважав, усупереч думці інших, ба навіть Етьєна Ла Боесі, що ті, кого ми бачимо поваленими, отуманеними й охопленими корчами конання подібно до мене, або ті, хто знеможений довгими стражданнями або розбитий ударом чи причиною:

*вражений нападом наглим,
Часто у нас на очах, як від грому удару, на землю
Падає й піну пуска, дрижачи всіма членами, вис;
Тями в ньому нема, судомою скорчені м'язи,
Сапа уривчасто він і розбитий лежить, ізнемігшиись.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 485

Пер. Андрія Содомори

або ті, що поранені в голову, – коли ми чуємо, як вони іноді голосять і розпачливо зойкають, – я завжди вважав, що їхня душа і тіло вже сповиті й скуті сном, хоча з деяких ознак ми ще вловлюємо в них якісь проблиски тями і помічаємо якісь рухи тіла:

Живе, проте свого життя не тямить.

Овідій, Жалі, I, 3, 12

Я не міг повірити, щоб у такому стані, коли всі члені вражені, а всі змисли геть притуплені, душі ще стало сили тямити себе; адже тим людям забило памороки, і жодна думка вже не мучить їх і не може допомогти їм осягнути і відчуті мізерію свого становища; отож не слід над ними надто побиватися.

Я не уявляв собі нічого страшнішого і нестерпнішого, ніж чути в душі пекучий жаль і не мати змоги якось його висловити, що я

сказав би про тих, кого ведуть на муки з відрізаним язиком (хоч у випадках, коли закатовують на смерть, німа смерть видається мені найпристойнішою, якщо жертва виказує всім своїм виглядом твердість і гідність). Те саме стосується й безталанних бранців, які попадають до рук підлих катів (у наш час – солдатів), які, намагаючись вибити з них якийсь казковий, фантастичний викуп, люто мордують їх, тримаючи в таких умовах і в таких місцях, що їм незмога подати голос, заявити про свою недолю.

Поети вигадали деяких богів, які злагоджують жакливу смерть по-звір'ячому катованих людей:

*Жертву цю Діту несучи за наказом, тебе з цього тіла
Я увільняю.*

Вергілій, Енеїда, IV, 702

Пер. Михайла Білика

Та якщо в таких умирущих, термосячи їх та зіпаючи їм на саме вухо, і вдається вирвати якісь короткі та безладні відповіді чи добачити якісь рухи, подібні до потвердження того, про що їх запитують, – це ще не свідчить, що такі люди живі, в кожному разі не доводить, що вони цілком живі. Адже буває так, коли нас змагає сон, а ми ще в нього не поринули, що ми відчуваємо, ніби уві сні, все, що діється навколо нас, і відгукуємося невиразним і непевним притакуванням, ніби куточком свідомості. Тоді ми даємо відповіді лиш на останні почуті слова, відповіді радше випадкові, ніж доречні.

Тепер, переживши сам такий стан, я не маю жадного сумніву, що досі правильно судив про нього! По-перше, я, ще не отямившись, силкувався нігтями розірвати свій жупан (я був без панцера), а тим часом я добре знаю, що й гадки не мав про своє поранення. Адже у нас є чимало порухів, незалежних від нашої волі:

І півживі ще дрижать її пальці і меч ще тримають.

Вергілій, Енеїда, X, 396

Пер. Михайла Білика

Падаючи, ми несамохіть викидаємо вперед руку, оскільки члени нашого тіла допомагають один одному, не чекаючи вказівок нашого розуму:

*Кажуть, що леза возів серпоносних нерідко
Так розтинають тіла у безладному бої,
Що на землі запримітить відрубані руки і ноги
Можна в той час, як тьма людей ще не здатна
Болю відчувти від цієї раптової рани.*

Лукрецій, Про природу речей, IV, 642

Пер. Андрія Содомори

Мій шлунок був переповнений кров'яними згустками, і мої пальці самі поп'ялися до нього, як це часто буває проти нашої волі з нашими руками, коли щось у нас свербить. У багатьох тварин, коли вони спускають дух, ще скорочуються і відпружуються м'язи. Кожний з досвіду знає, що деякі наші ворухки члени підіймаються й опадають часто без нашого відома. Такі суто зовнішні порухи годі назвати нашими, бо вся людина до них не причетна; біль, що його відчуває рука чи нога уві сні, то біль не наш.

Коли ми наближалися до мого дому, куди встигла дійти вість про моє падіння, і вся родина вибігла назустріч, я не тільки обзивався на розпити, а ще й, якщо вірити розповідям, здогадався звеліти, аби подали коня моїй дружині, забачивши, як вона біжить і кумільга нерівним і кам'янистим шляхом. Гадаєте, таке розпорядження йшло від того, хто вже цілком оговтався? Де там! То були лише невиразні й безладні думки, що йшли від зорових і слухових вражень, а не від мене. Я не тямив, ні звідки прибув, ні куди посуваюся; я не міг зважити й оцінити те, про що мене питали; були то легенькі дриги, що їх мої змисли демонстрували самі собою, немовби за звичкою; мій розум брав у тім участь наче вві сні, зазнаючи ледь чутного доторку, лоскоту змислових вражень. Тим часом моє самопочуття було надзвичайно приємне і погідне: я не чув страху ні за себе, ні за інших, мене огорнула якась млість і незвичайна неміч, але без жодного болю. Я бачив свій дім, проте не впізнавав його. Коли мене поклали в ліжку, я відчув якесь неймовірне раювання від цього спочинку, бо мене добре розтрусило, поки оті добрі люди несли мене на руках такою кепською і довгою дорогою, аж їм довелося двічі чи тричі змінювати одне одного, аби одвести дух. Мене почали напихати

ліками, але я не зажив жодних, переконаний, що мене смертельно поранено в голову. Моя смерть була б дуже легкою, бо через страшенну кволість я не міг ні про що думати, а тіло нічого не чуло. Я тихенько пустився берега, і мені було так легко і спокійно, аж здавалося, чогось кращого годі уявити. Коли через дві чи три години я почав вертатися до життя і відзискувати сили,

коли я врешті прочнувся,

Овідій, Жалі, III, 3, 14

мене почали мучити наглі болі: після падіння всі члени мої були розбиті й зранені. Протягом двох чи трьох діб після того мені було дуже погано, наче я вмирав удруге, тільки боліснішою смертю; ба, ще й досі я відчуваю, як я брязнув об землю. До речі: останнім, що залишилося в моїй пам'яті, був спогад про мою приключку, я мусив кілька разів прокручувати в голові всі подробиці: куди я їхав, звідки вертався, о котрій годині сталася пригода, перш ніж мені прояснилося. Що ж до причини падіння, то з нею переді мною крилися, не бажаючи зраджувати винуватця і вигадуючи якісь інші пояснення. І тільки згодом уже другого дня, коли пам'ять моя скресла і відтворила ту хвилину, коли я укмітив, як на мене падає кінь (бо я бачив його, коли він наступав мені на п'яти, ще й думав, що тут мені й саксаган; але не встиг навіть злякатися – така блискавична була та думка), мені здалося, ніби душу мені стряс наглий удар перуна і я вертаюся з того світу.

Оповідь про такий дрібний випадок була б сама себе досить блаженська, якби не наука, яку я звідти добув для себе. Я справді переконався: щоб призвичаїтися зі смертю, досить підійти до неї впритул.

Кожен з нас, за Плінієвими словами, може правити за добре повчання для самого себе, аби лиш не втомлювався пильно додивлятися до себе. Розповідаючи про те, що сталося зі мною, я не повчаю інших, а повчаюся сам; то наука, добута для себе, а не настанова для інших.

І не слід ставити мені на карб, що я з нею знайомлю, бо те, що пожиточне для мене, може принагідно виявитися пожиточним і для

іншого. У кожному разі я не зазіхаю ні на чие добро, а лише добуваю користь зі свого. А якщо я везу сухого дуба, то нікому це не вадить, хіба мені самому: моя глупота на мені й закінчується, без жодних наслідків. Таким шляхом йшло всього-но двоє чи троє старожитніх авторів, та й то, не знаючи про них нічого, окрім їхніх імен, я не беруся твердити, що вони писали достоту в моєму ключі. Відтоді ніхто не ступив їм у слід. І не дивина: простежувати звивисті манівці нашого духу, засягати в таємні його глибини, фіксувати міриади найменших його порухів та станів – річ вельми нелегка, куди важча, ніж може здатися з першого погляду. Це діло нове й незвичне, воно відвертає нас від буденщини, ба навіть від найпочесніших справ. Ось уже кілька років, як усі мої думки спрямовані на мене самого, як я вивчаю і перевіряю тільки себе, а як я і вивчаю щось інше, то лише на те, щоб негайно приміряти його на себе, певніше, на пізнане в собі. І мені аж ніяк не здається хибним, якщо, подібно до того, як це робиться в інших науках, незрівнянно менш корисних, я повідомляю все добуте мною на цьому полі, хоча й не сказав би, що задоволений своїми успіхами на сьогодні. Нема опису важчого від опису самого себе, але водночас і кориснішого. Завжди треба гарненько почиститися, приоздобитися, причепуритися, перш ніж датися на люди. Ось і я постійно чепурюся, бо постійно маю до діла з самоописом. Говорити про себе вважається за негожу звичку, гостро осуджувану задля відтінку хвастоців, які звичайно видаються нерозлучними з розповідями про себе.

*Але це означає вихлюпнути з ночов разом з водою й дитину:
Втеча від хиби – до хиб веде.*

Горацій, Про поетичне мистецтво, 21

Пер. Андрія Содомори

Я вважаю, що така позиція радше шкідлива, ніж корисна. Та навіть якби було правдою, що розповідати людям про себе – завжди марно-славство, все ж я не повинен, будши вірний найпершому своєму завданню, глушити в собі цю злощасну властивість, раз вона вже мені притаманна, і не повинен утаювати гріх, який для мене не лише звичка, а й поклонання. Хоч би там як, мушу зауважити з цього приводу,

зауважити, поклавши руку на серце, що не подоба гудити вино за те, що багато хто ним упивається. Зловживати можна лише чимось гарним. Осудливе ставлення до згаданого гріха, як на мене, спрямоване проти простацької поспільної слабини. Цей забобон – посторонки для телят, якими не зв'язують себе ні святі, що так красномовно говорили про себе, ні філософи, ні богослови. Не роблю цього і я, хоча й не належу ні до тих, ні до тих. Звісно, вони не признаються в цьому прямо, проте ніколи не змарнують нагоди виставити себе напоказ. Про що найбільше розмірковує Сократ, як не про самого себе? До чого він постійно скеровує думки своїх учнів, як не до того, щоб вони говорили про себе, не про лекцію, вміщену в книжці, а про правду та порухи своєї власної душі? Ми сповідуємося перед Господом і нашим духівником у стані внутрішнього зосередження, а наші сусіди сповідуються прилюдно. Але мені скажуть, що ми сповідуємося тільки в гріхах; на це я відповім: отже, ми сповідуємося в усіх наших вчинках, бо сама наша чеснота не безгрішна і потребує каяття. *Жити* – ось моє ремесло і моє мистецтво. Той, хто хоче заборонити мені говорити про це згідно з моїм розумінням, досвідом та звичкою, хай звелить будівничому говорити про споруди не своєю мовою, а чужою, у світлі чужих знань, а не своїх власних. Якщо говорити самому про свої високі прикмети – зарозумілість, то чому Цицерон не хвалить гортензієвого красномовства, а Гортензій – цицеронового? Певне, хтось скаже, що ліпше було б, якби я свідчив про себе вчинками та ділами, а не самими лише словами. Але я відтворюю головню свої роздуми, а це річ вельми невловна і ніяк не надається для матеріального втілення. Лише на превелику силу я можу вбрати її в повітряну плоть голосу. Наймудріші й найблагочестивіші люди прожили життя, не зробивши ніяких видатних учинків. Діяння більше свідчили б про мої удачі, ніж про мене самого. Вони промовляють радше про свою роль, ніж про мою, дозволяючи судити про цю останню лише здогадно і вельми приблизно: щоразу лише з якогось одного боку. Що ж до мене, то я виставляю напоказ усього себе: щось наче кістяк, де з одного погляду можна побачити жили, м'язи, тужні, кожен складник на своєму місці. Мій кашель показав би лише частку

мене самого, раптова блідість або серцебиття показали б іншу частку, та ще й у сумнівний спосіб. Я описую не свої рухи, а себе самого, свою сутність. Я вважаю, що слід бути обачним ув оцінці себе і однаково сумлінним у свідченнях про себе, байдуже, які вони, додатні чи від'ємні. Якби мені здавалося, ніби я добрий та розумний чи щось у цьому роді, я заявив би про це на весь голос. Говорити про себе, принижуючи себе, – не скромність, а блазенство. Оцінювати себе нижче своєї справжньої вартості, за Арістотелем, – боягузтво і легководухість. Жодна чеснота не прикрашає фальш, правда несумісна з гріхом. Говорити про себе, переоцінювати себе – не завжди марносластво, ще частіше – то глупота. Ув основі цього гріха лежить, пом'ямо, хвороблива зарозумілість і немудре себелюбство. Найкращий лік на нього – робити прямо протилежне прописам тих, хто, забороняючи говорити про себе, тим самим ще більшою мірою забороняє про себе думати. Гординю породжує думка, мова може брати в цьому лише незначну участь. Тим, хто заборонить говорити про себе, видається, ніби займатися собою означає милуватися собою, що постійно стежити за собою і вивчати себе означає бути зависокої думки про себе. Що ж, як мовиться, нема роду без виро́ду. Але така крайність проявляється тільки у тих, хто ковзає по поверхні самого себе, хто обсервує себе лише знічев'я, хто вважає розмову з самим собою за річ пусту та марну, хто дотримується думки, що розвивати свій розум і вдосконалювати свій характер – те саме, що будувати надхмарні замки; у тих, хто гадає, що самопізнання – справа побічна і другорядна.

Якщо хтось упивається своєю вченістю, дивлячись на інших зверху вниз, то нехай зверне очі вгору, до минулих віків, і тоді він зразу скине з себе пиху, побачивши тисячі й тисячі духів, до чиїх не то що голів, а навіть п'ят він не доріс. А якщо він зависокої думки про свою доблесть, хай пригадає життя обох Сципіонів, а також премногих армій та народів, до яких йому далеко, як куцюму до зайця. Найвища чеснота не сповнить гордотою того, хто візьме до уваги всю безліченну безліч притаманних йому ганджів та слабин, і на додачу – всю нікчемність людського існування.

Саме тому, що Сократ зумів щиро прийняти настанову свого Бога: «Пізнай себе», і внаслідок цього самопізнання пройнявся зневагою до самого себе, його вшановано званням мудреця. Тому, хто зуміє пізнати себе таким робом, можна не боятися самому розповісти світові про наслідки свого пізнання.

Розділ VII

ПРО ПОЧЕСНІ ВІДЗНАКИ

Ті, хто описує життя Августа Цезаря, зокрема ратні його діяння, зазначають: наскільки він щедро роздавав дари тим, хто на них заслужив, настільки ж скупко розподіляв прості почесні ознаки. А тим часом сам він дістав від свого вуйка всі військові нагороди, ще не відбувши хрещення в бою. Справжньою знахідкою для переважної більшості країн було запровадження деяких суто декоративних і безвартісних відзнак на пошанування та винагородження чесноти. Серед них можна назвати лаврові, дубові, миртові вінки, особливі строї, привілей їхати на ридвані через місто або вночі з походнями, якесь осібне місце на публічних зібраннях, право носити певні прізвиська і титули, мати якісь годла на зброї тощо. Новий звичай у різних формах запроваджено у багатьох країнах, і не перевівся він ще й досі.

Щодо нас, то ми, як і багато наших сусідів, маємо лицарські ордени, заведені лише з цією метою. Далєбі, дуже добрий і корисний звичай відзначати заслуги видатних і доблесних мужів, вирізняти і вшановувати їх винагородою, що в жоден спосіб не обтяжує громади і нічого не коштує монархові. Видатні люди, як це засвідчує досвід старожитності й часами наш власний, прагнули таких відзнак більше, ніж пов'язаних із зиском та вигодами, – річ цілком зрозуміла і вельми резонна. Справді-бо, якщо до відзнаки, покликаної бути лише почесною, долучаються ще й додаткові блага та багатства, то така нагорода замість примножити шану, підтинає її та применшує. Орден святого Михайла, так довго шанований у нас, мав ту велику перевагу, що не був пов'язаний із жодним іншим пожитком. Отож не було такого чину, такого звання, якого шляхта домагалася із

більшим завзяттям і запалом, ніж цього ордену; не було титулу, почеснішого і гоноровитішого за титул його кавалера; адже чеснота охочіша до єдино гідної себе відзнаки, радше славної, ніж зисковної. Справді, інші винагороди не можуть зрівнятися тут з нею у шляхетності, позаяк до них удаються за абияких okazji. Грішми віддають людя за його службу, гінця за його справність; ними віддячують за навчання танців, шермицерії, ораторського мистецтва і за найшпетніші послуги; ба, оплачується ними і гріх, лестоці, свашкування, зрада. Не дивина, що цнота не так охоче бере цю розмінну монету, домагаючись цілком шляхетної і почесної віддаки, що їй найбільше личить. Август мав цілковиту рацію, виявляючи куди більшу оглядність і ощадливість, коли йдеться про почесні відзнаки, позаяк честь – то привілей, прикметний насамперед своєю рідкісністю, як і чеснота.

Для кого ніхто не злий, для того хто ж буде добрий?

Марціал, XII, 82

Аби похвалити людину, не кажуть, що вона піклується про виховання дітей, бо то робота звична, хоча й гідна хвали. Навряд щоб спартанець хвалився мужністю, узвичаєними серед цього народу чеснотами; так само тут не дивина вірність чи зневага до багатства. Не дочекається нагороди і цнота, хай і велика, якщо вона стала буденністю.

Отже, скоро почесні нагороди не мають іншої вартості та шани, окрім тієї, що нею користується лише жменька людей, то щедро роздавання їх рівнозначне зведенню їх нанівець. Навіть якби знайшлося тепер більше, ніж колись, людей, гідних цього ордену, все одно гріх його знецінювати. Я цілком допускаю, що нині куди більше людей заслуговують на нього, бо лицарська відвага найзаразніша з усіх чеснот. Вона буває ще й іншого гатунку, правдива, досконала, філософська, якої я не торкаюся (послугуючись цим словом згідно з його звичним ужитком), куди більша за неї і повніша за першу, вона в силі та гарті душі, й однаково зневажає всі ворожі їй обставини; ця чеснота рівна, незмінна та стала, і звична наша відвага лише кволе її відлуння. Цю звичну відвагу плекають і сприяють їй

широкому вкоріненню практика, виховання, приклад і звичай, у чому можна легко переконатися на досвіді наших горожанських воєн. Ба, якби нині хтось зумів нас об'єднати і запалити весь народ на спільну справу, ми побачили б, як знову розквітла наша бойова слава! І звісно, колись цей орден засвідчував не лише доблесть, за ним стояло щось більше. Він ніколи не був запластою мужнього вояка, ним нагороджували видатного ватажка. Сам послух на таку високу відзнаку не тяг. Колись вимагалось бойового досвіду всеосяжнішого; військовик мав показувати найвищі прикмети: *Різний у воя й отамана хист. Тим Лівій, XXV, 19.* Та й за станом своїм він мав надаватись до рангу орденоносця. Але якби навіть у наш час знайшлося більше, ніж колись, людей, гідних цієї відзнаки, усе ж не годилося б виявляти надмірну щедрість. Було б розумніше вручати її всім, хто на неї заслужив, і не занапащати навіки, як це робиться у нас, такий корисний звичай. Ніхто з них, хто знає собі ціну, не захоче хвалитися тим, чим треба ділитися з багатьма іншими; ось чому сьогодні що менше хтось заслужив на цю нагороду, то більше зневагу виявляє він до неї, аби й собі затесатися до лав тих, кого кривдять надто частим роздаванням знецінених у такий спосіб відзнак, належних тільки їм.

Отож важко сподіватися, аби, змарнувавши і знищивши цей орден, вдалося за день-два належно піднести його почесність і відродити згаданий звичай. Це надсильне завдання для таких свавільних і хворих часів, як наші. Цілком може бути, що й новий орден виявиться з пуп'янку приреченим на таку саму долю, як і попередній. Щоб надати йому авторитету, його слід роздавати куди обачливіше й скупіше; а проте в нашу буремну добу годі втримати в руках куці й порські віжки: до того ж, щоб надати йому потрібної ваги, треба стерти пам'ять про перший орден і про те, як він занепав.

Тут годилося б щось сказати про мужність і про її відмінність від інших цнот; а що Плутарх не раз порушував цю тему, то я ліпше відішлю читача до нього. А все ж треба підкреслити: наш народ ставить звагу на перший щабель серед чеснот, як це впливає з самої її назви, утвореної від дієслова *зважуватися*, а отже, рівнозначною

мужності, і за нашим звичаєм, коли ми кажемо, що така-то людина вартісна або зацна, то це мовою двору та шляхти означає, що вона сповнена лицарської зваги, як означало колись у римлян. Бо в них сама назва цнота виводиться від слова, що означає силу. Правдиве, єдине і найвище покликання шляхетства у Франції – лицарське ремесло. Скидається на те, що першою цнотою, що об'явилася серед людей і дала одним перевагу над іншими, стала саме звага, завдяки якій дужчі і сміливіші запанували над слабшими і здобули собі особливий ранг і статус, з чого за ними zostалися честь і годлю; а також ці народи, будучи дуже войовничі, віддали цій вельми престижній у них цноті пальму першенства та найвищий титул. Щось подібне бачимо і в іншій царині: невсипуща турбота про чистоту наших жінок спричиняється до того, що коли ми кажемо достойна невіста, зацна невіста, поштива й честива невіста, для нас це означає лишень і тільки чиста невіста; так наче, прагнучи схилити їх пильнувати цноти, ми мали за ніщо решту високих прикмет і попускали їм цуглі у всіх інших гріхах, аби лиш виторгувати в них їхню цнотливість.

Розділ VIII

ПРО БАТЬКІВСЬКУ ЛЮБОВ ПАНІ Д'ЕСТІСАК

Пані, якщо мене не врятують новинеча та незвичайність моєї книжки – риси, що нерідко надають вартості речам, то я ніколи не вийду з честю з цієї безглуздої затії: але вона така своєрідна і така несхожа на узвичаєну манеру писати, що, можливо, саме це й правитиме їй подорожню. Спершу фантазія взятися до писання спала мені під впливом меланхолійного настрою, зовсім не відповідного моїй природній вдачі; його навіяла туга самоти, в яку я поринув кілька років тому. А що жодної теми не знайшлося, я звернувся до себе і обрав предметом свого писання власну особу. Це, мабуть, єдина у своєму роді книжка з таким чудернацьким і безглуздим задумом. Окрім цієї особливості, в ній нема нічого вартого уваги, бо таку порожню і нікчемну тему найвибагливіший майстер не обробив би так, щоб вона заслуговувала на розповідь. Отож, зацна пані, взявшись живцем портретувати себе, я міг би проочити одну вельми важливу рису, якби не згадав про повагу, яку завше чув, пані, до ваших чеснот. І я хотів це відбити в наголовку цього розділу, позаяк серед інших ваших високих прикмет одне з перших місць посідає ваша любов до своїх діток. Той, хто знає, в якому віці ваш чоловік, пан д'Естісак, залишив вас удовою, той, хто знає, які великі і достойні люди сваталися відтоді до вас частіше, ніж до будь-якої іншої вельможної дами Франції; той, хто знає сталість і незламність, з якими ви стільки років, долаючи неймовірні труднощі, заряджали майном та справами своїх дітей у всіх закутках Франції; той, хто знає, як гаразд їм велося лише завдяки вашій уміlostі чи легкій руці, той охоче погодиться зі мною, що немає в наш час прикладу материнської любові самовідданішої, аніж ваша.

Я дякую Богові, пані, за те, що ця любов зарясніла такими плодами. Великі надії, які подає ваш син, пан д'Естісак, заповідають, що він виявить вам послух і вдячність доброго сина. Та що задля свого недолітства він досі ще не годен був оцінити ті всі щедрі щедроти, які він вам завдячує, я хотів би, щоб ці писання, потрапивши йому колись до рук (як мене вже покрие сира земля і я не зможу йому цього сказати), я хотів би, кажу, щоб він сприйняв їх як щирісіньку правду; та ще переконливіше потвердження моїх слів він знайде в добрих плодах ваших, пані, трудів: у них, якщо Бог дасть, він відчує, що нема шляхтича у Франції, який би завдячував своїй матері більше, ніж він, і що він не може у прийдешності дати ліпшого доказу своєї доброти і цноти, ніж своє визнання тих са́мих досто́йностей у всій їхній повняві у вас, пані, са́мих.

Якщо є якийсь напrawdę природний закон, себто якийсь інстинкт, повсюдний і одвічний, притаманний і звірям і людям (що, звичайно, не є чимось безперечним), то, як на мене, після властивого всякій звірині намагання оберігати себе й уникати всього шкідливого, на другому місці стоїть любов породителів до свого плоду. А що природа начебто прищепила нам це чуття, дбаючи про подальший плідний розвій світу, то не дивина, що любов у відповідь дітей до отця-неньки не така глибока.

До цього слід приточити аристотелеве спостереження: той, хто робить комусь добро, кохає його дужче, ніж тамтой кохає його; віритель любить свого боржника більше, ніж боржник його; так само, як усякий майстер більше любить свій витвір, ніж цей останній, буди обдарований чуттями, любив би його самого. Адже ми найдужче дорожимо своїм буттям, а буття полягає в русі та дії, отожд кожен із нас певним чином живе у своєму витворі. Хто творить добро, доконує тим самим гарного і чесного учинку, а хто приймає добро, робить лише щось корисне. Тим самим *корисне* куди менш любе, ніж *чесне*. Чесність стала і тривала, для чесняка вона джерело постійної втіхи. Пожиток легко губиться і зникає, і пам'ять про нього не така свіжа та солодка. Нам дорожча та річ, яка більше нам коштувала, давати важче, аніж брати.

Якщо Бог обдарував нас якимсь хистом розуміння, аби, мов ті звірі, не підпадали по-невільничому під повсюдні закони і засто-совували їх на власний розсуд, вольною волею, то нам, безперечно, слід скорятися простим велінням природи, але не давати нарвати на себе її ярмо: нашими нахилами повинен керувати лише розум. Щодо мене, то я аж надто несприйнятливий до тих нахилів, пробуджуваних у нас без повеління та посередництва розуму. Я не годен зрозуміти, як можна пройматися любов'ю до народжених, позбавлених ще душі і виразних тілесних форм, через які ми мали б дух за ними ронити. Отож я був далеко не в захваті, коли їх нянчили біля мене. Справжня і статечна прихильність повинна зроджуватися і зростати у міру пізнання малят; отоді-то, якщо вони того варті, природна схильність розвивається водночас із розважливою любов'ю; нато-мість, якщо вони не варті любови, ми повинні судити про них, незмінно керуючись розумом і всупереч натуральному потягові. Отже часто й густо діється навпаки: здебільша пустощі, забави і витівки наших діток тішать нас більше, ніж їхні зрілі вчинки, буцімто ми їх кохаємо для розваги, буцімто вони не люди, а якісь мавпулі. І нерідко той, хто щедро обсипає цяцьками їхнє дитинство, потім дедалі скорочують украй видатки на них у старшому віці. Ба, може навіть видатися, ніби ми їм заздримо, спостерігаючи, як вони радіють життю, коли нам уже пора з ним розлучатися, і ці заздрощі змушують нас бути щодо них скупішими і стриманішими. Нас злостить, що вони наступають нам на п'яти, мовби підохочуючи нас до відходу. Та якщо цього боятися (адже за природнім порядком речей вони справді не можуть ані існувати, ані жити інакше, ніж коштом нашого існування та життя), то навіщо тоді плодити дітей?

Щодо мене, то я вважаю жорстоким і несправедливим не ділитися з дітьми своїм майном, не допускати їх до своїх благ і родинних рад, коли вони вже доросли до них; а також не бажати обмежити себе в чомусь та урізати власні вигоди, аби забезпечити їхні потреби, бо нащо ж ми тоді привели їх на світ? Кривдно дивитись, як старий, зламаний і напівживий батько заживає сам, гріючись при коминку, своїх дібр, яких би стачило для утримання і

влаштування численних дітей, і змушує їх, за браком коштів, марнувати найліпші літа, без просування по громадській службі та примноження і зміцнення зв'язків. Він доводить їх до розпуки і спонукає будь-яким шляхом, навіть геть-то ганебним, забезпечувати себе. Свого часу я бачив чимало молодиків із зацних домів, таких запеклих злодіяк, що жодною карою не можна було їх спинити. Знаю одного такого з порядної родини, з яким я, на просьбу його брата, вельми шанованого і чесного шляхтича, мав розмову з цього приводу. Сіромаха широко зізнався мені, що втягся у це лайдацтво через батькову черствість та скнарість, і тепер нічого з собою не вдіє, рука сама пнеться, як де що погано лежить. Справді-бо, незабаром його заляпано на тому, що він украв персні в однієї дами, на чиєму вранішньому виході був присутній. Це нагадало мені оповістку, почуту від ще одного шляхтича, який так прилюбився до цього ремесла, що згодом, успадкувавши маєток і постановивши занехати цю забаву, не міг уже не поцупити в крамничці якогось потрібного йому товару з наміром розплатитися згодом. І ще багато я бачив таких, погрузлих і зашкарублених у цій нечноті, аж навіть своїх приятелів вони обкрадали, щоправда, обіцяючи собі пізніше повернути. Я гасконець, а проте нема пороку, який був би мені чужіший. Я ще дужче ненавиджу його душею, аніж розумом. Навіть у думці я ніколи не замірявся щось у когось украсти. Наша провінція з цього погляду злодійкуватіша за інші французькі землі, дарма що ми не раз були свідками в наші дні, як до рук правосуддя потрапляли зацні роди з інших провінцій, зганьбивши себе хапанкою. Маю підозру, що до цих гріхів почасти причетне й батьківське безпутство.

Хтось може мені сказати, як один пан, не цвяшком у тім'я битий, що він громадить багатство лиш на те, щоб його не переставали шанувати свої родичі, і що, оскільки вік відняв у нього решту сил, це єдині ліки, які в нього залишилися, аби підтримувати шану до себе у близьких і уникнути погорди цілого світу. Так, це правда: не тільки старощі, а й усяке недоумство, за Аристотелем, породжують скнарість. Так, у цьому щось є, але то ліки на хворобу, виникнення якої малося б відвернути. Жалюгідним видається батько, якщо любов

до нього дітей залежить лише від того, що вони потребують його підсобки. Та й хіба чи можна це назвати любов'ю? Треба допевнитися поваги своїм розумом та цнотою, а любови – добрістю та лагідністю. Навіть руїни пишної споруди мають свою вартість і ціну; навіть кості й реліквії видатних осіб ми звикли освячувати і шанувати. У того, хто прожив життя гідно, найглибша старість не може бути така убога і нікчемна, щоб не будити пошанівку, надто в його дітей, якщо їхні душі скеровувалося на виконання свого обов'язку з допомогою переконання, а не скупості чи суворості, силювання чи грубощів.

*Нерозумно вірити в те, ніби влада міцніша й твердіша
Як на силі стоїть, аніж та, де підложжсям любов.*

Теренцій, Брати, I, 1, 65

Я засуджую всякий примус у вихованні ніжної душі, яку навчають поважати честь і волю. У суворості і принуці є щось сервільне; як на мене, чого не вдається зробити тямом, розважністю та вмінням, того силою не доможешся і поготів. Мене самого виховували, власне, на таких засадах. Розповідають, що в дитинстві мене лиш двічі парили, та й то не сильно. Таке саме виховання я дав своїм дітям. На жаль, усі вони повмирали ще груднячками; цієї недолі уникнула лише Леонор, вона шестирічного віку і надалі не зазнавала на покару за свої дитячі пустощі (добре материнське серце так само виявляло поблажливість) нічого іншого, окрім лагідного утрощання. І якби я навіть я розчарувався у своїх надіях, це можна б приписати багатьом іншим причинам, не захитуючи моєї методи виховання, цілком природної і правильної. Ще стриманішим я радив би бути тут із хлопцями, адже вони куди менше призначені до підлягання і створені з природи своєї для волі; я волів би радше розвивати в їхніх душах відвертість і щирість. Від лозини я не бачив жодного поживку, від неї діти або спідлюються, або озлоблюються, стають норавливі.

Нам хочеться, щоб наші діти нас кохали? Нам хочеться позбавити їх причини бажати нашої смерті? (Якщо тільки таке страшне бажання можемо вважати за прощенню і законну причину: *жоден злочин не може мати розумного виправдання. Тит Лівій, XXVIII, 28*). Тоді будьмо розважливі й зробімо для них усе, що в нашій

спромозі. Тому нам не слід женитися зарано, щоб не вийшло, що наш вік близький до віку дітей: така недогода призводить до численних колізій. Особливо я маю на увазі шляхту, яка не працює і живе, так би мовити, лише на земельний прибуток. Зате в інших верствах, де прожиток здобуваються працею, щедрий дитячий приплід – чиста поміч у господарстві: з'являється стільки нового знаряддя та засобів збагачення.

Сам я оженився у тридцять три роки і підтримую Аристотелеву думку, що одружуватися треба у тридцять п'ять. Платон не допускає, щоб чоловік брав шлюб до тридцяти, проте цілком слушно збиткується з тих, хто жениться після п'ятдесяти п'яти, вважаючи, що їхні нащадки непридатні до життя.

Талес накреслив найкращі межі: коли замолоду мати умовляла його женитися, він відповідав, що ще не пора, а дійшовши літ, відмагався, що вже пізно. Ніколи не треба діяти, коли пора недопорилася чи перепорилася.

Давні галли мали за сором собі сходитися з жінкою, не дійшовши двадцяти літ, і радили чоловікам, які обрали ратне ремесло, якомога довше зберігати непорочність, бо близькість із жінками послаблює бойовий дух.

*Тепер, з'єднавшись з юною жоною,
Діткам майбутнім він радіє дуже,
Розніжений чуттям отця і мужа.*

Тассо, Визволений Єрусалим, X, 39

Як відомо з грецької історії, Ік Терентський, Кресон, Астил, Діопомп та інші, зберігаючи свої сили для олімпійських ігор, палестри та інших змагань, утримувались, поки готувалися, від любовців.

Мулей Гасан, туніський король, якого цезар Карло V повернув до влади, не міг вибачити батькові навіть по смерті його романтичних пригод і називав його гаремником, бабієм і діторобом.

У деяких землях Гишпанських Індій чоловікам заборонялося женитися до сорока років, зате жінкам дозволялося виходити заміж уже десятилітніми. Шляхтичеві, якому тридцять п'ять, ще не пора

поступатися місцем своєму двадцятилітньому синові: це саме той зоряний для нього час, коли він подорожує або воює чи розважається при дворі свого володаря. Він потребує сам своїх прибутків; звісно, він мусить щось від себе й відривати, але знати міру, аби це не обтяжувало його самого. До такого шляхтича цілком можна прикласти відповідь, яка зазвичай не сходить з уст батьків: «Не хочу роздягатися перше, ніж ляжу спати».

Але батько, пригнічений літами та німістю, позбавлений через свої болячки та безздоров'я змоги спілкуватися з людьми, кривдить і себе і своїх, тремтячи над своїм добром. Якщо він розсудливий, йому з доброї волі годилося б таки роздягтися перше, ніж покласти в ліжку, – не до сорочки, а лише до теплого халату, а решту добутків, які йому ні до чого, з дорогою душею пороздавати тим, кому вони в силу природного закону мають належати. Цілком слушний захід – передати їх у користування чад, якщо сама природа позбавляє його змоги втішатися життям; інакше бути неприязні та заздрощам. Найкращим учинком цезаря Карла V було його вміння – за прикладом деяких старожитніх мужів до пари йому – визнати, що розум велить нам роздягтися, якщо наші шати обтяжують нас і заважають нам, і що слід лягти, якщо ноги вже нам мліють. Він зрікся своїх посіlostей, почестей та потуги на синову користь, відчувши, що йому самому вже не з руки провадити справи з колишньою твердістю й завзяттям.

*Випряжи вчасно коня, що старіє, бо хай лиш спіткнеться –
Тут же його й засміють, коли важко ловитиме віддих.*

Горацій, Послання, I, 1, 8

Пер. Андрія Содомори

Це невміння вчасно зупинитися й відчути крайню зміну, якої вік із конечності dokonує у душі та тілі (як на мене, однаковою мірою, якщо душа не терпить ще дужче, ніж тіло), нівечить славу багатьох великих людей. На своєму віку я бачив і знав особисто чимало видатних людей, і деякі з них перед моїми очима дивовижним чином підпадали у своїй колишній мудрості, якою славилися замолоду. Не байдужий до їхньої честі, я волів би, щоб вони жили собі

любісінько в домовому затишку, звільнені від державних і військових посад, які були вже не на їхні зуби. Я колись учащав у гості до одного шляхтича-вдівця, сухогриба, але ще бодренного. Він мав купу дочок на порі і сина, якому настав час виходити у світ: це змушувало до всіляких видатків та влаштування прийнять. Господареві це було не до шмиги – не тільки через зайві трати, а ще й тому, що з огляду на свої літа обрав собі триб життя дуже відмінний від нашого. Одного дня, сміленько, як зазвичай, я нараив йому звільнити для нас місце і віддати синові головну садибу (тільки вона була належно впорядкована й обладнана), а самому перебраться до сусідньої маєстності, де ніхто не колошкатиме його спокою, бо інакше, враховуючи ситуацію з дітьми, йому не уникнути нашої докучливої присутності. Він послухався, і відтоді не мав клопоту.

Та це не означає, що не можна забрати назад прав, переданих дітям. Я готовий відступити їм (я, хто небавом сам опиниться у шкурі діда) право на користування домом і маєтками, але під умовою, що відкличу його, якщо вони дадуть до цього привід. Я готовий дозволити їм користуватися всіма моїми статками, як це стане для мене обтяжливим; однак загальне порядкування ними я залишив би за собою тією мірою, яка була б для мене бажана. Я завжди вважав, що для підтоптаного батька має бути великою втіхою самому прилучати дітей до справування і мати змогу, поки живий, вберігати їх від помилок, вділяти їм, виходячи з власного досвіду, порад і пересторог, самому передавати честь і лад свого дому до рук спадкоємців і завдяки тому всьому бути певним, що в майбутньому вони його не підведуть. Ось чому я не хотів би цуратися їхнього товариства, а, навпаки, прагнув би бути біля них і тішитися, наскільки дозволить мій вік, їхніми радіщами та веселощами. Навіть не живучи серед них (а так воно, певно, й було – інакше я зводив би на пшик їхні втіхи і товариство докуками свого віку та своїх хвороб, а ще я мусив би ламати правила та звички свого нового життя), я принаймні намагався б жити поблизу них, ув окремому крилі, не найпараднішому, але найзручнішому. І декан святого Іларія в Пуатьє, якого я бачив кілька років тому, тут мені не приклад: через свою мелан-

холійну вдачу він так пустельникував, що перед тим, як я вступив до його келії, він уже двадцять два роки ні разу не покидав її ані на крок, хоча був здоровий нівроку, хіба що трошки побухикував. Заледве раз на тиждень він дозволяв себе відвідати; сидів невилазно під замком сам-один. Тільки раз на день служник приносив йому їду – зайде і зразу вийде. Він тільки й робив, що снував по келії або читав якусь книжку (залюблений трохи в письменство), затявшись тут і очі склепити, що у короткім часі його й спостигло.

Щирою балачкою я спробував би пробудити в дітях душевну до мене приязнь і нелукаву любов. Цього можна легко домогтися від шляхетних та поштивих натур; якщо ж вони скидаються на диких звірів (а таких у наш час хоч греблю гати), їх треба ненавидіти і тікати від них. Мені не подобається поведенція деяких батьків забороняти дітям звати їх татом і вимагати звертатися до них поштивіше, так наче природа не досить подбала про наш авторитет. Величаємо ж ми всемогутнього Бога отцем, то чому б не давати своїм дітям так нас називати? Нерозумно і безглуздо, коли діти дійдуть літ, позбавляти їх щирого спілкування з батьками і пнутися напускати на себе у взаєминах із ними пиндючливий і неприступний вигляд, сподіваючись у такий спосіб тримати їх у страхі та послухові. Це несусвітня дика кумедія робить отців у дитячих очах занудами, або, ще гірше, блазнями. Їхні діти сповнені сил, вони ладні і в огонь полізти, от їм і смішні чванькуваті й тиранічні міни хирявого та немічного старуха, схожого на солом'яного діда. Особисто я волів би, щоб мене радше любили, аніж боялися.

У старості стільки всяких немочей, вона така безрадна, що легко може будити зневагу; тож найкращий набуток, якого вона зугарна домогтися, прихильність і любов близьких. Наказ і страх – то не її зброя. Я знаю одного чоловіка, страх якого владного замолоду; то він нині вже підстарок, але й досі при здоров'ї, тільки й знає, що битися, кусатися, сипати чортами, словом, зробився всефранцузьким галабурдником. Він аж трясеться над своїм добром і знай чуває. Отже це все суцільне кумедіяństwo, бо вся родина змовилася проти нього. Зі шпихліру, з пивниці, ба навіть і зі скарбниці домівники

виносять найкращі шматки, хоча він пильнує як ока в лобі ключів од усіх замків. Тимчасом як він скнарує і заощаджує на власній їжі, всі гуляють і напихають кендюха по закутках дому, програють і циндрять його скарби. Кожна розмова сповнена посміху з його даремного гніву та невсипущої пильності. Усі в домі завзялися проти нього. Якщо випадком якийсь служник викаже йому відданість, домівники намагаються викликати в пана підозру до цього служника, а підозрілості стариганам не позичати. Цей чоловік не раз хвалився переді мною, як він тримає в шорах родичів, як усі його беззастережно слухаються та шанують, хвалився, який знаменитий він господар!

Лиш сам він не зна ні про що.

Теренцій, Брати, I, 1, 550

Я не знаю людини, спроможної скупчити у своїх руках стільки природних і штучно виготовлених рецептів збереження влади, як він; і що ж ми бачимо: він безпорадний, мов дитина. Ось чому я обрав його як найяскравіший приклад серед багатьох інших відомих мені прикладів такої сліпоти. Чим вам не тема для схоластичних розважань: як чинити краще – так чи інак? Перед ним усі шапкують; віддають належне його авторитетові, ніхто ніколи йому не перечить. Слухають його, бояться, шанують далі нікуди. Він виганяє служника? Той прожогом пакує манатки і зникає, але тільки з його очей; у старості хода повільна, змисли такі нездалі, що служник може жити й виконувати свої обов'язки в тім самім домі бодай навіть рік і зоставатися непоміченим. А коли настане пора – йому показують листа, нібито надісланого здалеку, сповненого благань, скрухи, обіцянок виправитися, і дурисвіта прощено. Якщо господар дому залагодить якусь оборудку чи дасть письмові розпорядження, які його синашам не на руку, то їх не виконують, а потім вигадують тисячі причин на виправдання цього непослуху. Жоден лист не попадає йому прямо до рук, він бачить лише ті, які вважають за можливе довести до його відома. А як випадково він і перехопить листа-другого, то пожитку з того все одно ніякого, оскільки він завше комусь доручає читати його вголос, у листі вмент знайдеться те,

чого йому хочеться: скажімо, його перепрошує той, чий листі насправді рясніє самими образами. Словом, справи йому подаються у спотвореному, лакованому вигляді, аби лиш він тішився. Я бачив чимало родин, де довго, а то й постійно, лише з деякими одмінами, справувалися таким побитом.

З давніх давен жінки схильні противитися проти чоловікам. Вони хапаються обома руками за всякий привід для суперечки; блаженської вимовки стає їм для цілковитого виправдання. Одна моя знайома добряче обкрадала мужа, аби (як зізналася вона сповідникові) щедріше обдаровувати старців. Хто повірить у таке побожне марнотратство! Будь-яке сподобне чоловікові ведення господарства видається їм нездалим; їм конче треба або хитрощами, або гвалтом, але завше підступно узурпувати владу, аби воно набуло в їхніх очах позірної ваги та привабливості. Коли (як у наведеному прикладі) влаштування якоїсь справи йде на шкоду горопашному дідові й водночас на користь дітям, вони хапаються за цей останній аргумент і дають волю своїй пристрасті, змовляючись проти панування господаря дому. Якщо сини у нього дорослі й у розквіті сил, вони легко з'єднають на свій бік, батогом чи медяником, і шафаря, і скарбника і решту челяді. Якщо сірома вдівець чи бездітний, він потрапляє в халепу не так легко, так вже як ускочить, то доля його ще тихіша й ганебніша. Катон Старший сказав свого часу, що скільки у тебе слуг, стільки й ворогів; зважте, враховуючи різницю у чистоті моралі його часів і наших, чи не хотів він застерегти нас, що у нас стільки ж ворогів, скільки жінок, синів і слуг? На щастя для збуй-віку, його рятує здатність багато чого не помічати, не усвідомлювати і легко піддаватися ошуканству. А що з нами сталося б, якби ми пробували гарикатися, надто в наш час, коли судді, покликані розв'язувати наші позови, зазвичай тягнуть руку за дітьми, а отже, не бувають безсторонні. У разі, якщо саме дурисвітство лишається для мене непоміченим, я принаймні добре бачу, що мене легко обдурити. І чи хтось коли-небудь визначить, чого вартий, проти таких суспільних взаємин, щирий друг? З якою шанобою та побожністю я споглядаю на сам образ такої дружби, яку бачу в найчистішому вигляді серед тварин.

Якщо інші мене ошукують, то я принаймні не ошукою сам себе, гадаючи, ніби потрапив був уникнути ошуканства. Не сушу собі голови й над тим, як того доскочити. Я рятуюся від такої зради тим, що поринаю в себе; я намагаюся боронитися від шельм не тривожною і хапливою пильністю, а радше байдужістю і відстороненістю. Коли я чую про чийсь пригоду, я не збиткуюся з когось, а одразу звертаю погляд на себе, аби подивитись, як стоїть справа зі мною. Все, що стосується його, обходить і мене. Його пригода – для мене пересторога, вона підказує на що слід звертати пильнішу увагу. Щодня і щогодини ми говоримо про іншого те, що радше могли б сказати про себе, якби уміли зосереджуватися на собі так само, як на брудній білизні інших.

Чимало авторів шкодять справі, яку обстоюють, необачно нападаючи на своїх супротивників і кидаючи їм докори, які можна повернути проти них самих.

Блаженної пам'яті маршал де Монлюк, утративши сина, хороброго і багатонадійного лицаря, полеглого на острові Мадері, часто, охоплений гризотою, бідкався, як йому прикро і як його болить, що він ніколи не спілкувався зі своїм сином; що, начепивши поважну й неприступну маску батьківства, позбавив себе втіхи пізнати гаразд свого доброго сина, освідчитися йому у своїй великій любові і повідати, як високо він цінував його цноту. «Натомість бідолашний хлопчина, – розповідав мені Монлюк, – завше бачив перед собою лише моє хмуре чоло та зневажливі міни і так і загинув з певністю, що я не вмів ані кохати його, ані належно цінувати. Для кого я беріг освідчення в тій щирій приязні, яку я чув до нього в душі? Хіба не він мав би відчуті всю любовоту мого почуття і виявити вдячність за нього? Згнітивши серце, я гвалтував себе і так і не зірвав безглуздої личини; через це я не мав розкоші балакати з ним, тішитися його прихильністю, яку йому щоразу доводилося студити, зустрічаючи з мого боку лише суворість і деспотичне ставлення». Я вважаю, що його жалі були вагомими й слухними, бо знаю з досвіду, що коли відходять друзі, то нема ліпшої втіхи, ніж свідомість, що ми нічого не забули їм сказати і щирували з ними по-братерському.

Щодо мене, то я по змозі відвертий зі своїми близькими, не приховую від них ані своєї волі, ані думок про них, як, зрештою, поводжуся з усіма. Я поспішаю виявити і показати своє ставлення, не хочу бодай у чомусь виставляти себе в непривабливому світлі.

У наших давніх галлів, мовляв за Цезарем, поруч із багатьма іншими звичаями був ще й такий: діти не сміли потикатися батькам на очі та з'являтися на люди в їхньому товаристві, поки не починали носити зброї; їхня з'ява у повному риштунку мала означати, що пора вже батькам допускати їх до свого кола, пора зближатися з ними.

У нас час я був свідком іншої батьківської несправедливості! Не задовольняючись тим, що протягом усього свого довгого життя позбавляли синів частини маєтку, належного їм природним правом, деякі батьки ще й у своїй духовниці відписували жінкам усю владу над своїми статками та право розпоряджатися ними по своїй уподобі. Один мій знайомий пан із числа найперших достойників корони, мав по смерті матері успадкувати понад п'ятдесят тисяч талерів ренти, а вмер у клопотах і весь у боргах у віці понад п'ятдесят років, тоді як його matka, що з нею вже сипалося порохно, користала з усього багатства, бо так повелів його батько, що дожив до вісімдесяти років. Далебі, якесь безглуздя!

А який резон тому, хто й сам купається в розкошах, шукати жінки з великим посагом. Чужі гроші завжди приносять у дім велику руїну. Мої предки зазвичай пам'ятали про це, і гірше їм від того не було, як і мені. Але знов ті, хто відраджує нам брати багатих наречених з остраху, що вони не виказуватимуть належної покори та вдячності, помиляються: вони спонукають до відмови від істотної користі через сумнівне припущення. Жінці своєумці нічого не варто передумати. Найбільше жінки любуються в тім, у чому найменше слухності. Безправ'я надить їх; так само як добру невісту гріє честь власних гарних учинків; чим вони багатші, тим поштивіші, а чим гарніші, тим схильніші до чистоти.

Слушно передавати управство ділами матері, поки діти ще неповнолітні; але зле виховав своїх синів батько, якщо він не може сподіватися, що, дійшовши літ, вони не зуміють справуватися краще

й уміліше, аніж його малжонка, з уваги на звичайну неміч її статі. Проте було б, звісно, ще протиприродніше робити матір залежною від доброї волі дітей. Треба залишити їй подостатком коштів, аби вона могла жити як належить людині її стану, звичок та віку, оскільки їй важче зносити убожество та нестатки, ніж чоловікові: тож хай їх терплять краще діти, ніж матір.

Взагалі найрозумніший поділ майна перед кончиною це, як на мене, поділ узвичаєний місцевими законами. Закони подумали про все краще за нас; а як іноді в чомусь і схиблять, це ліпше, ніж схибили б ми самі, пускаючись напропале. Наші статки не зовсім *наші*, оскільки за цивільними приписами, укладеними без нашої участі, вони призначені нашим спадкоємцям. І хоча ми маємо якусь волю поза межами правоустанов, я вважаю, що мають бути поважні й вельми переконливі причини, щоб відібрати в когось те, що призначив йому льос і на сторожі чого стоїть повсюдний закон. Інакше це буде надуживання згаданою волею всупереч розуму і на догоду нашим благим і легковажним забаганкам. Доля була до мене ласкава, позбавивши мене приводів, що могли б мене спокусити піти на ламання права. Я знаю чимало людей, довго й ревно служити яким чи виказувати доброзичливість до яких – марна трата часу: одне криво витлумачене слово перекреслює десятирічні заслуги. Щасливий той, хто запобіжить ласки на мент соборування! Останні вчинки затьмарюють решту: справу вирішують не найліпші й найчастіші послуги, а найсвіжіші й найтривкіші в пам'яті. Духівниці в руках таких людей виконують роль батога та медяника: ними винагороджують чи карають за кожен чин зацікавлених осіб. Духівниця – річ надто поважна і багата на надто серйозні наслідки, аби нею так крутити, щохвилі її міняючи; ось чому люди тямковиті складають її раз і на все, керуючись передовсім розумом і повсюдним звичаєм.

Ми надто прикипаємо серцем до батьківщини та дідизни й охоплені кумедним бажанням увічнити наші наймення. Ми надто уповаємо на хист наших дітей. Мабуть, було б несправедливо позбавляти мене мого старшинства, тільки через те, що я був найбільшим бецманом і нетямою, найбільшим ледацюгою не лише

серед братів, а й серед хлопців цілої околиці; байдуже, про що йшлося – про вправи для духу чи для тіла. Безглуздо робити особливі розрізнення, вірячи в передбачення, у яких так легко помилитися. Ламати правило чи підправляти жереб при виборі спадкоємців доречніше було б (якщо вже цього не уникнути) радше з огляду на якийсь значний і потворний тілесний гандж, на якесь каліцтво, невиліковне, незмінне і в моїх очах, очах шанувальника фізичної краси, здатного поставити каліку в один ряд з людьми, скривдженими долею.

І як тут не навести напрочуд дотепного діалогу між праводавцем Платоном та його земляками! «Як же це так, – кажуть вони, відчуваючи наближення кінця, – що ми не зможемо переказати того, що нам належить, кому хочемо? О боги, яка жорстокість, – щоб ми не могли відписати по своїй уподобі близьким, одному більше, іншому менше, залежно від того, як вони дбали про нас у хворобі, старості і та у всіляких справах?» На що праводавець відповідає так: «Друзі мої, вам, кому три чісници до смерті, важко розібратися і в самому собі, і в тому, що вам належить згідно з дельфійським написом». Ось чому, я законник, кажу: ані ви не належите собі, ані ті статки, що їх ви уживаєте собі на втіху; і ваші блага, і ви самі належите сукупності попередніх та прийдешніх поколінь. Тим-то потерпаючи, щоб на схилах ваших днів чи під час хвороби якийсь підхлібець чи якась пристрасть не завели вас на манівці, спонукаючи вас скласти несправедливу духівницю, я вас від цього вбережу. Але, дбаючи про державне добро і про добро вашої господи, я запроваджу потрібні закони і змушу визнати за розумне, що суспільна користь стоїть вище за приватну. Верстайте собі покірно та лагідно дорогу, ниспослану долі людській. А я, хто пильнує людського блага і не має причини один інтерес предклатати над іншим, не занедбаю залишеного вами майна».

Повертаючись до нашої матерії, хочу зазначити: мені здається, що, загалом беручи, рідко народжуються жінки, здатні панувати над чоловіками, за винятком матерів, чия влада цілком природна. Хіба що на покару тим із них, хто під впливом якогось бурхливого

надпориву, заморочений, доброхіть підкорився жінкам. Але це не стосується літніх матрон, про яких тут ідеться. Очевидна резонність цієї думки змусила нас спекти і пустити в обіг небачений досі закон, який позбавляє жінок права успадкувати корону. Нема у світі такого панства, де цей закон був би такий популярний, як у нас, завдяки його очевидній справедливості, хоча десь йому судилося набути більшої чинності, десь меншої, випадково більшого поширення, ніж в інших. Небезпечно полишати на жіноцький розсуд поділ нашої дідици на підставі вибору, який вона зробить між дітьми, бо цей вибір завше буде несправедливий і химерний. Ті самі химероди і схотінки, які їх опановують під час вагітності, криються у їхніх душах завсігди. Скрізь можна бачити, що вони особливо прихильються до кволих та скривджених природою дітей, або до тих, що держаться у них за спідницю. Позбавлені розсудливості, потрібної на те, щоб вибрати гідну дитину, вони легко піддаються природним потягам і нагадують цим тварин, які знають своїх молодят лише доти, доки дають їм цицьки.

Зрештою можна легко переконатися на власному досвіді, що коріння природного прив'язання, якому ми надаємо такої ваги, дуже слабке. За жалюгідні копійки жінки щодня мусять відлучати своїх дітей, щоб годувати молоком наших; ми змушуємо їх передавати свій плід якійсь недолугій мамці, якій самі не довіряємо нашого плоду, або ж звичайній козі; причому забороняємо їм не лише годувати своїх власних немовлят, наражаючи тамтих на небезпеку, а й піклуватися про них, аби весь їхній час був присвячений нашим дітям. І що ж ми бачимо? Що в більшості з них звичка породжує дужчу прихильність до чужих годованих дітей, ніж до своїх власних, і більшу турботу про їхнє здоров'я. Що ж до згаданих кіз, то це просто повсюдний звичай у моїй стороні, де селянки, коли не мають змоги давати грудь своєму дитяткові, кличуть до помочі козу. Нині у мене в домі служать двоє пахолків, які немовлятами смоктали жіноче молоко лише тиждень. Кози швидко привчаються давати вим'я груднячкам, пізнають їхній голос та крики і прибігають самі. Якщо їм підсунути іншого годованця, вони від нього відвертаються; так

само дитятко цурається іншої годувальниці. Я бачив недавно маля, в якого забрали його козу, оскільки батько позичав її в сусіда; дитя не змогло звикнути до нової кози і вмерло, безперечно, з голоду. Тварини (у нашому випадку сусідова коза) незгірш від людей здатні довести природну прихильність до збочення.

На мою думку те, що розповідає Геродот про одну лівійську околицю, не виключає випадків, коли річна дитина могла і вклепатися. Він пише, що тамтешні мешканці вільно сходяться з жінками, але дитятко, тільки-но зіпнеться на ноги, знаходить у юрбі свого батька і впізнає його в тому чолові'язі, до якого ноги несуть його самі.

Ми любимо дітей з тієї простої причини, що появили їх на світ і можемо їх звати другим я, а проте є й інший виплід, похідний від нас і вартий не меншої уваги. Те, що ми зачинаємо духом, усі плоди нашого розмислу, серця та розуму, то продукт наших органів куди шляхетніших, ніж тілесні; водночас вони більш наші, ніж діти; ми отці й разом матері цього потомства. Ці діточки дістаються нам дорогою ціною і приносять нам більше чести, якщо вони чогось варті. Прикмети цих дітей більше їхні, аніж наші; наша частка тут мізерна, зате вся їхня краса, весь чар і вся вартість присутні в нас. Тож вони віддзеркалюють нас і схожі на нас куди більше, ніж наші діти во плоті.

Платон додає, що такі діти безсмертні, вони унесмертельнюють своїх батьків, ба навіть ставлять їх у ряд таких богів як Лікурґ, Солон, Мінос.

Сторінки історії рясніють прикладами любови до дітей, і навести тут деякі з них, як мовиться, й сам Бог велів.

Геліодор, зацний біскуп у Триці, волів за краще рішитися сану, прибутків, почестей високого прелатства, ніж зректися своєї дочки, яка ще пишала рідкісною красою, хоча як на дочку священика та духівника вона могла видаватися завеликою шалапуткою та гуль-тійкою.

Жив у Римі такий собі Лабієн, вельми доброчесний і впливовий муж, відомий, окрім інших талантів, своїм літературним хистом. Був він, гадаю, син того великого Лабієна, найзвитяжнішого полководця,

який супроводжував Цезаря у галльській війні, а потім, приставши до великого Помпея, чинив проти свого колишнього зверхника надзвичайно мужній опір, аж поки той розгромив його у Гишпанії. Доброчесність Лабієна, про якого тут ідеться, викликала багато в кого заздрощі; а найбільше його, очевидно, ненавиділи двораки та цезареві улюбленці за щирість і за успадковану від батька нехоть до тиранії, яка, звісно, не могла не відбитися в його книгах і творах. Вороги переслідували його і домагалися ухвали римського сенату про спалення багатьох його вже оприлюднених писань. І то, власне, від нього бере початок отой новий вид кари, що його згодом застосовувано в Римі до інших авторів, аби засуджувати на страту самі твори та зафіксовані в них знання. Мабуть, ще замало було винайдено звірств і завузька була сфера, де їх чинено, раз ми зробили їхнім предметом ще й речі, що їх природа звільнила від усяких чуттів та мук, як-от наша посмертна слава та виплоди нашого духу, раз поширили тілесні тортури на людську мисль та витвори Муз. Отож Лабієн не міг змиритися з такою втратою і не пережив своїх, таких дорогих йому творинь: він звелів замкнути його живцем у гробівці предків, і там знайшов як свою смерть, так і свою могилу. Важко навести приклад палкішої батьківської любови, ніж ця. Касій Север, блискучий промовець і Лабієнів друг, побачивши, як палають книги, вигукнув, що вирок поширюється і на нього, що його теж треба спалити живцем: адже він носить у пам'яті те, що містили в собі ці книги.

Така сама пригода заскочила і Кремуція Корда, оскарженого в тім, що він у своїх книгах хвалив Брута й Касія. Підлий, плазовитий і нікчемний сенат, гідний гіршого пана, ніж Тиберій, засудив його писання на палення. Автор поклав собі загинути вкупі з ними й уголовив себе.

Добрий Лукан, засуджений лайдаком Нероном, звелів своєму лікареві відкрити йому жили, аби швидше вмерти. В останні хвилини життя, коли кров уже витекла майже вся і холод огорнув тіло і підступав до серця, він заходився декламувати уривок з поеми про фарсальську битву; так він і відійшов з власними віршами на устах. Хіба то не батьківське прощання зі своїм виплодом, схожим на

прощання і поцілунок, яким ми обмінюємося з дітьми перед кончиною? Хіба то не об'яв природної прихильності, яка у смертну годину воскрешає в пам'яті найдорощчі нам у житті речі?

Епікур, замордований, за його висловом, страшливими кольками, умираючи, за єдину втіху мав те, що по ньому зостається його вчення. Невже ми гадаємо, ніби стільки само радощів справила б купа вродливих і добре вихованих дітей (якби вони в нього були), скільки він їх мав від іншого свого плоду – чудового писемного доробку? І, навпаки, якби від його вибору залежало, що по собі залишити – бридку й недолугу дитину чи дурну й нездарну книжку, невже він не волів би за краще вибрати (і не тільки він, а й усяка людина такого розбору), радше перше, ніж друге? Якби, скажімо, блаженному Августину запропонували поховати або свої твори, що мають таку вагу для нашої релігії, або ж своїх дітей, коли б він їх мав, то чи не була б безбожністю відмова зробити друге?

Особисто я не певний, чи не волів би набагато дужче мати досконале під усіма оглядами дитя від спілки з Музами, ніж від спілки зі своєю жоною.

Усе, чим я його обдаровую, байдуже, яке воно, я обдаровую щиро і безповоротно, як обдаровую дітей во плоті. Та дешиця добра, яким я його наділив, мені вже не належить; писане дитя може знати багато такого, чого я вже не знаю, і мати в собі від мене те, що сам я вже втратив і що при потребі мусив би, подібно до когось зовсім чужого, позичати у нього. Якщо я тямковитіший за нього, то воно багатше, ніж я.

Небагато знайдеться шанувальників поезії, які б не воліли б за краще бути отцями *Енеїди*, ніж отцями найгожішого хлопця у Римі, і які з утратою сина не примирилися б легше, ніж з утратою *Енеїди*. Бо, за Аристотелем, з усіх майстрів найбільше закохані у свої витвори, безумовно, поети. Важко повірити, щоб Епамінонд, хвалячись, що по собі залишає потомство всього-но з двох дочок, але таких, що колись уславлять свого батька (цими дочками були дві його блискучі звиятиги над лакедемонянами), залюбки погодився обміняти їх на найвродливіших у Греції дівчат; як важко уявити собі,

аби Олександр Македонський чи Цезар погодилися коли-небудь зректися своєї величі непереможних воїнів задля того, щоб мати синів і спадкоємців, хоча б і найбездоганніших, хоча б і найдосконаліших. Ба, я навіть дуже сумніваюся, щоб Фідій чи якийсь інший різьбар зичив такої міцності й такого віку своїм дітям, як своїй прегарній статуї, майстерно, за всіма правилами мистецтва вирізьблений по довгій і ретельній праці. Спорідненість мистця зі своїм витвором часами нагадує спорзну і несамовиту жагу, яка іноді спалахує у батьків до своїх дочок або ж у матерів до синів, про що свідчить те, що оповідають про Пігмаліона, який, створивши статую жінки незвичайної вроди, так шалено закохався у свою скульптуру, що, потураючи його шалові, боги оживили її для нього.

*Кість розм'якає слонова: втрачаючи твердість природну,
Вже подається під пальцями.*

Овідій, Метаморфози, X, 283

Пер. Андрія Содомори

Розділ IX

ПРО ПАРТЯНСЬКУ ЗБРОЮ

Поганим звичаєм нашої шляхти і ознакою її збабіння є те, що вона бере до рук зброю допіро у хвилю конечної потреби і відразу одкладає її знов, тільки-но з'являються якісь свідчення того, що небезпека минула. Звідси всілякі нелади; якщо кожен із криком *До зброї!* летить по неї лиш у момент нападу, то один ще тільки запинає панцер, коли його сповойовників уже стерто на порох. Наші батьки веліли джурам носити за ними шишака, списа та рукавиці, але не скидали з себе решти лицарії аж до кінця битви. Сьогодні наші бойові лави геть безладні й безпорадні через скупчення спорядження та челяді, яка не може одвинутися від своїх панів, маючи на руках їхню бронь.

Тит Лівій, пишучи про наших, зазначає: *Нездольні зносити злигодні, вони ледве тягли свій риштунок. Тит Лівій, X, 28.*

Багато племен ще нині йдуть на війну як і за давніх часів ходили без прикриття або прикриваються лише блаженською ослоною:

На головах своїх носять із корка пошиті шоломи.

Вергілій, Енеїда, VII, 742

Пер. Михайла Білика

Олександр, найхоробріший з усіх вождів, напинав на себе обладунок дуже рідко. Так само ті з нас, хто зневажає зброю, аж ніяк від того не програють. Якщо хтось і гине, розснащений, то не менше вояків лягає кистями через неадаптованість свого риштунку, бо він гне їх додолу або сковує рухи тощо. Побачивши, яка важка і неоквишна наша зброя, можна подумати, ніби ми тільки й дбаємо, що про свій захист, тимчасом як вона більше нас обтяжує, аніж прикриває. Нам завдає чимало клопоту двигати цей тягар, він чавить

нас, засупонених, закутих у залізо; ми наче зобов'язані боронити свій панцер, замість того щоб він боронив нас.

Тацит із гумором описує лицарство давніх галлів, опоряджених так тяжко, що вони ледве трималися на ногах, і не годні були ні боронитися, ні нападати, ні навіть підвестися, коли їх скидали на землю. Лукулл, угледівши, як мідійські лицарі, передовий загін Тигранового війська, тяжко і незграбно опоряджені, ніби замкнені у залізній клітці, зрозумів, що їх нічого не варто розбити, вдарив найперше на них і, як знаємо, переміг.

Тож і нині, відколи наші мушкетери стали неабиякою потугою, гадаю, недовго вже чекати винаходу, коли нас замурують для охорони від них, і цупитимуть на війну, замкнутих у бастіонах, схожих на ті, що старожитні укріплювали на спинах слонів.

Такий звичай дуже далекий від того, чого вимагав Сципіон Молодший. Він дав доброго прочухана солдатам, коли ті понаставляли під водою пасток на ділянці рову, через які обложенці могли зробити вилазку. Обложники мають думати про те, що вчинити, а не про те, чого боятися. Сципіон опасувався цілком справедливо, щоб ця пересторога не приспала солдатської пильності й чуйності.

Так само юнакові, який хвалився перед ним гарним щитом, Сципіон сказав так: «Щит і справді гарний, сину мій, проте римський вояк має більше звірятися на свою правицю, ніж на лівицю».

То лише з незвички для нас нестерпний тягар наших військових вборів.

*Два воїни, яких я тут хвалій,
Шоломи мали і крицеві лати,
І вже ні вдень, ні у добі нічний
Не думали їх ні на мить скидати.
Так оббулися у броні своїй,
Що і носили як звичайні шати.*

Аріосто, Роланд Несамовитий, XII, 30

Цезар Каракалла вів перед свого війська пішки при повній озброї.

Римські піхотинці носили не лише шишак, меч та щит (бо за Цицероновими словами, вони так звикли до латів у себе на хребтині, що вони так само мало були їм на заваді, як їхні власні члени: — *зброя, кажуть вони, це все одно, що руки і ноги вояка*, Цицерон, *Тускуланські розмови*, II, 16), а ще й стільки живності, що її вистачило б на два тижні, а також запас паль для спорудження шанців; вага того всього сягала шестдесяти фунтів. Марієві солдати з таким тягарем проходили за п'ять годин п'ять, а при потребі й шість миль. Військова дисципліна у них була куди суворіша, а отже, й наслідки давала інші. Гідний уваги такий дивовижний випадок: одному лакедемонянинові закидали, що під час походу його якимось бачили під дахом! Спартанці були такі загартовані у труді, що вважалося за ганьбу ховатися під іншим дахом, ніж під небесною шатою, та ще й у негоду! Сципіон Молодший, реформуючи армію в Гишпанії, наказав воякам їсти лише навстоячки і тільки сире. Недалеко були дійшли таким робом зі своїми жовнірами!

Марцеллін, муштрований у римських таборах, описує цікавий вид спорядження у партян, дуже відмінний від римського. Вони носили лати, ніби зіткані з пір'я, що не сковували їхніх рухів, і водночас були такі міцні, що дротики, ударившись, відскакували від них (то була луска, вживана у наших предків). В іншому місці Марцеллін дає такий опис: «Їхні коні були дужі й везучі, з грубою шкірою; вони також були прикриті від стіп до голови великими бляхами, так дотепно припасованими, що в потребі бляшані плити могли зміщатися. Сказати б, перед вами не парф'яни, а якісь залізні люди; їхні голови обпинали шишаки, докладно відтворюючи форми обличчя, шишаки так щільно припасовані, що вояка можна було вразити хіба крізь округлі прорізи для очей, що пропускали світло, чи крізь отвори для ніздрів, звідки чулося їхнє важке сапання».

Від движкої бляхи грають члени, страх бере дивитись,

Як залізні сунуть статуї, люди сапають крізь метал.

Коні вбрані так само: кутим чолом погрожують,

І, прикриті від ударів, похитуються їхні боки.

Клавдіан, Проти Руфіна, II, 358-362

Ось опис, який дуже влучно передає вбори французького лицаря при повному риштунку.

Плутарх розповідає, що Деметрій звелів спорудити для себе і для Алкіна, найпершого зі своїх зброєнош, цілу лицарію, завважки у сто двадцять фунтів, тоді як звичні лати важили всього-но шістдесят фунтів.

Розділ X

ПРО КНИЖКИ

Поза всяким сумнівом, що мені нерідко доводиться говорити про речі, що їх куди краще і поправніше викладали знавці цих питань. Отож пропоновані нотатки лишень проба моїх природних, а не набутих здібностей; і той, хто піймає мене на невігластві, нітрохи мене тим не образить, бо своїх слів я не обстоюю навіть перед собою, не те що перед кимось іншим, і самовдоволення мені чуже. Хто шукає знань, хай ловить їх там, де вони є: я найменше вбачаю своє покликання в тому, щоб їх давати. Те, що я викладаю тут, усього лиш мої фантазії, з їхньою допомогою я намагаюся дати уявлення не про речі, а про самого себе; самі ці речі я, можливо, колись пізнаю чи, може, знав їх раніше, коли долі десь баглося висвітлити їхню суть, та я встиг про те забути.

Хоч я в певному сенсі читаний, але збіса непам'яткий. Тож не ручуся за достеменність моїх знань, у кращому разі потрафлю хіба визначити межі моїх знань про даний предмет у даний момент. Байдуже, яких я торкаюся тут питань, головне – як я їх розглядаю.

Хай судять, чи в тому, що я запозичую в інших, мені вдається вибрати щось здатне посилювати переконливість моїх міркувань. Адже я запозичую в інших те, чого не висловлю так само добре, як вони, або через недостатню виразність своєї мови, або через квалітет свого розуму. Я не веду ліку моїм запозиченням, а добираю і визначаю їхню вагу. Якби я хотів, щоб про їхню цінність судили з їхньої кількості, я міг би втулити їх у мої писання удвічі більше. Усі вони, за дуже рідкими винятками, належать таким видатним і старожитнім авторам, що самі говорять за себе. Іноді я зумисне не називаю автора тих міркувань і доказів, що їх я переношу в свій

виклад і змішую з моїми мислями, щоб тримати в шорах оті поквапливі, легковажні судження щодо недавно оприлюднених творів ще живих людей, написаних французькою мовою, яким кожен береться давати оцінку, уявляючи себе досить у цій справі обізнаним. Я хочу, щоб вони в моїй особі брали на зуби Плутарха чи кпили з Сенеки. Я хочу прикрити свою кволість цими гучними іменами! Я вітав би того, хто спромігся б обскубити з мене це пір'я, тобто відштовхуючись від самої лише ясності думки, краси та сили виразу, зумів відрізнити мої запозичення від моїх власних суджень. Бо, хоча за браком пам'яті я зчаста не потрапляю визначити їхнє походження, а все ж чудово розумію, знаючи мої можливості, що ті пишні квіти, розсипи яких я бачу в різних місцях свого тексту, аж ніяк не належать мені й незмірно переважають мої власні таланти.

Я маю дати відповідь, чи є в моїх писаннях хиби, яких я не відчуваю чи нездатний буду відчутти, якщо мені їх покажуть. Помилки часто-густо випадають з поля нашого зору, але якщо ми не годні їх добачити, коли хтось інший на них показує, то це свідчить про розлад нашого мислення. Ми можемо, не мавши хисту до думання, володіти знаннями та істиною, але й думання зі свого боку може обходитися без них; ба більше: свідомість власного невігластва, як на мене, одне з найкращих і найдостойніших свідчень слушного думання, що їх я тільки знаю. Я не маю іншої сполучної ланки при викладі моїх думок, окрім випадковості. Я викладаю мірою того, як вони у мене з'являються; іноді вони рояться роєм, іноді виникають почережно, одна по одній. Я хочу, щоб видно було природний і звичайний перебіг їх з усіма їхніми кривульками. Я викладаю їх, як вони є; адже тут не йдеться про матерії, що виключають легкість і випадковість думок при їхньому трактуванні.

Я, зрозуміло, хотів би ґрунтовніше щось знати, ніж знаю нині, але я відаю, як дорого обходяться знання, і не хочу купувати його такою ціною. Я хочу дожити свого віку спокійно, а не в упертій праці. Я не хочу сушити собі голову ні над чим, навіть задля науки, хоча б і найвартіснішої. Я не шукаю жадної іншої втіхи від книжок, окрім заспокоєння розумної цікавості, і зайнятий вивченням лише

однієї науки, науки самопізнання, покликаної навчити мене добре жити і добре вмерти.

Хай до цієї мети мчить, весь у милі, мій кінь.

Проперцій, IV, 1, 70

Якщо я за читанням натрапляю на якісь труднощі, я не сушу над ними голову, а, спробувавши раз-другий із ними впоратись, обходжу їх.

Якби я в них заглиблювався, то втрачав би тільки час, тонучи в їхній трясовині, бо голова моя влаштована так, що звичайно я засвоюю матеріал з першого читання, і те, чого не сприйняв зразу, починаю ще гірше розуміти, коли вперто над ним б'юся. Я все роблю весело, натомість упертість і надто велика напруга гнітять мій розум, стомлюють і охмарюють його. Вчитуючись, я починаю гірше бачити і увага моя розпорошується. Мені доводиться відводити очі від тексту і знов раптово зиркати на нього: чинячи достоту як той, кому рекомендують, щоб оцінити всю красу шарлату, кілька разів ковзнути по ньому очима, рвучко відвертаючись і знову повертаючись до нього обличчям.

Якщо книжка мене дратує, я беру іншу і поринаю в читання лише в ті години, коли мене почне охоплювати нуда знічев'я.

Я рідко беруся за нових авторів, бо старожитні видаються мені змістовніші й тонші, а також цураюся грецьких авторів, бо моє знання їхньої мови не перевищує знань дитини чи учня.

Серед книжок просто цікавих, нових, *Декамерон* Боккаччо, *Рабле* та *Цілуки* Івана Секонда (якщо їх умістити в цю рубрику) мені видаються вартими того, щоб ними розважатися. Щодо *Амадіса* та інших небилиць, то вони не зуміли привернути моєї уваги навіть у дитинстві. Ба, скажу більше (може, зухвало, а, може, просто подурному), що моя підтоптана і зморена душа вже не захоплюється не лише Аріосто, а навіть добрим Овідієм: його легковажність, усі ті химори і вичуди, які мене так поривали, нині залишають мене байдужим.

Я вільно висловлюю свою думку про будь-які, навіть про ті, що, може, перевищують мою тяму і зовсім не на мої зуби. Якщо я

кажу, що про них думаю, то тільки на те, щоб дати пізнати міру мого погляду, а не міру самих речей. Коли мені не до шмиги Платонів *Аксіох*, річ, як на мене, слабенька, то з огляду на такого автора, мій розум не йме віри сам собі: не такий він дурний, аби протистояти авторитетові стількох славетних мужів старожитності, що їх він має за своїх навчителів та вихователів і воліє радше помилятися в їхній компанії. Він повстає проти самого себе і картає себе за те, що він верхогляд, що не дивиться в корінь або за те, що він бачить річ у фальшивому світлі. Мій розум задовольняється тим, аби убезпечитися лише від безладу та плутанини, що ж до немочі, то визнає її охоче. Він гадає, ніби висловлює щось вельми влучне, але саме по собі воно лишень позірність чогось справжнього, підказана його уявленнями, бліда й недолуга. Більшість Езопових байок багатшарові і багатоманітні у своєму значенні. Ті, хто їх міфологізує, обирає якийсь образ, що добре в'яжеться з байкою, але здебільшого то лише перший і поверховий образ; можуть бути ще й інші, яскравіші, змістовніші й глибші образи, до яких вони не зуміли докопатися: оце так діється і зі мною.

Але вернімося до нашого предмета. Так от, мені завше видавалося, ніби в поезії здавна ведуть перед Вергілій, Лукрецій, Катулл і Горацій; надто Вергілій та його *Георгіки*, які я вважаю за найдосконаліший поетичний витвір; порівнюючи з ним *Енеїду*, можна легко побачити, що в ній є місця, яким автор ще міг би додати кілька мазків, якби мав час. Найдосконалішою мені вбачається п'ята книга *Енеїди*. Люблю я також і Лукана й залюбки його читаю; я ціную не так його стиль, як його самого, слухність його думок і судів. Що ж до доброго Теренція з його чарівною та гожою латиною, то я вважаю, що він дивовижний у відтворенні душевних порухів і природи наших звичаїв. Звертатися до нього мене раз у раз змушує хід наших справ. Хай би скільки я його читав, я завше помічаю в ньому якусь нову красу й розкіш. Вергілієві сучасники скаржаться, що дехто прирівнював до нього Лукреція. Я вважаю, що це по суті різні величини, але мені доводиться боротися з собою, аби упевнитись у цій вірі, коли я вчитуюся в якийсь прегарний Лукрецій вірш. Якщо цих людей

вражало порівняння Вергілія з Лукрецієм, то що сказали б вони про глупоту і дикунську тупість тих, хто сьогодні прирівнює до Вергілія Аріосто і що на те сказав би сам Аріосто?

О, нерозумний і brutальний вік!

Катулл, XLIII, 8

Як на мене, старожитні могли ще більше ремствувати на тих, хто прирівнював Плавта до Теренція (бо цей останній куди вишуканіший), ніж на тих, хто рівняв Лукреція до Вергілія. На користь Теренція (тут навіть можна вбачати його перевагу) найпереконливіше свідчить те, що батько римського красномовства повсякчас цитує лише його, а не когось іншого, а також і вирок, який найперший суддя римських поетів оголосив його суперником. Мене часто вражало, що у нас час ті, хто пише комедії (як-от італійці, у цьому жанрі найудатніші), беруть сюжет із трьох-чотирьох Плавтових чи Теренцієвих комедій, аби зліпити з них одну власну; так само в одній комедії вони, бува, нагромаджують п'ять-шість оповісток Боккаччових. Те, що вони так гребуть до себе матеріал, говорить про їхню зневіру у своєму таланті; їм доводиться спиратися на чийсь чуже тіло і, не мавши нічого свого, чим би можна нас зацікавити, вони хочуть захопити нас сюжетом. У Теренція бачимо щось цілком відмінне: перед чаром і довершеністю його манери сюжет відступає на задній план; нашу увагу приковує насамперед його майстерність і дотепність, він завше цікавий,

Ще й повносилий, стрімкий, мов потік кришталево-прозорий

Горацій, Послання, II, 2, 120

Пер. Андрія Содомори

і так захоплює нашу душу своїм хистом, що ми забуваємо про добротність його фабули.

Ці роздуми ведуть мене ще далі. Я бачу, що добрі давні поети уникали кучерявості й надхмарних висот, уникали не лише котурнів гишпанців чи петраркістів, а й поміркованішої і скромнішої вигадливості, яка є оздобою всіх поетичних творів наступних віків. Нема такого тонкого знавця, який би мав за зле брак того всього у великих старожитніх поетів і який не захоплювався б гладкописом та квітчас-

тою гожістю Катуллових епіграм нерівнянно більше, ніж тими шпигачками, якими Марціал загострює кінцівки своїх епіграм. Це зумовлене тим, про що я казав вище і що Марціал хотів прикласти до власної особи: *Не випадало надто дотепувати там, де сам предмет говорив за себе. Марціал, Передмова до VIII книги.* Ці майстри, не куйовдячи чуба і не рвучи на собі сорочки, легко виявляють свій хист: вони завше мають із чого сміятися, їм не треба лоскотати себе під пахвою, зате новочасні майстри потребують чужої підсобки. Що менше в них хисту, то важливіша для них фабула; вони сідають на коня, ще не чуючи себе досить твердо на власних ногах. Те саме бачимо на балах, коли чупруни, не мавши добрих манер нашої шляхти, силкуються вразити якимись карколомними виплигасами чи там небаченим, блазеньським чеберянням. Дамам теж легше показувати сприт у танцях, де є всілякі виверти й колінця, ніж на бальних танцях, коли треба лише рухатися звичайним кроком і показувати своє уміння невимушено триматися і вроджену грацію. Я мав нагоду спостерігати, як чудові кумедники, вбрані по-буденному, подібно до всіх присутніх на забаві людей, справляли нам невимовну втіху, яку тільки може дати їхнє веселе ремесло; зате початківці та їхні підмайстри, аби нас розсмішити, мусили уборошнити лице, нацупити якийсь перевдяг і корчити страшні гримаси.

Такий мій суд переконливіше, ніж у чомусь іншому, підтверджується при порівнянні *Енеїди з Роландом*. Вергілій ширяє у піднебессі й незмінно летить своїм маршрутом, а натомість Тассо пурхає і перепурхує з одного сюжету на інший, ніби з галузки на галузку; на свої крила він сповіряється лише на короткий час перельоту і раз у раз робить зупинки, побоюючись, як би йому не забракло подиху і сил:

Короткі переліти пробує.

Горацій, Георгіки, IV, 194

Оце найсподобніші мені автори у цих жанрах.

Що ж до іншої лектури, коли втіха поєднується з дещицею користі, себто книжки навчають думати гостріше й судити зріліше, то сюди належать Плутарх, відколи він з'явився по-французькому,

та Сенека. Вони мають для мене ту перевагу, що наука, якої я шукаю, викладається в них в окремих картинах, і читання не вимагає неможливого для мене великого зусилля. Невеличкого обсягу твори Плутарха та листи Сенеки становлять найкращу і найкориснішу частину їхнього доробку. Мені не треба довго збиратися, аби взятися до них, і я можу урвати читання, коли мені заманеться, бо окремі частини згаданих творів не пов'язані між собою. Обидва ці автори сходяться між собою у багатьох своїх корисних і правильних поглядах; долі так само заманулося спородити їх приблизно в одному віці, обидва були напутниками двох римських цезарів, обидва прибули з чужинських країв, обидва були багаті та можливі. Їхня наука – вершки філософії, поданої у простій і легкій формі. Плутарх цілісніший і рівніший, Сенека мінливіший і різнолікий. Останній силкується, тужиться, поривається озброїти цноту проти немочі, страху і збочених бажань, тоді як перший не надає їм такої ваги, він не квапиться ставати на чати. Плутарх – прихильник платонівських поглядів, толерантних і підхожих для громадянського суспільства, а Сенека дотримується стоїчних та епікурейських переконань, не таких зручних для суспільства, але, як на мене, догідніших для окремої людини і сталіших. У Сенеці видно, що він терпить тиранію цезарів свого часу, бо коли засуджує справу великодушних убивць Цезаря, то це з його боку вимушений засуд; зате Плутарх вільніший у всьому. Сенека приваблює дотепністю і жвавистю, Плутарх змістовністю. Сенека нас більше захоплює і збуджує, Плутарх більше вдовольняє і краще винагороджує. Плутарх веде за собою, Сенека нас підштовхує.

Що ж до Цицерона, то найпожиточніші для мене ті його твори, що обрали за предмет моральну філософію. Проте, сказати поширості (бо як переступаєш сором, уже немає гамульців), його письменська манера здається мені нудною, як і решта писань такого штибу. Його передмови, дефініції, підрозділи, етимологія поглинають найбільшу частину доробку, те, що в ньому корінне і стрижневе, губиться через довгі підходи. Коли я, згаявши годину на читання, що для мене забагато, намагаюся пригадати, що я добув

цінного і путящого, то здебільшого знаходжу тільки пустку, бо він ще не дійшов до обґрунтування своїх засновків і не добрався до того вузлового місця, яке я шукаю. Для мене, хто прагне стати лише мудрішим, а не вченішим чи красномовнішим, ці логічні й аристотелівські виклади ні до чого; мені б хотілося почати з останнього пункту: мені й так розумно, що таке Смерть або Розкоші; навіщо мені розщепляти начетверо волос. Я насамперед шукаю переконливих вагомих доказів, які б навчили мене, як дати собі раду з ними обома; мене не обходять граматичні тонкощі, хитромудре плетиво слів і підходів; я хочу суджень, які били б у ціль, тоді як автор крутиться, мов кіт коло сала. Його прийоми добрі для школи, для адвокатської промови або для казані, коли ми можемо вільно здрімнути, а пробуркавшись за чверть години, ще встигаємо схопити основну думку. Так годиться розмовляти з суддями, яких не києм, то палицею прагнуть схилити на свій бік, з дітьми та з чупрунами, яким треба все розжувати, та ще й дивитися, з чим йому те краще з'їсти. Я не потребую, щоб хтось силкувався так привернути мою увагу і щоб мені кричали, як гарольди, по п'ятдесят разів: «Слухайте!» Римляни проголошували у своїх молитвах: «Чини так!», а ми в наших: «Вгору серця!»; то все для мене марні слова. Я беру одразу вола за роги, мені не треба ні коріння, ні соусів, я смакую м'ясом. Такі приготування і підходи замість загострювати апетит тільки нудять мене і знеохочують.

Сподіваюся, що наша вільнодумна доба буде поблажлива до мого блюзнірства, якщо я зважуся твердити, що навіть діалоги самого Платона трохи розволіклі, а форма трохи тяжіє над змістом. Мені шкода, що цей муж, вдатний сказати стільки чудових речей, марнував час на ці довгі та ялові вступні балачки. За вимовку мені може бути хіба моє неуцтво, оскільки мені недоступна краса його мови.

Я взагалі волію книги, що користуються наукою, а не ті, що становлять саму науку.

Отих двоє перших, разом з Плینیєм та всіма подібними до них, зовсім не знають згаданого «Чини так!». Вони хочуть мати до діла з людьми, які самі себе напоумили, а в тих випадках, коли вони

вдаються до такого «Чини так!», воно стосується суті справи і має свою особливу рацію.

Я залюбки читаю ще й Цицеронові *Листи до Аттика* і не так тим, що вони містять розлогий виклад історії та справ свого часу, як задля бажання дослідити в них його власний характер. Як я вже казав, мені дуже цікаво пізнати душу та розумові якості письменників. З їхніх писань, які вони виносять на суд світу, можна судити про їхні знання, а не про них самих та їхні звичаї. Я вже сто разів шкодував, що ми посіяли книгу Брута *Про доброчесність*; цікаво вивчати теорію тих, хто став неабияким практиком. Та що одна річ казань, а інша казnodій, то мені так само приємно побачити Брута очима Плутарховими, як і очима самого Брута. Я волів би радше знати достотні розмови, які він провадив у наметі з близькими приятелями напередодні битви, ніж промови, виголошені перед військом назавтра; волів би більше знати, що він чинив у ванькирі і в покоях, ніж, що робив на плацу та в сенаті.

Щодо Цицерона, то я схиляюся до повсюдного про нього суду, що, окрім ученості, він нічим особливим не відзначався; з нього був путній громадянин, добродушний на вдачу, як більшина череванів і торохтіїв; але прекраснодушності й амбітної марноти він мав хоч відбавляй. Я не знаю, як можна йому дарувати, що він визнав за можливе оприлюднити свої вірші. Кепсько римувати – гріх невеликий, але те, що він не відчував, наскільки вірші негідні його імени, виказує його куций розум. Щодо його добромовності, то тут жадних сумнівів; гадаю, ніхто ніколи чогось такого не досягне. Коли Цицерон Молодший, який по батькові успадкував лише ім'я, був за намісника в Азії, то одного разу постеріг серед багатьох незнайомих гостей у себе за столом, куди був вільний доступ для всіх, Цестія, який звичаєм людей свого стану на учтах у можновладців, тулився скраєчку. Цицерон спитав, як його звати, в одного зі своїх людей і почув у відповідь, що то Цестій. Та коли намісник, людина неуважна і забудькувата, перепитав ще разів з кілька про те саме свого служника, той, щоб не товкти води в ступі, поклав якось вирізнити гостя і промовив: «Це той самий Цестій, про якого мені казали, що він не

надто цінує елоквенцію вашого батька проти своєї власної». Охоплений страшним гнівом, Цицерон звелів злапати бідолоашного Цестія і дати йому гарячих при ньому. Ось вам приклад непоштитого господаря.

Навіть між тими, хто, загалом беручи, цінував його неподобну проречистість, були й такі, що зауважували її хиби. Великий Брут, його приятель, називав її *чалапливою і спотикливою*. Промовці, ближчі до нього в часі, ганили його за звичку робити довгу паузу наприкінці періоду і витикали йому надживання отим *слід вважати*. Щодо мене, то я волію коротші речення з ямбічною каденцією. Іноді темп спадає дуже рвучко, проте зрідка. Я підмітив одне місце, що й досі бринить у мене у вухах:

Далебі, мені любіша коротка старість, ніж старіння ще до приходу старощів.

Цицерон, Про старощі, 10.

Історики для мене найпривабливіші: читати їх цікаво й легко, та й людина як така, що її я прагну пізнати, виступає в них живішою і цільнішою, ніж деінде; ми бачимо розмаїтість і правду її внутрішніх властивостей, як загалом, так і зосібна, бачимо багатоманітність засобів, якими вона користується, та напастей, які їй загрожують. Серед авторів життєписів мені ближчі ті, що більше цікавляться людськими намірами, ніж подіями, звертають увагу на те, що йде зсередини, ніж на те, що діється зовні. Ось чому Плутарх з усіх оглядів мій улюбленець. Я вже шкодую, що замість одного ми не маємо десятка Діогенів Лаерціїв чи що він не досить докладний і приступний. Мені не менш цікаво пізнати долю і життя цих великих навчителів світу, ніж розмаїття їхніх вірувань та марень.

У цих студіях (маю на увазі історію) треба розглядати всяких авторів, байдуже, давні вони чи новочасні, чужі чи наші, аби вивчати речі, взяті з різних поглядів. Цезар найбільше заслуговує на вивчення; не лише задля пізнання історії, а й з огляду на нього самого: настільки він перевищує решту істориків, не поминаючи і Саллюстія. Справді, цього письменника я читаю з дещо більшою повагою і пошаною, ніж зазвичай читаються людські витвори: то бачу в його чинах його

самого і пізнаю таємницю його величі; то відчуваю чистоту і недосяжний блиск його мови, в чому він перевершив не лише всіх істориків, як твердить Цицерон, а може, й самого Цицерона. Водночас він такий ширий в оцінках, коли йдеться про ворогів, що, за винятком фальшивого світла, в якому він виставляє свої лихі чини та свої плюгаві амбіції, йому можна закинути лише те, що він неохоче говорить про себе. Справді, чи звершив би він стільки великих справ, якби вкладав у них більше зусиль, ніж про це згадує.

Я люблю істориків або дуже простих, або добірних. Прості, які не домішують до матеріалу нічого власного, а весь труд і старання вкладають лише в те, аби зібрати все, що дійде до їхнього відома, і сумлінно занотувати всі події без просіювання та добору, залишаючи нам цілковиту свободу пізнати правду самим. До них, приміром, належить добрий Фруассар, який підходить до свого завдання з такою щирою простодушністю, що, допустившись помилки, не вагається принаймні її визнати і виправити в тому місці, де спіймав себе на ній. Він старанно передає нам навіть протилежні поголоски про одну й ту саму подію або суперечливі реляції, що до нього доходили. Фруассарів літопис – то сирий і необроблений матеріал, яким кожен може крутити, як йому заманеться. Справжні майстри уміють дібрати те, що заслуговує на увагу; вони потраплять із двох версій вибрати правдоподібнішу; виходячи з характеру владарів і з їхніх настроїв, вони можуть тлумачити їхні задуми і вкладати в їхні уста відповідні слова. Вони мають рацію, беручи на себе труд навертати нас до своїх оцінок, але, звісно, така місія до снаги небагатьом. Ті, хто стоїть посередині між цими двома групами (а вони – різновид найпоширеніший), усе псують: такі беруться розжовувати нам наші шматки, привласнюють собі право судити і частують нас власними фантазіями на історичну тему. Допустившись односторонньої оцінки, вони вже не годні утриматися, щоб відповідно не перекрутити і не перевернути всієї оповіді. Вони відбирають те, що гідне уваги, але часто-густо затаюють якесь слово чи якусь характерну рису, куди повчальніші для нас. Вони опускають як речі неймовірні те, чого не розуміють, а іноді роблять це тільки через своє невміння щось висловити доброю латиною чи французь-

чиною. Хай вони сміливо хизуються своїм красномовством та дотепністю, хай судять як хочуть, але хай і нам дають змогу судити по своєму, хай не спотворюють своїми скороченнями та добором суті матеріалу, а пропонують його нам у повному обсязі зі збереженням усіх пропорцій.

Найчастіше вибирають для такого завдання (надто в нашу добу) вихідців з низів – з єдиною умовою, щоб вони мали вправну руку, наче наша найпалкіша мрія – повчитися у них граматики! І вони цілком слушно (адже їх найняли, власне, для того і вони виставляють на торг лише своє паталакання) дбають головно про цей бік справи. Тож-бо, вітійствуючи, вони пригощають нас усілякими чутками, зібраними на велелюдних площах та ярмарках.

Єдина добра історія – коли її пишуть ті, хто верховодив людьми, сам брав участь у подіях, чи принаймні мав нагоду вести якісь інші подібні справи: саме такі всі грецькі та римські дієписи. Оскільки про ті самі події писало чимало самовидців (як велося за тих часів, коли і знання, і доблесть були нерозлучні), то в оповідь могла закрастися лише мізерна похибка, викликана якимсь випадковим збігом обставин. Чого можна сподіватися від лікаря, що розводиться про війну, чи від бакаляра, що трактує про монарші задуми? Аби побачити, які сумнінні були в своїх описах римляни, досить навести один приклад. Азиній Полліон навіть в історії Цезаря викрив якусь недоладність, допущену через те, що той не міг устежити сам, живовидячки, за всім у своєму війську, і покладався на своїх підлеглих, які повідомляли неперевірені гаразд факти, або через те, що намісники не зовсім сумлінно оповіщали його про події в час його відсутності. На цьому прикладі можна переконаватися, яка делікатна справа з'ясування правди, якщо при описі битви годі звірятися на реляцію того, хто нею керував, чи на розповідь вояків про те, що діялося навколо них, а отже, доводиться порівнювати, як на суді, покази свідків і враховувати всі спростування, навіть з приводу маленьких подробиць у кожному сумнівному випадку. Слід визнати: наші уявлення про наші справи спотворені. А втім, про те все досить докладно в тому ж дусі писав Боден.

Щоб хоч трохи допомогти своїй зрадливій пам'яті, такий ненадійний, що, беручи до рук книжку, я не раз гадав, ніби то якась нова, зовсім незнана мені річ, аж поки позначка на берегах упевнювали, що кілька років тому вона мене вже цікавила, – від якогось часу я завів собі звичку зазначати наприкінці кожної книги (йдеться про книги, призначені для разового читання) дату, коли я її дочитав, і побіжний відгук про неї, аби при нагоді бодай трохи освіжити в пам'яті враження та загальну думку, які склалися в мене про автора під час читання.

Ось що я занотував французчиною якийсь десяток літ тому на своєму Гвіччардіні (бо хоч би якою мовою книжки гомоніли зі мною, я завше звертаюся до них матірною моєю рідною): «Ось сумлінний історіограф, від якого, на мою думку, так докладно, як ні в кого іншого, можна довідатися про справжній підклад подій його часу; до того ж у переважній більшості з них він сам брав участь та ще як чільник. Немає жодної підстави, щоб він з ненависті, підхлібства чи самолюбства перекручував відомості: про це свідчать його вільні висловлювання про можновладців, і зокрема про тих, що висували його і саджали на високі стільці, як от, приміром, папа Климент Сьомий. Що ж до тієї частини, в якій він найбільше шукав собі слави, тобто відбігів та розважань, то між ними є влучні й не позбавлені блиску, але він занадто у них кохається; прагнучи нічого не занехаяти і маючи такий багатий і обсяжний предмет, ба іноді навіть неосяжний, він робиться розволіклим і вкидається в бурсацьку балакливість. І ще одне я зауважив: висловлюючи свій суд про силу-силенну людей і вчинків, починань і задумів, він з того всього ніколи нічого не приписує чесноті, вірі чи сумлінню, як нібито всі ці речі давно вже перевелися на світі! У всіх діяннях, навіть найпрекрасніших на позір, він бачить лише якусь непристойну спонуку або корисливість. Адже годі уявити собі, аби серед численних учинків, яким він дає оцінку, не знайшлося жадного підказаного розумом та цнотою; жадне зіпсуття не може огорнути геть усіх людей так, щоб бодай хтось не уник зарази. Це будить у мене острах, чи він сам не має якогось гріховного нахилу і не оцінює інших по собі самому».

На моєму Філіпі де Комміні значиться таке: «Ви знайдете тут голий і приємний стиль, сповнений простоти й щирості; безокрасну розповідь, у якій ясно світиться сумлінність автора, вільного від марноти, коли він говорить про себе, і від заздрощів та упередження, коли він говорить про інших; у його міркуваннях та усовіщаннях більше турботи про добро і правду, ніж якогось незвичайного хисту; і все пронизане авторитетністю і ваговитістю, що виказує птаха високого лету, дозрілого для великих справ».

На *Спогадах* пана дю Белле стоїть така моя примітка: «Завше приємно читати виклад подій в описах тих, хто намагався ними керувати, але поза всяким сумнівом, цим двом панам вочевидячки бракує щирості й незалежності в оцінках, притаманних давнім авторам спогадів, таким, як пан де Жуєнвіль, вірник Людовіка Святого, Егінгард, вірник канцлера Шарлеманя, або Філіп де Комм, чий образ ще не встиг потьмариться у нашій пам'яті. Це радше адвокатський виступ в обороні короля Франциска проти імператора Карла П'ятого, ніж історія. Навряд щоб автори спотворили щось у загальних рисах, але їм гаразд повелося в тому, щоб витлумачити події, часто всупереч здоровому глузду, на нашу користь і утаїти все, що було дражливого в житті їхнього пана; зокрема немає згадки про опалу панів де Монморенсі і де Бріона, ба навіть самого імені пані д'Естамп не знайдеш у цьому творі! Можна замовчувати таємні вчинки, але опускати те, що знає весь світ, речі, які вчинили в державі цілий переворот, непростенний гріх. Коротше, щоб скласти собі уявлення про короля Франциска і події його доби, треба, як на мене, звернутися деінде. Що можна тут прочитати з користю, то це докладні описи баталій та військових походів, в яких ці панове брали участь; кілька виступів та конфіденційних учинків деяких княжат; якісь діяння та перемовини пана де Ланже, де міститься багато даних, гідних оповіщення, і деякі цікаві міркування».

Розділ XI

ПРО ЖОРСТОКІСТЬ

Мені здається, ніби чеснота – щось інше і шляхетніше, ніж живий у наших серцях нахил нас до добра. Душі з природи зацні та поштиві ідуть тим самим шляхом і чинять так само, як і душі чеснотливі. Проте в чесноті є щось більше і діяльніше, ніж тихомирно, завдяки своїй щасливій вдачі, керуватися розумом. Той, хто з природної лагідності й чемності знехтував би завдану йому зневагу, вчинив би дуже гарно і був би гідний хвали; але той, хто, дійнятий і допечений до живого якоюсь уразою, озброївся б розумом, здолав у тривалій борні нестямну жадобу помсти, довів би, безперечно, щось куди важливіше. Той учинив би добре, а тамтой чеснотливо: перший учинок можна б назвати добрим, другий – чеснотливим. Виходить, чеснота передбачає труднощі та боротьбу і не може виявитися без опору. Ось чому ми величаємо Бога добрим, всемогутнім, милосердним і справедливим, а не звемо його чеснотливим, адже всі його дії природжені і не потребують зусиль.

Філософи, – і стоїки, і епікурейці, – десь так і розуміють чесноту. (Послугуючись таким поділом, я звіряюся на загальну думку, яку вважаю за фальшиву, попри дотепну відповідь Аркесилая. Той, коли йому закидали, що багато хто переходить з його школи до епікурейців, але ні разу не було навпаки, відповів: «Охоче вірю, багато півнів стають каплунами, проте каплуни ніколи не робляться півнями». По правді, щодо твердості й суворості засад і приписів епікурейці аж ніяк не поступаються стоїкам, дарма що всілякі суперечники, щоб заломити Епікура і забезпечити собі легку перемогу, вкладають у його уста те, чого він ніколи не думав, вивертають його слова навспак, надуживають граматикою і припи-

сують його виразам сенс, якого вони (а заразом і його діла, як їм добре відомо) насправді не мали. Один стоїк, виявивши тут більшу совісність, ніж вони, твердить, що перестав бути епікурейцем, крім усього іншого ще й з тієї простої причини, що їхній шлях здається йому надто крутим і неприступним: *і ті, яких ви називаєте жерцями втіх, насправді жерці краси та справедливості, і вони шанують усі чесноти та дотримуються їх, Цицерон, Листи до близьких, XV*. Отож, повторюю: з філософів многі стоїки та епікурейці вважали, що не досить мати душу порядну, статечну і схильну до чесноти, що не досить уміти висловлювати судження і ухвалювати постанови, які ставлять нас над усіма мінливостями долі, а треба ще шукати нагоди виставити свою істоту на пробу. Вони прагнуть зазнати болю, нестатків, ганьби, аби їх перебороти і тримати душу напоготові: *У труднощах міцніє доблесть, Сенека, Листи, 13*. Це одна з причин, чому Епамінонд, належний до третьої школи, зрікся багатства, яке фортуна послала йому до рук із цілковитим правом, аби, як він сам сказав, змагатися з убогством, і бідував увесь свій вік. Сократ наразив себе, гадається мені, на ще лютішу пробу, зносячи для гарту душі злобительку дружину; це ніби проба розпеченим залізом. Метелл, єдиний з римських сенаторів, хто узяв на себе місію випробою своєї чесноти покласти край гвалтові Сатурніна (народного трибуна, який докладав усіх зусиль, щоб запровадити несправедливу правоустанову на користь черні), накликав на себе смертну кару, якої добився Сатурнін для опонентів. Згодом тих, хто вів його в лиху для нього годину на площу, він забавляв такою розмовою: «Чинити зло – річ надто легка і нікчемна, чинити добро тоді, коли нема небезпеки, річ звичайна; натомість чинити добро, коли це небезпечно, покликання доброчесного мужа». Ці Метеллові слова кидають яскраве світло на те, що мені хотілося довести: чеснота не йде в парі з легкістю, і той легкий, зручний і похилий шлях, по якому скеровує свої статечні кроки природжений нахил до добра, – ще не шлях справжньої чесноти. Тамта жадає крутої і кам'янистої стежки, вона має долати, подібно до Метелла, або труднощі зовнішні, якими доля силкується

завести її на манівці; або труднощі внутрішні, викликані нашими непогамованими бажаннями та іншими ганджами людської вдачі.

До цього місця я дійшов цілком вільно. Та, коли я ставив крапку, мені спало на думку, що Сократова душа, найдосконаліша з усіх знаних мені, була б, за моїми мірками, не зовсім зразкова. Я не годен дошукатися в його особі жадної борні з грішними пориваннями. Я не можу уявити собі, щоб його чеснота зазнавала будь-яких випробувань чи була бодай трохи силувана. Я знаю можуть і необмежену владу над собою його розуму, який зроду б не допустився чогось нечесного. Такий високій чесноті, як у нього, я не вмію нічого закинути. Мені здається, я бачу, як вона, пишна та вільна, простує звитяжним і тріумфальним кроком, без усяких перешкод, без усякого сум'яття. Якщо цнота може блищати лиш у змаганні з суперечливими забаганками, чи ж означає це, що вона не може обійтися без супутнього гріха, що вона завдячує йому все і через нього здобуває честь і шану? На що б тоді перетворилися ті чесні та шляхетні епікурейські розкоші, покликані плекати на своєму подолі чесноту і дозволяти їй гратися, даючи замість цяцьки ганьбу, хвороби, убогство, смерть і гесну огненну? Якщо досконалу чесноту ми повинні пізнати завдяки тому, що переборюємо і терпеливо зносимо болеші і витримуємо докучливу подагру, не кліпнувши оком, якщо я як неодмінний доважок накину їй труднощі та перешкоди, то що ж станеться з чеснотою, яка злинула на таку височінь, що не лише гордує мукою, але навіть любить в ній, радіє великого радістю, як деякі епікурейці, що залишили нам певні докази схожих переживань?

Немало було й інших людей з такою чеснотою, які, на мою думку, своїм поведінням перевищили навіть самі вимоги їхнього вчення. Яскравий приклад – Катон Молодший. Уявляючи собі, як він конав, розшарпуючи собі нутрощі, я не можу задовольнитися самою лише вірою, що душа його тоді була цілком вільна від страху та сум'яття, не можу припустити, щоб, пішовши на цей крок, продиктований правилами стоїчної школи, він не чув нічого іншого, крім спокою й байдужості. У чесноті цього мужа надто багато було вогню і завзяття (так мені видається), аби тим і вдовольнитися; я переконаний, що

він відчував радість і втіху, dokonуючи свого шляхетного вчинку, і що він любувався в ньому більше, ніж у якомусь іншому вчинку у своєму житті. *Так він пішов із життя, радий, що має причину для смерті. Цицерон, Тускуланські розмови, I, 30.* Я так у це вірю, що сумніваюсь, чи відмовився б він від нагоди dokonати такого прекрасного чину. Якби його зацність, яка веліла йому ставити благо громадське вище власного, не тримала мене за поли, я цілком би пристав на думку, що він удячний був долі за те, що вона послала таку гарну пробу його чесноті, та за те, що вона штовхнула тамтого опришка потоптати ногами одвічну свободу його вітчизни. У мене таке відчуття, що при звершенні цього акту його душа чула велику радість і мужню насолоду, свідомо того, що шляхетність і велич його –

В тій вільній смерті: вже ж не лякались її

Горацій, Оди, I, 37, 29

Пер. Андрія Содомори

натхнені не думкою про майбутню славу (відмітна риса слабаків і легкодухів; але для душі такої шляхетної, сильної і гордовитої було б то нище прагнення), а красою самого подвигу. Цю красу він, володар її, бачив у всій її досконалості куди ясніше, ніж ми.

Філософія, на мою превелику радість, вважає, що цей гарний акт був би недоречний у будь-якому іншому, окрім Катонного, житті і що тільки його життю пасує такий кінець. Тому він сам цілком слушно наказав і синові, і близьким йому сенаторам, щоб вони зараджували собі інакше. *Катон, наділений з природи незмірною суворістю, яку він ще й сам зміцнив постійною твердістю і завзят-тям у задуманому починанні, волів радше померти, ніж бачити тирана. Цицерон, Тускуланські розмови, I, 30.*

Усяка смерть має відповідати прожитому життю. Умираючи, ми не стаємо іншими. Я завше вивіряю смерть кожної людини її життям: якщо мені хтось розповідає про кончину начебто й мужню, але пов'язану з нікчемним життям, я розумію, що її теж викликала якась нікчемна, відповідна життю причина. Отож легкість Катонної смерті й та невимушеність, якої він досяг завдяки своєму душевному

гартів, чи можуть уйняти в наших очах щось від краси його чесноти? Хто з людей, хоч трохи помазаний широю філософією, може собі уявити, що ув'язнений і закутий у кайдани Сократ зустрів свій вирок незворушно, без страху, та й годі? Хто заперечить, що, крім стійкості й гарту (ними завше відзначався його дух), у його останніх розмовах та прощанні впадали в око якась нова втіха і радісне піднесення? Отой дріж насолоди, з якою він чухмарить ноги, звільнені від кайданів, хіба не є він образом подібних душевних солодошів та радощів на думку, що катуші вже позаду і визволена від них душа стоїть на порозі пізнання прийдешнього? Хай Катон пробачить мені: його смерть була трагічніша і гвалтовніша, але Сократова, сказати б так, іще прекрасніша.

Аристип мовив до тих, хто її оплакував: «Хай боги пошлють мені таку смерть!»

Приклад цих двох мужів та їхніх послідовників (сумнівно, щоб знайшлися люди, рівня їм) засвідчує таку рідкісну звичку до чесноти, що тамта стала другою натурою. Ця чеснота здобувається не зусиллями, не велінням розуму; утримання її не вимагає душевних сил, вона – сама сутність їхньої душі, її природний і звичайний стан. Вони досягли цього тривалим застосуванням філософських приписів, які впали на гарний і благодатний ґрунт. Нечестиві помисли, що пробуджуються в нас, не достаються до них, дуже, загартована душа притлумлює їх у самому зародку.

Але запобігати спокусам у самім заживку за Божим приписом згори і в такий спосіб готувати себе до чесноти, щоб геть виполоти насіння гріха, хіба це не краще, ніж силою тамувати їхній розвиток і, піддавшись першим проявам пристрасті, озброїтися і боротися, аби стримати їхній ріст і перемогти їх? А, з другого боку, чим не краще йти цим другим шляхом, ніж просто мати легку й добродушну вдачу, не схильну з самого народження до розпусти та гріха? Навряд щоб тут могли бути якісь сумніви: цей третій і останній шлях запевне робить людину невинною, але не цнотливою; ці люди не чинять зла, проте й добродіє з них не бозна-які. Додаймо, що такі натури зазвичай настільки близькі до немочі та недосконалості, що

я й сам гаразд не знаю, як прояснити й розпізнати їхні межі. Чи ж випадає дивуватися, що навіть такі поняття, як Поштивість і Доброта викликають певну погорду. Я бачу, що чимало цнот на кшталт чистоти, стриманості і поміркованості можуть бути пов'язані з тілесними хибами. Зате гарт, виказуваний у хвилину небезпеки (якщо його можна назвати гартom), погорда до смерті й стійкість у горі та нещастях трапляються у людей, нездатних розібратися в подіях і побачити їх у правдивому світлі. Брак розуміння і тупість іноді видаються за чесноти, отож я часто бачив, як хтось хвалить людей за те, за що заслуговували хули. Один італійський шляхтич якийсь у моїй присутності скептично відгукнувся про свій народ: «Тямуцність і обачність італійців такі великі, що вони загодя передбачають, на які небезпеки та лиха наражаються, тож не треба дивуватися, що на війні вони так часто думають про забезпечення собі відступу, ба, навіть ще до того як їм щось загрожує. Французи ж та гишпанці, не такі (на його думку) передбачливі, ідуть пробоем, і їм треба навч узріти і рукою відчути небезпеку, щоб злякатися, але навіть і тоді страх їх не утримує; зате швейцарці та німота, ці кепи і лемішки, оговтуються лише тоді, коли їх зіб'ють на болото». Може, він говорив те все жартома; але від правди ніде не дінешся: у воєнному ремеслі новачки кидаються в бій наосліп, а опікшись, дмухають на молоко:

*Знав я, що слава нова, у битвах найперших здобута,
Дуже солодка.*

Вергілій, Енеїда, XI, 154

Пер. Михайла Білика

Ось чому, коли судять про якийсь окремий учинок, треба зважати на різні обставини і на людину, яка його доконала, перш ніж давати йому оцінку.

І слівце про себе самого. Мої приятелі іноді називали в мені оглядністю те, що насправді було випадковістю, і мали за ознаку відваги й стійкості те, що було виявом розсудливості і якоїсь думки; словом, мене наділяли одною рисою замість іншої, або мені на користь, або на шкоду. Насправді мені багато чого бракує, аби сягнути як отого першого і найдосконалішого ступеня довершеності,

коли чеснота стає звичкою, так і другого її ступеня, якого я не підтвердив. Я не вилузувався зі шкури, аби поскромити опосілу мене жагу. Чеснота моя – то чеснота або, краще сказати, невинність принагідна і випадкова. Якби я вродився з більш невірноваженою вдачею, то боюся, що виглядав би жалюгідно. Мені бракувало б духу долати пристрасті, навіть не надто бурхливі. Мені не до снаги перетерплювати оті суперечки та боротьбу в самому собі. Ось чому я не можу чути до себе особливої вдячності за те, що вільний від багатьох нецнот:

*Тож коли хиби мої – незначні й лиш місцями вражають
Душу мою, загалом незіпсовану, – от, як, буває,
Родимки бачиш на тілі міцнім.*

Горацій, Сатири, I, 6, 65

Пер. Андрія Содомори

то я радше завдячую це своєму щастю, аніж розумові. Щастя дало мені випасти з роду такого чеснотливого і такого славного батька: я не знаю, чи він перелив у мене частину своїх високих прикмет, чи домовий приклад і добре виховання в дитинстві чимось допомогли, а чи з яких інших причин я прийшов таким на цей світ:

*Чи Терези мигтіли вгорі тоді,
Як я родився, чи Скорпіон лихий
Мені заблиснув, чи володар
Західних вод – Козерог – іскрився*

Горацій, Оди, II, 17, 17

Пер. Андрія Содомори

але то свята правда, що в мене нехить до більшості пороків. Антистен одрік комусь, хто питав, чого найкраще було б навчитися: «Відучитися від зла». Ця відповідь мені б не вельми придалася. У мене, кажу ж, нехить, така природна і така невід’ємна від мене, що жодні обставини не здолали у мені викорінити це почуття, засвоєне змалку; ба навіть мої власні міркування, оскільки вони в багатьох речах відбігають від битого шляху, легко могли б дозволити мені вчинки, які цей природний нахил велить мені ненавидіти.

Скажу щось неподобне, але все-таки скажу: я вважаю, що завдяки моїй нехоті до пороків у моїх звичаях більше сталості і врівноваженості, ніж у моїх судженнях, і що моя хіть не така розбещена, як розум.

Аристип виголошував такі сміливі думки на користь розкошів та багатств, що наструнчив проти себе всю філософію; але щодо його звичаїв, то коли тиран Діонисій запропонував йому на вибір трьох гарних дівчат, Аристип відповів, що вибирає всіх трьох, бо завжди винуват Париса, що той предпоставив одну над її товаришками; але, завівши дівчат до свого житла, філософ відіслав їх назад, не торкнувшись жадної. Якось у мандрах, коли його служник, несучи за ним гроші, дуже здоровився, Аристип звелів йому відсипати і покинути на дорозі зайвину дорогоцінного вантажу.

Та й Епікур з його незбожною і гультьайською наукою у своєму житті був скромник і трудяга. Ось він хвалиться в листі до приятеля, що живе тільки на чорному хлібі та воді, і просить прислати трохи сиру про запас на випадок, якби йому схотілося врядити пишну учту. Мабуть, таки справді, щоб бути добрягою, треба бути ним через якусь таємну, вроджену і повсюдну властивість, без усякого на те закону, підстави чи прикладу.

Порушення, яких я припустився, дякувати Богові, не з найгірших; я належно засудив їх у собі відповідно до міри їхньої серйозності, і це не було якоюсь поблажливістю; навпаки, я картав себе суворіше, ніж картав би у сторонніх. Але на цьому все й скінчилося, поза тим, я мало докладаю зусиль, щоб чинити опір і легко піддаюся; проте я не допускаю, щоб до моїх нецнот долучалися ще й інші (найчастіше вони переплітаються і чіпляються одна за одну в тих, хто не мається на бачності!). Щодо моїх вад, то я їх позбавляюся, залишаючи собі поодинокі й найпростіші:

*Блудам іншим
Не потураю.*

Ювенал, VIII, 164

Стоїки запевняють: мудрець робить добре діло з допомогою всіх своїх чеснот, хоча одна з них бере гору, залежно від природи

конкретного вчинку. Тут могло б стати в пригоді порівняння з людським тілом: так, скажімо, жовч, діючи, не годна обійтися без допомоги решти соків, дарма що переважає саме вона. Та якщо хтось хоче звідси виснувати, що так само і грішник грішить усіма своїми пороками, то я не йму йому віри або не розумію його, бо насправді я тут бачу зовсім протилежне. Це все мудровані й неспійманні тонкощі, якими іноді бавиться філософія.

Я даюся на деякі блуди, проте інших уникаю не менш ревне, ніж святий.

Ось чому перипатетики теж заперечують такий нерозривний зв'язок між пороками, та й Аристотель твердить, що розумна і праведна людина може бути непоміркованою і нестриманою.

Сократ погоджувався з тими, хто вбачав у його фізіonomії якийсь нахил до переступу, мовляв, це справді його природний нахил, але він приборкав його завдяки дисципліні.

Так само приятелі філософа Стилпона відзначали, що він був ранній музика до вина та жінок, але, працюючи над собою, зробився дуже стриманим і в тому, і в тому.

Зовсім інакше в мене: що я маю доброго, те дісталось мені з народження; його прищепили мені ані закон, ані правила, ані інша яка наука. Доброта в мені, природна, але в ній мало гарту і жадної штуки. Найлютіше з усіх вад, і всім нутром, і розумом, я ненавиджу лютість, найгіршу з вад. Тут я людина така вражлива, що не зношу, коли ріжуть курча або коли чую, як ячить заєць у зубах моїх хортів, хоча сам непомалу кохаюся в полюванні.

Ті, хто ганить насолоди, бажаючи звести їх до розпусти й безуму, залюбки послуговуються тим аргументом, що вони, сягаючи свого вершка, опановують нас такою мірою, що нам відбирає тям, і посилаються на те, чого ми зазнаємо у взаєминах із жінками:

*тіло віщує їм розкіш найвищу,
Й сім'ям сипнути вже має Венера по ниві жіночій,*

Лукрецій, Про природу речей, IV, 1099

Пер. Андрія Содомори

коли сластота (на їхню думку) проймає нас і пориває так

гвалтовно, що глузд не в змозі співняти своєї служби, геть переповнений і заповнений насолодою. Я знаю, що може бути інакше і що іноді, якщо захочеш, можна в той момент звернутися душею до інших думок, але для цього треба її нахилити і взяти у карби. Знаю, що можна вгамувати порив тієї насолоди; знаю з досвіду і не вважаю, що Венера така всевладна богиня, як проголошують багато інших та ще й скромніших, ніж я, людей. Мені не здається, як королеві Наваррській в одній оповідці її *Гептамерона* (книги прегарної змістом) ні неймовірним, ані важким бавити затишно й любо цілі ночі з віддавна бажаною коханкою, додержуючи складеної їй присяги вдовольнятися лише поцілунками та легкими доторками. Я вважаю, що тут доречним прикладом була б утіха полювання (власне, й не утіха, а захват і несподіванка, які захоплюють зненацька наш розум, і він втрачає здатність бути наготові). Коли після довгого гону звір зненацька показується там, де ми сподівалися побачити його найменше, то струс, і гарячкові окрики, і все, що відбувається, пориває нам так гвалтовно, що тієї миті вже годі любителям таких ловів перекинутися думками на щось інше. Недарма поети вдають Діану подужницею над Купідоновим смолоскипом та стрілами:

*Тож як тут мимоволі не розвіються
Усі турботи й пристрасті?*

Горацій, Еподи, 2, 37

Пер. Андрія Содомори

Але вернімося до суті. Отож я дуже співчуваю гризотам інших і залюбки плакав би за компанію, якби міг плакати бодай з якогось приводу. Якщо я бачу сльози, але сльози щирі, не вдавані, мені одразу збирається на плач. Мертвих, тих я не жалію; я радше їм заздрю; зате від душі жалію умирущих. Мене обурюють не дикуни, які смажать і їдять небіжчиків, а ті, що мордують і переслідують людей ще живих. Навіть на судовій екзекуції, хоч би й найсправедливішій, не можу дивитись спокійно. Хтось сказав, бажаючи посвідчити великодушність Юлія Цезаря: «Він був милосердний, навіть у своїй помсті. Запавши піратів, які взяли були його в полон і правили викуп, він, хоча перед тим погрожував розп'яти на хресті, виконав

вирок, але спершу звелів їх задавити. Філемона, свого секретаря, який хотів його отруїти, Цезар не катував, а просто завдав на смерть». Хоч би хто був цей римський автор, який смів видавати за свідоцтво милосердя те, що хтось тільки закатруплював своїх кривдників, неважко здогадатися, як його вражали страшливі і шпетні приклади жорстокості, що їх подали римські тирани.

Щодо мене, то всяку додаткову кару перед стратою, я вважаю за звичайнісіньку жорстокість; особливо для нас, адже ми повинні дбати, щоб душі відходили на той світ примиреними, а хіба це можливо, якщо пекельні муки доводять до жахливого струсу та розпуки?

Нестак давно один полонений вояк, уздрівши зі своєї камери у вежі, як на плацу теслі споруджують риштування і збирається люд, здогадався, що те все робиться для нього і впав у безнадію. Воліючи за краще заподіяти собі смерть самому, він знайшов поблизу лише старий заржавілий цвях і завдав собі двох сильних ударів у шию, але відчуваючи, що ще живий, вдарив утретє в живіт і знепритомнів. Доглядач, зайшовши до камери, знайшов його в цьому стані, ще живого. Його відлили водою і, аби не гаяти часу, поки він не пустився духу, квапливо зачитали вирок; почувши, що йому мають зняти голову, бранець зрадів, збадьорився, узяв шклянку з вином, яку був відштовхнув, і, дякуючи суддям за несподівано м'який присуд, заявив, що хотів укоротити собі віку з ляку перед жорстокішою карою: побачивши приготування на плацу, він вжахнувся, подумавши, що його візьмуть на муки і закатують на смерть.

Я б рекомендував, аби ці суворі взірцеві покарання, з допомогою яких хочуть тримати люд у карбах, виконували на трупах злочинців. Бо коли бачать, як їх залишають без погребу або варять у казані, або четвертують, то це справляє неменший ефект, ніж муки, на які прирікають живих людей, хоча наслідок виходить невтішний, ба навіть ніякий, бо як глаголить Господь: *вбивають тіло, а потім не можуть більш нічого заподіяти. Євангелія від св. Луки, голова 12, 4.* Недарма і поети з притиском підкреслюють жах отакої картини, навіть за видиму смерть страшнішої:

*Це царя спалили, його ж голі кості,
По землі втоптали чорною юхою!*

Енній у цитаті Цицерона, I, XLV

Одного дня я був у Римі якраз у день страти Катени, усесвітнього злодюги. Задали йому без жодних емоцій глядачів. Але коли його четвертували, то ледве кат махнув сокирою, як серед люду почулися скрики та зойки, буцім кожне висловлювало співчуття людському падлу.

Це несвітське звірство можна дозволити собі до останків, а не до живої істоти. Десь у такому дусі вчинив Артаксеркс: пом'якшуючи суворість давніх законів у Персії, він велів, аби шляхту, винну у службовому нехлюйстві, роздягали й замість батожити саму (як заведено було досі) шмагали лишень її шати. Так само, замість добряче чубити провинників, з їхньої голови лише високі шапки збивали.

Побожні єгиптяни вважали, що вони догоджають Божому правосуддю, офіруючи йому свиней, зображених на мальовидлах: справді смілива вигадка – бажати мальовидлом або тінню речі віддати належне Богові, найвищій у світі істоті!

Я живу в добу, коли довкола нас аж роїться від прикладів неймовірної лютості, а все це через розіпсілість, спричинену горожанськими війнами. У всіх старовинних хроніках не знайти нічого страшнішого за те, що ми бачимо щодня. Але до цієї жорстокості я так і не принатурився. Я ледве міг припустити, перш ніж побачив навіч, що є такі іроди, які раді вбивати задля самої втіхи морду, які раді рубати і сікти на капусту інших людей і насталуватися у вигадуванні небачених мук та нових одмін душогубства, і то без ненависті, без пожитку, аби лиш насититися втішним для них видовиськом корчів і дригів, жалісних зойків і репету горопахи, що конає в муках. Ось найвищий пункт, якого може досягти лютість: *Щоб людина, ні гнівом, ні страхом не підсичувана, убивала іншого, лиш коби на це любити. Сенека. Листи, 90.*

Щодо мене, то я ніколи не вмів без прикросців дивитися, як олень, засапаний, знеможений, не мавши вже іншого рятунку, осідає

долу, безрадний, і здається на ласку тих, хто його загнав, молячи заплаканими очима про ошадок:

І зі скіглінням, залившись кров'ю, пощади благає.

Вергілій, Енеїда, VII, 501

Пер. Михайла Білика

Це завше видавалося мені нелюбим видовищем.

Рідко мені вдавалося впіймати живого звіра, щоб я не відпустив його на волю. Пітагор відкупав товар у птахоловів і рибалок, аби вчинити так само.

Од хижацької крові спочатку

Розгарячитись могло зачервонене кров'ю залізо.

Овідій, Метаморфози, XV, 106 Пер. Андрія Содомори

Натури кровожерні стосовно до звіроти виказують вроджений нахил до жорстокості.

Після того як у Римі звикли до видовиська мордованих тварин, узялися до вбивства людей та гладіаторів. Сама природа (боюся) прищепила людині якийсь інстинкт нелюдяності. Ніхто не тішиться, коли тварини граються і женихаються між собою, але ніхто не утримається подивитися, як вони б'ються і гризуться.

Аби не висміювали мого співчуття до тварин, нагадаю, що сама релігія закликає нас милосердствувати стосовно них, зваживши, що сам Пан-Біг, аби слугувати йому, оселив нас ув одному й тому самому світі і що вони, як і ми, є його творінням. Пітагор запозичив науку метемпсихози в єгиптян, але відтоді вона поширилася серед багатьох народів, зокрема серед наших друїдів.

Смерті не знає душа: залишивши оселі колишні,

Прийнята знов у домівку нову, вона житиме вічно.

Овідій, Метаморфози, XV, 158 Пер. Андрія Содомори

Віра давніх галлів научала, що душі, будучи вічні, перебувають у постійному русі, переходячи з одного тіла в інше. З цими поглядами збігалася й ідея Божого правосуддя. Через таке поводження душ наші предки твердили, що коли душа перебувала, скажімо, в Олександрії, то Бог звелів їй переселитися до іншого тіла, більш чи менш відповідного її талантам:

*Душі він завдає у німу животину,
Лютих вселяє в ведмедів, здириців – в вовків, ошуканців – у лисів*
.....

*І прогнавши крізь різні літа, через тисячі форм, очищає
В річці летейській, знов повертаючи в первісний лик.*

Клавдіан, Проти Руфіна, II, 482

Якщо душа войовнича, він вселяє її в тіло лева, якщо любашна – в тіло вепра, якщо боягузлива – в тіло оленя або зайця, якщо лукава – в лиса; і так далі, поки душа, очищена такими карами, не вернеться в тіло якоїсь іншої людини.

*Сам, пам'ятаю, в той час, коли Трою війська облягали,
Сином Пантоя, Евфорбом, я був.*

Овідій, Метаморфози, XV, 160

Пер. Анорія Содомори

Щодо покровенства між нами і тваринами, то я не надаю йому надто великої ваги, як і тому, що багато народів, і то з найдавніших і найшляхетніших, не лише допускали тварин до свого товариства, а й ставили їх вище за себе; деякі народи вважали їх за приятелів і улюбленців богів, богів, які нібито шанують і поважають їх більше, ніж людей; а деякі не визнавали іншого бога чи богів, ніж тварини. Варвари убожували тварин за ті послуги, які вони їм робили. Цицерон, Про природу богів, I, 36.

*І крокодили честь,
А то б'ють чолом чайці, що вузів наїлася,
Сяє злотом мавпа хвостата, річкова риба,
А там цілі міста псу поклоняються.*

Ювенал, XV, 2

Узвичаєний нині Плутархів підхід до цих оманливих уявлень, почесний для тварин. Плутарх твердить, що єгиптяни убожували не вола (приміром), не kota, а шанували в тих тваринах образ якихось божих прикмет: ув одній – терплячість і корисність, у другій, як наші сусіди бургундці укупі із цілою Германією, – жвавність або небажання терпіти неволю, в чому відбивалися їхні уявлення про свободу, яку вони любили і шанували над усі інші божі прикмети.

Так само розуміли вони і шанування решти тварин. Але коли серед поміркованих виступів я чую думки про нібито близьку подібність між нами і тваринами, а також перелік великих переваг, які вони буцімто мають проти нас, та слова про те, що є всі підстави прирівнювати їх до нас, то наша зарозумілість сама собою захитується і я охоче зрікаюся приписаного нам гаданого панування над іншими створіннями.

Хай усе це вилами по воді писано, але є обов'язок людяності і певна повинність берегти не лише тварин, здатних рухатися й відчувати, а навіть дерева та рослини. Ми повинні ставитись справедливо до інших людей і жаліти й спомагати решту створінь, які заслуговують на те. Мені не сором зізнатися в такій моїй дитинній вразливості: я не вмію відштовхнути навіть пса, коли той лізе до мене з пестощами або коли проситься на прогулянку. Турки завели милостиню та шпиталі для звірів. Римляни годували досхочу гусей, чия пильність урятувала Капітолій. Атенці розпорядилися, щоб мулів, які працювали на будові святині Гекатомпедон, випустили на волю і вони паслися де їм заманеться.

У агригентців був звичай ховати з помпою своїх укоханих тварин, скажімо, коней, якоїсь расової породи чи рідкісної шляхетності, або собак чи корисних птахів, ба навіть тих, з якими гралися їхні діти. Розкіш, звичайна для них і в інших речах, надто яскраво виявлялася у численних пишних пам'ятниках, поставлених тваринам, які дійшли до нас із мороку сторіч.

Єгиптяни ховали вовків, ведмедів, крокодилів, собак та котів у святих місцях, бальзамували їхні тіла і носили по них жалобу.

Кимон урядив урочистий похорон кобилам, які тричі здобули йому звитягу в перегонах колісниць на олімпійських змаганнях. Старий Ксантипп поховав свого пса на узморському стрімчаку, що відтоді носить його ім'я. Плутархові було совісно продати за безцінь або послати на різницю вола, який довгий час йому служив.

Розділ XII

АПОЛОГІЯ РАЙМУНДА САБУНДСЬКОГО

Наука справді вельми корисна і важлива річ; ті, хто її зневажає, виказують свою глупоту. Проте я не надаю їй надмірної ваги, яку дехто їй приписує. Так філософ Герілл вбачав у ній найвище добро і вважав її здатною зробити нас мудрими і щасливими. Я в це не вірю. Так само я, на противагу декому, не вірю, що наука – матір усіх чеснот і що всякий гріх від людського невігластва. Треба ретельно з'ясувати, чи це правда. Моя оселя віддавна відкрита для одуктованих людей і тим вона славна. Батько мій, який заряджав нею понад піввіку, охоплений тим свіжим запалом, з яким король Франциск I узяв під свою ласку науки і підніс їхній авторитет, шукав, не шкодуючи зусиль та коштів, товариства людей учених. Він гостив їх у себе побожно, немов осіб святих і обдарованих якоюсь особливою божою мудрістю, беручи їхні вислови та розмови за віщування оракулів і ставився до них із тим більшою вірою й шаною, що сам не міг про це судити; адже він знався на тих науках не більше, ніж його предки. Щодо мене, то я ціную тих людей, але не божествлю.

Серед гостей був і П'єр Бюнель, тодішнє учене світило. Він провів у Монтені кілька днів у товаристві мого батька разом з іншими мужами такого самого крою і на прощання подарував йому книжку під титулом *Природне богословство або ж книга творів магістра Раймунда Сабундського*. Оскільки мій батько закидав з-гишпанська і з-італійська й оскільки книгу писано каліченою гишпанщиною з латинськими закінченнями, учений сподівався, що той, зібравшись, дасть собі з нею раду. Бюнель рекомендував її йому як лектуру корисну і вчасну, надто в ту пору. Дія діялася саме тоді, коли Лютерова новинеча починала знаходити відгомін і коли наша давня

віра похитнулася в багатьох місцях. П'єр Бюнель успішно *розкусив* це явище, передбачаючи своїм бистрим розумом, що цей початок хвороби незабаром виродиться у страшенну безбожність. Зазвичай поспільство, нездатне засягати в суть речей, легко піддається навіюванням та оманам. Отож завагавшись, піддавши сумніву деякі догмати віри, воно незабаром піддає таким самим сумнівам решту догматів, не менш хистких і необґрунтованих у його очах, ніж уже підважені, і зриває, ніби тиранічне ярмо, всі погляди, які давніше приймав, як такі, що спираються на авторитет законів або на повагу до давніх звичаїв.

Жадібно топчемо те, перед чим ми раніше тремтіли.

Лукрецій, Про природу речей, V, 1130

Пер. Андрія Содомори

Відтоді він рачить приймати лише те, що схвалив сам і на що дав особливий дозвіл.

Отож незадовго перед смертю батько, випадково натрапивши на ту книжку, поховану під стосом занехаяних паперів, доручив мені перекласти її французькою мовою. Нема нічого легшого, ніж тлумачити такі твори, як цей, де йдеться лише про те, щоб віддати зміст. Натомість ті з авторів, хто дуже дбає про гожість і красу своєї мови, куди важче переносяться на менш вироблений говір. Робота була для мене незвична і нова; але, мавши багато вільного часу і не мігши відмовити бодай у чомусь найкращому в світі батькові, я впорався з нею як міг. Батькові мій переклад справив велику втіху і він звелів його видрукувати, що й було зроблено по його смерті.

Мені сподобалися гарні думки цього письменника, струнка будова його твору та його задум, сповнений побожності. Позаяк цю книжку залюбки читають многі, а надто дами, за яких нам треба особливо дбати, я часто відчував потребу допомогти їм і захистити цей трактат від двох головних закидів, які йому роблять. Авторова мета смілива і відважна: він береться за допомогою підказаної природою аргументації перевірити і ствердити, наперекір безбожникам, усі догмати християнської віри. І він таки зумів довести до вельми успішного завершення своє мужнє починання; навряд чи

можна було це зробити ліпше і навряд чи тут хтось може з ним зрівнятися. Його твір видається мені прецікавий і прегарний; а проте ім'я автора у нас мало відоме, ми знаємо лише те, що він був гишпанець і правив своє лікарське ремесло у Тулузі, десь із двісті років тому. От я й розпитався про книжку у всевіди Адріана Тюрнебу. Він пояснив мені, що на його думку це не що інше, як стислий виклад учення Томи Аквінського; справді-бо, тільки цей муж, великий ерудит і великий розумник, здатний так ширяти думкою. Та хоч би хто був автор і творець сеї книжки (бо ж немає законних підстав позбавляти Раймунда Сабундського цього титулу), був він, безперечно, дуже вчена людина, обдарована багатьма талантами.

Перший закид авторові цього твору зводиться до того, що християни, моляв, шкодять собі, бажаючи підперти доводами людського розуму свою релігію, оскільки вона пізнається лише вірою й особливим натхненням з ласки Божої. Цей закид, мабуть, походить з якоїсь побожної рвії, – ось чому переконувати тих, хто його висуває, мається з особливою ввічливістю та лагідністю. Така місія більше підійшла б людині обізнанішій із теологією, ніж я, хто в ній невіглас.

Проте, на мою думку, в такій високій і боській речі, що переважає людський розум (як і ота правда, що нею нас освічено з ласки Божого духу вгодно було нас освітити), потрібна поміч Господа, аби ми, ущедрені якоюсь надзвичайною і нечуваною його благодаттю, здолали річ цю збагнути і в собі вмістити. Я не думаю, щоб доскочити свого тут можна було чисто людськими засобами. Якби було так, то невже в давні віки стільки високих і виборних душ, душ таких щедрих на чесноти, не зуміли б силою свого розуму це відомити? Авжеж, тільки самій нашій вірі дано пізнати, глибоко й щиро, високі таємниці нашої релігії. Але це не означає, що не може бути річчю вельми чудовою і хвалебною пристосувати до ужитку нашої віри ще й інші знаряддя пізнання, як природні, так і людські, дані нам від Бога. Нема сумніву, що це найпочесніший з усіх можливих ужиток нашого розуму і що для християнина нема достойнішого заняття й мети, ніж із допомогою всіх своїх наук та думок домагатися вдосконалення, розширення, примноження правди нашої віри. Ми

не вдовольняємося тим, аби служити Богу лише умом і душею, ми потребуємо бити (і б'ємо) ще й тілесні поклони; ми схиляємо на його честь наші члени і наші голови, складаємо до його стіп і те, що поза нами. Так само треба чинити і тут: примножувати нашу віру всіма силами нашого розуму, але завше пам'ятати, що вона залежить не від нас, що наші зусилля і розумування не можуть привести нас до вочевидячки надприродних і божественних знань. Якщо віра не входить у нас якимсь надприродним надихом, а відкривається нам лише через розум, або ще гірше, з допомогою інших людських засобів, вона не оселяється в нас у всій своїй пишноті й блиску. А тільки так, боюся, ми до неї й достукуємося! Їй-право, не брешу! Якби ми держалися Бога за посередництвом живої віри, якби ми держалися Бога через нього самого, а не через себе, якби ми міцно утвердилися на божому підмурку, то людські пригоди не мали б сили стрясати нас, як стрясають. Наша цитадель не впала б від кількох гарматних сальв. Замилування новинчею, насильство княжат, успіх якогось сторонництва, полохлива і випадкова зміна наших поглядів були б безсилі захитати чи розбити нашу віру. Ми б не дали закраситися схизмі під впливом якогось нового доводу чи перверсії, ба навіть риторики цілого світу, ми витримали б ті всі коливання з непохитною і незворушною твердістю:

*Так могутня скала тілом своїм розбиває
Хвилі, і з клекотом геть відкидає
Рвучі потоки.*

Анонім XVI ст.

Якби отой промінь божества діткнувся нас хоч трохи, він виявлявся б скрізь; не тільки слова, а й учинки носили б його відблиск і полір; усе, що йшло б від нас, променилося б благословенною шляхетною яснотою. Хіба то не сором для нас, що серед інших вірувань (хоч які б вони були химерні та дивацькі) нелегко знайти вірника, який не узгоджував би з релігією так чи інакше своєї поведінки і життя: гай-гай, боська і небесна наука є такою у християн лише за назвою!

Хочете в цьому переконатися? Порівняйте наші звичаї зі звичаями магометан і поган – ви побачите, що ми пасемо задніх. А тим часом, зваживши на переваги нашої релігії, ми мали б сяяти над ними у недосяжній високості, про нас мали б говорити: «Чи ж вони не справедливі, не милосердні, не добрі? Напевняка, вони християни». Решта ознак однакові у всіх визнань: сподівання, віра, чудеса, обряди, спокута, страдництво. Відмітною прикметою нашої Істини мала б бути наша цнота, бо вона найвища і найнебесніша ознака і найдостойніший витвір правди. Ось чому мав рацію наш зацний святий Людовік, коли відраяв татарського хана-вихреста від наміру прибути до Ліона поцілувати папі ноги і ушляхетнитися святоблівістю, яку сподівався знайти в наших звичаях, відраяв з обави, як би наш розбещений спосіб життя не відштовхнув наверненого від такої святої віри. Хтось інший згодом пережив прямо протилежне; той удався з такою самою метою до Риму і, побачивши розпусту тогочасних прелатів та люду, утвердився ще більше в нашій вірі, вважаючи, що, мабуть, вона вельми могутня і божественна, якщо зберігає свою велич і гідність серед такого зіпсуття і в таких грішних руках.

Аби ми мали бодай краплю віри, то й гори зрушили б, як глаголить Святе Письмо. Наші вчинки, керовані й підтримувані від Бога, не були б чимось суто людським, вони б мали щось чудового, як наша віра. *Коротка наука життя чесного і щасливого, якщо ти хочеш вірити. Квинтиліан, XII. 1.*

Одні переконують світ, ніби вірять у те, в що не вірять; інші, і таких більше, переконують у цьому самих себе, уявлення не маючи, що означає вірити.

А ми ще й дивуємося, що у війнах, які нині шарпають нашу державу, все точиться і стається так, як ми це бачимо: сіро й банально. Адже в ході подій ми журимося своїми, лише своїми справами. Як і є справедливість на одній стороні, то це тільки плащик з оздобою: її прибрано і накинуто, але не прийнято і не запліднено духом; вона ніби на губі в адвоката, але не в серці й почуттях сторонництва. Бог подає свою чудодійну поміч вірі та релігії, а не нашим пристрастям. Люди ведуть свої справи, а релігія править їм

за знаряддя: тимчасом як має бути навпаки! Подумайте, чи в наших руках вона не засіб ліпити, як з воску, з такої простої і твердої науки безліч різних образів! Де це можна було бачити краще, ніж у наші дні у Франції? І ті, хто прямує ліворуч, і ті, хто прямує праворуч, і ті, хто каже чорне, і ті, хто каже біле, однаково використовують її у своїх зухвалих і амбітних цілях, однаково чинять розбій і беззаконня, аж треба робити великі зусилля, щоб повірити в оту проголошену від них розбіжність переконань. А то ж речі, від яких залежить наша життєва позиція і моральний закон! Яка школа чи наука породила б зі свого лона більш подібні, більш однакові звичаї?

Погляньте, з якою жажливою безсоромністю граємося ми божими істинами, з якою блюзнірською легкістю то відкидаємо, то знову приймаємо їх, залежно від того, що випало на нашу долю в оту суспільну бурю. Узяти хоча б таке важливе питання: «Чи дозволяється підданцеві повставати збройно проти свого пана в обороні своєї віри?» Пам'ятаєте, як торік ствердна відповідь на нього з уст живої людини стала зброєю одної партії, тоді як заперечення його було аргументом другої? А тепер послухайте, як про це висловлюється той і той табір і як однаково брязкають зброєю як в ім'я однієї справи, так і в ім'я другої! А ми ж бо палимо на кострищах тих, хто каже, що треба пристосовувати Істину під наші потреби. І наскільки ж гірше чинить Франція, ніж ті, хто обмежується лише словами!

Визнаймо правду: якби відібрати навіть зі справедливого війська тих, кого пориває лише релігійний запал, або тих, хто лише прагне оборонити закони свого краю чи послужити монархові, то з них не сформували б і однієї повної хоругви! Ось чому в наших громадянських сутичках так мало людей, об'єднаних єдиною волею і єдиним поривом, ось чому їхні учасники діють то надто мляво, то геть-то свавільно; ось чому ті самі люди ставлять під загрозу нашу справу то своєю зухвалістю і лютістю, то своєю байдужістю, млявістю і ледачістю. Чим те все пояснюється, як не тим, що ними керують лише шкурні інтереси, та й годі.

Я добре бачу, що ми залюбки робимо в ім'я нашої побожності лише те, що до вподоби нашим пристрастям. Нема більшої ненависті,

як між християнами. Наша горливість творить чудеса, коли потурає нашим потягам до ненависті, жорстокості, честолюбства, хтивості, набалачки та бунту. Зате доброта, лагода, поміркованість, якщо тільки хтось дивом не прихилиться до них сам, його відлякують, мов яка чума.

Нашу релігію запроваджено для викорінення гріхів, а насправді вона їх покриває, плекає і підносить.

Не слід, як мовиться, морочити Пана-Бога! Якби ми вірили в нього, не кажу великою вірою, а бодай так, по-простому; ба (і кажу це, на превеликий наш сором), якби ми вірили в нього і визнавали як аби кого іншого, як одного з наших товаришів, ми кохали б його над усе, принаймні не менше, ніж кохаємо багатство, утіхи, славу і приятелів.

Найліпший з нас не боїться його образити так, як боїться образити свого сусіду, свояка, зверхника. Чи вискіпається такий дурень, який маючи з одного боку змогу зажити спорзних утіх, а з другого (з такою самою свідомістю і переконанням) безсмертне спасіння, згодився б проміняти одне на друге?

Овва, ми не раз зрікаємося його з простої зневаги: справді-бо, що ще змушує нас блюзнити, як не сама хіть образити Бога?

Філософ Антистен, коли його втаємничували у орфейську містерію, у відповідь на запевнення жерця, що ті, хто присвячує себе тій службі, дістануть після смерті найдосконаліші й вічні блага, вирік: «Чому ж тоді, скоро ти в це віриш, не квапишся померти сам?»

А Діоген іще шорсткіше (у своїй манері) відказав жерцеві, який умовляв його вступити до його ордену, аби добути тим самим благ на тому світі: «Хочеш, щоб я повірив, ніби такі великі люди, як Агесилай та Епамінонд, терпітимуть там недолю, а такий дуб, як ти, спасеться лише тому, що він піп?»

Якби оті великі обітничі вічного блаженства приймали з такою вірою, як першу-ліпшу філософську розправу, то не видавалася б нам смерть такою страшною, як нині:

Був би розум безсмертний –

Не нарікав би аж так, що, вмираючи мусить розкластись,

Лиш, як із шкіри своєї зм'я, виповзав би назовні.

Лукрецій, Про природу речей, III, 612

Пер. Андрія Содомори

«Хочу, так би мовити, розпастися, і бути з Ісусом Христом». Адже то сила Платонових слів про безсмертя душі спонукала деяких його учнів шукати смерті, щоб притьмом сподобитися щедрот, на які він їм указав!

Оце все надто промовисто засвідчує, що ми приймаємо нашу релігію по-своєму, зі своїх рук, не інакше, ніж приймали б будь-яку іншу релігію. Ми прийшли на світ у тій країні, де її було запроваджено, або, скажімо, проймаємося пошаною до її давності чи до авторитету її засновників, або лякаємося погроз, які вона накликає на голови недовірків, або спокушаємося її обітницями. Такі міркування можуть бути підпорою для нашої віри, але вони зостаються побічними, бо це засоби чисто людські. Інша релігія, інші свідчення, підперті такою самою обітницею та грізьбою, могли б цим самим шляхом легко прищепити нам одмінне вірування.

Ми християни на тій самій підставі, на якій ми перігорці чи німці.

Платон твердить, що мало кого з найзашкарубліших безбожників гвалтовна небезпека не приведе до визнання потуги Божої. Однак це твердження зовсім не стосується щирого християнина: людськими дорогами у серце людини входять тільки смертні, тільки людські вірування. Що то за віра, коли нам її прищеплюють і обґрунтовують боягузтво та легкодухість? Що й казати, утішна віра, яка вірить у те, в що вірить, лише тому, що не має відваги невірства! Чи може такий шпетний порок, як хибкість і страх, спродити у нашій душі щось непохитне?

Розум, за Платоном, підказує нам, що всі оповідки про пекло та потойбічні муки вигадка; але коли з'являється загроза відчутти це на собі, коли старощі чи недуги штовхають людей до смерті, то страх того, що на них чекає, сповнює їх новою вірою. А що такі уявлення роблять зухів боягузами, то Платон у своїх законах забороняє ширити такі погрози, повчати, ніби боги можуть наслати на людей лихо,

крім тих випадків, коли це має вийти їм на благо подібно до дії ліків. Біон, за розповідями, перейнявши безвір'я від Теодора, довгий час збиткувався над набожними людьми; але коли, як мовиться, прийшло його до його, він впав у крайню марновірство, ніби існування Бога залежало тільки від стану Біонового здоров'я!

Платон та наведені приклади приводять до висновку, що нам треба повернутися до віри в Бога – з допомогою розуму чи сили. Атеїзм, мовляв, вимисел протиприродний і почварний, до того ж він у голові не вкладається, хай навіть найзухваліший і найрозпущеніший. Є чимало таких, які признаються до нього з марнославства чи пихи про людське око, щоб показати, які вони поступовці. Хоча вони шаленці, проте не настільки, щоб стати щирими безбожниками. Штрикніть їх добряче шпадою в груди, і вони одразу знімуть руки до неба. А коли страх чи хвороба притлумить і обтяжить оту свавільну гарячку їхніх легковажних думок, вони схаменуться і слухняно повернуться до звичних вірувань та обрядів. Одна річ – міцно засвоєна наука і зовсім інша – оті породжені сваволею схибнутого розуму поверхові враження, які безладно буяють у гарячих головах. О, бідолашні й навіжені люди, які силкуються здаватися гіршими, ніж вони є насправді!

Помилки поганства і незнання нашої святої Істини призвели до того, що Платон, ця велика душа (ба, велика лише своєю людською величчю), допустився ще одного заблуду: нібито діти і стариня сприйнятливіші до релігії. Виходить, наша релігія породжена і виплекана людською глупотою!

Узи, які пов'язують наш розум та волю і які мають зміцнювати нашу душу і єднати її з Творцем, такі узи мають триматися не на людських поглядах, стимулах та пристрастях, а на божественному і надприродному підложжі; триматися на авторитеті Бога та його ласці: то їхня єдина форма, єдиний образ, єдине світло. Отож коли серце і душа під владою і командою віри, то, природно, вона ставить собі на службу й решту наших здібностей, відповідно до їхньої спромоги. Отож не дивно, що та вся махина має на собі відбиток правиці отого великого будівничого і що в земних речах є певний

образ, чимось подібний до Творця, який їх збудував і сформував. Він залишив на цих великих витворах прослідок своєї боговитості, і тільки через наш недорозум він нам неприступний. Він же сам рече, що «що його невидимі справи об'являються нам у справах видимих». Раймунд Сабундський, заглибившись у цю важливу науку, вказує нам, що нема на світі жадного творіння, яке б заперечувало свого творця. Було б образою Божої доброти, якби цілий світ не виступав заодно з нашою вірою. Небо, земля, стихії, наше тіло і душа – все змагає до цього, треба лише вміти послуговуватися ними. Вони наші вчителі, коли ми добрі учні. Всесвіт не що інше, як пресвятий храм, відкритий для людини, аби вона могла милуватися на статуї, не рукотворні, а такі як сонце, зорі, вода і земля, які божественний Замисел зробив видимими, аби дати нам уявлення про те, що невидиме. «Невидиме бо Його, – глаголить апостол Павло, – від сотворення світу, *власне*, Його вічна сила і Божество, думанням про твори стає видиме».

*Схожості неба з землею не заздрить сам Бог:
Крутячи небо, він нам відкриває тіло своє і обличчя,
Нам віддається і дбає, щоб ми його добре знали,
Розпізнавали ходу його й тильнували божі закони.*

Манилій, Астрономічна поема, IV, 9

Наші людські міркування та судження схожі на глевку і ялову матерію: кшталтує її Божа благодать, надаючи їй форми та вартості. Подібно до того, як добродієння вчинки Сократа і Катона застаються марними і непотрібними, бо не мали мети, не знали правдивого Бога і не означали любови до Світотворця та послуху йому, так само і з нашими думками та уявленнями. Вони мають якесь тіло, але у вигляді маси, без форми і світла, доки їх не пройме віра та Божа благодать. Віра, пронизуючи й опромінюючи Раймундові доводи, надає їм моці та переконливості; вони здатні правити учневі за підпору і провідника, аби вивести його на дорогу пізнання. Його міркування готують вихованця до прийняття Божої благодаті, з допомогою якої починається, а потім удосконалюється наша віра. Один мій знайомий, вельми шанований і вельми одукований муж,

признався мені, що позбувся заблудів недовірства саме з допомогою Раймундових доводів. Якщо навіть позбавити їх того, що є окрасою віри, що живить її та підтверджує, і розглядати їх як суто людські розумування, покликані відкрити очі тим, хто захряс у страшний пітьмі безбожництва, то й тоді вони будуть міцніші й дійовіші проти всіх інших. З такою зброєю ми можемо сказати нашим супротивникам:

Є в тебе краще – принось, а ні – вдовольняйся, чим маю.

Гораций, Послання I, 5, 6 Пер. Андрія Содомори

Хай вони визнають силу наших доказів, або покажуть якісь інші, ліпшого кроку та пошиву.

Отак знічев'я добравсь я вже й до другого закиду, на який збирався відповісти в обороні Раймунда Сабундського.

Дехто править, буцім його аргументи слабкі, нездатні довести те, на що він замахнувся, і беруться легко їх розтрошити. З такими можна не цяцькатися: вони небезпечніші й шкідливіші за перших. Ми охоче витлумачуємо висловлювання інших осіб на користь наших власних, глибоко в нас закорінених забобонів. Недовіркові видається, ніби всі писання тхнуть недовірством: невинну тему він труїть власною отрутою. Такі люди страждають на якесь розумове упередження, через що Раймундові доводи грузнуть у піску. Зрештою їм здається, ніби завдання їм полегшується, бо їм вільно розвінчувати нашу релігію, суто людською зброєю, ту саму релігію, якої не одважилися б зачепити у всьому блиску її маєстату, авторитету й потуги. Щоб покласти край цьому шаленству, я вважаю за найкраще повалити і потоптати ногами пиху і чвань людську, дати огудникам відчувти нікчемство, ницість і марноту людини, вирвати їм з рук жалюгідну бронь розуму, змусити їх схилити голову і їсти землю перед славною і грізною величчю Божою. Тільки Господь усевіда і всемудрагель, лише він може бути доброї думки про себе, те, що собі приписуємо, те, за що себе хвалимо, ми крадемо у нього.

Божество не терпить, щоб хтось інший, окрім нього самого, високо носився.

Геродот, VII, 10.

Збиймо цю людську пиху, цю першу причину тиранії злого Духу. *Бог гордим противиться, смирним же дає благодать. І Послання Петра, V, 5.* Усі знання в богів, запевняє Платон, а в людей мало або нема зовсім.

З другого боку, для християнина велика втіха бачити, що це марне і смертне знаряддя не важче використовувати для нашої святої і боської віри, ніж до наших людських марних справ, і тут і там воно діє однаково і з тією самою силою.

Погляньмо ж, чи має людина до своїх послуг інші докази, сильніші за Раймундові, ба, чи можлива для неї річ дійти чогось певного шляхом розмірковувань та аргументів.

Святий Августин, повстаючи проти таких людей, вбачає їхній заблуд у тім, що вони ставлять під сумнів ті частини нашої віри, які не може досягнути наш розум. Аби довести їм, що є та й було чимало речей, причину і природу яких годі пояснити розумом, він приточує деякі відомі й неперечні факти, для яких людина, за її таки ж словами, не годна знайти пояснення. Як завжди, доводи Святого Августина, дуже тонкі і вигадливі. Але слід піти ще й далі й показати їм, що для виявлення злиденності їхнього розуму не треба шукати аж надто вже рідкісних прикладів. Людський розум такий сліпий і ущербний, що немає такої зрозумілої і легкої речі, яка була б для нього цілком ясна; легке і важке для нього нерозлучні; назагал що явища, що природа однаково випадають з-під його юрисдикції та посередництва.

Чого навчає нас Істина, коли радить уникати світської філософії? Коли раз у раз утокмачує нам, що вся наша мудрість – лишень шаленство перед ликом Божим; що з усіх марнот найбільша марнота – сама людина; що людина, яка високо несеться зі своїми знаннями, не розуміє навіть до пуття, що таке знання; і що людина, яка є нічим, якщо гадає стати чимось, сама себе зводить і ошукує? Ці настанови святого Духа передають так ясно і яскраво те, що я волю тут утвердити, що міг би обійтися без жадних інших доводів, щоб схилити невір слухняно і ревно піддатися його авторитетові. Але вони хочуть самі себе вишмагати і не терплять, щоб їхній розум побивали якось інакше, ніж за допомогою того ж таки розуму.

Розгляньмо ж тепер людину відрубну, полишену саму на себе, озброєну лише власною лицарією, позбавлену благодаті й світла Божого, цієї єдиної слави, сили та підстави її істоти: побачмо, як буде їй у цьому гарному риштунку. Хай вона проявить силу свого розуму, пояснивши, на чому стоять її начебто великі переваги над іншими створіннями. Хто нав'язав людині, що отой величний рух небесних шат, оте вічне світло зір, які так пишно кружляють над її головою, отой грізний гомін безберегового моря, оте все створене існує стільки віків лише для неї, для її зручності і до її послуг? Чи не кумедно, що ця нікчемна і злиденна істота, яка навіть над собою не панує, віддана на поталу всім стихіям та природним явищам, настановляє себе державцем і цісарем світу, найменшої частки якого вона незугарна пізнати, не те що верховодити нею! На чому ґрунтується цей привілей, який вона собі приписує, думаючи, ніби в цьому великому світоладі лише їй під силу розпізнавати його красу та будову, що лише вона одна може скласти дяку будівникові й вести світову книгу прибутків та видатків? Хто ж припечатував їй цей привілей? Хай вона нам покаже грамоти, які дають їй такі великі права?

Невже вони даються лише мудрецам? Тобто зовсім не тичеться людського загалу! Невже шаленці та лиходії варті того, щоб їх, усесвітніх покидьків, було поставлено над усіма?

Як можна йняти віри отакій сентенції: *«Отож, хто скаже, для кого створено світ? Для тих, природно, живих істот, які наділені розумом, себто для богів та людей, бо над них немає нічого»*. Слова стоїка Бальби у діалозі Цицерона, *Про природу богів, II, 53*. Оце так порівняв: далеко куцому до зайця!

Чи ж має він у собі, неборака, щось гідне того, щоб свідчити про таку перевагу? Подумайте лишень про нетлінне життя небесних світил, їхню красу, їхню велич, їхній вічний і плавкий рух:

Інших турбот тягарем донедавна привалена в грудях,

Ще одна, мовби прокинувшись раптом, чоло піднімає:

Чи не богів безконечна прослалась над нами могутність,

Що неоднакові зорям лискучим накреслює рухи?

Лукрецій, Про природу речей, V, 1205,

Пер. Андрія Содомори

Подумайте про те, яку владу і потугу мають згадані тіла не тільки над нашим життям і мінливістю нашої долі,

Людські учинки й життя стали залежать від зір.

Манилій, Астрономічна поема, III, 58

а й над самими нашими нахилами, над нашою волею, якою вони керують і порядкують на свою уподобу, як у цьому переконує наш розум:

Ці далекі світила за таємним панують законом,

Цілий світ йде кругами, і який тобі випаде жереб,

Це залежить від знаків, накреслених в небі.

Манилій, Астрономічна поема, I, 60

Подумайте про те, що не тільки поодинокі людина, не тільки король, а й цілі імперії і весь цей світ змінюється під впливом найменших небесних рухів:

Рухи зовсім малі викликають великі події,

Ось яке сильне це панування, що править й царями.

Манилій, Астрономічна поема, I, 55; IV, 93

А про що можна сперечатися, якщо наша цнота, наші хиби, наші знання та мудрість, ба навіть сама ця розправа про силу зірок та саме це порівняння їх із нами відбувається (як навчає розум) з їхньою допомогою і з їхньої ласки:

Безтямний з кохання,

Хтось за море пливе і рушає нищити Трою,

Інший творить закон. Ось сини батьковбивці,

Ось батьки дітовбивці. Ось зійшлися брати

Завдають одне одному рани. І не ми виною війни.

Люди мусять діяти так, шматувать своє тіло.

Неминуче, що й доля має отак поставати.

Манилій, Астрономічна поема, IV, 79, 118

Якщо ми небесам завдячуємо навіть оту дещицю розуму, яку маємо, як вона може рівняти нас із ними? Як можна силкуватися

пізнати їхню сутність та їхні властивості, маючи такі знання? Все, що ми бачимо у цих світилах, вражає нас. *«Які наміри, яке знаряддя, які важелі, які машини, які робітники були потрібні для зведення такої великої будови?»*, Цицерон, *Про природу богів, I, 8*. Навіщо позбавляти їх душі, життя і розуму? Може, ми пересвідчилися в їхній нерухомості, нечулості й нерозумі? Ми, кого не єднає з ними жодне порозуміння, окрім сліпого послуху? Хіба ми можемо сказати, що не бачили в жодній іншій істоті, окрім людини, ознак розумної душі? Ха! Чи бачили ми щось подібне до сонця? Чи ж його нема через те, що нічого подібного ми не бачили? Чи ж нема його рухів лиш через те, що нічого подібного ми не бачили? Якщо того, чого ми не бачили, немає, то наші знання виглядають страх убого: *«Навіщо наш дух заганяти в такі суточки?»* Цицерон, *Про природу богів, I, 31*. Чи то не вимрійки людського марнославства – робити з місяця небесну землю і уявляти собі на ній, як Анаксагор, гори та доли, зводити там людські оселі та садиби, ба навіть закладати колонії для нашого пожитку, як це чинять Платон і Плутарх, а нашу землю перековувати на ясну і світлисту зірку? *«Серед безлічі хиб нашої смертної природи є й те засліплення наших умислів, яке змушує наш розум не тільки блудити, а й любити свій блуд»*, Сенека, *Про гнів, II, 9*. *«Бренне тіло обтяжує душу, а земне житло пригноблює мислячий дух»*, Премудрість Соломонова, IX, 15.

Зарозумілість – наша вроджена і первородна хвороба. Людина – найжалюгідніше і найкрихотіліше створіння, а разом і найпихатіше. Вона бачить і відчуває, що її вміщено на смітнику і гнойовиську світу, її прикуто і прив'язано до найгіршої, наймертвотнішої і найтрухлявішої його часті, на найнижчому щаблі дому, найвіддаленішому від небесної бані, разом із тваринами найнижчого штибу, а проте в своїй уяві вона ставить себе вище од місяця і топче ногами небо!

З тієї самої марноти уяви вона рівняє себе з Богом, приписує собі бозкі здібності, вирізняє і виокремлює себе серед тичби інших створінь, відміряє пайки тваринам, своїм побратимам і товаришам, і роздає їм такі порції сил та цнот, які їй до вподоби. Як може вона

пізнати зусиллям свого ума внутрішні й таємні порухи тварин? На підставі якого порівняння їх із нами приписує їм дурість?

Коли я граюся зі своїм котом, хто знає, чи не бавиться він радше мною, ніж я ним? Платон у своєму образі золотого віку під Сатурном ставить серед найважливіших переваг тодішньої людини її порозуміння з тваринами: розмовляючи з ними і навчаючись від них, вона знала істотні прикмети і властивості кожної з них; завдяки цьому вона розвивала свою тяму і проникливість, тим-то й рядила своїм життям куди щасливіше, ніж ми до того вдатні. Чи треба нам кращого доказу безсоромної пихи, притаманної звичним людським уявленням про тварин? Цей великий письменник вважав, що фізичну форму, яку дала їм природа, вона здебільшого призначала лише на те, щоб люди могли за нею передбачати будучину, як робилося за його часів!

Той гандж, що перешкоджає порозумінню між ними та нами, може, гандж не тільки їхній, а й наш? Важко сказати, хто винен у бракові згаданого порозуміння, адже ми не розуміємо їх, а вони нас. Через те вони так само могли б мати нас за безрозумних, як і ми їх. Що ми не їх розуміємо – невелике диво, так само ми не розуміємо басків чи троглодитів. А втім, дехто похвалявся, що розуміє їх, скажімо, Аполлоній Тіанський, Меламп, Тиресій, Талес та інші. А що, як запевняють космографи, декотрі народи обирають собі за царя пса, то їм, мабуть, доводиться якось тлумачити його брех та рухи.

Треба визнати рівність між нами та тваринами, ми маємо якесь уявлення про їхні змисли, так само і тварини мають уявлення про наші. Вони ластяться коло нас, погрожують нам, вимагають від нас, те саме робимо і ми з ними. Зрештою ми добре бачимо, що серед тварин панує знамените і цілковите порозуміння і що вони легко вміють умовлятися між собою, і це спостерігається не лише між тваринами тієї самої породи, а й між тваринами різнокровними:

Таж і тварини німі, й покоління всілякого звіра

Звикли за різних умов подавать неоднакові звуки:

Страх одчують чи біль, а чи втіху – по голосу видно.

Лукрецій, Про природу речей, V, 1058

Пер. Андрія Содомори

Почувши собачий брех, кінь пізнає, що пес лютиться; а інша тональність гавкоту коня не лякає. Але й серед звірів безголосих з уваги на те, як вони прислужуються одне одному, можна легко припустити існування того чи іншого способу спілкуватися: говорять і натякають їхні красномовні рухи.

*Так і дитина, котра ще не вміє промовити слова,
До мимовільних, як бачимо, рухів нерідко вдається.*

Лукрецій, Про природу речей, V, 1028

Пер. Андрія Содомори

А чом би й ні? Адже так само добре з допомогою кивів-моргів диспутують про всяку всячину німаки. Я бачив таких док у цьому ділі, що вони могли дійти цілковитого порозуміння. Коханці сваряться, миряться, благають, дякують, умовляються і висловлюють усе самими очима:

*Хоча мовчанка зависа,
В ній чути просьби й словеса.*

Тассо, Амінта, II, 34

А руки? Ми вимагаємо, обіцяємо, кличемо і наганяємо, погрожуємо, просимо, благаємо, заперечуємо, відмовляємо, питаємо, захоплюємося, лічимо, визнаємо, каємося, боїмося, соромимося, сумніваємося, учимося, наказуємо, заохочуємо, підбадьорюємо, клянемося, свідчимо, оскаржуємо, засуджуємо, розгрішуємо, проkliнаємо, гордуємо, викликаємо, злостимося, пестимо, поплескуємо, благословляємо, принижуємо, збиткуємося, годимо, радимо, радіємо, дивуємося, веселимося, уболіваємо, засмучуємося, співчуваємо, горюємо, подивляємо, вигукуємо, мовчимо і що ще? Стільки всякої всячини, що й язик міг би позаздрити! Натомість ми головою запрошуємо, відпускаємо, признаємося, зрікаємося, заперечуємо, вітаємо, віншуємо, шануємо, зневажаємо, питаємо, проганяємо, жартуємо, побиваємося, пестимо, лаємо, піддаємося, викликаємо, згадуємо, грозимо, запевняємо, сповіщаємо. А бровами, плечима? Немає руху, який не промовляв би та ще й мовою, зрозумілою без усякої науки, загальноновизнаною мовою. Тож з огляду на велику многість та на обмежений ужиток інших мов, мову рухів можна б

проголосити найпридатнішою для людства. Не кажу вже про те, чого нагальна потреба швидко навчає людей у скрутї; не кажу вже про азбуку пальців та граматику жестів, а також про науки, які практикуються і доносяться тільки в такий спосіб, чи про народи, які, за Плінієм, не знають іншої мови.

Абдерський посол, виголосивши довгу промову до Агіса, спартанського царя, спспитав: «Ну що, пане, яку відповідь звелиш передати нашим громадянам?» – «Що я дозволив тобі сказати все, що ти хотів і скільки ти хотів, не вирікши жадного слова». Оце справді вимовна і вельми зрозуміла мовчанка!

Зрештою яких тільки доказів розуму не спостерігаємо ми у поведженні тварин! Чи є у світі спільнота устаткована з більшим ладом, з розмаїтішим поділом праці та обов'язків, ніж у бджіл? Чи можна уявити, щоб такий гармонійний поділ праці та обов'язків здійснювався без розуму і тям?

*Тим-то на прикладах тих дехто казав, що у бджіл
Є якась часточка божої мислі і подмук етерний.*

Вергілій, Георгіки, IV, 219

Хіба ластівки, які з поверненням весни обстежують усі закарки наших осель з тим, щоб із тисячі місць обрати для кубельця найзручніше, шукають без розрахунку, навмання? І хіба могли б птахи воліти для своїх гнізд радше чотирикутну, ніж округлу форму, радше тупий, ніж прямий кут, якби не знали, що так буде вигідніше? Хіба, носячи то глей, то воду, вони не відають, що твердий матеріал м'якне, як його зволожити? Хіба, вимощуючи свої палати мохом чи пухом, вони не передчувають, що ніжним тільцям голопуцьків так буде догідніше і м'якше? Хіба захищаються від дощистих вітрів і в'ють свої кубельця на східному боці, не знаючи, які ті вітри каверзні, й не розуміючи, що один із них безпечніший від решти? Чому павук там згущує свою сіть, а там розріджує і в'яже павутиння тим чи тим вузлом, якщо він позбавлений тям та вміння доконувати умовиводів?

На прикладі багатьох витворів наших братів молодших ми впевняємося, як нам далеко до них. Адже ми бачимо, скільки снаги

микладаємо у наші грубіші витвори і скільки витрачаємо душевних сил; чому ж ми не думаємо так само про них? Чому приписуємо їхні витвори якомусь вродженому сліпому потягові, хоча вони перевищують усе, на що ми голінні як завдяки своїм природним нахилам, так і завдяки вмілості? І зрештою тим самим несамохить визнаємо їхню велику перевагу над нами, визнаємо, гадаючи, ніби природа з материнською ніжністю опікується ними і веде їх ніби за руку в усіх їхніх житечних діяннях та притугах; зате нас вона полишає напризволяще, і змушує з допомогою знань розшукувати речі, потрібні для нашого виживання; ба, ще й постійно відмовляє нам у засобах досягти (навіть шляхом ревного навчання та вдосконалення) умільства тварин. Дарма, нерозумні тварини перевищують нас у всьому, на що здатний наш боський розум!

Далебі, за такого розподілу ми мали б право назвати природу несправедливою мачухою. Але справа стоїть зовсім не так, порядок у світі не такий уже й безформний та безладний.

Природа однаково полюбила всі свої створіння, і немає жодного з них, не обдарованого всіма засобами, потрібними для оборони. Ті звичні скарги, що їх чути з уст людей (бо з властивої їм пихи вони то великоносяться, то принижуються) зводяться до того, що ми нібито єдина, полишена напризволяще твар, гола людина на голій землі, зі зв'язаними руками й ногами, зацькована, негодна озброїтися й одягтися в щось іще, окрім чужої шкури, тоді як решту істот природа вбрала в мушлі, стручки, кору, шерсть, вовну, колючки, шкуру, волос, пір'я, луску, руно і єдваб – як до потреб їхнього існування; озброїла пазурами, зубами, рогами для нападу й оборони; ба, сама навчила їх того, що їм притаманне, – плавати, бігати, літати, співати, тимчасом як людина без науки не вміє ходити, балакати, їсти, не вміє нічогосінько, хіба плакати.

*А немовля? Наче той кого хвиля жбурнула на берег,
Після негоди, лежить на землі – безпорадне та голе,
Тільки-но в муках тяжких із ласкавого матері лона
До берегів осяйних його силою вирве природа.
От і голосить воно, аж луна йде, і не без причини:*

*Скільки попереду стрінеться зла на дорозі життєвій!
Звірі ж усякі, худоба дрібна і велика тим часом
Без калаталець живуть та без іграшок; їм непотрібно
Щоб годувальниця, все щось лепечучи, їх забавляла,
Й одягу їм добирати не треба до різних пір року.
Врешті, не мають ні зброї вони, ні укріплень високих,
Що захищали б майно їхнє: щедро-бо все необхідне
Їм постачає земля і природа – майстриня удатна.*

Лукрецій, Про природу речей, V, 222

Пер. Андрія Содомори

Ці скарги фальшиві. У світоладі панує більша рівність і рівномірний розподіл. Наша шкіра така сама міцна, як шкіра тварин, і несогірше перетерплює спеку, холод, дощ і сніг: багато народів не носять жадного вбрання! Давні галли одягалися геть легко, так само легко вбираються й ірландці, наші сусіди, що живуть у дуже холодному підсонні. Але найяскравіше свідчення – ми самі, адже всі частини нашого тіла, зазвичай захищені од вітру та повітря, цілком здатні зносити негоду: обличчя, ступні, руки, ноги, плечі, голова. Мабуть, єдине вразливе для холоду місце – шлунок, де травиться їжа; а проте наші прадіди не прикривали його. А наші дами, дарма що крихкотілі й делікатні, ходять, заголюючись аж до пупка. Сповивання і пеленання дітей теж не конечна річ: спартанські матері не носили дітей у сповитку, даючи їм повну волю сукати ручками та ніжками. Ми плачемо, як і більшість звірят, а многі з них, появившись на світ, так само зойкають і пищать, бо плач ознака немочі, яку вони чують. Що ж до звички їсти, то вона і в нас, і в них вроджена і не потребує науки.

Кожне створіння-бо чусь призначення сили своєї.

Лукрецій, Про природу речей, V, 1032

Пер. Андрія Содомори

Хто має сумнів, що дитяtko, дійшовши сили жититися самому, не знайде собі харчі? Земля родить і дає досить для вгамування нашого голоду, без жодного обробітку та вміння вирощувати врожаї; а те, що вона може годувати не в кожному пору, стосується і тварин, як

показує приклад мурашок, що запасаються на час голоднечі. Відкриті недавно народи, чия земля така багата на природні корми та напої, що не вимагає клопотів і праці, свідчать, що хліб не єдина наша пожива і що навіть без обробітку природа-мати обмислила нас усім, що треба; ба, цілком може бути, ще гойніш і щедріш, як нині, коли ми поставили собі на службу науку.

Ні, їх створила земля, що й тепер дає їм поживу,

Що породила своєю охотою, з власної волі

І золотисту пшеницю, і лози рясні, винограді.

Овочі ніжно-солодкі і трави гірські соковиті.

Нині все те потребує тривалих і певних зусиль.

Лукрецій, Про природу речей, II, 1157

Пер. Миколи Зерова

Але невситимість і свавільність наших бажань випереджають усі наші винаходи, за допомогою яких ми намагаємося їх задовольнити.

Щодо зброї, то природа озброїла нас ліпше, ніж більшіну інших тварин; у нашому розпорядженні більша кількість розмаїтих рухів наших членів і нам від них більша користь, та й ніякої науки тут не треба. Ті, хто вміє битися голяка, улягають такому самому азартові, як і ми. Якщо дехто з них має тут над нами перевагу, то ми, зі свого боку, маємо перевагу над багатьма іншими. Щодо вміння зміцнювати тіло і прикривати його штучними способами, то набувається воно інстинктивно, з наусту самої природи. І ось вам доказ. Слон гострить і шліхує бивні, якими послуговується в боях (ці особливі бойові ікла він береже, ніколи не використовуючи для іншої мети). Коли бики готуються до зачіпки, то риють землю і здіймають куряву круг себе; вепри теж гострять свої ікла; їхневмон, перш ніж зчепитися з крокодилом, покриває своє тіло шаром густого і добре вимішаного намулу, наче панцером. Хіба це не так само природно, як озброїтися деревиною чи заліззяччям?

Щодо мови, то оскільки вона не вроджена, без неї можна обійтися. А проте я гадаю, що дитина, зростаючи в цілковитій самоті, без спілкування з людьми (набратися такого досвіду не так легко),

все-таки мала б якісь слова, щоб висловлювати свої думки. Сумнівно, щоб природа відмовила нам у засобі, який дала багатьом тваринам, що-бо як не мова, ота їхня здатність, послуговуючись голосом, скаржитися, радіти, кликати на поміч, принаджувати самицю? Хіба ми з ними не розмовляємо між собою? Таж вони озиваються до нас, а ми до них! Чи ж ми не розмовляємо на всі боки з нашими собаками? А вони нам відповідають. Ми розмовляємо з ними іншою мовою, іншими звуками, ніж із птахами, свинями, чи волами, чи кінями, залежно від виду тварин.

Так у мурашнику у чорнім рою

Мурашка підповзає до мурашки,

Аби про щось змовлялись між собою.

Данте, Чистилище, XXVI, 34

Здається, Лактанцій приписує звіроті не тільки дар мови, а й дар сміху. Ту саму різницю в языках, яку ми бачимо у людей різних країн, можна спостерігати у тварин одної й тої самої породи. Аристотель наводить приклад куріпок, чиї голоси різняться залежно від місць, де вони мешкають.

*Деякі з них від погоди залежно свій мовби охриплий
Змінюють голос.*

Лукрецій, Про природу речей, V, 1082

Пер. Андрія Содомори

Цікаво знати, якою мовою говорила б дитина? Усі припущення та гадки щодо цього, не дуже переконують. Мабуть, ніхто не заперечить, що глухі від природи не говорять: так от, на мою думку, це стається не так тому, що вони не мали змоги навчитися говорити з допомогою слуху, як тому тому, що орган слуху, якого вони позбавлені, пов'язаний з органом мови і що обидва ці органи природною сув'яззю пов'язані між собою. Перш ніж до когось озватися, треба спершу озватися до себе і почути цей звук власними ушима.

Я виклав усе, аби підтвердити подібність між статусами людини і та тварини, і, поставивши їх в один ряд, спростувати нашу виїмковість. Ми стоїмо не вище й не нижче від решти. Усе, що живе під сим небом, мовляв за мудрецем, підлягає одному законові й одній долі:

*Що різnorідні в собі сполучивши частини, здолали б
Їх між собою погодити, збити в одне щось, єдине.*

Лукрецій, Про природу речей, V, 878

Пер. Андрія Содомори

Є й певна відмінність – є ранги та щаблі, але все це в межах одної й тої самої природи.

*Кожна з речей колю має власну; закони природи,
Що не візьми, – береже і поза межі свої не виходить.*

Лукрецій, Про природу речей, V, 921

Пер. Андрія Содомори

Треба змусити сердешну людину визнати цей лад і скоритися йому. Бо їй із нього не виламатися. Вона зв'язана і заклята, уярмлена тими самим обов'язками, що й решта створінь її ряду; вона – абсолютна пересіч, не має жодних прерогатив, а також достеменної й істотної цільності; та, яку вона зарозуміло собі приписує, позбавлена всяких підстав та змісту; і якщо вона одна зі всіх тварин має свободу уяви і розперезаність думки, які їй малюють те, що є, і те, чого нема, і те, чого вона сама хоче, як правдиве, так і фальшиве, то ця перевага дорого їй обходиться і їй гріх нею хвалитися. Звідси, власне, й походить головне джерело її недолі: гріх, хвороба, непевність, облуда, розпач.

Тепер, повертаючись до теми, скажу, що нема підстав вважати, ніби звірі чинять із природного мусу те, що ми чинимо на свій вибір та розсуд. Одакові наслідки дій змушують думати про однкові здібності й визнати, що тварини мають той самий розум, що й ми, діючи в той самий спосіб. Чому ми уявляли собі, ніби вони підвладні якомусь природному мусові, якщо самі абсолютно не спізнаємо нічого такого? Не кажучи вже про те, що куди похвальніше відчувати потребу і примус діяти з природної і неминучої конечності, тим самим наближаючись до Божества, ніж тільки з випадкової і прихливої охоти; і що безпечніше вручити віжки свого поводження природі, ніж самим собі. Зі свого марнославства й зарозумілості ми радше воліємо завдячувати наші здібності власним силам, ніж щедрості природи. Ми збагачуємо тварин природними благами з

тим, щоб ушанувати й ушляхетнити самих себе благами набутиими. Як на мене – то велика дурниця, сам я куди вище ставив би прикмети цілком особисті й природні, ніж ті, які доводиться вижебрувати і вимучувати наукою. Хіба для людини не найкраща хвала, коли їй сказати, що вона обдарована від Бога і від природи.

Тракійці, наміряючись перейти замерзлу річку, поперед усього пускають лиса. Підійшовши до прибережнів, лис припадає вухом до криги, аби зметикувати, здалека чи зблизька долинає з-під неї гомін течії, а тоді відповідно, до глибини льоду, поверта назад або йде далі. Отож маємо всі підстави виснувати, що хід думок у його голові нічим не різниться від нашого і що він, як і ми, керується природним розумом: те, що шумить, рухається, те, що рухається, не замерзло; те, що не замерзло, плинне; те, що плинне, не вдержить тягара. Приписувати лисячі дії лише гострому слухові, а не тямі, то химера, яка на голову не налазить. Так само треба оцінювати оті всі вигадки й хитрощі, що їх звірі протиставляють нашим зазіханням на них.

А може, наша перевага в тому, що ми вміємо їх ловити, використовувати і послуговуватися ними як заманеться? То це та сама перевага, яку ми маємо один над одним, тільки й того! З таким самим успіхом ми поштуркуємо своїми невільниками. Хіба не було в Сирії клімакид, які, сидючи навпочіпки, правили за східці чи підніжки своїм паніям, коли ті сідали до карети? Ба, багато хто з вільних людей за щербатий гріш віддає власне життя і снагу до послуг іншого. Тракійські жінки і наложниці змагалися між собою за честь бути забитою на гробі малжонка і пана. Тиранам ніколи не бракувало відданих людей, які самохіть зголошувалися поділити з ним не тільки життя, а й смерть.

Цілі війська заприсягалися своїм верховодам у такий спосіб. У римській школі шермицерії воїни, ладні битися до загину, давали таку сувору обітницю: присягаємося, що дозволимо закувати себе в кайдани, спалити, маніжити киями й карбачами, заколотися мечем, а також терпіти все, що правдивому гладіаторові випадає стерпіти від свого пана, і клянемося сумлінно офірувати наше тіло й душу цій службі.

*Главу мою, якщо хочеш, спали у вогні,
Мечем проший тіло, а плечі збатоож.*

Тібулл, I, 9, 21

Тут уже не до жартів, а все ж бували роки, коли знаходилося до десяти тисяч таких, хто брав на себе згадані зобов'язання і гинув. Коли у скитів ховали царя, на його тілі душили найулюбленішу підложницю, підчашого, стайничого, сокольника, ключаря та кухаря; а в річницю його смерті забивали п'ятдесят коней і п'ятдесят кінних пахолків, яких садовили на палю, аж так, пройшовши вздовж хребтини, сягала горла, і виставляли напоказ довкола гробу.

Люди, що мусять нам прислужувати, обходяться нам дешевше, оточені ще меншою і недбалішою опікою, ніж наші птахи, пси і коти.

Як ми тільки не клопочемося про їхні вигоди! Як на мене, найпідліша челядь не робить з більшою охотою для своїх панів того, що княжата вважають за честь зробити для своїх тварин. Діоген, бачучи, як його кривні силкуються викупити його з неволі, сказав: «З розуму скрутилися! Адже мій пан турбується про мене, годує мене і прислужує мені; ті, хто держить тварин, можуть сказати, що радше самі їм служать, ніж користуються їхніми послугами».

А ще тварини де в чому, либонь, шляхетніші за нас: лев зроду з легкодухості не піде в неволю до іншого лева, а кінь у неволю до іншого коня. Подібно до того, як ми виходимо на лови тварин, так леви і тигри полюють на людей. Так само вони вправляються в цьому і в своєму світі: пси полюють хто на зайців, щупаки на пліток, ластівки на коників, яструби на шпаків і жайворів:

*Боцян несе лелечатам вужа,
І знайдену на безкраїх ланах ящірку...
А шляхетний птах, що служить Юнітеру,
Полює в заростях на кози й зайців.*

Ювенал, XIV, 74-81

Ми ділимо із нашими псами та птахами впольовану здобич, як ділимо всі труди і зусилля. У краю на пограниччі з Амфіполем у

Тракії мисливці та дикі соколи ділять луп справедливо навпіл. Так само над берегом меотійських озер, якщо рибалка не залишить вовкам чесно їхньої половини вилову, ті прожогом розшарпають йому сіті.

Деякі одміни ловів у нас ведуться здебільшого хитрощами, а не силою: на блищ, на гачок, на вудлище – те саме бачимо і в тварин. Аристотель оповідає, що сепія викидає з горла кишку завдовжки з вудкову волосінь і принаджує нею здобич, а при бажанні втягує в себе її знов. Угледівши прибуду-рибку, вона дає їй цупити до рота кишки, сама ховаючись у піску чи в муляці, і поволі цупить до рота здобич, аж поки рибка опиниться так близько, що сепія одним махом ловить її.

Що ж до сили, то жоден у світі звір не наражається на стільки зневаг, як людина. Не треба кита, слона чи крокодила, чи подібних до них звірів, навіть одному з яких нічого не варто згладити силечу людей. Досить нужі, щоб покласти край диктатурі Сулли, а серце і печінка великого і могутнього цезаря підуть на сніданок для малого робачка.

Ми правимо, що тільки людині дано знання та вміння розрізняти, які речі для неї корисні й цілющі, а які шкідливі, і що тільки вона знає властивості ревеня та папороті. Де ж пак! Хіба ми не бачимо, як кандійські кози, зранені стрілою, уміють серед моря зілля вибрати собі цілющий для них ясенець. Черепаха, проглинувши змію, шукає притьмом материнки, аби прочистити шлунок; дракон чистить і протирає собі очі кропом; боцьяни самі собі ставлять клізми з морської води; слони видирають із тіла свого і своїх товаришів, а також з тіла своїх панів (свідок цар Пор, якого погромив Олександр) списи і стріли, та ще й навдивовижу спритно і безболісно – ми самі такого б не зуміли зроду. Що нам заважає сказати й тут, що це об'яв знання і розуму? Якщо прагнучи принизити тварин, ми почнемо запевняти, ніби в них тут озивається голос природи, тільки й того, то це не означатиме, що вони позбавлені розуму й знань; навпаки, це означає наділяти їх розумом іще з більшою слухністю, як нас, бо вони набираються його у високоавторитетній школі, де непомильна напутниця і майстриня – сама природа.

Хрисипп серед інших філософів належить до найсуворіших суддів тваринного царства. Якось на розстані трьох шляхів побачив він пса: той чи то згубив свого пана і шукав його, чи то винюхував здобич. Собака кинувся на одну стежку, потім на другу і, не напавши на слід, стрімголов шарахнув на третю. І от сам Хрисипп мусив виснувати, що пес міркував десь так: «Я йшов слідами свого пана аж до цього перехрестя; далі він конче мав піти одною з трьох доріг, але не пішов ні першою, ні другою, отож напевняка подався третьою». Розсудивши так, собака вже не обнюхував третьої стежки і хутчій погнав по ній, покладаючись на міць свого розуму. Хіба такий діалектичний підхід, вміння користуватися як окремими засновками, так і всім силогізмом, ці природжені собачі якості, не варті премудрощів науки Юрія Трапезундського?

І хіба тварини тупі до нашої науки? Шпаків, круків, сорок, папуг ми потрапимо навчити балакати. Легкість, із якою їхній голос стає гнучким і податливим під час навчання їх певному числу звуків і складів, чи ж не свідчить вона про їхній розум, що робить їх здібними і голінними до науки? Гадаю, всяк набачився досхочу преріжних штук, яких кумедники навчають своїх собак; танців під музику, коли ті ні разу не зіб'ються з такту; розмаїтих рухів та скоків, які виконуються на простеньку усну команду. З іще більшим захватом я спостерігаю за іншим, досить поширеним явищем – собаками, поводитися сліпців, як у місті, так і в селі; я примічав не раз, як вони зупиняються біля дверей певних осель, де зазвичай їм дають милостиню, як пережидують карети та вози навіть тоді, коли для них самих не бракує місця, щоб пройти. Я бачив, як простуючи понад міським ровом, пес зійшов із рівної та гладенької стежки і обрав гіршу, щоб відвести свого пана від фоси. Як можна було втокмачити цьому псові, що його завдання пильнувати лише безпеки свого пана, і не дбати про власну вигоду. І як міг пес усвідомлювати, що дорога, цілком достатня для нього самого, може бути завузькою для сліпого? Як усе це зрозуміти, якщо не бачити у тварин розуму і тям?

Згадаймо, що розповідає Плутарх про собаку, побаченого в Римі разом із цезарем Виспасіаном-батьком у театрі Марцелла. Той собака

служив одному штукареві, постановникові пантоміми з участю кількох осіб, і виконував у ній свою роль. Серед інших штук йому треба було вдати смерть від спожитих ліків. Проковтнувши кавалок хліба, що правив за них, він прожогом затіпався і затремтів, наче знезямлений; врешті, простягнувшись долі й залякнувшись, ніби здохлий, він дозволив за ходом вистави тягати й волочити себе з місця на місце; а потім у потрібний момент ворухнувся, ніби прокидаючись із глибокого сну, і звів голову, глипаючи довкола себе таким очима, що вразив усіх присутніх.

Для поливу царських садів у Сузах воли мали крутити великі колеса, що черпали воду (як це можна побачити в Лангедоку). За день кожен віл робив сто обертів, і круторогі так призвичаїлися до цього їхнього числа, що ніяким світом не можна було допевнитися від них бодай ще одного оберту; упоравши свою щоденну працю, вони зупинялися самохіть. До хлоп'ячих років ми не вміємо рахувати до ста, а недавно відкриті народи не мають про лічбу жадного уявлення.

Щоб навчати іншого, треба ще більшого розуму, ніж тоді, коли навчають тебе. Демокріт гадав і доводив, що більшості наших ремесел навчили нас тварини: павук – прясти й шити, ластівка – будувати, лебідь і соловей – музичити, а деякі звірі – лікувати хвороби. Та що там Демокріт – сам Аристотель вважав, що солов'ї навчають співати своїх писклят, не шкодуючи часу та зусиль. А птахи, яких тримають у клітках і які не мали змоги відбути вишкіл у батьків, витьохкують не так ладно. З чого можна виснувати, що спів удосконалюється завдяки вправам і науці. Ба навіть на волі соловейка тьохкають не однаково, а кожен за своїми здібностями. Вони так завзято вчать і так змагаються між собою, що нерідко переможений падає неживий, воліючи за краще пуститися духу, аніж голосу. Наймолодші уважно дочуваються і пробують наслідувати деякі колінця: учень слухає урок свого вихователя і повторює його напрочуд старанно; потім то той, то той мовкне, чути, як виправляються огріхи, і можна розібрати докори наставника.

«Я бачив колись, – розповідає Арріан, – одного слона, дак той мав на кожній нозі та на хоботі почеплені цимбали і під їхні звуки

всі решта слонів танцювали довкола, піднімаючись і опускаючись у такт; слухати цю гармонію було так утішно». На римських грищах частенько можна було бачити муштрованих слонів: вони рухалися під звук голосу і виконували танці з усілякими фігурами та поворотами, дуже мудрованими. Деякі на дозвіллі, бувало, згадували вивчені колінця і вправлялися в танцях, сповнені рвії та хоті вдосконалитися, щоб їхні вчителі не лаяли і не дубасили їх.

Дивовижну історію про сороку розповідає сам Плутарх. Білобока скрекотуха мешкала у склепі голяра і напродиво вдало наслідувала голосом усе, що почує. Та ось одного дня якісь сурмачі спинилися перед склепом та й давай сурмити, і минуло чимало часу, поки сурми вмовкли. Від тої хвили сорока впала в задуму, оніміла і зажурилася, назавтра – та сама картина. Всі були здивовані й гадали, що грім сурем так її оглушив та вразив, що разом зі слухом, вона втратила й голос. Але згодом переконалися, що то було скупчене навчання і самозаглиблення, коли вона подумки вправлялася і налаштовувала голос, щоб передати сурмління цих сурем. І перший звук, добутий з себе напрочуд гарно, відтворював суремні ритми, паузи та каденції: для цієї нової науки вона полишила і занедбала все, що уміла давніше.

Хочеться навести приклад ще одного пса, якого бачив, за його словами, той самий Плутарх на судні (чудово усвідомлюю, що порушую черговість та послідовність викладу своїх прикладів, але мені залежить лише на тому, щоб вони підтверджували мої логічні висновки). Пес, неспроможен добратися до оливи на споді жбана, куди не сягав крізь вузьку шийку його язик, носив камінці й кидав їх у посудину, аж поки олива піднялась по вінця і стала для нього приступна. Хіба це не свідчить про вельми дотепний розум? Кажуть, берберійські круки чинять так само, коли хочуть напиться води, а її рівень для них занижкий.

Описана собача поведення зрідні тому, що розповідає про слонів один царьок тамтешнього краю, Юба. Коли котрийсь із них ставши жертвою мисливських підступів, провалюється у глибоку яму (прикриту згори зрадливим хмизом), його товариші мерщій

цуплять каменюки та дерева, аби допомогти йому вимкнутися назовні. Цей звір і в багатьох інших випадках настільки не поступається розумом людині, що, сумлінно виклавши все знане мені з власного досвіду, я легко переконав би всіх, що людина від людини нерідко різниться більше, ніж тварина від людини. Доглядач слона, який жив у приватному домі в Сирії, під час годівлі крав у нього половину паю. Якось пан захтів сам нагодувати свого слона і насипав до ясел справжню міру ячменю, призначену йому, але слон, зиркнувши лихим оком на доглядача, відокремив зерно хоботом і відсунув набік половину, показуючи тим самим, яку кривду йому чинили. А інший слон, якому доглядач мішав до корму каміння, аби збільшити його міру, підійшов до горня, де варилося м'ясо на обід, і насипав туди попелу. Я навів тут виняткові оказії, але всі бачили і знають, що у військах Сходу найбільшою бойовою потугою були слони, і приносили вони куди більше користі, ніж нинішня артилерія, яка, власне кажучи, посіла їхнє місце в регулярному війську (про це легко судити знавцям старожитньої історії):

*Ганнібалу Тирському, нашим ватажкам
І цареві молосів предки цих слонів служили
І носили на хребті когорти, вояків загони чималі,
Або вежі, що йшли у бій.*

Ювенал, XII, 107

Треба було дуже покладатися на розум і тяму цих тварин, аби відводити їм вирішальну роль у битві, там, де найменшого зволікання з їхнього боку (через їхню дебелисть і страхітну вагу), найменшого переполоху, що змусив би їх повернути проти власного війська, старчило б, аби все занепастити. А проте мало відомо прикладів, щоб вони повернули проти своїх загонів, тимчасом як ми самі часто кидаємося самі на себе і ламаємо шики. Слонам доводилося виконувати в січі не тільки прості рухи, а й складні маневри. Такі завдання під час підбою Індій ставили гишпанці перед своїми собаками, яким давали платню і частину лупу. Ці завзяті псиська виявляли як неабиякий сприт і тяму (вміли брати гору над супротивником, нападати чи відступати, залежно від

обстанови, відрізнати приятелів од ворогів), так і нечувану рвію та запал.

Ми більше подивляємо і цінуємо речі незвичайні, ніж буденні. Інакше я б, мабуть, не забавлявся укладанням такого довгого їхнього реєстру: як на мене, той, хто уважно спостерігатиме за поведженням наших хатніх тварин, легко переконається, що їхні вчинки не менш дивовижні, ніж ті, що їх можна вискіпувати з чужих країв та з минулих віків. Скрізь одна й та сама природа, де все йде своїм ходом. Хто пізнає, яка вона нині, той зможе доходити непомильних висновків про все минуле і прийдешнє.

Якось я бачив людей, прибулих до нас морем із далеких країв. Лише тому, що ми не розуміли їхньої мови і що їхні манери, звичаї та строї зовсім не скидалися на наші, хто з нас не обзивав їх дикунами і грубіянами? Хто з нас не приписував їм тупості й глупоти лише тому, що всі бачили їх німими, необізнаними з французчиною, необізнаними з нашими поцілуйручками та нашими зміїними поклонами, з нашими підскоками та нашим підошвочованням, на які неодмінно має взоруватися людство?

Усе, що нам видається дивним, ми ганимо, а все, чого не розуміємо – зневажаємо. Такий самий у нас погляд і на тварин. Тварини мають якісь властивості, близькі до наших; звідси, через порівняння, ми можемо робити якісь висновки, але що можемо ми знати про те, що притаманне тільки їм? Коні, собаки, воли. Вівці, птахи і більшість свійських тварин упізнають наш голос і слухаються нас. Скажімо, навіть ота Крассова мурена припливала, зачувши його поклик, так само поводяться й вугрі в аретуській студні. Я бачив чимало ставків, де риба спливає по корм на зов годувальника:

Бач як, імена вони всі носять

І на заклик пана припливають!

Нам це розумно. Можна також сказати, що слони мають якусь релігію; помічено, як по всіляких обмиваннях та очищеннях вони здійсмають угору хобот, подібно до того, як ми підносимо руки, і, прикипівши очима до сонячного сходу, надовго поринають у медитацію й задуму. Так вони поводяться самохіть, без жадної науки чи

наказу. І хай нічого такого не спостерігається в інших тварин, ми не можемо твердити, що вони не мають релігії, не можемо судити про те, що від нас приховане. Явище, яке помітив філософ Клеант, трохи нагадує наші звичаї. Він бачив, як мурахи вирушили зі свого мурашника до іншого, несучи мертвого мураха. Багато чужих мурах вийшло їм назустріч, ніби на перемовини. За якийсь час гості вернулися до себе, щоб порадитися (зважте!) зі своїми, і так верталися кілька разів: очевидячки, не могли домовитися. Нарешті мешканці другого мурашника принесли робака зі своєї нори, нібито відкуп за убитого; тоді перші завдали собі на хребтину і понесли додому робака, залишаючи там другим небіжчика. Отаке-то Клеантове трактування: він визнав, що хоча тварини й безголосі, а проте здатні мати спілкуватися між собою і доходити порозуміння. Наші ганджі унеможливлюють такі порозуміння між нами й ними, а проте це не заважає нам робити про них свої дурні висновки.

Тварини dokonують іще й інших учинків, які переходять наші здібності: ми незугарні ані повторити їх, удавши до наслідування, ані навіть осягнути їх уявою. Багато хто твердить: у останній великій морській битві, яку Антоній програв Августові, його флагманське судно зупинила на повному ході маленька рибка, *ремора*, як звуть її латинці, наділена хистом зупинити всяке судно, приліпившись до його облявку. Коли цезар Калігула плів з великим флотом уздовж Романії, ця сама рибка змогла зупинити його галеру, єдину з-поміж решти суден. Цезар звелів схопити її, не тямлячись із люті: щоб це отака маленька рибчина подужала перебороти море, буревії та потугу всіх його весел, лише завдяки тому, що присмокталася пащею до галери (це рибка живе у скойці)! Який же був його подив, коли він уздрів, що опинившись на чардаку, вона стала геть немічна й безсила, не те що в морі.

Одні кизикський мешканець зажив колись слави доброго фізика, пантруючи за їжаком. Той мав нору, відкриту на всі боки всім вітрам; вгадуючи, звідки повіє вітер, їжак заходжувався затикати діру з навітряного боку. Зауваживши це, кизикець непохибно сповіщав містечку, якого вітру чекати. Хамелеон прибирає забарви місця,

де він засів; натомість поліп сам собі надає забарви в разі потреби, скажімо, щоб сховатися від того, хто йому загрожує, або вполювати здобич. У хамелеона ця зміна пасивна, тимчасом як у поліпа – активна. Ми, бува, міняємося на лиці, з перестрахи, гніву, сорому чи інших чуттів, але то явище пасивне, як у хамелеона. Від жовтяниці ми жовкнемо, але така жовть від нашої волі не залежить. Отже, явища, запримічені в деяких тварин, свідчать про їхній вищий, прихований від нас хист. Так само, цілком може бути, стоїть справа і з іншими їхніми здібностями та властивостями, об'яви яких неприступні для нашого сприйняття.

З усіх старочасних ворожінь найдревнішими і найправдивішими були ті, що їх виводили з польоту птахів. Ми не знаємо нічого подібного, ані такого чудородного. Виважені й чіткі помаху їхніх крил, з яких ворожать про майбутні речі, – ці урочі рухи, либонь, скеровуються в якийсь дивовижний спосіб. Надто безглуздий і фальшивий був би підхід – приписувати це чудове явище якомусь природному порядку, не пов'язуючи його ні з розумом, ні з тямом, ні з волею того, хто ці рухи робить. І ось вам приклад на підтвердження хибності такого підходу: скат, наділений здатністю не лише присипляти члени, до яких торкнеться, – він ще й призводить до якогось здеревіння й оніміння рук тих, хто тягне і спрямовує сіті й коші. Ба навіть кажуть: якщо лити на нього воду, то відчуваєш струм, який через рідину передається руці й присипляє в ній життя. Це дивовижна сила, але вельми корисна для ската; він відчуває її і послуговується нею. Щоб уполювати здобич, він загібається в намул так, аби рибина вгорі над ним, вражена й приспана струмом, уже не уникала його паші. Журавлі, ластівки та інші перелітні птахи, змінюючи житло за порами року, цілком усвідомлюють свою здатність вгадувати будучину і застосовують її. Мисливці запевняють: хочеш добрати найкращого з цуценят – дай право вибору суччі. Повинось цуценят із халабуди, і перше, яке вона понесе назад, завше буде найліпше. Або розіграй сцену пожежі навколо буди. Тоді найкраще буде щеня, якого сучка кинеється рятувати насамперед. З чого випливає, що собаки, на відміну від нас, здатні вгадувати

майбутнє або що вони наділені якимсь іншим і ще непомильнішим, ніж у нас, даром судити про свій виводок.

Тварини народжують, плодять, живлять, виховують, навчають своїх дітей так само, як і ми, вони живуть і вмирають так само, як і люди. Отож те, що ми відмовляємо тваринам у деяких спонуках і приписуємо собі вищі проти них здібності, аж ніяк не може виводитися з проникливості нашого розуму. Для зміцнення нашого здоров'я лікарі пропонують нам жити за подобою і прикладом тварин; недарма з давніх давен у народі кажуть:

Голову й ноги тепліш укривай,

Та й у решті звіра вдавай.

Продовження роду – головний наш природний чин, наші органи розташовані так, що завдання наше начебто спрощується. Однак деякі лікарі радять ліпше наслідувати тут пози звірів, як придатніші для такої мети:

є така думка, наприклад, що жінка

Легше заходить у тяж, коли четвероногих і звірів

Звичай наслідує, бо ж у місця відповідні спливає

Сім'я, коли в неї груди опущені й підняті стегна.

Лукрецій, Про природу речей, IV, 1264

Пер. Андрія Содомори

Вони відкидають як шкідливі оті нестямні сороміцькі рухи, що їх упровадили самі жінки, схилиючи їх вернутися до способу дії і поводження тваринячих самиць, скромнішого і статечнішого:

Лиш заважає собі завагітніти та, що принадим

Порухом тіла розпалює хіть чоловіка й тим самим

Із розімілого тіла тугий в них вихоплює струмись:

Цим борозну мимохить вибиває з прямої дороги

Плуга, а сімені плин од належного місця відводить.

Лукрецій, Про природу речей, IV, 1266

Пер. Андрія Содомори

Якщо справедливість полягає в тім, щоб віддавати кожному віть за віть, тоді тварини, які обслуговують, люблять і боронять своїх добродійців, і, навпаки, переслідують і зневажають чужих і тих, хто

їх кривдить, виявляють щось подібне до нашого чуття справедливості. Так само вони дуже пильно дотримуються рівності при розподілі їжі між своїми сисунцями і голопуцьками. Що ж до приязні, то й вона у них куди глибша і триваліша, ніж у людей. Гірман, пес царя Лісимаха, по смерті свого пана не відходив від його постелі, відмовляючись їсти і пити, а під час спалювання його тіла кинувся у полум'я і згорів. Так само повівся і собака такого собі Пірра; після скону свого хазяїна він не рушав з його ложа, а коли виносили тіло, дав понести й себе і, зрештою, жахнув у багаття, що поглинуло його пана.

Є прихильність, що виникає без впливу розуму, з якогось стихійного пориву, званого в декого симпатією. Тварини здатні до такого почуття, як і ми. Скажімо, коні так призвичаюються одне до одного, що нам нелегко розлучити їх і змусити служити нарізно. Нерідко коней вабить певна масть серед їхніх товаришів чи певна статура когось із них, здибаючи таких, вони одразу радо кидаються до них і виказують дружні почуття, тоді як до іншої масті ставляться з нехиттю і ненавистю.

Тварини перебірливі в жениханні, як і ми, і подібно до людей обирають собі пару; не вільні вони й від ревнощів чи гвалтовних і непогамовних забаганок.

Бажання бувають або природні й конечні, як-от голод і спрага; або природні, але не конечні, як-от парування; або і не природні, і не конечні: такі майже всі людські прагнення, вони і штучні і зайві. Справді, дивовижно, як мало треба природі для свого заспокоєння і як мало природа залишила нам такого, чого можна зажадати. Присмаки до страв не впливають із її приписів. Стоїки казали, що людині досить для поживку одної оливки на день. Вибірні вина не належать до її правустанов, як вибади та витребеньки, супутні нашим любовним апетитам:

*Чи ж тоді, коли я закипаю,
Мусиш мені лиш таку подавати, що вдягнена в столу
Й батьком її консул?*

*Горацій, Сатири, I, 2, 69
Пер. Андрія Содомори*

У нас усередині стільки штучної пожадливості, прищепленої нашою нетямомою того, що таке добро, та нашими фальшивими вигадками, що вони витісняють сливе всі наші природні прагнення; достоту, як бува, чужинці, заповонивши, мов орда, все місто, випирають з нього родовитих мешканців, позбавляють їх влади та колишньої потуги, привласнюючи їх собі і накладаючи руки на все. Тварини куди поміркованіші, ніж ми, і тримаються у межах, визначених їм природою, але й вони, бува, не цураються наших вибриків. Подібно до того, як несамовита жага під'юджувала іноді людей жити з тваринами, так само і тварини іноді закохуються в людей і проймаються неприродними почуттями одного виду до іншого. Досить загадати слона, суперника Аристофана Граматика, що закохався в юну олександрійську квітникарку; слон ні в чому не поступався Аристофанові, показуючи палкість своїх зальотів. Походжаючи по базару, де продавали овочі, він хапав їх хоботом і підносив їй; він шукав її товариства всюди, а іноді клав хобот на її лоно, всуваючи його за комір, і лапав їй цицьки. Розповідають також про змія, закоханого в дівчину; про гусака в місті Асопі, що понадився на дитину, і про дика, зітхальника музикантки Главції; часто можна бачити безхвостих макак, що сохнуть за жіночками. Трапляються ще й деякі самці, що палають жагою до самців своєї ж таки породи. Оппіан та інші письменники наводять приклади того, як тварини у своїх шлюбах шануються і не живуть зі своїми дітьми; проте є чимало свідчень про зовсім протилежні речі:

За ганьбу не вважає телиця

Батька на спині нести; жеребцеві дочка віддається,

Тих, що їх сам породив, запліднює цап; так і птахи

Плід свій від того несуть, чие сім'я дало їм початок.

Овідій, Метаморфози, X, 325

Пер. Андрія Содомори

Що ж до хитрощів, то чи можна знайти промовистіший зразок їх, ніж учинок Талесового осла? Осел, переходячи річку з поклажею соли, випадково спіткнувся – і нав'ючені на нього лантухи промокли наскрізь. Зауваживши, що сіль трохи розчинилася і в'юк полегшав,

осел відтоді, бредучи, намагався зануритися в воду зі своєю кладдю. Так тривало, аж поки його пан викрив його лукавство і звелів нав'ючувати осла вовною. Спіймавши облизня, осел одкинувся від своїх хитрощів. Чимало звірів наївно наслідують наше скупарство. Справді, ми бачимо, як надзаичай горливо вони клопочуться тим, щоб хапати все, що можна пильно сховати, хоча нема їм з того жадного пожитку.

Щодо господарності, то й тут тварини заломлюють нас: вони не лише мастаки збирати провіант і робити запаси про чорний день, а ще й напрочуд уміло хазяйнують. Мурахи розкладають на землі зерна та насіння, аби їх провітрити, відсвіжити і висушити, коли бачать, що вони починають пліснявіти і відгонити притхлею. А завбачливість і обережність, з якими вони звикле надгризають зерно, переходять найширшу людську турботливість. Відомо, що висушена пшениця з часом м'якне, вільгне, розпускається і утворює щось наче молочну масу, починаючи проростати і кільчитися; отож, побоюючись утратити нагромаджені запаси, комахи надгризають краєчок зерна, готовий уже пускати кільчики.

Щодо війни, то вона є найбільший і найурочистіший людський чин і вичин, і я рад би з'ясувати, чи нею можна послуговуватися як доказом нашої вищості, чи, навпаки, як свідченням нашої дурості і недосконалості? Тваринам не доводиться шкодувати за тим, що їм невідома горезвісна наука взаємної заглади і мордування, нищення і руйнації власного роду:

*Хіба слабшого лева дужчий лев убивав? У якому гаю
Коли визівнув духа дик під іклами більшого дика?*

Ювенал, XV, 160

Однаке не всім тваринам чужі війни: про це свідчать запеклі бджолячі сутички та змагання маток двох супротивних роїв:

*Коли вкрадеться між царями звада,
На площі вже хвилюється народ,
І дзвонять войовниче так серця.*

Вергілій, Георгіки, IV, 67

Щоразу, коли я читаю цей дивовижний опис війни, мені видається, ніби переді мною картина людської глупоти і марносластва.

Військові походи, що сповнюють нас страхом і жахом, ураган звуків і окриків,

зброя блискачу

*Сяє промінням під небо високе; розлога долина
Вся червоніє од міді, від тупу численного люду
Тяжко дуднить, і відбитий од гір гомінкою луною
Гук бойовий до високих сузір підіймається в небо.*

Лукрецій, Про природу речей, II, 325

Пер. Миколи Зерова

страшні когорти тисяч озброєних людей... Скільки люті, запалу і зваги! І водночас... Аж сміх бере, коли бачиш, які нікчемні причини породжують війни і який нікчемний випадок їх гасить:

*В повісті давній про те, як під Троєю кров'ю спливали
Варвари й греки в тривалій війні через пристрасть Паріса.*

Горацій, Послання, I, 2, 6

Пер. Андрія Содомори

Цілу Азію, кажуть, спустошила і зруйнувала війна через Парісову розпусту. Забаганка одного чоловіка, кривда, утіха, родинні ревності, себто причини, яким гріш ціна у базарний день, лежать в основі великої руїни, якою обернулася ця війна. Ось свідчення головних винуватців і паліїв її. Полухаймо найбільшого, найзвіжнішого і наймогутнішого цезаря, який колись, наче бавлячись, сточував багато грізних боїв на суходолі та на морі, через якого сторіками лилася кров і ставилося на карту життя півмільйона людей, пов'язаних з його долею, і ради затії якого знекровлювалися, втрачаючи снагу та багатства, дві частини світу:

*Те, що з Глафірою спав Антоній, ставить в вину мені
Фульвія, заявивши, щоб я із нею спав.*

*З Фульвією спати мені? Ну, а як Маній попросить,
Щоб я спав і з ним? Ні, не такий я дубак!*

*«Спи або бийся зі мною!» – каже вона. А як мужність
Мені за життя дорожча? Нумо, сурміть у похід!*

Слова Августа в епіграмі Марціала, XI, 20, 3

(З вашого ласкавого дозволу, пані, я з легкою душею надуживаю

латинськими цитатами). А тим часом багатолікий ворушкий висо-
ченець, який нібито стрясє небо і землю, –

*Стільки в лібійському марморі збурених хвиль наростає
В пору, коли Оріон у зимовому морі заходить:
Стільки на літньому сонці пшеничного колосу спіє
Над узбережжями Герму, у Лікії, жовтій ланами.
Дзвонять щити, і тупотом ніг дуднять суходоли.*

Вергілій, Енеїда, VII, 718

Пер. Миколи Зерова

Ця страшна почвара о стількох головах і руках – усього лишень
кволий, мізерний і злосливий чоловічок. Це лише розритий і розпо-
рушений мурашник:

*Їх чорні загони
Полям ідуть.*

Вергілій, Енеїда, IV, 404

Пер. Михайла Білика

Досить подмуху супротивного вітру, крикання крука, шпортання
коня, наглого злету орла, якогось сну, голосу, знаку, вранішньої мли,
аби збити його з ніг і повалити на землю. Досить одного сонячного
паруса, аби спалити і знищити його; досить сипнути йому трохи
піску в очі або напустити бджіл, як читаємо в поета, і миттю всі
наші хоругви, легіони і сам великий Помпей на їхньому чолі будуть
розбиті й погромлені впень. Адже саме його, як мені згадується,
розгромив у Гишпанії Серторій тим самим прегарним способом,
який прислужився і Евменові проти Антигона і Сурені проти Краса:

*Цей бунт голів і всі бої вицухають,
Придушені жмількою пилу.*

Горацій, Георгіки, IV, 86

Та й нині, як напустити на людей бджіл, бодай один рій, він
розпорошить юрбу. Ще свіже в пам'яті таке: коли португальці
облягли місто Тамли у князівстві Ш'ятиме, городяни повиносили
на мури багато вуликів, яких їм не бракувало. Викурені бджоли
притьмом напасілися на ворогів, а ті як стій кинулися врозтіч,
злякавшись їхнього карального жала. Так із допомогою цього

незвичайного способу обложенці взяли гору над обложниками і відборонили свою волю.

Душі шевців і цезарів закроєні на один копил. Спостерігаючи, як поважно й урочисто діють державці, ми уявляємо, що й мотиви їхніх чинів не менш важливі й високі. Але ми грубо помиляємося, бо насправді вони керуються у своїх діях тими самими спонуканими, що й ми. Та сама зачіпка, яка викликає нашу зваду з сусідом, викликає війну між княжатами. Та сама причина, з якої ми відшмагали пахолка, може спонукати короля спустошити цілу провінцію. Княжата так само мінливі у своїх бажаннях, як і ми, проте мають більше можливостей. У кліща і в слона ті самі спонуки.

Що ж до вірності, то немає на світі тварини, здатної зрівнятися своєю зрадливістю з людиною. У книжках написано чимало про те, як зятят собаки переслідували винуватців смерті своїх панів. Цар Пірр, зауваживши пса на чатах небіжчика, і довідавшись, що той вартує вже три дні, звелів поховати тіло і взяв собаку до себе. Одного дня, коли цар проводив огляд свого війська, цей пес, побачивши убійників свого пана, зі скаженим гавкотом накинувся на них, і гвалт, що він зчинив, сприяв розкриттю вбивства та покаранню винуватців. Так само повівся собака премудрого Гесіода: вказав дітям Ганістора з Навпакта на вбивцю його пана. Інший пес, сторож Атенської святині, помітив, як опришок-блуждун виносить із неї найкоштовніші клейноди, і зайшовся лютим брехом. А що храмова сторожа так і не продерла очей, то собака подався слідком за злодієм, а як розвидніло, тримався від нього на відстані, не втрачаючи його ані на хвилю з очей. Пес відмовлявся від їжі зі злодійських рук, зате іншим переходням радісно махав хвостом і брав від них почастунок. Коли чухрай робив привал щоб поспати, пес не відходив від нього ні на крок. Коли звістка про чудного собаку дійшла до храмової сторожі, вона пустилася його слідом, розпитуючи про його масть, і нарешті знайшла його в місті Кроміоні вкупі з опришком, якого відпровадила до Атен, де його й покарано. Віддаючи належне псові, судді призначили йому казенним коштом відповідну міру збіжжя, аби годувати собаку, а жерцям

звелили взяти все під свій нагляд. Плутарх ручається за правдивість цієї голосної за його часів історії.

Що ж до вдячності тварин (як на мене, слово *вдячність* цілком тут на місці), то досить навести один випадок, який згадує Апіон, живий його свідок. Одного дня, розповідає він, коли в Римі на потіху людові влаштували бій рідкісних звірів, зосібна, здоровенних левів, серед них був один, який величиною і силою, а також грізним і могутнім риком привернув до себе погляди всіх. Поміж невільників, дібраних для бою з левами, був такий собі Андрод, дакієць, який належав одному римському можновладцеві, консулові. Лев, додавивши Андрода здалеку, пристав і ніби завмер від захвату. Відтак лагідно, спокійно і мирно зблизився, ніби хотів пригланутись до нього пильніше. Переконавшись, що не вклепався, він замолов хвостом, як це роблять собаки, лащачись до свого пана, та й давай цілувати і лизати руки й ноги безталанному сараци, отетерілому з подиву. Аж це, впевнившись у доброзичливості лева, Андрод опанував себе і розплющив очі, щоб розглянути його, і тут сталося диво. На превелику втіху люду, лев і невільник зачали вітати і пестити одне одного. Бачучи таку чудасію, люд зняв радісний лемент, і тоді цезар звелів покликати стратенця, аби з'ясувати причину такої дивовижі. Той розповів прехимерну, просто таки фантастичну історію.

«Коли мій пан, – сказав він, – був за проконсула в Африці, він щодня так нещадиме мене бив і так жорстоко трактував, що я мусив ховатися і тікати від нього. Щоб сховатись у надійному місці від такої могутньої особи, я поклав собі втекти до пустельних і безлюдних околиць краю. В разі якби мене забракло засобів до виживання, я знайду спосіб накласти на себе руки. Якось ополудні, коли сонце пекло немилосердно і панувала давуча спека, я забрів до затишної неприступної печери і ліг там відпочити. Незабаром у ясині з'явився цей самий лев з закривавленою лапою, стогнучи і змагаючи з болю. Я мало не вмер з переляку, проте звір, побачивши, що я зашився в куток, тихо підійшов до мене і подав зранену лапу, ніби благаючи рятунку. Я витяг із неї чималу скіпку, відтак, набравшись духу, видавив з лапи, масуючи її, гній, витер її і старанно

очистив. Йому зразу полегшало, біль трохи попустив, і лев задрімав, не випускаючи лапи з моїх рук. Відтоді ми прожили в цій ясині три роки, ділячи між собою їжу. Вполювавши здобич, він приносив мені найкращі кавалки. За браком вогню я смажив м'ясо на сонці і живився ним. Урешті таке грубе, дике життя увірилося і яюсь, коли лев подався на лови, я покинув печеру. Не минуло і трьох днів, як мене зловили. Жолдаки привели мене до мого колишнього пана. Його присуд був жахливий: мене мали розшарпали звірі. Очевидно, невдовзі потому, як мене піймано, зловили і цього лева, і ось, як бачите, йому захотілося віддячитися мені за добродійство і та мої лікарські послуги».

Ось яку історію розповів Андрон цезареві, після чого той звелів негайно обвістити її всьому народові. Відтак, на прохання громадян, цього невільника відпущено на волю і звільнено від страти. За постановою люду, щасливцеві подарували його хвостатого приятеля. Відтоді, зазначає Апіон, Андрон водив на короткому поводі свого лева, обходячи всі римські винарні і збираючи грошини, які йому подавали; іноді лева обкидали квітами, і він давав себе ними клечати. І кожен примовляв, здибаючи їх: «Осьось лев, який гостив чоловіка в печері, а осьось чоловік, який лікував лева».

Ми часто оплакуємо втрату наших улюблених тварин, та й вони оплакують нас:

І тут же за ними

Кінь бойовий виступає, Етон, без свого обладунку,

Й котяться краплями сльози у нього.

Вергілій, Енеїда, XI, 89

Пер. Михайла Білика

Деякі народи мають спільних жінок, в інших кожен має свою: хіба того самого не бачимо ми у тварин, поєднаних шлюбамі, ще міцніших, ніж у нас?

Тварини теж створюють спільноти і громади, аби єднатися і підтримувати одне одного: нерідко бачимо, як бики, свині та інші звірі прибігають на крик свого пораненого товариша всім стадом, щоб відборонити його. Тільки-но оstriця ковтне гачок, товаришки

збираються зграєю круг неї і перекушують волосінь. А попадеться якась в сіть – решта витягують назовні її хвіст і щомога цуплять її за нього зубами. Мурени, коли одна з них піймається на гачок, беруть вудку собі на хребет, який у них має щербини, як пилка, і в такий спосіб пиляють вудку, аж поки переріжуть.

Щодо особистої допомоги, яку ми подаємо одне одному в житті, то чимало таких прикладів бачимо і в тварин. Розповідають, що кит ніколи не мандрує сам, а завжди пливе за дрібненькою, схожою на на пічкара рибкою, влучно названою лоцманом. Кит іде за нею і дає їй керувати собою, як стерник кермує судном; ба більше, на протигагу абичому іншому, скажімо, тварині чи човну, які, попавши у жаску пащеку морського монстра, будуть поглинені і пропадуть, ця маленька рибка ховається в ній без жадної загрози для життя і спокійно собі там спить. Під час її сну кит завмирає, а тільки-но рибка виплине з пащі, одразу рушає слідком. Якщо ж ненароком вона збочить і зникне з очей, кит починає блукати, раз у раз нахоплюючись на скелі, мов те судно без стерна. Плутарх розповідає, що бачив це на власні очі біля острова Антикир.

Така сама спілка існує між малою пташиною на ім'я королик та крокодилем. Королик справляє службу сторожа при цьому велетенському плазуну і щоразу, як їхневмон, його ворог, підкрадається, щоб напасти на нього, ця пташка, побоюючись, як би той не застукав крокодила сонного, співом чи ударами дзьоба будить його чимборжій, попереджуючи про небезпеку. Живеться королик рештками їдла грізного крокодила, який гостить його залюбки у себе в пащі і дозволяє йому між щелепами та зубами, вибираючи застряглі там шматочки м'яса. Лаштуючись зімкнути пащу, крокодил попереджує про це бенкетника легким стиском, не завдаючи йому шкоди.

Мушля, зазвичай звана перламутром, теж живе вкупі з пінотером, крабоподібною твариною, яка править їй за сторожа та заворітника, сидячи біля роззявленої тамтої скойки і тримаючи *ворота* прохиленими, аж поки туди утелюється якась рибка, гідна того, щоб стати їхньою здобиччю. Тоді пінотер залазить у скойку і, щипає її і змушує щільно стулитися, після чого вони разом трублять жертву.

Спосіб життя тунців засвідчує їхню неабияку знаність із трьома розділами математики. Що ж до астрології, то вони навчають її людей: справді-бо, вони зупиняються, де їх застає зимове сонцестояння, і не рушають аж до наступного рівнодення. Ось чому навіть сам Аристотель охоче визнає за ними обізнаність зі згаданою наукою. Щодо геометрії та арифметики, то вони завше ходять табунцем кубічної форми, ребристим на всі боки, і утворюють нерозривний бойовий шик, замкнений і обмежений звідусіль, з шістьма рівними площинами; отак вони й плавають кубічним шиком, однаковим завширшки, що спереду, що ззаду. Отож хто їх побачить і злічить один шерег, той легко злічить і весь табунець, бо висота його дорівнює ширині, а ширина – довжині.

Що ж до великодушності, то чи не наяскравіше про неї свідчить приклад величезного собацюри, присланого з Індії цареві Олександрю. Його спершу звели з оленем, потім з вепром, потім з ведмедем, але пес не звернув на них уваги, ба навіть з місця не рушив. І лише побачивши лева, прожогом зірвався на ноги, показуючи, що тільки лев заслуговує на те, щоб стати з ним на герць.

А скрухи та визнання своїх помилок? Ось що розповідають про одного слона: вбивши у гніві дозорця, він так затужив, що перестав їсти і заморив себе голодом.

Щодо лагідності, то й тут тварини не пасуть задніх. Про одного тигра, а тигри найлютіші з хижаків, розповідають, що коли йому дали козенятко, він два дні голодував, милуючи його. А на третій потрошив клітку, де його замкнуто, і подався на пошуки іншої здобичі, не бажаючи чіпати козенятка, свого любого гостя.

А як із товариськістю, близькістю, що народжуються між тваринами при спілкуванні? Можна навести чимало прикладів того, як коти, собаки та зайці притираються одне до одного і живуть однією сім'єю.

Але те, що бачать мореплави, особливо курсуючи вздовж сицилійських берегів, перевершує найбуйнішу фантазію. Маються на думці зимородки. Який ще вид тварин природа вшанувала такою увагою до їхнього парування, народження і вирощування нащадків?

Коли для того, щоб Латона могла злегчитися, було, за словами поетів, закріплено на місці плавучий острів Делос, то тут Бог захотів, щоб у пору, коли в зимородка вилуплюються цівенята, себто в найкоротший у році день зимового сонцестояння, усе море стало гладесеньке, аби запанував штиль і вляглися хвилі. З цієї ласки, дарованої зимородкам, ми можемо в розпалі зими сім днів і ночей плавати безпечно. Самички їх не визнають іншого самця, окрім власного, вони дбають про нього все життя, ніколи його не покидаючи. Коли самець утрачає силу і хиріє, вони беруть його на рамена, носять усюди і служать йому аж до смерті. Жоден розум людський не здолав ще досягнути чудесної вмілості, з якою зимородок в'є своє кубельце для потомства, ані розгадати, з чого він його робить. Плутарх, який бачив і обстежував власноруч чимало таких гнізд, гадає, що то зібрані і зв'язані до купи риб'ячі кості; а влітає їх зиморок одні вздовж, інші впоперек, викривлюючи й заокруглюючи стінки, і зрештою виходить круглястий човник, здатний плавати; завершивши споруду, птах випробовує її на лінії прибою, де той не надто бурхливий; пустивши її на хвилі, він дізнається, де кубло треба зміцнити і які місця вимагають ремонту, щоб воно не розвалилося під натиском хвиль. Під час випробування всі частини, які в човнику добре припасовані, під ударами хвиль ущільнюються ще дужче і так спресовуються, що дуже важко його зруйнувати чи ушкодити, навіть б'ючи по ньому каменем чи залізякою. Найбільший подив у цій споруді викликають пропорції та форма нутрини, її збудовано так, що вона не пропустить усередину і не вмістить у себе нічого, окрім самого будівничого. Для будь-чого іншого вона неприступна, закрита, навіть морська вода не годна туди проникнути. Я подав вам напрочуд ясний опис цієї будови, узятий з доброго джерела, проте мені здається, що й він достатньо не пояснює нам усієї складності її архітектури. Яка ж зарозумілість з нашого боку – зневажливо дивитися на дії, незрозумілі й надсильні для нас, і ставити їх нижче за наші?

Але розвиваймо далі думку про таку нашу подібність і однаковість із тваринами. Згадаймо привілей, яким так пишається наша

душа, а саме: уміння вбирати в себе все, що її оточує, і сприймати все, що до неї доходить очищеним від тлінності і тілесності. Вона вміє звільняти речі, які вважає за гідні свого спілкування, від їхніх зникومих властивостей, відкидаючи їх, як шпетну і зайву одежину, від таких властивостей як товщина, довжина, глибина, вага, колір, запах, цупкість, гладкість, твердість, м'якість та решта змислових якостей, – аби вони, ті речі, відповідали її нескоротній і духовій натурі. Так, скажімо, я маю в душі Рим чи Париж, уявляючи їх собі без їхніх розмірів та місцерозташування, без каменю, вапна і дерева, з яких їх звели.

Але ж такий самий привілей мають і тварини. Коли кінь, звиклий до сурем, стрілянини та гуку битви, починає тремтіти і труситися, лежачи на підстилці, нібито він перебуває на бойовищі, нема сумніву, що він подумки уявляє безголосий уже звук бубнів і військo без зброї і тіл.

*На рисака от поглянь: хоч лежить, хоча сон взяв у пуга,
Тіло міцне, – покривається потом і дихає важко,
Наче з останніх зусиль здобуває в бігу перемогу.*

Лукрецій, Про природу речей, IV, 987

Пер. Андрія Содомори

Заєць, якого хорт бачить уві сні і за яким він уві сні женеться, витягнувши хвоста, напинаючи бабки і бездоганно повторюючи всі бігунські рухи, – то заєць без шерсті й без кісток.

*Так і мисливський собака, гончак, у спочинку солодкім
Часто, здригнувшись, ногами ворушить і лає спросоння,
Й ніздрями чуйно повітря нараз починає ловити,
Мовби на звіра сліди йому, врешті, напасти вдалося.
Часто й прокинувшись пуститься він з усіх ніг за примарним
Образом оленя, наче б той справді тікав од погоні,
От і біжить, аж омана розвіється й прийде до тям.*

Лукрецій, Про природу речей, IV, 991

Пер. Андрія Содомори

Сторожові псиська рикають у сні, а тоді з голосним дзявкотом, прокидаються і схоплюються на ноги, ніби почули наближення

чужака; той прибулець, який їм подумки примарився, – людина безтілеса і неспійманна, позбавлена об'єму, кольору і плоти.

*Так і домашні дрібної породи собаки, що люблять
Ластитись, іноді їжаться, хутко зметнувшись на ноги,
Мовби чужі якісь постаті й лиця побачили раптом.*

Лукрецій, Про природу речей, IV, 998

Пер. Андрія Содомори

Щодо тілесної вроди, то перш ніж піти далі, я хочу знати, чи однастайні ми в тому, як її визначати. Цілком імовірно, що ми не відаємо, що таке природна краса і краса взагалі, бо приписуємо людській вроді найрозмаїтіші риси. Якби існувало якесь природжене уявлення про неї, ми розпізнавали б її так само, як розпізнаємо жар від палахкотючого вогню.

Шпетні для римського виду бельгійські рум'яна.

Проперцій, II, 18, 26

Індуси малюють красунь чорними і смаглявими, з товстими накопченими губами, з плоским широким носом, з великими золотими кільцями, просмикнутими крізь хрящик у ніздрях і звислими аж до рота, а також із великою, обсадженою самоцвітами обручкою, проткнутою крізь спідню губу і звислою аж на бороду; усміхаючись, вони щирять зуби аж до ясен. У Перу за найладніші уходять найдовші вуха, і тубільці якомога їх розтягують, а один наш мандрівець повідомляє, що в одного східного народу так дбають про збільшення розміру вух та їхнє оздоблення дебелими клейнодами, що він міг, не закахуючи рукави, просунути руку крізь отвір у їхній пипці.

Деякі народи ревно чорнять зуби і спогорда поглядають на зуби білі, подекуди їх фарбують начервоно. Не тільки у басків, а й у багатьох інших краях за гарних мають жінок голомозих; дивовижно, що в деяких північних землях, як пише Пліній, теж голять голови. У мексиканок вважається гарним низьке чоло, і вони відрощують волосся спереду, в них у такій пошані великі цицьки, що вони хизуються тим, що дають грудь дитині, закидаючи їх за рамена. У нас це виглядало б вельми бридко. Італійці зображують перса тугими і високими, гишпанці щуплявими і вутлими, той уявляє їх білими,

той смуглими; той зграбними і ніжними, той великими і міцними, хто шукає у них гожості й солодкості, хто гордості і пишноти. Платон, скажімо, визнавав за найдобрішшу ознаку краси кулясту форму, а епікурейці пірамідальну чи квадратову, не уявляючи собі божества у вигляді кулі.

Хай би там що, але природа не дала нам переваги проти тварин ні щодо тілесної краси, ні щодо підлеглості її повсюдному закону. Керуючись здоровим глуздом, ми визнаємо, що як і є деякі тварини, обділені проти нас тілесною красою, то є немало й таких, які обдаровані щедріше, ніж ми, – *багато звірів переходять нас красою, Сенека, Листи, 124*, – власне, серед наших суходільних братів. Що ж до морських, то (поминаючи постать, яка не може йти ні в яке порівняння з нашою, настільки вона відмінна), ми неабияк поступаємося їм у забарві, блиску, полиску, звинності, достоту так само ми неабияк поступаємося птахам та іншим летючим звірятам. Перевага, яку так оспівують поети, а саме: наша рівна постава та зір, задивлений у небо, –

*Тож коли звір тільки в землю потуплює погляд, людині
Він дав поставу струнку, щоб могла споглядати високе
Небо й до світлих зірок повелів їй підносити очі.*

Овідій, Метаморфози, I, 84

Пер. Андрія Содомори

то всього лишень поетична метафора; бо є чимало тварин зі зверненим догори поглядом, а якщо взяти шию верблюда чи струся, то вона ще рівніша за нашу і ще стрункіша.

У яких тварин зір не звернений, як і в нас, догори і вперед? А хіба у звичній поставі тварини не звернені, як і людина, і до неба і до землі?

Хіба наші тілесні властивості, описані у Платона і Цицерона, не могли б належати тисячам інших тварин? Найподібніші до нас – найшпетніші й найплюгавіші з усієї зграї; подобою і формою голови найближчі до нас мавпи:

Найбридиша хвостина – мавпа, як же на нас схожа!

Енній у цитаті Цицерона, Про природу богів, I, 35

а нутром і внутрішніми органами – свиня.

Справді-бо, коли я уявляю собі людину голу-голісіньку (і то заступницю прекрасної половини людства), коли уявляю собі її скази, об'яви її природної патології та недосконалості, то вважаю, що у нас більше причин одягатися, ніж у решти тварин. Нам можна вибачити, що ми вдаємось до позичок у тих, кого природа обдарувала щедріше, ніж нас, аби оздоблювати себе їхньою красою і ховатися під віднятими у них вовною, пір'ям, хутром та єдвабом.

Зважмо й на те, що ми єдиний вид серед тварин, чії вади ображають очі наших власних побратимів, ми єдині, хто мусить ховатися, справляючи нужду. Гідне уваги, що доки радять для зцілення від любовних мук побачити жадане тіло геть нагим; щоб остудити любов, досить узріти те, що кохаєш, зовсім неприкритим:

*Не один, як побачить на голому тілі страмні його часті,
Враз захитається у своїй закипільї він страсті.*

Овідій, Лік на любові, 429

І хоча цю пораду висловила, певне, людина надміру витончена і пересичена, а все ж те, що звичка викликає охолодження між подружжям, є переконливою ознакою нашої ущербності. Не так сором'язливість, як хитрощі й обачність винуваті в тому, що наші дами не пускають нас до своїх альковів, поки не підфарбуються і не причепуряться для виходу на люди:

*Нашим Венерам це добре відомо, тому приховати
Хочуть будь-що закулісне життя від цікавого ока
Тих, кого в сіті любовні спіймали, взяли на приманку.*

Лукрецій, Про природу речей, IV,1176

Пер. Андрія Содомори

Тим часом у багатьох тварин нема абсолютно нічого такого, чого ми не любили б і що нам не подобалося б; з їхніх виділень, ба навіть екскрементів виробляємо не тільки смачні приправи для їжі, а й найбагатші оздоби та пахнидла.

Ці висновки стосуються лише посполитого загалу і не стосуються, бо то було б блюзнірством, отих божистих, урочих і надприродних красот, які іноді сяють серед нас, наче зорі, під тілесною і земною заслоною.

Зрештою навіть та частина дарів природи, що їх ми, за власним визнанням, приписуємо тваринам, достатньо свідчать на їхню користь. Самим собі ми або приписуємо омріяні й фантастичні блага, блага майбутні й віддалені, як мовиться, вилами по воді писаними, або ж у самооблуді своїй приписуємо собі такі блага як розум, честь і знання: натомість тваринам віддаємо в обладу такі важливі, відчутні на дотик і певні блага, як мир, спокій, безпека, невинність і здоров'я; авжеж, здоров'я, найкращий і найщедріший дар природи! Самі філософи, ба навіть стойкі сміливо заявляють, що коли б Геракліт і Ферекид могли виміняти свою мудрість на здоров'я і позбутися мінька один пухлини, а другий педикульозу, то вони б радо це вчинили. Та ще менше цінують вони мудрість, порівнюючи її зі здоров'ям і кладучи її на одну з шальок терезів, ув іншому своєму твердженні. Ось що доводить один з них: якби Цирцея запропонувала Улісові два напої, один, аби обернути шаленця на мудреця, а другий, аби обернути мудреця на шаленця, то Уліс вибрав би напій шаленства, аби лиш не перекинутися у тварину, мовляв, сама мудрість сказала б йому так: «Облиш мене, ліпше розлучися зі мною, але не вселяй мене в тіло осла». Отакої! Невже філософи розлучаються з великою, боською мудрістю заради того, щоб зберегти свою тілесну земну оболонку? Виходить, ми перевищуємо тварин не розумом, не тямом і душею, а нашою красою, нашою гарною церою і прекрасною поставою? І ради цього варто зректися і нашого розуму, і нашої мудрості й решти всього?

Ну що ж, я приймаю це просте і щире признание! Вони безпечно знали, що оті наші переваги, якими ми так пишаємося, то лише порожні химери. Виходить, якби тварини мали всю цноту, знання, мудрість і досконалість стойків, то й тоді вони залишалися б лише тваринами і їх годі було б поставити на одну дошку з людиною, жалюгідною, злою і безрозумною. Отож, усе, що не схоже на нас, нічого не варте. Ба сам Бог, аби вирости в наших очах, має, як ми зараз доведемо, своєю подобою нагадувати нас. Звідси випливає, що ми ставимо себе над іншими тваринами і виключаємо себе з їхнього грона не через вищість розуму, а з шаленої пихи та засліплення.

Але вернімося до сюжету. Тоді наш уділ – несталість, непевність, нерішучість, смуток, забобони, турбота о прийдешнє (ба, по нашій смерті!), амбіції, захланність, ревності, заздрощі, непогамовані, буйні, несамовиті бажання, війна, брехня, підступність, набалачка і цікавість. Далебі, ми надто дорого заплатили за розум, з яким так носимося, за наш хист судити й пізнавати, якщо ми їх придбали коштом незліченних пристрастей, чиїм постійним лупом ми є! Адже вам нема чого пишатися, як слушно зауважує Сократ, отою чудовою перевагою над рештою тварин: тим, що тимчасом як тваринам природа приписала для любовних розкошів певний термін та межі, нам вона попустила цуглі на кожному пору та оказію.

Краще зовсім заборонити давати вино хворим, бо воно лише зрідка допомагає їм, а частіше вадить, ніж у сподіванні на сумнівне зцілення наражати їх на очевидну згубу. Так само я не знаю, чи не було б краще зовсім не давати роду людському тієї проникливості, дотепності і гостроти, які загалом і становлять розум і якими ми так щедро обдаровані, бо ці прикмети для більшості згубні і лише для небагатьох спасенні.

Цицерон, Про природу богів, III, 27.

Що могли дати Варонові й Аристотелеві їхні величезні знання? Чи вони позбавили їх людських клопотів? Чи врятували від напастей, що їх терпить перший-ліпший водовоз? Чи принесла їм їхня логіка якусь полегкість від подагри? Чи менше вони мучилися від знаття, що та хвороба вражає суглоби? Чи примирилися вони зі смертю, свідомі того, що деякі народи зустрічають її радо? Або чи було їм легше носити роги, знаючи, що в деяких країнах жінки спільні? І хоча були вони вчені світила, один серед римлян, другий серед греків, і то в добу розквіту науки, нам невідомо, щоб у своєму житті вони тішилися якимись особливими благами. А гречисько, так той ще весь вік боровся з пенею, яку на нього волочили.

Чи доведено, що насолода і здоров'я більше смакують тому, хто знається на астрології та граматиці?

Чи ж у невігласа менше жили пнуться?

Гораций, Еподи, VIII, 17

Або, що такий мудрагель легше перетерплює ганьбу та убожество?
*Отже, хирі й хвороб ти уникнеш; від смутку втечеш і печалі,
А наостанку довге життя дасть тобі доля прихильна.*

Ювенал, XIV, 156

У житті я бачив сотні ремісників, сотні орачів мудріших і щасливіших, ніж ректори університетів, і волів би уподібнитися до цих чупрунів. Наука, на мою думку, посідає своє місце між речей, потрібних для життя, таких як слава, шляхетство, високе звання або ж, у кращому разі, краса, багатство та інші прикмети, які відіграють якусь роль, але не дуже велику і радше завдяки нашій уяві, ніж самі собою.

Щоб жити громадою, ми потребуємо аж ніяк не більше установ, правил та приписів, як журавлі й мурашва у своїй спільноті. Ми бачимо, що вони живуть згідно з добре укладеним ладом, не маючи ніякої ерудиції. Якби людина була мудра, то сприймала б кожную річ за її справжньою вартістю, залежно від того, настільки річ корисна і потрібна їй у побуті.

Якщо поглянути на наше поводження і вчинки, то куди більше виборних людей знайдеться серед осіб неосвічених, ніж учених, і то, зауважте, в абиякому роді чесноти! Стародавній Рим, по-моєму, виявив більшу звагу, – як у мирні дні, так і в війні, – ніж отой учений Рим, який сам себе довів до занепаду. Коли б у всьому іншому обидва ці Рими сходилися, то принаймні чистотою і мораллю переважав би старожитній Рим, бо тут усе вирішує простота.

Але пора вже спинитися в цих міркуваннях, щоб я не зайшов далі, ніж треба. Додам хіба, що чеснотливим робить лише покора і послух. Не гоже кожному зосібна визначати свої обов'язки. Їх мається приписати йому, а не давати вибирати по своїй уподобі. Інакше, через недоречності і безконечну розмаїтість наших думок і суджень ми дійшли б урешті висновку, що зобов'язані, як висловився Епікур, пожирати одне одного.

Перша Божя заповідь людині – цілковитий послух. Голий і простий наказ: людині не треба ані знати нічого, ані міркувати, бо послух – найперший обов'язок розумної душі, що визнає небесного

зверхника і добродійця. З послуху і покори ся рождає абияка інша цнота, а з мудрування абиякий гріх. Наука і знання – перша спокуса, якою диявол підманув людину, перша тругизна, яку ми всмоктали, звівшись на його обіцянку наділити нас найвищими знаннями і тямом: *І будете як боги, знаючі добре й лукаве, Буття, III, 5*. За Гомером, навіть сирени, улещаючи Уліса і затягуючи його у свої згубні й небезпечні нурти, обіцяли йому на даровизну знання.

Кара людини – її гадані знання. Ось чому наша релігія так наполегливо проповідує нам убожество духу, як шлях до віри і смирення: *Глядіть щоб хто не пожакував вас філософією і марним підступом по первотинам світа, Апостол Павло, Послання до колосян, II, 8*.

Філософи всіх шкіл одностайні в тому, що найвище добро криється у спокої душі й тіла. Але де той спокій шукати?

Словом, хіба що Юпітеру-батьку мудрець уступає:

Вільний, багатий, красивий, шанований, перший володар,

Ну й переважно здоровий, якби ж то не нежить на нього.

Горацій, Послання, I, 1, 106

Пер. Андрія Содомори

Бігме, можна подумати, ніби природа для осолоди нашої тяжкої і щербатої долі дала нам лише зарозумілість. Недарма Епіктет вирік: людина не має нічого власного, окрім ужитку своєї думки. Наш талан – лише кіптюга і дим. Боги, твердить любомудрие, мають здоров'я нівроку та уявні хвороби, а людина, навпаки, має уявні блага та реальну недолу. Ми цілком можемо пишатися своєю буйною уявою, бо всі наші блага не що інше, як її плід. Послухаймо, як високо носиться людина – це бідолашне, жалюгідне створіння. «Нема нічого ліпшого, – мовить Цицерон, – як наука, з її допомогою ми пізнаємо силу силенну навколишніх речей, велич природи; вона відкриває нам небо, моря і землю; наука навіяла нам віру, скромність, великодушність, вона вирвала душу з мороку і показала їй всякі речі – високі й ниці, перші, остатні й проміжні, наука навчає нас жити добре і щасливо; керуючись нею, ми можемо безжурно і тихомирно звікувати свій вік». Хіба не видається, ніби цей неборак

говорить про якогось бога, всемогугу і всевіду? А тимчасом тисячі кумась живуть десь нам на селі життям спокійнішим, щасливішим і тихішим, ніж його власне.

*Богом його назвемо, так, прославлений Меммію, богом!
Він нам найкраще вказав оте життєве прямування,
Що називаємо мудрістю нині, і він же, управний,
Вивів життя наше з хвиль розбуялих, із темряви ночі
На супокійні простори, на денне, на сонячне сяйво.*

Лукрецій, Про природу речей, V, 8

Пер. Миколи Зерова

Урочі та гарні, як бачите, слова; але попри настанови його бога та боську науку досить було блаженного випадку, аби розум авторів скрутився і впав нижче розуму найпослідушого пастуха. Та сама людська пиха чується у книжці Демокрітовій: «Я збираюся судити про все», і в дурному титулі, яким нас наділяє Аристотель, іменуючи нас «смертними богами», а також у суді Хрисиппа, який твердить, що Діон був цнотливий, як бог. А мій Сенека править, буцім богові завдячує життя, а собі *праведне* життя. Тут він перегукується з іншим письменником: *«Ми цілком слушно пишаємося цнотою: але цього ніяк не могло би бути, якби вона була даром богів, а не залежала від нас самих»*, Цицерон, *Про природу богів, III, 36*. А ось знову Сенека: мудрець має силу, що той бог, але вона криється в людській немочі: і через те людина перевищує бога. Таке зухвальство цілком звичне. Жоден із нас так не обурюється, коли його прирівнюють до Бога, як обурюється, коли його ставлять в один ряд із рештою тварин: нам дорожча наша слава, ніж слава нашого Творця!

Нам треба відгетькатися від цієї дурної зверхності і каменя на камені не залишити від кумедних підстав, на яких ґрунтуються наші фальшиві домагання. Поки людина гадатиме, ніби має сама з себе якісь сили і засоби, вона зроду не визнає, що завдячує своєму панові; завжди будуть яйця розумніші від курки. Треба хоч раз роздягти її догола.

Розгляньмо якийсь наочний приклад того, чим обернулась її філософія.

Посидоній, скручений тяжкою недугою, аж він із болю заламував руки і скреготів зубами, аби ошукати свою хворобу, гукав їй: «Можеш чинити зі мною все, що тобі заманеться, однаково не визнаю, що ти зло». Він терпів ту саму муку, що й мій пахолок, але дер кирпу: хай бодай його язик не зраджує його філософії.

У ділі той не відступає, хто похвалявся у словах.

Цицерон. Тускуланські розмови, II, 13

Аркесилая мучила подагра. Одного разу, коли Карнеад одвідав його і, тяжко засмучений, збирався вже йти, тамтой нагукав його і, показуючи на ноги та груди, похвалився: «Знай, що нічого з ніг не дісталось сюди». Далебі, незле сказано! Аркесилаю страх боліло і він був би радий позбутися болю, а все ж біль не пригнітив його і не зламав мужності. Що ж до Посидонія, то він, мабуть, зберіг непохитність радше на словах, ніж на ділі. А Діонісій Гераклеїський, караючись докучливою хворобою очей, мусив зректися своїх стоїчних засад.

Та хай навіть наука справді, як запевняють філософи, пом'якшує і втишує гостроту мук, яких ми зазнаємо, чи не робить те саме наше невідання, і то куди легше і дійовіше? Філософ Пирон, попавши на судні в морську хуртовину, порадив товаришам наслідувати спокій свині, яка пливла з ними і зносила бурю зовсім безтурботно. Філософія, ця вершина всіх наук, вказує нам на приклад погонича мулів чи вуличного моцака, які зазвичай куди менше бояться смерті, болю чи іншої напасті і виявляють такий гарт, якого наука зроду не прищепить нікому, якщо той не готовий до цього з народження чи природної звички. Хіба не завдяки своїй несвідомості діти менше страждають, коли колють і штрикають їхню ніжну шкіру, ніж дорослі? А хіба кінь з цієї самої причини не страждає менше, ніж людина? Скільки хвороб викликає лише сила уяви? Ми щодень бачимо людей, які кидають собі кров з жили, промивають шлунок і заливаються ліками, прагнучи зілнитися від уявних недуг. Коли нам збуває справжніх напастей, наука веде за руку нам свої. «Ваша бліда cera і похмура міна свідчать про якийсь запальний процес; ця спека обіцяє вам лихоманку; оцей поперечний розрив лінії життя на лівійці

знак якогось серйозного близького нездужання!» Зрештою вони піддають сумніву саме здоров'я: «Оця бадьорість і веселощі молодості не можуть тривати вічно: треба їй уйняти трохи крові та снаги, щоб вона не накликали лиха на себе саму!» Порівняйте життя людини, відданої на поталу такої маячні, із життям чубрія, який дотримується своїх природних нахилів і дивиться на речі лише з погляду того, чого вони варті нині, якого не обходить ні наука, ні віщування. Він слабує лише тоді, коли справді слабкий, на відміну від першого, який носить камінь у душі ще перед тим, як той об'явиться у міхурі, і начеб боючись, що не встигне настраждатися від хвороби по її приході, випереджає її уявою і завчасу кидається в її обійми.

Сказане тут про медицину можна легко перенести на всю науку. Звідси давня думкалюбомудрів, які вважали за найвище добро визнання неможі нашого суду. Моє невігластво дає мені стільки ж підстав сподіватися, як і боятися. Не знаючи інших вказівок щодомого здоров'я, окрім запозичених із приступних мені прикладів, я вибираю з багатьох відомих мені випадків найщасливіші для мене. Козацьке здоров'я я вітаю з розпростертими обіймами, і тішуся ним тим більше, що тепер такий стан здоров'я для мене вже не звичний, а досить рідкісний. Хай мене Бог милує порушувати його солодкий спокій гіркотою якогось нового і вимушеного способу життя!

Тварини досить переконливо свідчать нам, що душевне хвилювання обертається для них нездужанням. Розповідають, що мешканці Бразилії мруть лише від старощів, приписуючи це погідності та лагідності тамтешнього підсоння. А я це пояснюю погідністю їхньої душі, далекої від усяких пристрастей, від прикрих та обтяжливих клопотів і думок, тим, що бразилійці живуть у дивовижній простоті й невіданні, без наук, законів, без короля і без будь-якої релігії.

А звідки походить те, чого свідками ми самі, те, що люди грубі й пересічні зазвичай витриваліші й пожаданіші у любощах, що закоханий погонич мулів частенько борше знаходить дорогу до серця, ніж закоханий придворний галант, звідки воно походить, як не з того,

що в цього останнього душевне хвилювання занапащає його тілесну силу, крушить її і ламає, як ламає і крушить звикле й саму душу?

Що його виснажує, доводить до шалу, як не власна рвня, дотепність, палкість, словом, його власна сила. З чого зроджується найзвичайнісінький безум, як не з найвитонченішої мудрості? Подібно до того, як із найщирішої дружби виникає найгостріша ворожнеча, а з найквітучішого здоров'я – смертельна хвороба, достоту так само з найглибших і найбухливіших душевних переживань виникає найхимерніше навіженство. Від здоров'я до нездужання один крок. У вчинках шаленців ми бачимо, як близько безумство сусідує з нашими найсильнішими душевними порухами. Хто не знає, як щільно шаленство змикається з високими поривами вільного духу та об'явами небуденної й неподобної чесноти? Платон твердить, що меланхоліки найголінніші й найздібніші до наук. Хіба не те саме можна сказати і про людей, схильних до безуму?

Найглибші уми підточує і розкладає своя власна сила і гнучкість. А чим обернувся порив одного з найталановитіших, найнатхненніших духів? Того, хто з усіх італійських поетів найглибше пройнявся пречистою старожитньою поезією! Чи не завдячував він свій безум смертодайній жвавості свого духу? Тій ясновороті, яка його осліпила? Тій напруженій і палкій рвві до правди, яка збавила його розуму? Тій упертій і непогасній жадобі знань, яке привело його до недоуму? Тій рідкісній здатності до глибоких вражень, яка спустошила його душу і ушкодила тям? Я відчув радше жаль, аніж співчуття, побачивши його у Феррарі в такому жалюгідному стані: здавалося, він пережив самого себе і вже не усвідомлював ні себе, ні своїх утворів, які без його відома, нехай і під його оком, побачили світ, не вичитані й повні всіляких ляпів.

Якщо ви хочете бачити людину здорову, путящу, здатну твердо й міцно триматися на ногах, шукайте її в мороці неробства і тупості. Нам треба спасти з розуму, щоб умудритися, і осліпити себе, щоб нас вели.

Якщо мені скажуть, що перевага нечулого і тупого ставлення до болевців і недолі має той від'ємний бік, що йде у парі з повною

байдужістю до благ та втіх, то це суцільна правда; Але в силу злиденності нашої істоти ми приречені не так розкошувати, як берегтися, найсолодші-бо розкоші нас проймають не так гостро, як найлегше страждання. *Люди чутливіші до болю, ніж до насолоди, Тит Лівій, XXX, 21.* Найнікчемніше нездужання ми відчуваємо гостріше, ніж найповніше здоров'я.

...кольне тобі –

Здригнешся, здоров'я ж тобі втіхи не дає,

Бік не болить чи ноги там – і досить.

Навіщо дослухатись, як здоровий.

Ла Боесі, Сатира

Наше добре самопочуття означає лише брак страждання. Ось чому філософська школа, яка особливо підносить насолоду, розглядає її як брак болісних відчуттів. Не зазнавати страждання означає мати найбільше благо, якого тільки може сподіватися людина; як сказав Енній:

Нічого злого як нема, то це вже благо.

Енній у цитаті Цицерона,

Про найвище благо і найвище зло, II, 13

А проте і отой лоскіт та трепет, які притаманні певним утіхам і які нібито вищі за просте відчуття здоров'я та відсутність страждання, оті правдиві і буйні розкоші, жагучі та гострі, теж мають на меті лише безболісність. Навіть хіть, яку ми чуємо до жінки, намагається лише позбутися муки, породженої палким і нестямним бажанням; ми прагнемо лише вгамувати його і заспокоїтися, звільнившись від гарячки.

От я й кажу: якщо простота наближає нас до визволення від болю, то вона тим самим наближає нас до блаженного стану, відповідно до нашої сутності.

Проте безболісність не слід уявляти собі такою товстошкурою, що вона нагадує цілковиту нечулість. Крантор дуже слушно заперечував епікурівську нечулість, доводячи, що її не варто розширювати аж так, щоб у ній не було й натяку на страждання. Я зовсім не хвалю такої нечулості: вона і небажана і неможлива. Я радий, як

не хворий, але як хворий, то хочу це знати. І коли мені роблять припікання чи надріз, я хочу відчувати їх. Справді-бо, знищуючи відчуття болю, разом знищують і відчуття насолоди, і зрештою людина перестає бути людиною. *Ця нечулість здобувається дорогим коштом, а саме, здичавінням духу і задубінням тіла, Цицерон, Тускуланські розмови, III, 6.*

Зло теж потрібне людині. Людині не завжди треба уникати болю і не завжди пориватися до втіх.

На користь невідання дуже ваговито промовляє те, що самі знання кидають нас у його обійми, коли нам не спосіб полегшити свої страждання. Тоді знання мусять іти на поступки, попускати нам цуглі й дати змогу сховатися в лоні невідання, рятуючись від ударів та зневаги фортуни. Справді-бо що інше має на увазі знання, коли проповідує відвертати думку від напастей, що нас спіткали, і згадувати про пережиті розкоші; для потіхи за нинішніх знегод, думати про минулі радощі; кликати на допомогу зникле душевне раювання, протиставляючи тому, що нам докучає? *Для полегшення наших гризот треба уникати журних думок і думати про приємне, Епікур у цитаті Цицерона, Тускуланські розмови, III, 15.* Хіба це не означає попросту, що там, де знання пасують, вони пускаються на хитрощі і вивертами надолужують брак сили? Справді-бо що за втіха не лише для філософа, а й для людини зі здоровим глуздом, якщо тієї миті, коли він страждає від докучливої гарячки, запропонувати йому поринути у спогади про виборне грецьке вино? Це радше означало б розтроюдити його муку:

Хто згадує про щастя, подвоює долю.

Торквато Тассо, Визволений Єрусалим

Дає філософія ще й другу пораду такого самого стибу: пам'ятати лише про минуле щастя, викидаючи з голови перебуті гризоти (немовби нам справді підвладне мистецтво забуття!) А ось іще одна маловтішна порада:

Солодка пам'ять про труди минулі.

Евріпід у цитаті Цицерона,

Про найвище благо і найвище зло, II, 32

Як же це так? Філософія, яка повинна озброїти мене для борні з долею і додати мені відваги та навчити топтати під ноги всі людські напасті, доходить до такої немочі, аби з допомогою цих безглузвих і боягузливих викрутасів змусити мене капітулювати? Адже пам'ять підказує нам не те, що ми вибираємо, а те, що їй заманеться; ба, ніщо так яскраво не закарбовується в нашій пам'яті, як те, що ми воліли б забути; найліпший спосіб зберегти і затаїти щось надовго в нашій душі, це намагатися стерти його з пам'яті. То брехня: *Від нас залежить майже цілковито витравити з пам'яті наші гризоти і радо згадувати лише про щасливі часи. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, I, 17.* Правда інше: *Я пам'ятаю навіть те, чого не хочу згадувати, я не годен забути те, чого не хотів би пам'ятати. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, II, 32.* Кому належить ця порада? Тому, хто єдиний посмів назвати себе мудрецем. *Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, II, 3.*

*Хоч найрозумніший був, хоч мислителі інші при ньому
Гасли, як гаснуть зірки в палахтінні ефірного сонця.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 1056

Пер. Андрія Содомори

Хіба викидати і стирати з пам'яті не пряма дорога до невідання?
Поганий засіб проти лиха – темнота.

Сенека, Едіп, 515

Ми бачимо багато подібних приписів, які щоразу, коли розум безсилий, націлюють на те, щоб удовольнитися порожніми й оманними втіхами, аби лиш на душі був спокій. Там, де філософи не подужають загоїти рану, вони силкуються бодай утишити біль чи вдатися до паліативів. Гадаю, вони не заперечать, що якби можливо було налагодити людям спокійне і щасливе життя з допомогою якоїсь немочі й хвороби розуму, вони б на те пішли:

Ну, а я, розсипаючи квіти,

Питиму! Хай собі кажуть, що я легковажний, хай кажуть!

Горацій, Послання, I, 5, 14

Пер. Андрія Содомори

Чимало філософів згодилися б із Лікасом: він, людина статечних звичаїв, живучи спокійно і цнотливо у лоні сім'ї, не легковажачи жодним обов'язком щодо своїх і чужих, уникаючи всяких халеп, узяв собі – через якесь потьмарення розуму – в голову, буцім одно дивиться в театрі ігри, видовиська та найутішніші комедії у світі. Тільки-но лікарі зцілили його від душевного розладу, він мало не подав на них у суд, вимагаючи, аби йому повернули солодощі колишніх дивовидь:

*Ви вбили мене, присягаюсь вам, друзі,
Не врятували – зі світу звели мене, втіху єдину,
Ту найсолодишу ману з мого серця так грубо прогнавши!*
Горацій, Послання, II, 2, 139

Пер. Андрія Содомори

Те саме сталося з Трасилаєм, Питодоровим сином: йому вроїлося в голову буцім усі кораблі, що покидали пірейську гавань і вертали в неї, працюють у нього на службі, і він радо зустрічав їх, віншуючи зі щасливою плавбою. Коли ж брат Критон уставив йому ума, Трасилай бідкався про втрату свого блаженного стану, в якому він жив безжурно. Про це йдеться і в стародавній грецькій вірші: мовляв, солодощі життя не в мудрошах:

У нерозумі жить найсолодше.

Софокл, Аант, 552

А от *Екклезіаст*: «Бо в кого більше мудрості, в тому більше й смутку; і хто примножує знання, – примножує й гризоти».

І нарешті до того самого зводиться настанова, де всі філософи одностайні у визначенні останнього ліку на нестерпне від усяких напастей життя – треба покласти йому край: *Вона тобі до вподоби? У такому разі терпи! Не подобається? Тоді в будь-який спосіб іди собі. Сенека, Листи, 70.*

Тебе мучить біль? Пече тебе? Якщо ти голий, підставляй карк, якщо ти прикритий щитом Вулкана, себто відвагою, опирайся. Цицерон, Тускуланські розмови, II, 14. А також гасло, яке лунало на бенкеті у давніх греків: *Хай або п'є, або йде* (слова, які з уст гасконця лунають краще, ніж у Цицерона):

*Жити не вмiєш як слід – поступись розумнішому місцем!
Досить набавився ти, наїдаєсь досхочу, напивався –
Годі! Пора відійти, щоб тебе, коли вип'єш над міру,
Молодь на глум не взяла: не тобі з нею в жартах рівнятись!*

Горацій, Послання, II, 2, 213

Пер. Андрія Содомори

Хіба і те й те не означає визнання свого безсилля і спроби шукати рятунку навіть не у темноті, а в цілковитому отупінні, в нечутливості й у небутті?

*Та й Демокріт, коли старість дозрівши, йому нагадала,
Що повільнішають порухи духу його пам'ятливі,
Сам пішов смерті навстріч, їй підставивши голову власну.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 1039

Пер. Андрія Содомори

У тому ж дусі висловився і Антістен, мовляв, треба запастися або розумом, аби розуміти, або мотузом, аби повіситись. У такому ж сенсі витлумачив Хрисипп слова поета Тиртея:

У нас два шляхи: чесноти чи смерті.

Кратет теж сказав, що як не час, то голод зцілює від кохання, а кому ці два способи не до вподоби, хай припасе посторонок.

Той самий Секстій, про якого Сенека і Плутарх відгукуються з такою великою шаною, зрікся всього і поринув у вивчення філософії: побачивши, що поступ його надто повільний і вимагає кривавих мозолів, він вирішив, що йому залишається тільки кинутися в море. Секстій утік у смерть, розчарувавшись у науці.

Ось що говорить закон із цього приводу: якщо з кимось трапиться велике і непоправне безголов'я, приплаву не треба довго шукати, де можна знайти порятунок, розлучившись із тілом, як із човном, який дав течу: лишень страх смерті, а не жадоба життя прив'язують бевзя до тіла.

Простота робить життя не лише любішим, а, як допіру я сказав, і чистішим, і прекраснішим. Убогі духом (твердить святий Павло) та темні піднесуться і наблизяться до неба, а ми, з усієї своєю мудрістю, канемо в безодню пекельну. Не говоритиму довго про

Валентиана, цього очевидного ворога науки та знань, ні про Ліциніх, двох римських цезарів, які називали знання трутизною і заразою всякого суспільства; не зупинятимусь і на Магометі, який, як я чув, заборонив вивчати науки своїм вірянам; пошлюся тільки на приклад великого Лікурга, чий великий авторитет безсумнівний, на славний на весь світ спартанський лад, де тривалий час панували цнота і добробут і де чудово обходилися без студій наук.

Ті, хто повертається з Нового Світу, відкритого гишпанцями за наших отців, можуть посвідчити, наскільки тамтешні народи, не обізнані ні з властями, ні з законами, ні зі способами врядування, живуть зразковіше і статечніше, ніж наші, де більше урядовців і законів, ніж справ і громадян:

*Повісток, позвів, викликів на суд
І актів про справляння збитків
Всі руки в неї повні – й цілий пуд
Заяв і скарг і ябед-кривосвідків,
Якими наші бідняки живуть,
За цілість потерпаючи пожитків;
А з нею, щоб судитись їй з руки,
Ще й стряпчі, адвокати й правники.*

Аріосто, Роланд Несамовитий, XIV,84

Ось що сказав римський сенатор останніх віків: від його предків відгонило часником, зате їхнє нутро пахтіло звагою, тоді як його сучасники, навпаки, зовні напахнені пахнидами, а всередині просякні смородом усяких можливих нецнот. Це мало, як на мене, означати, що вони були люди великих знань та здібностей, але невисокої моралі. Простацтво, темнота, мужляйство, хамлуватість звикле йдуть у супрязі зі щирістю і чистотою, тоді як цікавість, прогнозуватість, знання тягнуть за собою злосливість. Покора, боязнь, смирення, віра – чесноти, що є найважливішою запорукою збереження людської спільноти, – вимагають душі неупередженої, слухняної і позбавленої гонору.

Християни добре знають, що цікавість первородний гріх і правічне зло в людині. Прагнення примножити власну мудрість та

знання були першою згубою роду людського; то був шлях, який призвів людину до вічних мук. Пиха її згуба та ганьба. Пиха штовхає людину на бездоріжжя, вабить її до новинечі; вона викликає бажання стати поводителем заблудлої і приреченої на загин отари, вона змушує людину бути радше регентом і учителем брехні та омани, ніж учнем у школі правди, який дає себе вести чужою рукою до битої і рівної дороги. Власне, саме це утверджує стародавній грецький вислів: забобон іде слідком за пихою, слухаючись її, як батька.

О мудрування, о зарозумілоste, як ви нам стаєте на заваді! Сократ непомалу здивувався, довідавшись, що бог мудрості нарік його мудрецем. Зазираючи в себе, він не знайшов жодних підстав для такої божької постанови. Він знав людей справедливих, поміркованих, діяльних і вчених, як він сам, але вимовніших, ліпших і корисніших для країни. Зрештою він дійшов висновку, що його вирізнено поміж інших як мудрого лише тим, що він себе за мудреця не має, і що, видно, бог вважав за особливу глупоту в людині її певність своїх знань та мудрості, бо найкраща наука для людини – наука незнання, а найбільша мудрість – простацтво.

Святе Письмо зве жалюгідними тих, хто високо носитья. Перстю і попелу, мовить воно, чим ти хвалишся? А в іншому місці сказано: Бог створив людину подібною до тіні; хто зможе судити про неї, коли з заходом сонця вона зникне? Бігме, ми ніщо!

Нам так багато бракує, аби збагнути Божу велич, а надто ті діяння нашого Творця, які найвиразніше позначені його печаттю і є найбезпосереднішим витвором лише Його рук. Для християнина спіткати щось неймовірне – привід до віри. Воно тим розумніше, чим дужче суперечить людському розумові. Якби воно вкладалося в голову, то не було б чуда, якби на щось скидалося, не мало б у собі нічого незвичайного. *Ліпше пізнаєш Бога, не дошукуючись його*, зазначає святий Августин, Про світострій, II, 16, а Тацит, Германія, 34, додає: *Щодо чинів богів, то благочестивіше і поштивіше вірити, аніж знати*.

Платон вважає, що грішно надто зглиблювати закони Бога, світу і першопричини всього сущого.

Важко пізнати того, хто створив усесвіт; якщо ж тобі пощастило пізнати його, то описувати його черні не гоже – заявляє Платон (Тимей) у цитаті в Цицерона.

Ми часто кажемо: Могуть, Істина, Справедливість: то все слова, що означають щось велике, але ми не маємо уявлення про цю велич, не розуміємо її. Ми кажемо, що Бог боїться, Бог гнівається, Бог любить, –

називаючи речі божественні словом блюзнірським

Лукрецій, Про природу речей, V, 122

Пер. Миколи Зерова

але то все почуття і пристрасті, які не можуть бути в Бога такими самими, як у нас, і ми не годні уявити, які вони в нього. Бог лише сам може пізнати себе і витлумачити свої творіння: отож він рече нашою мовою та ще й натяками, спускаючись і сходячи до нас на землю, де ми лежимо у прахові. Візьмімо, скажімо, слово *обачність*, що означає вміння розрізняти добро і зло; чи може це слово мати стосунок до нього, якому чуже всяке зло? Або ще *розум* і *розуміння*, вживані для з'ясування незбагнених для нас речей, – хіба ці поняття можуть стосуватися Бога, для якого нема нічого неприступного? Або ще *справедливість*, покликана віддавати кожному віть за віть і запроваджена для людей та людської спільноти, яка вона в Бозі? А що таке *поміркованість*, яка гамує тілесні розкоші, якщо їй взагалі нема місця в Бозі? І так само мало стосується його *терплячість* у перенесенні болю, роботи тяжкої та небезпек, бо те все йому чуже. Ось чому Аристотель твердить, що Бог однаково вільний як від цноти, так і від гріха. *Ні доброзичливість, ні гнів йому невідомі, бо якби в нього було щось таке, воно свідчило б про його неміч, Цицерон, Про природу богів, I, 17.*

Хоч би яка була наша частка пізнання Істини, ми набули її не нашими власними силами. Бог умисне відкрив нам її свідків, обраних з низів, людей простих і невчених, аби їхніми устами повідомити нас про свої чудородні тайнощі. Наша віра не наш набуток, то дар чужої щедрості. Ми зробили нашу релігію не силою нашого розуму чи тямомою, а чужою волею і за чужим наказом. Неміч нашого розуміння

тут нам більше сприяє, ніж його сила, а сліпота більше, ніж винозорість. Радше завдяки нашому невіданню, ніж нашому знанню відкривається нам божа Істина. Не дивина, що наші природні й земні засоби не можуть осягнути надприродного і небесного знання; тому поставмося до нього з покорою і смиренністю, писано-бо: Погублю премудрість премудрих, і розум розумних відкину. Де мудрець? де письменник? де досліджувач віку сього? Чи не обернув Бог премудрість світа сього в дурощі? Коли-бо у премудрості Божій не пізнав світ Бога премудрістю, то зволив Бог проповідями простаків спасти вірників. *Апостол Павло, I Послання до коринтян, I, 19.*

Треба врешті з'ясувати, чи здатна людина знайти те, чого шукає, і чи ці пошуки, якими вона мозолиться одвіку, збагатили її якоюсь новою силою і якоюсь непохитною істиною.

Отож, сказати по щирості, людина має визнати, що весь плід тривалих пошуків зводиться до одного: вона навчилася розуміти свою власну неміч. Невідання, притаманне нам з природи, ми підтвердили і виявили з допомогою довгої науки. З людьми насправду вченими сталося те, що заходить із колоссям збіжжя. Воно стримить угору, рівно і гордо підносячи голову, поки порожнє, але як дозріє і наллється зерном, упокорюється й опускає роги. Так само і люди, потому як усе перепробували, зглибили і переконалися, що нема нічого надійного і сталого у сих коморах та засіках, що це все марнота, зреклися свого зарозумільства і визнали свою справжню натуру.

Власне, це Веллей закидає Коттові та Цицеронові: навчилися у Філона того, що нічого не навчилися.

Ферекид, один із семи мудреців, перед смертю написав Талесові так: *я загадав тільки-но мене поховають, принести тобі свої твори. Якщо вони вдовольнять тебе та інших мудреців, оприлюдни їх, а як ні, то знищ. У них немає тієї достеменності, яка вдовольняла б мене самого. Я й гадки не маю хвалитися, що знав істину чи її осягнув; я радше показую деякі речі, ніж відкриваю їх.* Наймудріша у світі людина, коли її запитали, що вона знає, відповіла: знає те, що нічого не знає. Вона підтвердила слова: найбільша частина того, що

ми знаємо, це найменша частина того, чого ми не знаємо; тобто, навіть те, що ми знаємо, це лише частина, і то мізерна, того, чого ми не знаємо.

Ми знаємо речі уві сні, зазначає Платон, а насправді нічого не знаємо.

Майже всі стародавні філософи говорили, що нічого не можна пізнати, досягти, вивчити, що змісли наші обмежені, розум немічний, а життя коротке. Цицерон, Академічні питання, II, 12.

Навіть Цицерон, який увесь свій авторитет завдячує науці, за словами Валерія, на старостях-літах почав легковажити знання. А в студіях своїх він не схилявся ні до якого напрямку, ідучи за тим, що йому здавалося ймовірним, то в тій, то в тій школі, незмінно дотримуючись при цьому засади академіків ставити все під сумнів.

Я говоритиму, нічого, однак, не стверджуючи; досліджуватиму, але здебільшого сумніваючись і не довіряючи собі, Цицерон, Про ворожбу, II, 3.

Я мав би надто легку забаву, якби для оцінки того, що дало людині знання, взяв пересічну людину і судив по більшості людей; проте я міг би зробити саме так, керуючись правилом, за яким судити про істину слід не по вазі того чи іншого голосу, а по більшості голосів. Проте лишімо без уваги посполитий люд:

*Що ж тоді ти так цураєшся смерті? Хіба ж не подібне
Хоч і живий ти, і зрячий, життя твоє мляве до неї?*

Лукрецій, Про природу речей, III, 1047

Пер. Андрія Содомори

який не усвідомлює і не тямить себе і природні здібності якого лежать облогодом. Я хочу взяти людину в її найвищому вияві. Погляньмо, що таке людина, звернувшись до того невеликого кола видатних, обраних людей, які, будучи обдаровані чудовою і винятковою природною силою, загартували її й загострили вихованням, наукою та мистецтвом, сягнувши верхів'я мудрості. Вони насталили свою душу як могли і чим могли, зміцнили всякою сторонньою поміччю, що була їм на руку, озброїли й оздобили її всім, що могли для її пожитку запозичити у світі. В них утілена найвища міра людської натури, вони укріпили світ приписами і законами, просві-

тили його мистецтвами і науками та ще й навчили, подаючи особистий приклад, своїх предивних звичаїв. Я візьму в рахубу лише цих людей, їхні свідчення та досвід. Погляньмо ж, доки вони дійшли, що сповідували. Хвороби і каліцтва, які ми знайдемо у цих людей, світ уже може сміливо визнати за свої.

Усяк, хто шука якоїсь речі, приходиться ось до чого: він або заявляє, що знайшов її, або що знайти її годі, або, що він ще й досі шукає. Вся філософія розпадається на три напрями: мета її – шукати істини, знань і достотності. Перипатетики, епікурейці, стоїки та інші гадали, ніби вони її вже знайшли. Вони запровадили науки, які ми нині маємо, і вважали їх за правдиві знання. Клітомах, Карнеад і академіки звомпили у своїх пошуках і вирішили, що істини не досягнути нашими засобами. Їхній остаточний висновок – визнання людської немочі й темноти. Ця школа мала найбільше учнів і найшляхетніших прибічників.

Пірон та інші скептики чи епехісти, чиї догмати, на думку багатьох старожитніх філософів, запозичені з Гомера, з семи мудреців, з Архілоха та Еврипіда, а також із Зенона, Демокріта, Ксенофана, казали, що вони ще в пошуках істини. На їхнє переконання, дуже помиляються ті, хто гадає, ніби знайшов її; але й друге твердження вони так само вважали за досить зухвале. Адже навіть з'ясування міри наших можливостей, пізнання й оцінка складнощів речей – уже самі собою велика і висока наука, навряд чи приступна людині.

Хто ж уважає знання неможливим, – як йому знати,

Так воно є чи не так, коли всяке знання відкидає?

Лукрецій, Про природу речей, IV, 469

Пер. Андрія Содомори

Невідання, яке усвідомлює себе, судить і гудить себе, уже не є цілковите невідання. Аби бути таким, воно не повинне усвідомлювати себе. Тому символ віри піроністів – завжди вагатися, сумніватися і шукати, нічого не стверджувати і ні за що не ручатися. З трьох порухів душі: уяви, бажання та згоди вони визнають лише перші два, а останній вважають за непевний і двозначний, не

приймаючи і не відкидаючи його – такий він – згода – ненадійний у їхніх очах.

Зенон відтворював жестом своє уявлення про поділ душевних властивостей. Рука простягнута, з випростаною долонею – це правдоподібність; рука, зігнута в лікті і з кількома загнутими пальцями – згода; стиснута п'ясть – розуміння; коли заразом у п'ястук стиснута ще й ліва рука – знання.

Такий прямолінійний і неухильний підхід до вироблення свого погляду на речі, коли всі вони приймаються без прихильності і згоди, веде піроністів до атараксії. Це – спокійний і статечний спосіб життя, вільний від хвилювань, спричинюваних нашими враженнями, думкою про ті чи ті речі та гаданим знанням їх, цим джерелом обави, захланності, заздрощів, непогамованих бажань, амбіцій, пихи, забобонів, захоплень усім новим, бунту, непослуху, зашкарублості та більшості тілесних хвороб. Ба, піроністи були вільні навіть від заздрощів, які могли б породити слухність їхньої доктрини: зі своїми супротивниками сперечалися досить мляво і не боялись заперечень і спростувань. Коли вони правили, що важкі тіла падають додолу, то були дуже невдоволені, коли хтось їм вірив, і воліли, щоб їм перечили, аби відразу засумніватися і дати задній хід, що й було їхньою метою. Вони висловлювали якісь погляди лише, щоб спростувати ті, в яких інші, як на них, були певні. Якби ви пристали на їхню думку, вони так само залюбки почали б підтримувати супротивне, бо їм було все одно, вони не тягли руки ні за ким. Якби ви здумали переконувати, що сніг чорний, вони доводили б, що він білий. Якби ви заявили, що він і не чорний, і не білий, вони твердили б, що він і чорний, і білий. Якби ви категорично заявили, що нічого не знаєте про якусь річ, вони доводили б, що знаєте. Якби ви спробували запевнити, що сумніваєтеся в чомусь і це прозвучало б як неспростовна аксіома, вони б одразу кинулися доводити, що ні, не сумніваєтеся або не годні констатувати і довести, що сумніваєтеся. Таким доведенням до крайнощів сумніву, який аж сам себе спростовує, піроністи різняться від багатьох інших шкіл, навіть від тих, які проголошували в той чи інший спосіб сумніви та невідання.

Чому, питали вони, якщо догматики можуть казати один зелене, а другий жовте, чому і їм, піроністам, так само не можна сумніватися? Чи є така річ, про яку можна висловитися лише ствердно або заперечно, не розглядаючи її як сумнівну? Адже ми бачимо, як одні чи то через батьківське виховання, чи просто знічев'я, бездумно і наосліп, ба, найчастіше ще не дійшовши й літ, тягнуть руку за стойками чи епікурейцями і далі вже готові за ними йти, ніби попавшись на гачок, з якого їм не зірватися, – вони чіпляються за перше-ліпше вчення, як за скелю, до якої їх буря прибила, Цицерон, *Академічні питання*, II, 3. Чому ж тоді й піроністам не можна зберегти цілковиту волю і розглядати речі без жадного примусу та без жадних узятих на себе зобов'язань? Вони тим вільніші й незалежніші, що їхня здатність судити про речі зостається нічим не зв'язана, Цицерон, *Академічні питання*, II, 3. Хіба не краще чути себе вільним від примусу, який зв'язує інших? Чи не ліпше зовсім утриматися від суду, ніж вибирати серед безлічі помилок, породжених людською уявою? Чи не краще утриматися від суду, ніж устривати в нескінченні свари та спори? Що мені вибирати? Що заманеться, аби лиш зробити вибір. Ось вам дурна відповідь, до якої, одначе, призводить усякий догматизм, не дозволяючи нам не знати того, чого ми насправді не знаємо. Візьміть найцілісніший світогляд: навіть він не такий міцний, щоб нам не довелося в його обороні заперечувати і відкидати сотні інших світоглядів. Чи не ліпше триматися чимдалі від такої звади? Чому, якщо вам дозволено боронити, мов своє життя і честь, Аристотелеве вчення про безсмертя душі, відкидаючи і заперечуючи Платонову думку з цього приводу, чому, кажу, вашим супротивникам не вільно сперечатися з вами і сумніватися? Якщо Панецію дозволено висловити свій власний суд щодо ворожби на нутрощах тварин, щодо снів, оракулів і пророкувань – речей, у яких стойки нітрохи не сумнівалися, – то чому мудрець не сміє висловитися щодо кожної речі, як Панецій щодо тих, які він перейняв у своїх майстрів і про які існує стала думка школи, чиїм прихильником і адептом він є? Якщо так судить дитина, вона не знає, що чинить, якщо ж учений муж, він запевне

судить упереджено. Піроністи зберегли чудову перевагу в борні, звільнивши себе від клопоту захищатися. Їх не обходить, що їх б'ють, аби лиш били вони самі. Вони пускають у хід будь-яку зброю. Якщо вони перемагають, ваша теза кульгає, і навпаки. Якщо вони помиляються, то засвідчують цим людську темноту. Якщо ж ви помиляєтесь, то засвідчуйте її ви. Якщо вони доведуть, що годі щось пізнати, то й до дідька! Якщо не зможуть цього довести, так само лихо з ним! *Оскільки в будь-якій справі можна навести однаково сильні докази на користь і проти неї, то краще утриматися від усякого суду.* Цицерон, *Академічні питання*, I, 12.

Для них головне довести, чому якась річ фальшива, а не правдива; довести те, чого нема, а не те, що є; вони охочіш скажуть вам, у що вони не вірять, ніж, у що вірять.

Піроністи зазвичай думають так: я нічого не тверджу, воно не так і не інак; я цього не розумію; і те і те однаково ймовірне; з однаковим правом можна сказати як за, так і проти; нема нічого правдивого, що не могло б видаватися фальшивим. Їхнє сакраментальне слово – *епехо*, себто я утримуюся, не схиляюся ні сюди, ні туди. Вічна пісня, як і решта висловлювань! Їхній намір – проста, цілковита і досконала відмова від суду чи утримання від нього. Вони послуговуються розумом для пошуків істини та суперечок про неї, але не для того, аби щось розв'язувати чи робити вибір. Якщо хтось може уявити собі постійне визнання невідання, суд, що не схиляється і не перевишає на один бік, хоч би про що йшлося, той збагне, що таке піронізм. Погляди піроністів я викладаю, як умію; проте багато хто вважає, що погляди їхній підхід важко збагнути, ба навіть самі піроністи тлумачать його дещо туманно і на різні лади.

У побуті піроністи поводяться, як усі люди. Вони скоряються природним нахилам, поривам та голосові пристрасті, вимогам законів та звичаїв, велінням самого життя. *Бог дав нам не знання цих речей, а вміння користуватися ними.* Цицерон, *Про ворожбу*, I, 18. Вони керуються цими речами у своїх щоденних учинках, не міркуючи про них, не розбираючи їх. Тому-то мені важко погодитися з тим, що розповідають про Пірона: його малюють тупаком і незгра-

бою, безлюдьком і самітником, сердієм і дикуном, беззаконником, нечесою і неотесою. Це означає перебільшувати його науку: не бажав же він стати каменем чи колодою! Він хотів бути живою людиною, тією, що думає і розуміє, тішиться всіма природними розкошами та благами, послуговується всіма тілесними і духовними силами, дотримуючись порядку та справедливості. Що ж до всіх фантастичних, вигаданих і фальшивих привілеїв, які людина собі привласнила, а саме: приписувати, запроваджувати і насаджувати істину, то він самохит і з доброї волі зрікся і відкинув їх.

Бо ж нема такої філософської доктрини, яка б не мусила щохвилі дозволити своїм прибічникам, якщо лише вони хочуть жити повнокровним життям, визнавати багато чого, для них незбагненого, незрозумілого і недоведеного. Коли філософ пускається в море, він здійснює свій намір, не знаючи, чи те вийде йому на користь. Він покладається на те, що корабель надійний, стерник досвідчений, година добра, тобто розраховує на обставини лише можливі, а не обов'язкові і згоджується керуватися позірністю, якщо тільки вона не надто насторожує. Він має тіло і душу, почуття поривають його діяти так чи так, дух наснажує. Хоча він не знаходить у собі хисту мислити самостійно й оригінально і розуміє, що не повинен нічого стверджувати (бо замість істини може бути фальш), однак не відмовляється справляти свої буденні повинності вільно і самовіддано. А скільки є наук, які вочевидячки спираються більше на вимисли, ніж на знання, які не розбираються в тому, що правдиве, а що оманливе, а йдуть лише за тим, що видається ймовірним. Є, згідно з такими науками, фальш і правда, і ми маємо засоби, щоб їх шукати, але не годні їх точно визначати. Ми воліємо, не вагаючись, іти за світовим ладом. Душі, вільній від упереджень, куди легше відзискати спокій. Люди, які судять і контролюють своїх суддів, ніколи не виказуватимуть їм належного послуху.

Наскільки ж уми прості й недопитливі слухняніші політичним законам та установам віри і наскільки вони легше піддаються керуванню, ніж ті, що хочуть керувати і розпоряджатися боськими та людськими ділами! Нема нічого достеменнішого і кориснішого,

ніж піронізм. Ця наука зображує чоловіка голим і порожнім; таким, що визнає своє природне нікчемство; готовим мати якусь підпору згори; позбавленим людських знань і відповідно вдатнішим умістити в собі боське; таким, що зрікається власного суду, щоб дати більше місця вірі; ні безвірником, ні тим, хто запроваджує якусь догму проти повсюдно заведеного звичаю; покірним, слухняним, поступливим, дбайливим; заклятим ворогом схизми; вільним, отже, від порожніх і безбожних поглядів, запроваджених фальшивими сектами; це чиста дошка, готова прийняти від перста Божого ті письмена, які Йому вгодно на ній написати. Що більше ми здаємося і звиряємося на Бога, зрікаючись власної волі, то більше від того виграємо. Бери, навчає Еклезіаст, речі за їхньою подобою та смаком, як вони тобі об'являються, у їхній простоті, день у день; решта ж поза твоєю тямкою. *Бог знає думки чоловіка, що вони марні. Псальма, 94, 11.*

Коли з трьох головних філософських шкіл дві відверто сповідують сумнів та невідання, то в догматиків, заступників третьої, легко побачити, що більшість їх лише нап'яла маску певності, аби зберегти гарну міну. Вони не так дбали про встановлення чогось певного, як намагалися показати, як далеко зайшли в пошуках істини, *що її вчені радше вимислюють, ніж знають.*

Тімей, бажаючи повідати Сократові те все, що знав про богів, світ і людей, збирається говорити про це як людина з людиною; і що досить буде, якщо його погляди виявляться правдоподібні, не менше, ніж інші; бо непохибних доказів нема ні в його руках, ні в руках жодного іншого смертельного. Один із його учнів виклав цю думку так: *Поясню, як зможу: я не говоритиму нічого певного й остаточного, подібно до Аполлона питийського, а, будучи лише немичним смертним, подам тільки правдоподібні гадки, Цицерон, Тускуланські розмови, I, 9.* — і це, розправляючи про погорду до смерті, предмет звичайний і приступний кожному.

В іншому місці він навіть переклав дослівно Платона: *Якщо, розправляючи про природу богів та повстання світу, ми не досягнемо того, чого бажаємо, то це не дивина. Адже треба пам'ятати, що і я, промовець, і ви, судді, маємо людську природу, отож, як наші*

міркування будуть правдоподібні, не слід домагатися більше нічого. Платон, Тімей, 3, у цитаті Цицерона.

Аристотель зазвичай наводить силечу чужих переконань та вірувань, щоб порівняти з ними свої і показати, наскільки він пішов далі і наскільки зблизився до правдоподібності. Істини не осягнути на підставі чужого авторитету, чужого свідчення. Ось чому Епікур старанно уникає посилатися на них у своїх творах. Аристотель, однак же, князь догматиків; та навіть від нього ми дізнаємося, що чим більше знаєш, тим більше у тебе причин для сумніву. Не раз він зумисне прикривається такими темними і заплутаними висловами, що годі розібратися в його погляді. Власне, його наука – той самий піронізм, тільки у вигляді тверджень.

Ось заяви Цицерона, який передає чужі думки по-своєму: *Ті, хто запитує, що я сам думаю про кожний предмет, виявляють більшу, ніж треба, цікавість. Ще й дотепер живе у філософії метод, створений Сократом, підхоплений Аркесилаєм і підтверджений Карнеадом, метод, що полягає в тім, аби все критикувати і ніколи не висловлювати безумовних суджень. Ми гадаємо, що в усякій істині є щось фальшиве і що схожість між істиною і фальшем така велика, що нема такої ціхи, на підставі якої можна б судити напевне. Цицерон, Про природу богів, I, 5.*

Чому не тільки Аристотель, а й більшість філософів кохалися в заплутаних виразах, як не тому, що прагли надати більшої ваги безплідному предмету й викликати цікавість нашого розуму, даючи йому гризти тамтой сухий і голий маслак? За словами Клітомаха, він ніколи не міг доглубатися з творів Карнеада, які його погляди. Ось чому й Епікур уникав приступності у своїх творах, як і Геракліт, справедливо прозваний *темним*. Заплутаність – монета, якою вчені послуగుються як гравці жетонами, аби приховати нікчемство своєї штуки, адже людська глупота легко попадається на гачок:

І серед них Геракліт, знакомитий в Елладі...

Дурість-бо людська найбільше дивується і поважає

Те, що ховається в марних словах, загадкових і темних.

Лукрецій, Про природу речей, I, 637

Пер. Миколи Зерова

Цицерон ганить деяких своїх приятелів за те, що вони присвячують астрології, правознавству, діалектиці та геометрії більше часу, ніж на те заслуговують ці науки, замість приділяти належну увагу вартіснішим і важливішим завданням. Філософи киренаїки зневажали як фізику, так і діалектику. Зенон на самому початку книжок про Річсполиту оголосив марними всі вільні науки.

Хрисип зазначав, що все, що написали Платон і Аристотель про логіку, вони писали шуткома задля вправи, не годен повірити, щоб вони поважно розправляли про таку марничку. Так само потрактував Плутарх метафізику. Епікур долучив би до неї ще риторику, граматику, поезію, математику і всі інші науки, окрім фізики. Сократ висловився б так само про всі науки, за винятком тієї, що трактує про звичаї та житечні справи. В чому б не спитали його поради, він завше змушував того, хто до нього звертався, передусім розібратися в обставинах свого минулого і теперішнього життя; тільки їх він досліджував і по них судив, уважаючи будь-які інші знання за другорядні й зайві. *Не дуже я ціную ті науки, які нічим не допомогли ученим в осягненні чесноти, Саллюстій, Югуртинська війна, 85.*

Коли сама наука гордувала більшістю мистецтв, то згадані мудреці не вважали за марну затію вигострювати і вправляти свій розум навіть там, звідки можна добути для себе лише тимчасову користь.

Одні називали Платона догматиком, інші скептиком, а ще інші, залежно од твору, то тим, то тим.

Попередник його діалогів Сократ, ненастанно ставить запитання і підсичує диспут, він ніколи не уриває обговорення, ніколи не вдовольняється відповіддю і говорить про себе, що не має іншої науки, окрім науки противленства. Гомер, їхній улюблений автор, однаково ретельно заклав підвалини під усі філософські школи, аби показати: байдужісінько, якою з цих доріг ми підемо. Від Платона, як запевняють, пішло десять різних шкіл, себто, як на мене, жодне вчення не було сповнене стількох вагань і сумнівів, як його.

Сократ сказав, що повитухи, взявши за ремесло помагати породіллям, самі перестають родити. Отак і він, діставши від богів титул родопомічника в премудрощів, теж, як ті повитухи, зарікся родити сам. Він удовольняється тим, що підсобляє і помагає породіллям, відкриває їм природження, змашує ходи, полегшує вихід плоду, розпізнає стать, уводить у хрест, годує, чукикає, сповиває і обрізає плоть, виконуючи і правлячи своє ремесло, на добро та збитки іншим.

Із творами більшості філософів тієї третьої течії справа стоїть так, як зауважили ще старожитні про твори Анаксагора, Демокріта, Парменіда, Ксенофана та інших. Їхня манера викладу по суті сповнена сумнівів, вони навмисне радше питають, ніж повчають, хоча й пересипають свій виклад догматичними зворотами. Хіба не бачимо ми того самого у Сенеки та в Плутарха? Хіба мало речей показують вони то з того, то з того боку, тільки-но комусь удасться приглянутися до них ближче? Ті, хто силкується примирити думки вчених у принципі, мали б спершу примирити кожного з них із самим собою.

На мій суд, Платон навмисне любив філософувати діалогічно, аби розмаїтість і розбіжність його поглядів менше впадали в очі в їхньому викладі від різних співрозмовників.

Трактувати предмети різнобічно так само добре, як давати їм єдине трактування, ба, ще краще, бо різнобічне трактування багатше і позиточніше. За прикладом далеко не ходити. Кульмінаційним пунктом догматичного розгляду справи є вирок; одначе вирoki, що їх наші трибунали подають як зразкові, здатні навіяти людові пошану до цих високих установ, власне, до великої вченості засідателів, – красні не своїми висновками, які мають звичний характер і які складає кожний суддя, а тим, що вони підсумовують розбір різних суперечних одна одній думок, дотичних до даного закону.

Найширше поле для суперечок філософів становлять суперечності й розбіжності, в яких заплутується кожен з них або зумисне, аби показати хиткість людського розуму в оцінці кожного предмету, або несвідомо – через мінливість і незрозумілість усякого явища.

Це виражено у такій їхній приспівці: якщо місце слизьке і непевне, утримаймося від суду, бо, як каже Еврипід:

*По-всякому творіння Боже
Збентежить чоловіка може.*

Йому частенько втворював у своїх писаннях Емпедокл, либонь, проймаючись божественним натхненням і караючись істиною: ні, ні, ми нічого не відчуваємо і нічого не бачимо: всі речі для нас тайна; нема жодної, про яку можна сказати, що воно таке. Ту саму думку передає божий глагол: *Помисли смертних боягузливі, і думки наші хибні. Премудрість Соломонова, IX, 14.*

Чи ж дивина, що люди, звонпивши в меті гонитви, знаходять однак же втіху в полюванні, бо наукові студії вельми втішна річ; вони такі любі, що стоїки, приміром, поруч з іншими втіхами забороняють ще й розкіш вправляти свій розум: вони хочуть приборкати її і вбачають гріх нестриманості у надмірній жадобі знань.

Демокріт, з'ївши фігу зі смаком меду, одразу задумався, де в ній беруться ці незвичайні солодощі, і, щоб це з'ясувати, встав із-за столу, бажаючи оглянути місце, де зірвано фіги. Господиня, дізнавшись, чому він сполошився, зі сміхом попросила його не завдавати собі зайвого клопоту: просто вона поклала фіги в миску з-під меду. Демокріт розгнівався, що через неї втратив нагоду провести дослідження, позбавлений предмету своєї цікавості. «Капосна, – дорікнув він їй, – ти кривди мені завдала; а проте я шукатиму причину цього явища так, як шукав би її, коли б вона була природна». І таки знайшов якусь справжню причину для пояснення фальшивого, вигаданого явища. Ця історія зі славним великим філософом є прикладом жадоби знань, що змушує нас до вочевидячки безнадійних пошуків. Плутарх розповідає про такий самий випадок з кимось, хто не хотів, щоб його просвітили в якомусь сумнівному питанні, бо це позбавило б його втіхи докопуватися до істини; інший чоловік так само не бажав, щоб лікар зцілив його від переміжної зимниці, аби не втратити втіхи чути полегкість від заживання тунку. *Краще вивчати зайве, ніж не вивчати нічого. Сенека, Листи, 88.*

Відомо: хоч би чого ми заживали, часто-густо розкіш виступає як щось самодостатнє, наша смачна пожива не завше поживна чи здорова; достоту так само нам незмінно дає насолоду те все, що наш розум бере з наукових студій, навіть коли воно ані пожиточне, ані цілюще.

Ось що кажуть учені: вивчення природи править за поживу для нашого розуму; воно підносить і наповнює, воно змушує нас зневажати ниці й земні речі після порівняння їх із високими та небесними; самі пошуки речей таємних і великих – вельми цікава праця навіть для того, хто завдяки цьому проймається лише ляком та боязню судити про них. У цих словах – переконання їхніх авторів. Часто вони з гордістю наводять ще яскравіший приклад такої хворобливої цікавості. Евдокс благав богів дати йому змогу бодай раз побачити зблизька сонце і дізнатися, які його форма, величина і краса, хоч би він мав у ньому одразу згоріти. Він прагнув ціною власного життя запопасти знання, якими не зміг би скористатися, і задля цього хвилевого і проминушого пізнання ладен був зректися всіх набутих знань і тих, яких міг би набути в майбутньому.

Щось мені не йметься віри, щоб Епікур, Платон і Пітагор цілком серйозно пропонували нам свої Атоми, Ідеї та Числа: надто вони були мудрі, аби вірити в такі непевні й суперечливі речі. Проте кожен з цих великих мужів намагався кинути якийсь промінь світла, бажаючи розвіяти нашу темноту і невігластво; вони тішилися вигадками, які принаймні були захопливі й дотепні, а як вони і виявилися фальшиві, то були не гірші за ті, що їм протистояли. *Кожен будує ті системи згідно з природженим хистом, а не згідно з вимогами науки. Сенека Старший, Контроверзи, IV, 3.*

Один старожитній любомудр, якому закидали проповідь філософії, про яку він сам у душі невисокої думки, відповів: «Це, власне, й означає філософувати». Філософи хотіли все дослідити, усе зважити і вважали, що це відповідає нашій природній цікавості. Деякі речі вони писали для суспільних потреб, як-от утвори про релігію, і тут виявили обачність, себто не виступали проти посполитих переконань, побоюючись викликати сум'яття і порушити послух законам та звичаям свого краю.

Платон трактує цю таємницю просто і ясно. Там, де пише від себе, він не подає нічого певного, натомість коли виступає як праводавець, то пише повчально і категорично. Він сміливо вплітає сюди найфантастичніші вимисли, вельми корисні для люду, але смішні в його власних очах; знаючи, як ми схильні піддаватися всяким навіюванням, навіть найдикішим і найбезглуздішим.

Ось чому в своїх законах він пильнує, аби у громадських місцях не співалося жодних гімнів, окрім тих, де химерні фантазії мають прислужитися якійсь позитивній меті. Знаючи, що людському розумові легко нав'язати абияке дуренство, він вважав, що ліпше годувати люда корисною брехнею, аніж марною чи навіть шкідливою. У своїй *Річнополитій* він заявляє без обрізків, що для позитиву людей часто треба їх дурити. Легко зауважити, що одні школи більше змагалися до істини, інші до користі, через що ці останні злучили собі більший авторитет. Так, на жаль, ми влаштовані: те, що видається нам найправдивіше, не найкорисніше для нашого життя. Найсміливіші школи: епікурейська, піроністська, новоакадемічна зрештою мусили схилитися перед суспільним правом.

Є ще й інші предмети, які вони обговорювали, хто так, хто інакше, при чому кожний силкувався надати їм якогось обличчя, слушного чи неслушного. Оскільки не було нічого прихованого, про що б вони не хотіли говорити, їм часто доводилося плодити притягнуті за вуха і недоречні припущення, що їх вони самі не вважали за ґрунтовні, і висували не на те, аби з'ясувати якусь істину, а просто для розумової гімнастики. *Здається, вони не так dbали про достотність, як хотіли повправляти свій розум на трудному предметі.*

Інакше було б невтямки, як могли такі виборні й дивовижні душі виказувати таку кричущу несталість, непослідовність і легко-важність у своєму світогляді? Що може бути, скажімо, безглуздіше, ніж хотіти уявити Бога через наші аналогії та асоціації? Чи намагатися пристосувати Його світ до наших понять і законів? Або послуговуватися, на кривду Божеству, тією одробиною, тією часткою знань, якою Йому було вгодно нас наділити? Чи лише через свою

неспроможність сягнути зором до Його урочого престолу, стягувати його так низько, аж у нашу тлінну й жалюгідну юдоль?

З усіх людських і, зосібна, старожитніх вірувань найправдоподібнішим і найсправедливішим видається мені те, яке визнає Бога як незбагненну потугу, джерело та охоронця всіх речей, вважає, що Бог саме добро і що він ласкаво й охоче приймає честь і шану від людей, хоч би в якому вигляді, під яким іменем і в який спосіб їх засвідчувано:

*Всемогутній Юпітер, родитель і родителька речей,
царів і богів.*

*Валерій Соріан у цитаті в Августина,
Про град Господень, VII, 9*

На цю рвію завжди позирало небо добрим оком. Усі одміни урядів мали користь з такої побожності; безбожні люди і вчинки завше діставали віть за віть. Поганські історики визнають у своїх неймовірних віруваннях гідність, правопорядок, справедливість, достеменність чудес та віщувань, які служать їм на пожиток і науку. Може, Бог у своєму милосерді рачив такою дочасною благодією кріпити кволі зачатки певного суворого пізнання, яке природний розум давав їм про Його істоту через фальшиві образи їхніх марень. Не тільки фальшиве, а й брехливе та безбожне було те, що кувала людина зі своїх вигадок.

З усіх оточених шаною капиш, які святий Павло бачив ув Атенах, найневиннішим видалося йому присвячене божеству незнаному і невидимому.

Пітагор найближче підійшов до істини, вважаючи, що пізнання Першопричини і Сутності Всесущого не знає жадних меж, жадних перул і жадного віросповідання, бо таке пізнання – то не що інше, як крайнє зусилля нашої уяви в пошуках образу досконалості, ідею якої кожний творить за своїми здібностями. Але коли Нума завзявся узгодити з цією засадою набоженство свого люду, прив'язуючи його до суто духовної віри, без певного предмета прощі та домішки чогось матеріального, то це виявилось запропалою працею, бо людський розум не мав за що вхопитися, буяючи в цьому безбережжі невиразних

думок; йому треба було вбитися в якийсь образ на свою подобу. І Божественний маєстат дозволив почасти обмежити себе заради нас тілесними межами. Його надприродні небесні сакраменти знаходять свій вираз у змислових обрядах та словах: молитися і вірити усього-но людина! Я не наводжу інших аргументів уживаних при такій нагоді, але я не дам себе переконати, що наші розп'яття та образи скорботних хресних мук, урочисті церковні оздоби та обряди, співи, де бринять наші побожні помисли, словом, оте все збурення наших почуттів, не запалюють душі люду вельми корисним релігійним екстазом.

З-поміж поклонників інших божеств во плоті, неминуче народжених цією загальною сліпотою, я, мабуть, найохочіше пристав би до тих, хто обожнював сонце:

...він око світу;

*І як Господь подивиться очима,
Здається, що то сонце негасиме:
Дає життя усім і все він береже,
Людьке буття для нього не чуже.
Це сонце пори посила як треба,
У дванадцяти домах живе на небі.
Приносить люду втіху чималу,
Одним лиш зором розігнавши млу.
Вселенський дух, гаряче й свіже коло,
Щодня небес обходить видноколо,
Велике, кругле, повне ясоти,
Під владою тримає всі світи.
Трудів не відає, злічити ж годі їх,
Природи старший син, отець істот живих.*

Ронсар, Звернення до французького народу

Бо, поминаючи його велич та красу, сонце одне з усіх частин машини сього світу об'являється нам з далекої далечі й через те так мало нам знане, що можна вибачити тим, у кого воно будить такий захват і побожність.

Талес, який перший зглиблював такі предмети, поклонявся як божеству духові, що створив усе з води. Анаксимандер гадав, ніби

боги мруть і народжуються в абияку пору і що світів та богів існує безліченна безліч. Анаксимен вважав, що повітря – бог: його було створено, але він безмірний і вічно перебуває в русі. Анаксагор перший проголосив, що властивості та сутність всіх речей підвладні силі та розумові нескінченного духу. Алкмеон приписував божественність сонцю, місяцю, зорям та душі. Пітагор убачав бога в дусі, розлитому в природі всіх речей: з нього впливли наші душі; Парменід – у світляному крузі, що оперізував небо й утримував світ жаром свого світла. Емпедокл вважав за божество чотири стихії, витвором яких є кожна річ. Протагор твердив, що ніч не може сказати, є боги чи їх нема і які вони. Демокріт правив по черзі: то образи та їхні колові рухи є богами, то знов природа, яка відкидає ці образи, і врешті, то врешті наша свідомість і поняття. Платон тлумачить своє вірування по-різному; у *Timeї* він запевняє, що батька світу назвати годі: в *Законах* заявляє, що не треба допитуватися, що таке бог; але в іншому місці тих самих творів він робить світ, небо, зорі, землю та наші душі богами і крім того визнає всіх тих богів, що існували колись у кожному краї. Ксенофонт, розповідає про таку саму плутанину в Сократовому вченні: раз він каже, що не треба дошукуватися Божої суті, то знову твердить, що сонце – бог і душа – бог; іноді він доводить, що бог єдиний, а іноді, що богів багато. Спевсіпп, Платонів сестринень, вбачає бога і такий собі одухотвореній силі, яка панує над усім. Аристотель раз каже, бог – дух, раз – світ; то дає світові окремого владика, то робить богом небесний вогонь. Ксенократ творить їх аж вісім: п'ятьох вибирає з-поміж планет; шостий – усі нерухомі зірки, разом узяті, а сьомий і восьмий – то сонце і місяць. Геракліт Понтійський вагається у своїх поглядах і зрештою позбавляє бога почуття і надає йому то одної, то іншої подоби; а згодом знов заявляє, що бог – то небо і земля. В такій самій непевності Теофраст мандрує з одної фантазії у другу: приписує урядування світом то розумові, то небові, то зорям. Стратон відводить цю роллю природі, наділеній силою плодіння, множення й убування, силі безформній і бездушній. Зенон – природному закону, який велить робити добро і забороняє чинити зло; і він, той закон є

мовби джерело життя; даючи місце згаданому божеству, він усуває звичайних богів: Юпітера, Юнону, Весту. Діоген Аполлонійський вказує на час. За Ксенофаном, бог кулястий, бачить і чує, але неживий і не має нічого спільного з людською природою. Аристон уважав постать бога за непізнавану, позбавлену зміслів, і не знав, чи живий він чи ні. У Клеанта бог навперемін то розум, то світ, то душа природи, то небесний жар, який оточує і охоплює все. Персей, Зенонів учень, правив, що богами нарекли тих, хто зробив щось корисне для людської спільноти. Хрисип позбирав ув одну купу всі попередні сентенції про богів і, наділивши цих останніх тисячею всіляких образів, прилучив до них і людей, які унесмертьєли себе. Діагор і Теодор узагалі заперечували існування богів. Епікур творить богів світляними, прозорими й ефірними, вони живуть між двома світами, наче між двома фортецями, мають людську подобу і такі, як у нас, члени, хоча тілом зовсім не послуговуються.

*Про це плем'я богів я завжди говорив як про плем'я небесне,
Але дуже сумнівно, щоб їх обходило те, як люду живеться.*

Енній у цитаті в Цицерона, Про ворожбу, II, 50

Вірте ж бо своїй філософії; хваліться, що знайшли мигдаль у тісті, дивлячись на цей розгардіяш стількох філософських голів макоцвітних! Переконавшись у цьому хаосі, я дійшов висновку, що всі звичаї та думки, відмінні від моїх, не так мені прикрі, як повчальні; не не так породжують пиху, як принижують, коли я збираю їх до купи; і всякий вибір інший, ніж той, що походить з самої долоні Божої, видається мені негідним вибором. Я не згадую тут почварних і протиприродних способів життя. Суспільні закони у світі в цьому розумінні суперечать одне одному не менше, ніж філософські школи: ми можемо, отже, переконатися, що сама доля не більше позначена розмаїтістю та відмінністю, ніж наш розум, не більш сліпа і нерозважна.

Те, що нам відоме найменше, найлегше підлягає обожнюванню: ось чому робити з нас богів, як водилося у старожитності, означає засвідчувати цілковиту нікчемність нашого розуму. Я радше пристав би до тих, хто поклоняється змієві, псові чи воляці; оскільки їхня

природа й істота менше нам знана, ми маємо більше право уявляти тварин такими, як нам заманеться, і приписувати їм незвичайні здібності. Але творити богів, покладаючись на свою природу, недосконалість якої ми добре знаємо; приписувати богам хіть, гнів, мстивість; змушувати їх женитися, плодити дітей та своячитися, зазнавати кохання та ревнощів; наділяти їх нашими членами, нашими кістками, нашими лихоманками і нашими розкошами, нашими смертями і нашими гробами – до того всього може спричинитися лише надмірне захмеління людського розуму.

*Все це, про що тут ідеться, одначе, настільки далеко,
Від божества і настільки не гідне з богами рівнятися.*

Лукрецій, Про природу речей, V, 122

Пер. Андрія Содомори

Подоба богів, їхній вік, убрання, строї вже відомі; роди, шлюби, покровентво та решта все перенесено на них за схожістю з неміччю людською; нам малюють їх зі збуреною душею; адже ми чуємо про хтивість богів, про їхні прикрощі, гнів. Цицерон, Про природу богів, II, 28

Це все одно, що приписувати божественність не лише вірі, цноті, честі, згоді, волі, звиязі, побожності, а ще й розкошам, зраді, смерті, заздрощам, старощам, стражданню, страхові, гарячці, нещастю та іншим недолям нашого лихого і тлінного животіння.

Погані звичаї пощо впроваджувать у храми?

О, душі, схилені униз, нездатні до високих дум!

Персій, II, 6

Єгиптяни з безсоромною завбачливістю забороняли під карою поворозки говорити про те, що Серрапіс та Ізида, їхні боги, були колись людьми, хоча те знали всі. Їхнє зображення, з пальцем на устах, означало, як свідчить Варрон, таємний наказ жерцям замовчувати їхнє смертне походження як таке, що неминуче їх знеславало б.

Отак прагнучи уподібнитися до бога, зазначає Цицерон, людина вчинила б краще, якби наділила себе божественними прикметами, спровадивши їх у цей паділ, замість посилати на небо свою мізерію

та зіпсутість, а тим часом вона робила і те і те, робила на різні лади, спонукувана марнослаством.

Коли філософи запроваджують ієрархію своїх богів і страшенно морочаться, з'ясовуючи їхні узи, ранги та владу, я не можу повірити, щоб вони говорили поважно. Коли Платон описує нам Плутонове берло, тілесні радощі чи муки, які на нас чекають після розпаду наших тіл, і примірює їх до того, що ми відчуваємо в житті:

Стежками блукають у миртовім гаї

Й тихо ховаються, навіть по смерті журби не позбувшись.

Вергілій, Енеїда, VI, 443 Пер. Михайла Білика

або коли Магомет прирікає своїм вірянам рай, вимощений килимами, оздоблений золотом та клейнодами, залюднений дівками незвичайної вроди, повний вина та вишуканих потрав, я добре бачу, що то розп'якують кепкуни, розраховуючи на нашу глупоту, аби узяти нас на цугундер і привабити через ці вірування та надії, узгоджені з нашими земними смаками. А проте дехто з нас попався на цю оману і сподівається після змертвихвстання вернутися до земного і тілесного життя з усіма світськими догодами та вигодами. Чи можна повірити, аби Платон, мавши такі високі увлення і бувши такий близький до божества, аж його нарекли боговитим, думав, що така вбога істота, як людина, чимось споріднена з цією незбагненою потугою? Чи можна допустити, аби він вважав наш розум і наші кволенькі сили достатніми, щоб могли досягнути до вічного раювання чи терпіти вічні муки? Треба б йому сказати від імені людського розуму: якщо ті втіхи, які ти прирікаєш нам у другому житті з розряду тих, що я пізнав тут на землі, то це не має нічого спільного з незкінченністю. Навіть якби всі мої п'ять змислів були вщерть напосні всякими веселощами, а душа повна втіхи, якої тільки може прагнути і сподіватися, це ще нічого не означало б, адже ми знаємо міру її можливостей. Якщо десь є щось моє, то там немає нічого божого; якщо воно інше, ніж те, що може спіткати нашу нинішню природу, то його не треба брати в рахубу. Всі радощі смертних смертні. Якщо вдячність кривняків, дітей та приятелів може схвилювати нас і втішити на тім світі, якщо нам ще залежить

на таких радощах, то це показує, що ми ще під владою земних і скороминущих утіх. Ми не зугарні гідно досягнути величі високих боських обітниць, якщо взагалі вдатні якось їх зрозуміти. Аби їх гідно собі уявити, треба уявити їх неуявленими, невимовними, незбагненними і геть-то відмінними від нашого мізерного досвіду. «Чого око не виділо, каже святий Павло, ні ухо не чуло і що на серце чоловікові не зійшло, те наготовив Бог тим, хто любить його». І послання до коринтян, II, 9. А якщо для того, аби зробити до цього нас здатними, треба пересотворити і змінити нашу істоту (за тобою, Платоне, через твоє очищення), то ця зміна має бути такою цілковитою і всебічною, що у фізичному розумінні то вже будемо не ми:

*Як воював, тоді й був наш Гектор на світі, а перестав
Бути ним, як його Ахіллесові коні тягли.*

Овідій, Сумні елегії, III, 11, 27

Тож-бо згадані нагороди дістане якась інша істота:

Що міняється, – лад свій порушує, йде до загибуні.

Переміщаються й крихти душі, стають в іншому порядку.

Лукрецій, Про природу речей, III, 756

Пер. Андрія Содомори

В тій метемпсихозі Пітагоровій та в його переселенні душ хіба ми гадаємо, ніби лев, у якому втілилися Цезарева душа, переймається тими самими пристрастями, що хвилювали Цезаря, або що лев і є Цезарь? Якби це було так, то мали б слухність ті, хто, заперечуючи таку думку Платона, закидає йому можливість того, що син їздив би верхи на своїй матері, обернений на мулицю, та інші недоречності! А хіба нові істоти, перекинені в інших тварин тієї самої породи, не будуть іншими, ніж їхні попередники? З попелу фенікса народжується, як подекують, робак, а потім новий фенікс; хто може припустити, що цей другий фенікс не різнитиметься від першого? Ми бачимо, як робаки шовкопряда немовби дохнуть і висихають, і з того самого тіла вилазить метелик, а з нього – новий робак. Безглуздо доводити, що то перший робак! Що раз перестало бути, того вже нема:

*Навіть коли після нашої смерті віки, позбиравши
Нашу матерію, так, як сьогодні її впорядкують,*

*І буде ще раз даровано нам після темряви світло,
То й до такої події не буде в нас жодного діла,
Бо ж перервалась, коли помирали ми, нам'яті нитка.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 847

Пер. Андрія Содомори

І коли в іншому місці, Платоне, ти проголошуєш, що духова частина людини тішитиметься нагородами другого життя, ти правиш щось неймовірне:

*Ще один приклад: як вирване з коренем око не може,
З тілом уже розлучившись, побачити жодної речі.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 563

Пер. Андрія Содомори

Бо той, хто зазнаватиме цієї насолоди, не буде більше людиною, а отже, то будемо не ми; адже ми збудовані з двох головних підставових частин, роз'єднання яких є смерть і загибля цілої нашої істоти:

*На перешкоді проваллям стає небуття, коли рухи
Первісних кілець безладні були, відчуття не творили.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 860

Пер. Андрія Содомори

Не кажемо ж ми, що людина страждає, коли робаки гризуть йому члени або коли він гние у землі:

*Зранює серце йому, хоча сам же готов присягтися,
Що після смерті ніяке вже в ньому чуття не заблисне.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 875

Пер. Андрія Содомори

А потім за якою засадою боги можуть винагороджувати людину по її смерті за її добрі й доброчесні вчинки, скоро вони самі спричинили їх і збудили? І чому вони ображаються і помщаються на ньому за лихі вчинки, якщо вони самі ж наділили його ганджуватою натурою, і найменшим зусиллям волі можуть утримати його від падіння? Хіба не міг Епікур протиставити Платонові цього, мабуть, таки суто людського міркування, якби часто-густо не ховався за сентенцією, що маючи смертну породу, ніколи не висувати чогось певного про природу безсмертну? Наш розум завше заганяє нас у

зазубень, а надто, коли втручається у божі справи. Хто відчуває це гостріше, ніж ми? Бо хоч ми й дали нашому розумові тверді й непохитні засади, хоча й освітили його шлях святим посвітачем Істини, яким Богові було вгодно наділити нас, проте бачимо щодня, що тільки-но він трохи збочить зі звичної стежки, зверне зі шляху, протоптаного і промощеного Церквою, як одразу губиться, блукає і спотикається, кружляючи і буяючи без керма і без вітрил по розлеглому, каламутному і хвилястому морю людських думок. Досить розумові збитися з того гостинця, як він починає блудити безконечними манівцями.

Людина не може бути чимось іншим, ніж тим, чим вона є, ані уявляти собі щось інакше, ніж у міру свого розуміння. Коли ті, що є лише людьми, зазначає Плутарх, беруться міркувати і судити про богів та напівбогів, це ще більша зарозумілість, ніж судити про співаків невігласові в музиці чи розважати про зброю та війну тому, хто ніколи не був на бойовищі, вбивши собі в голову, що з допомогою якихось легковажних домислів можна розібратися у зовсім чужому для себе ремеслі. Старожитні, як мені видається, гадали, ніби звеличують божество, порівнюючи його з людиною, наділяючи його людськими прикметами, найсмішнішими примхами і найнищішими потребами; офіруючи йому наші потрави, наші танці, штукарські трюки і фарси, наші строї і наші оселі; бавлячи його запахом кадил і звуками музики, фестонами і вінками; зрештою, наділяючи божество нашими гріховними пристрастями, вони лестиво приписували його правосуддю нелюдську мстивість і тішили божество загладою та нищенням того, що воно саме створило й берегло. Так учинив, приміром, Тиберій Семпроній, звелівши спалити на офіру Вулканові багатий луп та зброю, здобуті ним у ворога в Сардинії. Павло Емілій склав у жертву Марсові й Мінерві здобич, яка йому дісталася в Македонії. Олександр, прийшовши до Індійського океану, кинув у море, на честь Тетиди, чимало розкішного золотого начиння та ще й учинив на її вівтарях різанину. Гублячи не лише невинних тварин, а й людей. Людські офіри у багатьох народів, серед них і нашого, були посполитим звичаєм. Жоден народ не становив тут винятку.

Живими

*Зараз вхопив чотирьох юнаків із Сульмони і стільки ж
Тих, що годує Уфенс, щоб у жертву їх тіням принести.*

Вергілій, Енеїда, X, 517

Пер. Михайла Білика

Гети вважали себе за нескорених; смерть їм уявлялася мандрівкою до бога Салмоксиса. Щоп'ять років вони посилають до нього когось із-поміж себе, аби випросити у нього щось потрібне для себе. Посланця обирають жеребкуванням. А ось як його виряджають: спершу йому усно пояснюють, що від нього вимагається, а відтак троє воїнів стають з наставленими вперед рогатинами, а інші з усієї сили турляють його на них. Якщо рана виявляється смертельна і він одразу гине, то був для них певний доказ ласки божої; якщо ж він уникав смерті, то його вважали за злосника і негідника і таким самим робом виряджали іншого замість нього.

Аместріда, Ксерксова матір, уже в старечому віці, звеліла закопати живцем у землю чотирнадцятьох перських молодиків вельможного коліна, аби згідно з релігією свого краю уласкавити якогось попідземного бога.

Ще й досі істукани Темікститана п'ють кров малюків; їм смакують офіри лише з цих юних і чистих душ: правосуддя прагне невинної крові!

Ось що таке забобон і до чого схиляє людину!

Лукрецій, Про природу речей, I, 102

Пер. Андрія Содомори

Картагенці офірували власних дітей Сатурнові; хто не мав своїх, купував чужих; батько та матір зобов'язані були спостерігати за обрядом жертвоприносин із веселим та радісним обличчям.

Химерною вигадкою було оплачувати божу доброту нашими гризотами; лакедемоняни тішили свою Діану катушами молодих хлопців і на догоду їй часто шмагали їх на смерть. Або ще така дика забаганка: вшановувати будівничого руїною його творінь, караючи невинних, аби відвернути кару, належну винним. Хіба не своєю смертю й офірою бідолашна Іфігенія очистила в Авліді грецьке військо від зневаги, завданої богам?

*Щоб у розквіті літ, перед самим заміжжям упала,
Чиста, – від рук нечестивих отця свого.*

Лукрецій, Про природу речей, I, 98

Пер. Андрія Содомори

А приклад двох прекрасних і шляхетних Деціїв, батька та сина, які щоб прихилити ласку богів до панства римського, кинулися в саму гущу ворогів!

Отож-бо з боку богів то була велика несправедливість – не дати, щоб народ римський ублажав їх якомсь інакше, ніж убивством таких великих мужів, Цицерон, Про природу богів, III, 6.

Додам, що визначати для себе міру і час хлости – справа не злочинника, а судді; не можна визнати за кару муки з власної волі того, хто ними себе карає. Помста божа, власне, припускає нашу цілковиту незгоду: так посилюється не тільки акт правосуддя.

Хіба не сміховинний був замір Полікрата, самоського тирана, коли він, аби порушити незмінність свого щастя і спокутувати його, кинув у море найдорожчий і найпишніший клейнод, сподіваючись такою жертвою відвернути зрадливість долі, уникнути її мінливості? Збиткуючись із його глупоти, колесо фортуни крутнулося так, що той самий клейнод вернувся до його рук, знайдений у риб'ячому череві. А кому потрібні були тортури та мордування, що їх завдавали собі корибанти і менади, а в нашу добу прагнуть магометани, які калічать собі твар, живіт, члени, щоб догодити своєму пророкові? Адже гріх гніздиться у нашій волі, а не в грудях, не в окові, не в природженні, не в пузі, не в раменах і не у горлянці! *Такий уже шал їхнього схибнутого і збоченого розуму, що на догоду богам вони чинять такі звірства, яких не роблять між собою навіть люди.* Августин, *Про град Господень, VI, 10.*

Наше тіло покликане служити не лише нам, а й Богам та іншим людям; ми не маємо права зумисне його мучити, як і вбивати з абиякої причини. Видається великим боягузством і зрадою упосліджувати і псувати функції нашого тіла, функції безвільні й не самостійні, аби позбавити душу клопоту розумно ними керувати.

Чим же боятимуться прогнівити богів ті, хто сподівається таким чином сподобитися їхньої ласки? Бувало, що деяких людей холостили на догоду царській розпусті, але ніхто на розказ пана не брав сам до рук ножка, аби перестати бути мужчиною. Августин, Про град Господень, VI, 10. Отак релігія призводила людей до деяких найганебніших учинків:

От на злочинства які нашттовхнути релігія може!

Лукрецій, Про природу богів, I, 83

Пер. Миколи Зерова

Нічого в нашій натурі в жадний спосіб не можна зрівняти з натурою божою, щоб не заплямувати і не затаврувати тамту нашою недосконалістю. Як може ця безмежна краса, потуга і доброта стерпіти споріднення і схожість із такою плюгавою річчю, як ми, без найбільшої шкоди і приниження для своєї божької величі?

Немудре Боже мудріще від людей, а неміцне Боже крітше людей.

Апостол Павло, Перше послання до коринтян, I, 25

Коли хтось поспитав у філософа Стільпона, чи тішаться боги нашими обрядами та офірами: «Ти необачний, – відповів він, – відійдімо вбік, якщо хочеш про це поговорити».

А проте ми приписуємо Богові межі, тримаємо його можуть під ферулою нашого розуму (я називаю розумом наші вигадки та химери, з призову філософії, яка проголошує, що навіть шаленець чи лиходій у своїх діях керуються розумом, але то розум особливого розбору) і хочемо зайняти його в неволю порожньої і жалюгідної злуди нашого розуміння. Його, хто створив і нас, і наші пізнання. Оскільки з нічого не можна нічого створити, Бог не міг збудувати світ без матерії, запевняємо ми. Як?! Хіба Бог дав нам до рук ключі своєї потуги і відкрив нам тайни її? Хіба він зарікся не переходити меж нашої науки? Даймо, о чоловіче, що ти зумів помітити тут на землі прослідки його діяння, – та невже ти гадаєш, ніби він ужив усіх своїх сил і вклав у свій витвір усі свої задуми, що він вичерпав усі свої форми? У кращому разі ти бачиш лише закон і лад тієї малої ямки, де сидиш; тимчасом як юрисдикція його боськості сягає ген-ген у безмежжя; ця часточка ніщо проти цілості:

*Все це, одначе, з землею і небом ще, разом узятє, –
Справді ніщо в порівнянні з усесвітом – сумою сум всіх.*

Лукрецій, Про природу речей, VI, 679

Пер. Андрія Содомори

Ти можеш посилатися на місцевий закон, але ти не знаєш закону загального. Тобі вільно прив'язувати себе до того, чому ти підлеглий, але не його: він тобі не брат і не сват, не твій земляк і не товариш. Якщо він іноді об'являється тобі, то не на те, аби опуститися до твоєї малості чи передати тобі контроль над своєю владою. Тіло людське не може буяти у хмарах, то закон для тебе. Сонце без перерви котиться своєю путєю; моря і землі мають свої межі; вода плинна і рідка; мур без щілини непроникний для твердого тіла; людина не може не згоріти в полум'ї; вона не може бути тілесно і в небі, і на землі, чи в тисячі місць водночас. Бог запровадив ці правила для тебе: вони в'яжуть тебе. Він сам засвідчив християнам, що може порушувати ті всі закони, коли йому заманеться. Справді, навіщо йому, всемогутньому, обмежувати свої сили певними межами? На чію користь він мав би зрікатися своїх привілеїв? Твій розум цілком справедливо і переконливо доводить тобі, що світи множинні:

*Сонце, і місяць, і море, й земля, і все інше довкола –
Теж не єдині: вважай, що число їх також незчисленне.*

Лукрецій, Про природу речей, II, 1085

Пер. Андрія Содомори

Найвидатніші уми минулих часів у це вірили і навіть дехто з нас, уведений в оману доводами людського розумування. У видимій нам світобудові нема жодної речі, що існувала б в однині:

Не знайдеш на світі

*Речі єдиної в роді своїм, що росла б, зародившись,
Тільки сама по собі.*

Лукрецій, Про природу речей, II, 1977

Пер. Андрія Содомори

Навпаки, всі речі існують у множині; тож видається неймовірним, щоб Господь створив лише сей єдиний світ, не створивши подібних до нього, і щоб уся матерія була цілком витрачена лише на се єдине творіння:

*Десь там у безмежжі,
Інших чимало є скупчень матерії, як ото наше:
Батько-ефір у міцні його взяв і жазучі обійми.*

Лукрецій, Про природу речей, II, 1064

Пер. Андрія Содомори

надто, якщо це жива істота, як можна гадати з її рухів. Платон твердить це прямо, а багато наших учених або підтверджують його думку, або не сміють її заперечувати; як і давнє переконання, що небо, зорі та інші частини всесвіту то створіння, складені з тіла і душі, смертні у своєму складі, але безсмертні з волі Творця. Навіть якщо є безліч світів, як гадали Демокріт, Епікур і майже всі філософи, то звідки ми знаємо, чи засади і правила нашого світу стосуються так само й інших? Може, тамті світи мають інші форми й улягають іншим законам? Епікур їх уявляє собі або подібними або неподібними.

У нашому світі ми бачимо безмежну розмаїтість і відмінність уже в силу самої віддаленості околиць. На нових землях, що відкрили наші батьки, нема ані збіжжя, ані вина, ані жадної з наших тварин; усе там одмінне. А в скількох частинах світу колись не мали уявлення ні про Бахуса, ні про Цереру? Якщо вірити Плінію й Геродотові, то в деяких краях є люди, мало чим схожі до нас.

Трапляються покручі і байструки, щось середнє між людською і тваринною природою. Є околиці, де люди народжуються безголові, з очима і губою на грудях, де всі гермафродити і андрогени; де ходять навкарачки; де люди мають одне око на чолі, а голови в них подібніші до псячих, ніж до людських; де люди наполовину, в нижній частині тіла, риби і живуть у воді; де жінки плодять дітей у п'ять років, а живуть лише до восьми; де у людей лоб такий твердий і шкіра на ньому така груба, що залізо не може його пробити і гнеться; де у чоловіків не росте борода; є народи, які не знають ужитку вогню; в інших – сім'я чорного кольору.

Ба, є люди, які легко перекидаються вовками чи кобилами, а потім знову людьми. Якщо вірити запевненню Плутарха, що в деяких околицях Індії живуть, харчуючись лише запахами, безроті люди,

то скільки ж фальшу має бути в наших описах! Такі люди не годні сміятися, а може, не потраплять і розумно мислити, ані утворювати спільноту; тож-бо доцільність нашої внутрішньої будови і її закони виявилися б для них здебільшого цілком неприродні.

Ба більше, скільки ми знаємо речей, суперечних із нашими гарними правилами, що їх ми скроїли і приписали природі? І ми ще хочемо зв'язати ними самого Бога! Скільки явищ ми називаємо надприродними і супротивними натурі! І кожна людина, кожний народ чинять так мірою свого неучтва! А скільки ми спостерігаємо таємничих властивостей і квінтесенцій? «Іти за природою» означає для нас «іти за нашим розумінням»; настільки, наскільки воно здатне за нею встигати і наскільки ми здатні розпізнати цей шлях; усе, що поза тим, потворне і збочене. Отож у такій рахубі перед наймудрішими і найдотепнішими людьми все має поставати страховинним, бо людський розум переконав їх, ніби нема поважних підстав навіть для твердження, що сніг білий (Анаксагор доводив, що він чорний); навіть, аби нас упевнити, що щось існує чи, навпаки, що нічого не існує; що є знання чи, навпаки, що його нема (чого, за Метродором Хіоським, людина не подужає розв'язати); ба навіть те, чи ми живемо! Еврипід сумнівається, чи життя є наше життя чи, навпаки, життям є те, що ми називаємо смертю.

І сумнівається даремно. А й справді, чому називати життям ту хвилю, що є лише проблиском у безконечному ході вічної ночі й дуже короткою перервою в нашому постійному і природному стані, бо смерть займає все «до» і все «після» тієї миті, та ще й добру часть її самої? Інші (як-от Мелісові учні) присягають, що немає ніякого руху і що нічого не рухається з місця; адже якщо нема нічого, крім Одного, то воно не може здійснювати сферичний рух і пересуватися з місця на місце, як це доводить Платон. Інші твердять, що в природі немає ні почину, ані розпаду.

Протагор заявляє, що в природі нема нічого, окрім сумніву, і що про всі речі можна однаково сперечатися, ба, навіть про те, чи можна однаково сперечатися про всі речі. Навсифан гадає, ніби речі, які начебто є, з однаковою ймовірністю є або не є і ніби нема нічого

певного, окрім непевності. Парменід заявляє: нічого з того, що начебто є, нема взагалі, а є тільки Одне, Зенон гадає, ніби й Одного нема, себто нема нічого.

Якби було Одне, то воно було б або в чомусь іншому, або в самому собі; якщо воно в чомусь іншому, тоді їх двоє: вмістище і вміщуване. За тими вченнями, природа речей то тільки омана або порожня тінь.

Мені завше видавалося, ніби для християнина недоречні й зухвалі такі вислови: Бог не може вмерти, Бог не може собі суперечити, Бог не може вчинити того-то й того-то. Я вважаю за неправильне обмежувати божу потугу правилами нашої мови. У кожному разі те, що ми вкладаємо в ці слова, годилося б висловлювати поштивіше і побожніше.

Наша мова має свої хиби і недоліки, як і все інше. Приводи до більшості розрухів на світі пішли від граматики. Наші судочинства постають лише з суперечок навколо викладу законів. Більшість воєн спричинені незмогою ясно тлумачити угоди й домовленості між княжатами. Скільки звад, та ще й запеклих, створив на світі сумнів щодо значення складу *се*! Візьмімо клаузулу, з погляду логікою начебто цілком ясну. Якщо ви кажете: стоїть на годині і якщо кажете правду, то справді стоїть на годині. Хіба це не надійний спосіб висловлювати свої думки? Але й він нас ошукує, як це видно з іншого прикладу. Якщо ви кажете: я брешу, а говорите правду, то все ж брешете. Логікою, ґрунтовністю і переконливістю цей висновок не поступається попередньому, а проте ми впали в тісну діру.

Я бачу, що філософи піроністи не годні передати свою думку жодними мовними засобами; їм треба б нової мови: всяка наше мова складається з геть-то неприйнятних для них ствердних речень; отож, як вони кажуть: сумніваюсь, ми маємо право негайно схопити їх за горло і змусити визнати, що принаймні вони твердять і знають, що сумніваються. Це змусило їх шукати рятунку в медичному порівнянні, без якого їхній спосіб думання був би незбагненний. Коли вони виголошують: не знаю – чи: сумніваюся, то запевняють, що ці

твердження самі себе усувають, подібно до того, як ревень, виводячи з організму шкідливі соки, виводить укупі з ними і самого себе.

Такий напрям думок доречніше б передати знаком питання: що знаю я? – як промовляє гасло, яке я вивів над терезами.

Погляньте, як надуживають згаданою презухвалою манерою висловлюватися! У суперечках, що нині точаться у нашій релігії, тільки-но ви заженете на слизьке супротивників, вони як стій відрубують вам, що несила Богові зробити так, щоб його тіло було водночас у небі і на землі, і в кількох різних місцях. А як маніпулює цим доказом наш стародавній смішко! «Для людини, – мудрує він, – немала потіха бачити, що й Бог не все може: так, він не може накласти на себе руки, хоч би й хотів, а це найбільший привілей у нашому становищі; не може зробити смертних безсмертними; не може воскресити мертвих; не може зробити, щоб той, хто жив, став тим, хто не жив, а той, хто сподобився якоїсь шани, не став тим, хто її не сподобився; адже він не має іншої влади над минувиною, окрім забуття». Нарешті, аби довершити порівняння людини з Богом утішним прикладом, він додає, що Бог не може зробити, аби два на два не було чотири. Ось що клепає він язиком! Але тим усім не мав би сквернити уста християнин. А проте люди, навпаки, чешуть цією шаленою хулою свої язики, бажаючи звести Бога до своєї малості:

а там чи хмари

Хай відусіль нажене Юнітер,

Чи сонце блисне – навіть йому над тим,

Що проминуло, влади не бачити:

Що мить дала скороминуща, –

Він не відміне того, не змінить.

Горацій, Оди, III, 29, 43

Пер. Андрія Содомори

Коли ми правимо, що нескінченість віків, як минулих, так і прийдешніх, для Бога тільки хвилинка, що його благість, мудрість, потуга те саме, що і його істота, то ми проказуємо слова, які нам невтямки. А проте наша зарозумілість хоче просіяти Божество крізь наше сито. Звідси постають усі омани та злуди, якими переповнений

світ, що завзявся опустити на свої терези і важити на них речі такої несумірної ваги. *Дивно бачити, до чого доходить безсоромність людська, підохочувана жалюгідною вигодою. Пліній Старший, Природна історія, II, 21.*

Як зухвало гудять стоїки Епікура за те, що тільки Бога він вважав за справді добру і щасливу Істоту, а мудреця лише за тінь і подобу його. Як по-блюзнірському скували вони Бога з долею! (Я був радий, якби ніхто з християн не ступив у їхній слід). Ба, Талес, Платон і Пітагор наклали на нього пута конечності! Ця пиха узріти Бога нашими очима спонукала одного великого мужа нашої доби приписати Богові тілесну постать. Ось чому ми всякчас приписуємо Божій волі значні, великої ваги для нас події. Оскільки ці події багато важать для нас, нам видається, ніби вони важливі й для нього і що він дивиться на них серйозніше й уважніше, ніж на випадки для нас незначні чи звичайні. *Боги турбуються про великі справи, а про малі не дбають. Цицерон, Про природу богів, II, 28.* Послухайте, який приклад Цицерон наводить і ви osiąгнете перебіг його думок: *Навіть у правлінні державці не вникають у всі дрібниці. Цицерон, Про природу богів, III, 35.*

Нібито Богові більше залежить на тому, щоб повалити імперію, ніж на тому, щоб шелеснути листком на дереві! Нібито управа божая виявляється інакше, коли йдеться про перебіг битви, ніж коли йдеться про стрибок блохи! Його десниця заряджає всім з однаковою рішучістю і справедливістю. Наші інтереси не мають жодної ваги, наші схотінки і наші мірки його не обходять.

Бог такий самий майстер як у великому, так і в малому. Августин, Про град Господень, XI, 22. Наша гординя завше схиляє нас по-блюзнірському порівнювати себе з Богом. Оскільки наші труди обтяжують нас, то Страбон звільнив богів від усяких повинностей, як вільні від них попи. Він змушує природу творити і втримувати всі речі й будує з їхньої маси та рухів частини світу, звільняючи людину від страху перед судом божим. *Блаженна і вічна істота сама не має жодного клопоту і не завдає клопоту нікому, Цицерон, Про природу богів, I, 17.* Природа прагне, аби подібним

речам були подібні стосунки: тому сила-силенна смертних змушує нас думати про таку саму силу-силенну безсмертних; сила-силенна речей, які вбивають і шкодять, змушує передбачати таку саму силу-силенну речей, які рятують і дають хосен. Подібно до того, як душі богів, без язика, без очей та без вух відчують між собою все однаково і судять наші думки, так і душі людей, коли вони вільні чи відірвані від тіла сном чи якимсь екстазом, провіщають, передбачають і бачать речі, яких не могли б побачити, будучи злиті з тілом.

Люди, проголошує святий Павло, славлячи себе мудрими, потуманіли й обернули славу нетлінного Бога на подобину образу тлінного чоловіка, і птиць, і четвероногих, і гаду. *Послання до римлян, I, 22–23.*

Пригляньтесь, до чого звели шахраї обожування у старожитніх. Після врочистої і пишної похоронної помпи, коли вогонь поймав уже верхівку стосу й огортав ложе небіжчика, вони випускали орла, політ якого у вись означав, що душа лине до раю! Ми маємо тисячі медалей, серед них і карбовану на честь зацної жінки Фаустини, де видно орла, що несе до небес такі обожнені душі. Жаль дивитись, як ми себе туманимо своїм мавпуванням та своїми вигадками:

Боятися того, що самі вигадали,

Лукаш, I, 486

наче діти, що обшмарували сажею личко товаришеві забав. А тоді й самі його лякаються. *Чи є хто нещасніший за чоловіка, який став рабом своїх власних вигадок?* Шанувати того, хто створив нас, не те саме, що шанувати того, кого створили ми самі. Август мав більше святинь, ніж Юпітер; йому поклонялися з такою самою ревністю і вірили в dokonані ним чудеса. Тасосці на віддяку за Агесилаєві добродійства прийшли до нього сказати, що приєднали його до богів. «Хіба має право люд, – відрік він їм, – робити богом кого заманеться? Зробіть на пробу когось із вас, а я згодом, побачивши, яка з того користь, я прийму вашу офіру з великою вдячністю».

Людина таки необачна: вона б не скувала й кліща, а богів кув десятками.

Послухайте, як славить нашу тямущість Трісмегіст: з усіх подиву гідних речей найдивовижніша та, що чоловік зумів відкрити божу природу і створити її. А ось аргументи самого любомудрия:

*Пізнати богів і сили небесні або не пізнати
Дано лиш одному.*

Лукан, I, 452

«Якщо Бог є, то він жива істота; якщо він жива істота, то має змисли; якщо він має змисли, то підлягає псuttю. Якщо він без тіла, тоді й без душі, а, отже, нездатний діяти; якщо ж має тіло, то він тлінний». Чим не тріумфальний висновок? Ми нездольні створити світ; отже, існує якась довершеніша природа, яка доклала до цього рук. Було б дурним зарозумільством вважати себе за найдосконалішу істоту у Всесвіті; отже, є якась істота, досконаліша, ніж ми: це Бог. Коли ви бачите багату і пишну оселю, то навіть не знаючи, хто її пан, ви одначе не скажете, що її збудовано для щурів. Чи ж не повинні ми тоді думати, що ота божя споруда, отой небесний палац є житло істоти, вищої за нас? Хіба те, що найвище, не є завжди і найдостойніше? А нас же помістили вниз. Ніщо, позбавлене душі й розуму, не може породити живої істоти, обдарованої розумом. Нас породив світ, отже, він має душу і розум. Будь-яка наша часточка менша, ніж ми, ми частка світу; отже, світ обдарований мудрістю та розумом куди більше, ніж ми. Гарна річ – бути великим державцем; отже, владцтво над світом належить якійсь щасливій істоті. Зорі не завдають нам шкоди; отже, вони сповнені доброзичливості. Ми потребуємо поживи: так само і боги; і живляться вони випарами цього падолу. Світські блага – то не блага для Бога; отже, вони не блага й для нас. Ображати і почуватися ображеним однаково свідчить про неміч; отже, безумство боятися Бога. Бог доброзичливий зі своєї натури; людина ж завдяки власній праці, а це вище. Мудрість бозка і людська має ту різницю, що перша вічна; але час тривання не примножує мудрості, отже, ми побратими. Ми посідаємо життя, розум і свободу, цінуємо доброту, милосердя і справедливість, отже, ці прикмети й божі. Словом, коли людина приписує Богові якісь властивості чи відмовляє йому в них, вона робить це за своїми

мірками. Гарний вірець! Гарна модель! Хоч би скільки ми посилювали, підносили і роздмухували людські прикмети, даремна праця; бідолашна людина може прищитися скільки завгодно:

Хоч би ти й луснула тут.

Горацій. Сатири, II, 3, 318

Пер. Андрія Содомори

Коли вони думають про Бога, якого не в змозі досягнути, то насправді думають про себе, а не про нього; вони порівнюють його не з ним, а з собою. Августин, Про град Господень, XII, 15.

У природних речах вислід лише почасти розкриває свою причину, а що вже сказати про причину, коли йдеться про Бога? Тут вона вивищується над природним ладом; вона надто висока, надто далека і потужна, аби наші висновки зв'язували і сковували її. Не через нас можна туди прийти, такий шлях занизький; до небес ми не ближче на горі Сеніс, ніж на дні морському: порадьтеся тут із вашою астролібією. Бога понижують до тілесного поєднання з жінками! Та ще й стільки разів, із такою кількістю потомства! Пауліна, жона Сатурніна, доброчесна римська матрона, гадаючи, ніби єднається з богом Серапісом, опинилася в обіймах одного з її зальотників завдяки звідницьким підступам жерців.

Варрон, найсубельніший і найученіший латинський письменник, пише у своїх теологічних книгах, що різничий Геркулеса, кидаючи кості одною рукою за себе, а другою за Геркулеса, грав з ним у чіт і лишку на вечерю та дівку; якщо виграє, йому вечеряти і кохатися, якщо програє, запропонує і те, і те Геркулесові. Він програв і оплатив вечерю і дівку. Її звали Лаврентиною; вночі вона побачила бога у своїх обіймах, і той сказав їй, що перший, кого вона назавтра спіткає, щедро розплатиться за нього. То був Тарунцій, багатий молодик, який узяв її до свого дому і з часом відписав їй увесь маєток. Вона ж своєю чергою, бажаючи догодити цьому богові, назвала своїм спадкоємцем люд римський і за це сподобилася божих почестей. Вважалося, що Платон по мечу і по куделі був боського ложа і мав за родоначальника Нептуна, вважалося, опріч того, в Атенах, що Аристон, прагнучи зійтися з гожою Периктіоною, не міг доскочити

свого і дістав уві сні повеління від Аполлона не займати її, поки вона не розсипеться: то й були Платонові отець і мати.

Скільки рогів наставили боги бідолашним смертним, скільки мужів ганебно ославлено задля божистих дітей?

У магометан люд вірить, що силеча Мерлінів, себто безбатченків, зачатих духом і народжених боським способом у лоні дівиць; згадане ім'я, власне, й передає їхньою мовою той факт.

Треба пам'ятати, що для кожної істоти нема нічого дорожчого і шановнішого, ніж вона сама. Лев, орел, дельфін над усе ставить свій рід. Кожний міряє властивості решти речей за своїми власними. Щоправда, можемо їх, свої властивості, розвинути чи вкоротити, але на цьому й край. Далі цього стосунку, цієї засади наша уява піти не годна, вона не годна вигадати нічого іншого, неспроможна вирватися з того кола і злинути у вись. Звідси народжуються такі-от старожитні твердження: «З усіх подіб найгожіша людська: отже, така подоба і в Бога. Ніхто не може бути щасливий без цноти, а цноти не може бути без розуму, а розум не може домовати деінде, окрім образу людського: отже, Бог узяв для себе людський образ».

Наш розум упереджений, влаштований так, що коли людина мислить про Бога, то уявляє його у подобі людській. Цицерон, Про природу богів, I, 27.

Ксенон шуткома казав: як тварини творять собі богів (а се річ цілком імовірна!), то творять їх напевняка за своєю подобою і так само поклоняються їм, як і ми. Справді, чом би не могла б сказати й гуска: «Усі частини Всесвіту існують лише для мене; земля служить мені, щоб я по ній ходила; сонце, щоб мені світити; зорі, щоб ущедряти мене своїми флюїдами; одну благодію дають мені вітри, іншу – води: нема нічого, на що небесна баня не позирала б так ласкаво, як на мене; я улюблениця природи. Хіба людина не годує мене, не дає мені оселі й не слугує мені? Для мене вона сіє і меле збіжжя. Якщо вона пожирає мене, то те саме чинить із людиною її ближні, а я – з робаками, які тлять і жеруть її. Так само міг би сказати й журавель, ба навіть пишніше, бо вільно ширяє в попіднебессі і владує в ньому: *така ласкава*

посередниця і така звідниця себе самої природа. Цицерон, Про природу богів, I, 27.

Те саме чинить з нами і доля, для нас існує світ; для нас блискає і гримить, і творець, і творіння – всі для нас, ми мета всього, ми центр, до якого тяжіє все суще. Загляньте у скрижалі небесних подій, що їх вели філософи дві тисячі з гаком років. Боги діяли і говорили лише в ім'я людини; вони не мали іншої халепи й іншого клопоту. То вони з нами воювали:

*діти Землі, що їх
Сам Геракл подолав; мало не впав тоді
Весь Сатурна палац ясний.*

*Горацій, Оди, II, 12, 6
Пер. Андрія Содомори*

то брали участь у наших чварах, аби віддячитись за те, що ми не раз були учасниками в їхніх власних:

*руйнує
Мури Нептун і тризубцем своїм велетенським незрушні
Валить опори, і так ціле місто з основ вивертає.*

*Вергілій, Енеїда, II. 610
Пер. Михайла Білика*

Кавнії, дбаючи про панування власних богів, озброюються у присвячені їм дні і гасають по всій околиці, розтинаючи повітря мечами, завзято переслідуючи богів чужих та виганяючи їх зі свого краю. Владу богів визначено за нашими потребами: той лікує коней, той людей, той заразу моровиці, той сверб, той кашель, той парші, а той іще щось: *так навіть у найдрібніших ділах забобон уплутує богів. Тут Лівій, XXVII, 23.* Той бог сприяє плеканню винограду, той – цибулі, той опікується бахурством, той купецтвом; кожний ремісничий цех має свого бога. Той бог має своє панство і владу на сході, той на заході:

Тут зброя її, тут її колісниця.

*Вергілій, Енеїда, I, 16
Пер. Михайла Білика*

О святий Аполлоне, що держав нун землі.

Цицерон, Про ворожбу, II, 56.

*Палладу шанують атенці, Крит міноський Діану,
Лемнос шанує Вулкана, Спарта й Мікени Юнону,
Кланяється Менал Фавна голові рогатій,
А в Лаціумі Марсів культ.*

Овідій, Фасты, II, 81

Один бог має у своїй обладі лише один городок чи одну родину, інший мешкає сам-один, ще інші живуть у спільноті – добровільно чи з мусу.

З'єднаний храм онука і діда.

Овідій, Фасты, I, 194

Боги навіть бувають такі мізерні. Такі розмаїті (адже кількість їх сягає тридцяти шести тисяч), що треба їх не менше як п'ятеро чи шестеро, щоб заколося стебельце збіжжя (звідси і їхні різні імена). По троє припадає на кожні двері: один вартує при дранці, другий при завісах, третій біля порогу. Четверо на одне дитятко: опікуни його пелюшок, пиття, їжі, ссання. Одні певні, інші непевні й сумнівні, деякі навіть негідні увійти до раю.

*Хоч тепер вони ще не вдостойлись почестей неба,
Все ж я їм землі розлогі оддав, де селитися можуть.*

Овідій, Метаморфози, I. 194

Пер. Андрія Содомори

Боги фізики, поезії, політики, деякі посередині між божистою та людською природою, а ще – посередники, фактори між нами та Богом; їх шановано малою шаною, ніби здрібнілу і нижчу расу. Безліч у них титулів і обов'язків; одні добрі, інші злі. Є старші й хирні, є смертні: так Хрисипп твердить, що на останній світовій пожежі усі боги згинуть, окрім Юпітера. Людина викувала тисячі вігінних пут між Богом і собою: чи ж вони не свояки?

Крит – колыска верховного бога.

Овідій, Метаморфози, VIII, 99

Пер. Андрія Содомори

Ось яку вимовку в цій справі дають Сцевола, великий понтифік, та Варрон, великий богослов свого часу: треба щоб люд не знав багато чого з того, що є істина, і вірив у багато чого такого, що є фальшем:

оскільки він шукає істини, щоб завдяки їй визволитися, ми віримо, що йому ліпше ошукуватися. Августин, Про град Господень, IV, 3.

Людські очі можуть сприймати речі лише відповідно до своїх можливостей. Згадаймо, якого сторчка дав нещасник Фаетон, коли захтів смертною рукою погнати батьківських коней. Наш розум так само западається в землю, так само губиться і крушиться через зухвальство. Якщо спитаєте у філософії, з якої матерії зроблене небо та сонце, то хіба вона вам не відповість, що з заліза або, разом з Анаксагором, із каменю чи іншої знаної їй речовини? Спитає хтось у Зенона, що таке природа: творчий вогонь (відповість він), здатний зачати і чинний за певними законами. Архімед, майстер тієї штуки, що приписує собі найбільшу правдивість і достоменність проти інших, твердить: «Сонце – то бог із розпеченого заліза». Гарна вигадка, породжена красою та неминучою конечністю геометричних постулатів! Науки, не такої вже й неминучої та корисної в очах Сократа, бо він уважав: геометр уже той, хто вміє зміряти кавалок землі при купівлі чи продажу; а Поліен, сам у цій науці світило, так той і геть пройнявся до неї зневагою, вважаючи фальшивими та облудними її постулати, – щойно закуштував солодкого овочу з любого Елікурового саду.

Сократ у Ксенофонта, кажучи про Анаксагора, найбільшого авторитета у старожитніх серед знавців небесних і божих речей, заявляє, що той розумом стерявся, як це стається з кожним, хто надмірно заглиблюється у неприступні для нього явища. Коли він ототожнював сонце з розпеченою каменюкою, то, либонь, не здогадався, що камінь у вогні не світить, ба навіть гірше, руйнується; а коли Анаксагор надумався, що сонце й вогонь одне й те саме, він не бачив, що вогонь не чорнить тих, кого він освітлює, що можна пильно дивитися на вогонь і не можна дивитися на сонце; і нарешті, що рослини та зело не ростуть без сонця, а од вогню, навпаки, гинуть. Я, як і Сократ, такої думки, що наймудріший суд про небо, – не мати про нього жодного суду.

Платон трактує у *Тимей* про демонів: мовляв, це явище для нас незбагненне. Треба вірити старожитнім, які правлять про себе, що вони випали з богів. Було б нерозумно не йняти віри божим дітям, хоча їхні

твердження не підперті правдивими і переконливими доказами, бо вони розповідають нам про це, наче про відомі їм чи хатні справи.

Погляньмо, чи уявляємо ми трохи ясніше людські справи та природні явища.

Хіба не кумедно на свій розсуд надавати речам, яких за власним визнанням нашої науки не збагнути, іншого тіла і позичати їм фальшиву форму? Ми бачимо це в науці про рух зірок. Наш розум не може ані осягнути, ані уявити їхнього природного ходу; ми нагороджуємо їх із власної комори матеріальними, важкими, тілесними рушіями:

Золотом саяли дишель і вісь, золотились обіддя.

Овідій, Метаморфози, II, 107

Пер. Андрія Содомори

Сказати б, наші візники, теслі та малярі побудували там нагорі машини з усілякими рухами і запровадили круговерть небесних тіл, які, ряхтіючи барвами, крутяться, за Платоном, довкола веретен кінечності:

*Світ це великий дім, п'ять його сфер оперізують,
Кожна бринить по собі й впоперек бинда на них,
Скрашена тузінню зір і до того ж увінчана
Місяця запрягом.*

Варрон у цитаті Валерія Проба

То все щира маячня і шалена фантазія. Якби природі заманулося колись відкрити своє лоно і показати нам вочевидь, як вона пускає усе в рух, Господи Боже мій, які промахи, які хиби побачили б ми у нашій убогій науці! Навряд щоб бодай у чомусь вона мала рацію. Далебі, якщо я чогось і свідомий, то це своєї власної несвідомості.

Хіба не читав я в Платона таких божеських слів: природа не що інше, як таємнича поезія? Вона, сказати б, запнуте імлисте мальовидло, що полискує безлічною безліччю злудних світлячків, аби ошукувати наші здогади.

Те все приховане й затоплене кромішньою пільмою, і нема такого проникливого людського розуму, який здолав би проникнути в таємниці неба та землі.

Цицерон, Академічні питання, II, 39.

Власне, філософія це тільки софістична поезія. Звідки беруть усі докази старожитні, як не від поетів? Найперші з них самі були поетами і філософію трактували згідно зі своїм мистецтвом. Платон усього-но розшарпаний на шматки поета. Тимон, збиткуючися з нього, називає його великим паливодою. Усяке надлюдське вміння рядиться в поетичний стиль. Жінки, втративши зуби, вставляють їх собі зі слонівки, а брак природної цери надолужують штучною з допомогою якихось барвників; роблять собі стегна з сукна та повсті й обсяжні перса з бавовни; з відома та схвалення всіх вони творять фальшиву і позичену красу. Так само чинить і наука (і наше право навіть освячує це юридичними фікціями, підпираючи ними свої *справедливі* вироки, вона видає нам за правду те, що сама вважає за вигадку. Справді-бо, ці концентричні та ексцентричні епіцикли, яких уживає астрологія, щоб стежити за рухом світил, вона підносить нам як найліпше, що могла вигадати про цей предмет. Зрештою і філософи малюють нам не те, що є, і не те, в що вони вірять, а те найскладніше і найпривабливіше, що вони зліпили. Платон у розправі про будову тіла у людини та тварин, висловлюється так: ми могли б сказати, що цей виклад правдивий, якби дістали потвердження оракула; а так ми просто запевняємо, що він – лише найправдивіше з того, що можна було про це сказати.

Не тільки в небо посилає філософія свої шнури, машини та колеса. Погляньмо, що вони говорять про нас самих та про будову нашого тіла: у планет і небесних тіл не більше всіляких відхилень, зближень, протистоянь, стрибків та затемнень, ніж вони їх викували в убогому дрібному людському тілі! Далебі, вони цілком слушно могли називати людське тіло мікрокосмом, стільки-бо частин та складників вони втратили, щоб його скріпити і збудувати. Прагнучи узгодити між собою видимі в людини рухи, а також різні функції та властивості, які ми чуємо у собі, на скільки ж бо частин поділили вони нашу душу, в скількох місцях її притаковили, на скільки камер та поверхів, oprіч природних і видимих, поділили горопашну людину, на скільки влад та урядів! Вони роблять із неї уявну річпосполиту: тримають її і крутять у руках, мов неживий предмет.

Їм залишено всю владу, щоб вони могли розбирати її, упорядковувати і знову складати по своїй уподобі; а проте і досі її не опанували. Не тільки наяву, а й уві сні не вміють її осягнути; якась каденція, якийсь звук завше умикають від них, хоч яка великанська їхня вигадана махinja, стулена з тисячі фіктивних, вигаданих частин. Але це не може правити їм за вимовку! Коли малляр малює небо, землю, море, гори, відлеглі виспи, ми дозволяємо йому позначати предмети легкими доторками пензля, а коли йдеться про речі невідомі, вдовольняємося невиразними й оманливими обрисами. Але коли він нам малює з натури близький і знайомий нам предмет, ми вимагаємо вірного і досконалого зображення ліній та барв і зневажаємо його, як він хибить.

Мені подобається дівчина-мілетянка, яка, бачивши, як філософ Талес усе милується на небесну баню й очі все зведені догори, підкинула йому щось на шляху, аби він спіткнувся: вона хотіла дати йому взнаки, що він матиме час витати у хмарах, як упорається з тим, що в нього під ногами. Що й казати, добра порада дивитися – більше на себе, ніж на небо, бо, як рече Демокріт устами Цицероновими:

Ніхто не гляне, що під ногами, небесні облоги споглядаючи.

Цицерон, Про ворожбу, II, 1

Але така вже наша планета, що навіть пізнання того, що маємо в руках, так само відлегле од нас і так само для нас захмарне, як і пізнання зірок. Як зауважує Сократ у Платона, кожному, хто філософує, можна закинути те саме, що ця дівчина закинула Талесові, а саме, що він не бачить того, що діється в нього під носом. Бо всякий філософ не свідомий того, що робить його сусіда; ба навіть, що він сам робить, і не знає, що таке вони обидва, бидло чи люди.

Оті людці, яким докази Раймунда Сабундського видаються недолугими, в уявленні яких ніщо не закрите, які бурмиструють над світом і все знають:

Що присмиряє моря, що керує перебігом року,

Як ті сузір'я кружляють: самі чи хтось рухає ними,

*Хто так надщерблює місяць і що його знов округляє,
Звідки ця єдність речей суперечних, яка її сила?*

Гораций, Послання, I. 12, 16

Пер. Андрія Содомори

Хіба не натрапляли у своїх книгах на труднощі, що поставали перед кожним, хто хотів пізнати свою власну істоту? Ми добре бачимо, що палець рухається і нога рухається, що деякі наші органи рухаються самохіть, без нашої участі, а інші, навпаки, ворухаться на наш розказ; що одне збурення викликає у нас рум'янець, а інше блідість; що одне враження діє лише на косу, а інше на мозок; що одне змушує нас сміятися, а інше плакати; а ще якесь проймає всю нашу душу і сковує все наше тіло; що від одного уявлення стає дуба наш шлунок, а від іншого – певна штукovina нижче. Але який чином розумове враження бере за вушка це туге й лите тіло, яка природа такого зв'язку, такої взаємодії цих дивовижних пружин, цього людина ніколи не дізнається. *Те все недосяжне для розуму і закрите величчю природи (Пліній Старший, Природна історія, II, 37),* – зазначає Платон, а святий Августин заявляє: *Спосіб, яким душі сполучаються з тілами, вельми дивовижний і зовсім незрозумілий для людини, а це власне і є сама людина. Августин, Про град Господень, XXI, 10.* А проте ми не піддаємо сумніву цього зв'язку, адже переконання людей ідуть колією давніх вірувань, стають їхнім авторитетом і кредитом, як би то були закон і віра. Те, що загально-визнане, виступає, наче якийсь умовний жаргон. Цю істину ми приймаємо разом з усією її побудовою, з усім набором її аргументів та доказів як щось міцне й непохитне, без усяких обговорень. Навпаки, кожен наввипередки пнеться цю прищеплену віру підмурувати і зміцнити всім, що приступне його розумові, цьому гнучкому, податливому і зугарному підлаштуватися до будь-якої речі знаряддю. Таким трибом іде світ, потопаючи у глупоті й брехні. Всі тому мало в чому сумніваються, що повсюдної думки зроду не перевіряють. Ми не заглиблюємось у підстави, де гніздиться похибка та вразливе місце; тільки ковзаємо по поверхні. Не питаємо, чи це правильно, а лише як це розуміти; не питаємо, чи Гален сказав щось до речі, а

лише як сказав – так чи інак. Чого ж тоді дивуватися, що ці пута і вимушеність наших суджень і ця тиранія вірувань поширилася аж на школи і науку! Божок схоластичної науки – Аристотель; і обговорювати його закони схизма; це все одно що ламати Лікургові правоустанови у Спарті. Його наука для нас найвища догма, а тим часом вона може бути така сама фальшива, як і кожна інша. Я не знаю, чому б мені не прийняти зарівно охоче Платонові ідеї, Епікурові атоми, повне і порожнє Левкіппа і Демокріта, Талесову воду, Анаксимандрову безкраю природу, Діогенове повітря, Пітагорові числа і симетрію, Парменідове безконечне, Мусейове єдине, Аполлодорові воду і вогонь, Анаксагорові подібні частки, Емпедоклові симпатії і нехоті, Гераклітові вогонь чи будь-яку іншу думку та суд нашого блискучого розуму з його певністю і ясновидством у всьому, до чого він візьметься, замість приймати Аристотелів погляд стосовно природних засад, побудованих на трьох речах: матерії, формі та бракові форми. Чи може бути щось безглуздіше, ніж робити саму порожнечу причиною виникнення чогось? Брак то вже негатив; яким же дивом він міг стати причиною і початком усього суцього? Проте зачіпати це зась, хіба лише для вправлянь у логіці, бо сперечаються не на те, аби щось піддати сумніву, а лиш на те, аби оборонити творця школи від чужих закидів. Його авторитет – крес, переступати який не вільно.

На визнаних підставах можна за виграшки будувати все, що заманеться, адже за законом і ладом цих початків нічого не варто логічно довершити решту будинку. Діючи в такий спосіб, наш розум почувається дуже певно і ми можемо міркувати як по нотах. Наші наставники встигли настільки заручитися нашою довірою, що можуть надалі висновувати все, що забагнеться, на взір геометрів, які спираються на свої аксіоми. Те, що ми згодні з нашими наставниками і схвалюємо їх, дає їм змогу схилити нас то ліворуч, то праворуч і змушувати нас танцювати під свою дудку. Хто закладає віру у свої засновки, той наш пан і бог. Він спирається на такі широкі підмурки, що завдяки їм зможе піднести нас аж попід хмари. У такому практикуванні, такому застосуванні науки ми взяли за щире золото Пітагорів вислів, що кожен майстер має тішитися довірою у

своїй науці. Діалектик звертається до граматики, що з'ясувати значення виразів; риторик запозичує у діалектика його доводи; поет у музики – ритми; геометр у математика – пропорції; метафізик бере за основу фізичні кон'юктури. Словом, кожна людська наука має свої визнані засади; ось чому людський суд зв'язаний звідусіль. Якщо ви забажаєте змести цей бар'єр – головну причину заблудів, ви почуєте з їхніх уст сентенцію: не слід сперечатися з тими, хто заперечує первісні засади.

Але не може бути первісних засад у людей, якщо божество їх ще не об'явило. А все інше, і почин, і середина, і кінець, то тільки дим та сонне марення. Тим, хто дискутує, спираючись на якусь наперед прийняту тезу, треба протиставити антитезу; адже всяке припущення людське і всяке твердження має такий самий авторитет, як і будь-яке інше, якщо розум не зробить свого вибору. Тож усіх їх треба зважувати і передусім і узвичаєне чи панівне над нашими умами. Переконання у певності – то повне свідчення шаленства й остаточної неповноти. Нема людей легковажніших, ніж Платонові філодокси. Треба звірити все: чи вогонь гарячий, чи сніг білий, чи можна визнати щось за тверде чи м'яке.

Що ж до отих пустомельних відповідей, що дійшли до нас іще з днів оних, як-от порада кинутися в огонь тому, хто сумнівається в теплі, чи порада покласти сніг собі за пазуху тому, хто заперечує його холод, то вони просто не гідні звання філософа. Якби нас полишили у природному стані, коли зовнішні враження сприймаються за свідоцтвами наших змислів і дозволили нам іти за нашими простими нахилами, як їх дала нам природа, то ми мали би право говорити таким чином. Але ж то саме в них ми навчилися робити себе суддями світу; від них нам дісталася фантазія, буцімто людський розум є загальним контролером усього того, що є зовні і всередині небесної бані; що він усе обіймає і все може, що з його допомогою все домислюється і пізнається. Така відповідь була б добра серед канібалів, які тішаються блаженством довгого життя, тихо і любо, не відаючи Аристотелевих приписів і навіть самого слова фізика. Така відповідь була б, либонь, краща й переконливіша за ті

всі, що їх панове мудреці захотіли б черпати зі свого розуму та вимислу. Таку відповідь могли б дати вкупі з нами всі тварини та всі ті, хто живе ще за простим і чистим природним законом; проте любомудри того зреклися! Мені не треба, щоб вони доводили мені: «То гола правда, бо так ти бачиш і чуєш» мені треба, щоб вони сказали, чи я насправду чую те, що мені начебто чується; а якщо я таки насправду чую, то хай мені пояснять, чому і як і що я чую; назвати мені ім'я, походження, природу і мету тепла та холоду, властивості того, що їх спричинює і того, що їх чує. Інакше до біса їхнє любомудріє, що вимагає приймати і схвалювати лишень те, що довів розум! Ото такий їхній пробний камінь у всіх пробах; але саме він і штовхає любомудрів на хиби та фальш, бо він ганджуватий і недолугий.

Чим можна краще випробувати розум, як не ним самим? Якщо не випадає йому вірити, коли він говорить про себе, то як же йняти йому віри, коли він береться судити про речі сторонні? Якщо розум щось знає, то принаймні він знає, яка його істота і де його виталище. Так от, міститься він у душі і є частиною її або об'явом; адже правдивий і первісний розум, чиє ім'я ми принижуємо, невміло ним розпоряджаючись, міститься в лоні Бога. Там його садиба і світлиця; звідти він виходить, коли Богові вгодно показати нам якийсь промінчик його, — так Паллада вискочила з батькової голови, щоб явити себе світові.

А тепер погляньмо, чого людський розум навчив нас про самого себе і про душу: не про душу взагалі, якою майже вся філософія обдаровує і тіла небесні, і первісні елементи, і не про ту душу, яку Талес (з уваги на дію магніту) приписував навіть неживим речам; а про ту душу, яка належить нам самим і яку ми повинні краще знати:

*Суть і природа душі невідомі для них, і не знають,
Чи постає вона з тілом, чи вже по народженні тіла
Входить у нас — і що діється з нею по смерті тілесній:
Гине вона, чи в пустелях, у темряві Орка блукає.
Чи на веління всевишнє до інших створінь переходить.*

Лукрецій, Про природу речей, I, 118

Пер. Миколи Зерова

За Кратетом і Дікеархом, душі зовсім нема, а тіло пересувається лише своїм природним рухом. За Платоном душа – саморушна субстанція. За Талесом – натура в постійному русі; за Асклепіадом – гра змислів; за Гесіодом і Анаксимандром – речовина, зложена з землі та з води; за Парменідом – з землі та вогню; за Емпедоклом – з крові:

Душу пурпурну вмираючий виплював разом із кров'ю.

Вергілій, Енеїда, IX, 349

Пер. Михайла Білика

за Поседонієм, Клеантом і Галеном душа – тепло або тепло-творне тіло,

Сила життя в них огненна, і первопочин їх небесний.

Вергілій, Енеїда, VI, 730

Пер. Михайла Білика

за Гіппократом – то дух, розлитий у тілі; за Варроном – повітря, втягнене ротом, зігріте в легенях, скріплене в серці і розлите по всьому тілу; за Зеноном – п'ята есенція з чотирьох елементів; за Гераклітом Понтійським – світло; за Ксенократом та єгиптянами – змінне число; за халдейцями – цнота без певної форми:

В означеній тіла частині

Міститься дух, що, мовляв, є властивістю тіла живого.

Лукрецій, Про природу речей, III, 99

Пер. Андрія Содомори

Не забуваймо Аристотеля: душа – це те, що природно змушує тіло рухатися і що він називає ентелехією; вигадка ще штучніша, ніж будь-яка інша; вона-бо не торкається ні сутності, ні походження, ні природи душі, а лише її дії. Лактанцій, Сенека та більшість догматиків визнавали, що це їм невтямки; натомість Цицерон, перелічивши оті всі погляди, освідчує: *Яка з цих думок правдива, відає тільки Бог. Цицерон, Тускуланські розмови, I, 2.* «Знаю по самому собі – хвалиться святий Бернард, – наскільки Бог незбагнений, бо я навіть не втну, що таке частини моєї власної істоти». Геракліт, який уважав, що все повне душ і демонів, проголошував, що хоч би як далеко ми сягнули в пізнанні душі, нам не збагнути її до ширця: така глибока її сутність.

Не менше суперечок та розбіжностей в тім, у якому куточку криється душа. Гіппократ і Герофіл вміщають її в коморці мозку; Демокріт і Аристотель у всьому тілі:

*Як ото кажемо: «добре здоров'я» стосовно до тіла,
Хоч на здоровому тілі вказать його, звісно, не можем.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 103

Пер. Андрія Содомори

Епікур – у шлунку:

*Тут-бо здригається щось, коли лячно нам; тут і ласкавий
Дотик утіх відчуваємо.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 140

Пер. Андрія Содомори

стойки – вкруг і всередині серця; Ерасістрат – на тім'ячку; Емпедокл, як і Мойсей, – у крові (цей останній заборонив споживати кров звірів, з якою злучена їхня душа); Гален гадав, ніби кожна частина тіла має свою душу; Стратон поміщав її у міжбрів'ї. *Годі навіть дошукуватися, яку постать має душа і де вона домує*, – зазначає Цицерон, *Тускуланські розмови, I, 28*. Я наводжу його слова буквально, щоб не спотворювати його звичного красномовства, а тим паче небагато б я виграв, запозичуючи його думки: вони-бо не надто часті, не надто глибокі і не надто нові. Не треба замовчувати й того, чому Хрисипп та інші заступники його школи поміщають душу в ділянці серця. Це тому, править він, що коли ми хочемо запевнити в чомусь, то кладемо руку на серце, а коли хочемо вимовити *его*, тобто *я*, наше підборіддя спускається до серця. Судження це, звісно, безглузде, дарма що належить видатному мужеві; адже, oprіч того, що ці докази дуже легковажні, останній з них доводить, що тільки греки мають душу в цій околиці! Хоч який бистрий у деяких людей розум, а й він іноді дрімає!

Сором признатися, але, зрештою, навіть стойки, отці людської мудрості, вважають, ніби душа, пригнічена румовиськом тіла, довгий час товчється і шамотає, негодна вирватися з-під тягара, як миша у пастці!

На думку декого, світ створено, аби на покару наділити плоттю провинних янголів, які стратили чистоту, в якій їх створено, бо первісно творений світ був безтелесий і залежно від того, наскільки вони відійшли від своєї духовної суті, їх уживлюють у легші чи важчі тіла: звідси таке розмаїття створеної матерії. Але дух, якого на покару вбрано в тіло сонця, напевняка мусив згрішити в якийсь край рідкісний і особливий спосіб!

Зрештою межі нашого дослідження губляться десь у сум'ятті і кромішній пітьмі. Плутарх у передмові до своїх життєписів зазначає, що так само, як ми те бачимо на мапах, креси відомих нам земель оточені болотами, дрімучими лісами, пустелями і безлюдними розлогами. Ось чому найгрубіші й найдитинніші вигадки частіше трапляються в тих, хто трактує про найвищі і найдальші речі, грузнучи у власній допитливості й зарозумілості. І крес, і початок науки тонуть в однаковій глупоті. Згадайте, як високо поривається Платон у своїх поетичних мареннях, послухайте, як він говорить мовою богів! Та ба, йому прибандюрилось означити людину як двоного безперу тварину! І він дав нагоду тим, хто мав охоту покрити з нього: обпатравши живу курку, вони носили її, гукаючи: «Ось вам Платонова людина».

А епікурейці? Хіба не здитиніли вони, узявши собі в голову, що світ збудований з атомів, так званих тіл, що мають вагу і природно тяжіють донизу? Допіро супротивники просвітили їх, що за їхніми описами атоми не можуть сполучатися і зчеплюватися між собою, якщо вони падають униз і сторч, та ще й утворюючи паралельні лінії. Довелося їм тоді, виправляючи похибку, додати ще й бічний, випадковий рух і присобачити своїм атомам криві, загнуті хвости, аби вони могли зчіплюватися і сполучатися одне з одним! Гай-гай, після цього противники завдали їм ще більшого клопоту! Якщо атоми таким випадковим чином утворили стільки фігур, то чому їм було не зійтися так, щоб зробити дім або ходак? І чому б так само не припустити, що міради грецьких літер, розсипаних на площі, не могли б збігтися так, аби стати текстом *Iliadi*?

Те, що обдароване розумом, зазначає Зенон, ліпше, ніж те, що ним не обдароване. Нема нічого ліпшого, ніж світ; отже, світ обдарований розумом. Котта такою самою аргументацією робить світ математиком; а то ще й робить його музикою та органістою завдяки іншому розумуванню, запозиченому у Зенона: ціле більше, ніж частина: ми здатні до мудрості і є частиною світу, отже, світ мудрий.

Є ще безліч подібних прикладів, склепаних з аргументів не тільки фальшивих, а й просто нездарних, вони, ті аргументи, купи не держаться і свідчать не так про неуцтво, як про свою притягнутість за вуха. Послухати бодай закидів, які філософи роблять одне одному в тих питаннях, де їхні погляди та школи розходяться! Якби хтось заповзявся зібрати всі нісенітниці, що йменують себе людською мудрістю, – ото дивовижний був би набір!

Я залюбки збираю такі взірці, ніби виставляючи їх на показ: як на мене це може бути для певної мети не менш корисним, ніж здорові й помірковані погляди. Неважко дійти висновку, що можна міркувати про людину, про її почуття і розум, коли у згаданих великих мужів, які піднесли людське знання на таку висоту, виходять наяв такі очевидні та грубі хиби.

Щодо мене, то я радше волію припускати, ніби вони цікавилися наукою знічев'я і користувалися нею, як підручною забавкою; вони забавлялися розумом як благим і пустим знаряддям, снуючи собі всілякі вимисли та фантазії, або маловажні, або й геть-то нікчемні. Той самий Платон, який окреслив людину як курку, проголошує деінде Сократовими устами, що він, власне, не знає, що таке людина і що людина – один з найважчих об'єктів пізнання. Отак, самі хитаючись і вагаючись, вони ведуть нас буцімто за руку до свідомості власної їхньої несвідомості. Вони щиро зізнаються, що не завжди висловлюють свої переконання відкрито і ясно; вони то прикривають їх туманними поетичними казочками, то подають під якоюсь іншою личиною. Ганджовитість наша виявляє себе ще й у тому, що сире м'ясо не завше підходить для нашого шлунку; треба його спершу задимити, просолити і приготувати. Вони чинять так само; затем-

нюють і фальшують свої справжні пересвідчення та судження, щоб приготувати їх для щоденного вжитку. Вони не хочуть щиро визнати, що наш розум недолугий і багато чого не знає, аби не лякати дітей; але вони достатньо це нам відслонюють, показуючи несталість і суперечність науки.

Перебуваючи в Італії, я дав тому, хто погано знався на італійщині, таку раду: якщо він тільки хоче, щоб його розуміли, а не прагне добре говорить по-італійському, хай він уживає перших-ліпших слів, латинських, французьких, гишпанських чи гасконських, додаючи до них італійські кінцівки; тоді він завше несхибно трапить на якийсь говір того краю, тосканський, римський, венецький, п'ємонський, неаполітанський чи на якусь із його одмін. Те саме можна сказати і про філософію: вона виступає у таких різних ликах і має стільки одмінних тез, що всі наші химери та вигадки у них знайдуться. Ані в царині добра, ані в царині зла людська дурна голова не годна ви-фантазувати нічого такого, що вже б не було знане. *Нема найбільшого безглуздя, якого б не сказав котрийсь філософ. Цицерон, Про ворожбу, II, 58.* Ось чому я залюбки пускаю у світ свої химери та химороди. Хоча вони зродилися в мені самому і ні в кого не запозичені, я знаю, що в них знайдеться щось схоже з текстами якихось старожитніх філософів, і хтось неодмінно скаже: «Ось він звідки списав!»

Мої звичаї природні й прості, я не виробляв їх за допомогою якоїсь школи. Та коли мені закортіло їх викласти, я, бажаючи оприлюднити їх у трохи пристойнішому вигляді, вважав за свій обов'язок підкріпити їх роздумами та прикладами і сам був здивований, коли побачив, що вони збіглися зі стількома філософськими висновками і могли бути підперті стількома прикладами. Яке було моє життя, я усвідомив лише тоді, як його вже прожилося, як воно дійшло до схилку. Ось вам, власне, нова з'ява: випадковий, принагідний філософ!

Але вернімося до душі: коли Платон укладав розум у мозок, гнів у серце, а хіть у печінку, він, очевидно, радше хотів дати тлумачення душевних порухів, ніж поділяти і розгороджувати душу

подібно до того, як ділять на різні члени тіло. З багатьох думок найближча до правди та, згідно з якою є завше одна душа, що, орудуючи rozmaїтими знаряддями тіла, міркує, згадує, розуміє, судить, прагне і виконує всі свої дії. Так стерник провадить корабель, покладаючись на весь свій досвід, то напинаючи чи попускаючи линву, то ставлячи вітрило чи налягаючи на стерно; всі перелічені дії здійснює тільки він один. Отже, у мозку домує сама душа; це впливає з того, що рани та нещастя, які вражають мозок, шкодять і душевному здоров'ю; з мозку душа розпливається по цілому тілу:

*Середнього шляху на небі не покидає зроду Феб,
Сіяючи своїм промінням всюди;*

Клавдіан, На шосте консульство Гонорія, V, 411

як сонце розливає з неба докруги своє світло та силу, наповнюючи ними світ:

*Інша частина – душа – по всьому розпорошена тілу.
Рухатись може й вона, та лиш волею, порухом духу.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 144

Пер. Андрія Содомори

Дехто твердив, що існує всюдисуща душа – як велике тіло, з якого вилонюються всі окремі душі і в яке вони повертаються, зливаючись знову з цією повсюдною матерією:

*Бог створює усе – і землі, і моря, й бездонне небо;
І череди, і дикі звірі й люди, ба й суще все на світі
Життя блаженного від нього вимагають, а потім,
Знов розпавшись, вертаються туди ж, і для смерті
Нема вже місця.*

Вергілій, Георгіки, IV, 4, 29

Інші гадають, ніби душа єднається і зчеплюється зі згаданим спільним тілом; ще інші, що душа створена з божої субстанції; ще інші, що душу створили янголи з вогню та повітря; хто, що вона існує одвіку, хто, що лише з тої миті, коли вона вбилася в плоть; ті, що душа сходить зі сфери місяця і повертається туди ж таки. Більшість старожитніх думали, ніби душі переходять від

батька до сина і що це відбувається так само природно, як решта явищ у природі; вони підпирали свої висновки схожістю дітей з батьками:

Тобі передалася отча цнота.

.....

Потомство дужих – дужий виводить рід.

Вергілій, Оди, IV, 4, 29

Пер. Андрія Содомори

нагадуючи, що діти переймають від батьків не лише тілесну подібність, а й однакову вдачу, однакові вподобання та душевні нахили:

*Врешті, чому кровожерним поривом одвіку відомий
Лев'ячий рід; чому лис – найпідступніший: оленя прудкість –
Йде від батьків; чому страх підганя його – батьківський спадок?
Ну і всі інші властивості й риси – чому від дитинства
В тілі створіння, у вдачі його проступають виразно?*

Лукрецій, Про природу речей, III, 741

Пер. Андрія Содомори

Так виявляється, запевняли одні, боже правосуддя: воно карає дітей за гріхи батьків; бо ж батьківські вади відбиваються в душах дітей, як впливає на них і зіпсутість батьківської волі. Якби душі, за словами інших, виникали не завдяки природній спадкоємності, а якось інакше і були поза тілом чимось іншим, то вони мали б зберігати пам'ять про своє первісне життя, зважаючи на їхні природний хист думати, розважати і згадувати:

*Втім, коли справді в природі своїй душа – не смертельна
Й кожен раз у народжене щойно влітається тіло,
То пам'ятати повинні б ми те, що раніш відбувалось?*

Лукрецій, Про природу речей, III, 671

Пер. Андрія Содомори

Адже щоб вивістити здібності наших душ, як ми цього прагнемо, треба припустити, що, перебуваючи у своїй природженій простоті й чистоті, вони були всевіди. А в такому стані вони перебувають, коли вільні від тілесної в'язниці, себто перед тим, як

увійти в тіло; і, маємо надію, потому, як покинуть його; саме про ці знання вони мусили б зберегти спогад, ще живучи в тілі. Платон проголошує: те, чого ми навчаємося, є лише спогадуванням того, що ми знали. Проте кожний може на власному досвіді довести, що ця засада фальшива. По-перше, ми згадуємо лише те, чого нас навчили; якби пам'ять сумлінно виконувала свій обов'язок, вона підказувала б нам хоч дещо з-поза меж нашої науки. По-друге, те, що душа знала, перебуваючи у своїй чистоті, було правдивими знаннями, що відають речі, якими ті є насправді завдяки своєму божественному розумінню; бо навчаючи її тут, їй прищеплюють брехню та лукавство; не дивно, що вона не може скористатися своєю пам'яттю, оскільки такі образи та поняття ніколи в ній не домували. Доводити, що тілесна в'язниця пригнічує її природні здібності так, що всі вони глухнуть, нерозумно. Насамперед це суперечить отій іншій вірі, яка визнає її сили за такі великі, а її дії (які люди відчують у цьому житті) за такі чудовні, що звідси, власне, виснували думку про її колишню божественність та споконвічність і про її прийдешнє безсмертя:

*Бо якщо змога та сили душі підупали настільки,
Що з її пам'яті випали всі наші дії колишні, –
Стан цей, здається мені, вже не дуже далекий од смерті.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 676

Пер. Андрія Содомори

Крім того, власне, тут у нас, а не деінде, слід розглядати сили та дії душі; всі інші досконалості її марні й порожні. Саме відповідно до свого теперішнього стану має вона сподіватися заплати і суду на цілу вічність; вона відповідала лише за це життя людини. Було б несправедливо позбавляти її засобів і потуги, обеззброювати її, аби на підставі того терміну, коли вона в ув'язненні і в неволі, немінна і хвора, мусить терпіти гвалт і примус, аби на підставі її дій за цей термін ухвалити присуд, що прирікає її на вічні муки; було б несправедливо враховувати цей короткий термін, який іноді триває одну або дві години або в найгіршому разі один людський вік (що проти безконечності не більше як мить), аби за цей проміжок судити

її і винести їй присуд. Було б великою несправедливістю дістати вічну відплату за таке коротке життя.

Аби усунути таку недоречність, Платон твердить, що посмертна відплата має обмежуватися терміном у сто років, бо десь такий середній людський вік. Ще й нині багато хто з філософів обмежує віддаку певним часом.

Разом з Епікуром і Демокрітом, чії погляди були найавторитетніші, любомудри вважають, що життя душі підвладне спільному законові земних речей, у тому числі й життя людини; за ними, душа народжується так само, як і тіло; сили її зростають у наших очах одночасно з тілесними; у дитинстві вона слабка, а потім приходить пора її дійшлості й сили, а відтак і пора підупадання та старощів, аж поки насамкінець її вразить хирність:

*Зрештою, ми й відчуваємо те, що душа не окремо
З тілом росте водночас, розділяє з ним старості ношу.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 445

Пер. Андрія Содомори

На їхню думку, душа здатна зазнавати розмаїтих почуттів і переживати різні прикрі збурення, що спричиняються до змори та муки; вона здатна зазнавати перетворень та змін, відчувати радощі, пригнічення й апатію; а ще має свої хвороби та каліцтва, не кажи ти шлунок чи нога:

*Та навіть те, що наш розум лікується з тілом нарівні,
Що лікувальне мистецтво, як видно, потрібне й для нього.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 509

Пер. Андрія Содомори

Душа збуджується і хмурніє від вина, втрачає спокій від лихо-манки, засинає від деяких ліків і пробуджується від інших ліків:

*Тож повторю: мусить бути тілесною духу природа,
Раз він од тіла страждає, скажім, од метальної зброї.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 176

Пер. Андрія Содомори

Бачимо, як усі здатності душі губляться і виходять з ладу від одного укусу скаженого пса, і ніяка сила розуму, ніяка вченість,

ніякий гарт духу, ніяка філософська звага чи напруження сил не можуть її врятувати від таких рахуб. Слина мізерної псини, забризкавши руку Сократа, може занастити всю його мудрість, усі його великі й глибокі ідеї, знищити їх дощенту, не лишивши й прослідку від усієї його попередньої науки:

*Тьмариться розум, бо дух і душа, потрясіння зазнавши,
Мов каламутяться і, як пояснював я, роз'єднавшись,
Дробляться – їх порозкидують хоче ця ж сама отрута.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 499

Пер. Андрія Содомори

і ця отрута не більше наразиться на опір у цій душі, ніж у душі чотирирічної дитини; трутизна здатна обернути цілу філософію (якби та була втілена в живу істоту) в шаленство та безум. Досить сказати, що сам Катон, який умів скрутити в'язи навіть самій смерті й долі, не міг дивитися без страху та відрази на дзеркало чи на воду потому, як заразився від скаженого пса і занедужав на хворобу, звану в лікарів скаженицею:

*розшарпана болем, по всіх його тілі
Пиниться зрушена з місця душа, наче здиблене море
В час, коли буйні вітри завзялися його розметати.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 492

Пер. Андрія Содомори

Так от, коли вже зайшла про це мова, філософія добре навчила людину зносити всяке лихо, озброївши її або терпінням, або, якщо перетерплювати дуже важко, то найкращим засобом – цілковитою нечулістю. Однак ті всі засоби придатні лише для душі здорової, що належить сама собі і перебуває в розповні сил, що здатна міркувати і застановлятися; ане в жахливій притузі, коли душа навіть найбільшого філософа шаленіє, коли вона розгублена і розтоптана. До такого стану її доводять різні обставини, як-от: надто гвалтовне збурення, викликане якоюсь сильною пристрастю чи зраненням якоїсь частини тіла, або, скажімо, надим шлунка, що вкидає нас у якусь замороку розуму, в якесь запаморочення голови:

Дух, окрім того, коли якась болість охоплює тіло,

*Блудить не раз: божеволіє хворий і казна-що меле.
Часом у сон непробудний, глибокий важка летаргія
Втягує хворого. Никнуть тоді в нього очі та шия.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 463

Пер. Андрія Содомори

Філософи, оскільки мені відомо, ніколи не торкалися цієї струни, так само як і не менш важливої іншої. У них завше на устах, на потіху нашій тлінній душі, така дилема: душа або смертельна або не смертельна. Якщо вона смертельна, то не має жадних клопотів; якщо ж не смертельна, то їй судилося йти до досконалості. Вони ніколи не загадуються таким питанням: «А що, як на неї чекає гірша доля?» – і залишають поетам вістити замогильні кари. Але тим самим вони надто полегшують собі завдання. Оці дві неточності, які вражають мене у їхніх висновках. Вертаюся до першої.

Так-от, для такої душі закритий шлях до найвищого добра стоїків, такого статечного і потужного. Наша уславлена премудрість тут уже мусить капітулювати і скласти зброю. Зрештою, вони самі з огляду на марноту людського розуму вважали, що змішання і співжиття таких двох різних частин, як смертельне і не смертельне, в голові не вкладається:

*Отже вмирує єднати з безсмертним, гадати, що разом
І відчують, і діють вони – божевілля, та й годі.*

*Справді: чи можна зіставити щось аж таке неподібне,
Щось протилежніше, і несумісніше, й непорівняльне,
Як вічносує – із смертним, неначебто їм удається
Спільними силами зносити натиск життєвої бурі?*

Лукрецій, Про природу речей, III, 800

Пер. Андрія Содомори

Ба більше, вони вважали, що душа умирає разом із тілом:

Звіється з вітром, мов дим.

Лукрецій, Про природу речей, III, 459

Пер. Андрія Содомори

На думку Зенона, це переконливо доводить сон, цей прообраз смерті. Зенон уважає, що сон – то зомління й занепад душі, так само,

як і тіла. *Він гадає, ніби уві сні душа коцюрбється, вона ніби підупадає і гине.* Цицерон, Про ворожбу, II, 56. А те, що деякі люди поки віку веселі й бадьорі духом, філософи приписували різноманітності перебігу недуг. Так, ми бачимо, як у деяких людей на схилку віку зберігається неспотвореним одне чуття, в інших – інше, у того слух, у того нюх; проте ніколи не спостерігається одночасної ослаби всіх чуттів, такого, щоб не залишилося жодного здорового чи невраженого хворобою органу:

*Ще один приклад: нога в тебе нис, скажімо, та болю
Ти в голові, що здорова в ту пору, нітрохи не чуєш.*

Лукрецій. Про природу речей, III, 111

Пер. Андрія Содомори

Око нашого розуму так само не годне споглядати істину, як око сови не зносить блиску сонця, зазначає Аристотель. Надто яскраве сяйво нестерпно сліпить очі – яке краще пояснення можна тут знайти? Тим-то протилежна думка про безсмертя душі, яку, за Цицероном, перший висловив (принаймні за книжковими свідченнями) Ферекид Сироський за царювання Тулла (інші приписують її Талесові, а інші ще комусь), є науковою проблемою, трактованою з найбільшою обачністю та сумнівами. Навіть запеклі догматики змушені, власне, у цьому пункті, ховатися в затінку Академії. Ніхто не знає, що твердить Аристотель у цьому питанні, а разом і всі старожитні, які трактують про безсмертя душі з усякими застереженнями: *нам радше обіцяють, ніж доводять таку присмну річ*, Сенека, Листи, 102. Аристотель сховався за хмарою слів та темних натяків і дав привід своїм визнавцям сперечатися як щодо його підходу до проблеми, так і з приводу самого безсмертя душі.

Вони вважали безсмертя душі за правдиве з двох міркувань. Одне, що без його визнання втратило б усяку підтримку те марнотне сподівання на славу, яке здобуло таку велику владу над людьми; а друге, що то, за Платоновими словами, вельми корисне переконання, бо лихі вчинки, хоч би вони й уникли людського правосуддя, рано чи пізно підпадуть під правосуддя боже, яке переслідує грішників навіть по їхній смерті.

Людина дуже заклопотана тим, щоб подовжити своє існування і до яких тільки способів тут не вдається! Для збереження тіл передбачені гробовці, для увічнення імені – слава. Піклуючись про свою долю, вона звертає всі свої вірування на те, щоб перебудуватися й увічнити себе своїми фантазіями. Душа, не годна утриматися на власних ногах через своє сум'яття і неміч, шукає в чужій підтримці потіх, надій та підпор. Хоч би якими легковажними та химерними були ці примарні підсобки, вона спирається на них певніш і охвітніш, ніж на себе.

Але навіть люди найтвердіші в цьому такому слухному і ясному переконанні у безсмерті душі, хоч як це дивно, відчувають себе безрадними і недолугими, коли йдеться про те, щоб довести його людськими силами! *То мрії людини, що прагне, а не доводить* (Цицерон, Академічні питання, II, 38), як висловився один старожитній. Цей приклад дає людині змогу побачити, що правду, яку вона відкриває в собі, вона завдячує лише долі та випадку; але навіть, як правда попадає до її рук, їй нічим упіймати і злапати її, а розум не має сили, аби мати з неї для себе зиск. Усе створене нашим власним розумом та знаннями, як правдиве, так і фальшиве, непевне і проблематичне. Щоб покарати нашу пиху і показати нашу мізерію та нездарність, Бог учинив стовпотворіння та змішання язиків при зведенні вавилонської вежі. Усе, що ми починаємо без його допомоги, все, що бачимо без світла його ласки, є тільки марнота і шаленство. Навіть коли нагода дає нам ув обладу істину, істину єдину і сталу, ми нівечимо і псуємо її своєю неміччю. Хоч би який шлях обере чоловік сам з себе, Бог завше приводить його до того самого сум'яття. Живим образом якого є справедлива кара, якою він уразив зарозумілість Нимврода, зруйнувавши всі його потуги побудувати вежу. *Погублю премудрість премудрих, і розум розумних відкину*. Апостол Павло, I послання до коринтян, I, 1, 19. Чим розмаїття язиків і наріч, яке занастало все діло, різниться від вічних суперечок та чвар, які переслідують і заплутують справу зведення марнославної будови людської науки? І добре, що заплутують, бо хто б нас утримав, якби ми мали бодай зернятка пізнання? Як мені до мислі такий вислів

одного святого: *Саме приховування істини є або випробування нашої скромності, або приниження гонору*. Августин, Про град Господень, XI, 22. Ось до якої зарозумілості, до якого зухвальства доводить наше засліплення і глупота!

Та повернімось до нашої теми. Було б цілком слушно, якби ми у всьому звірялися лиш на Бога та на добродійство його ласки, бо тільки його щедроти дають нам безсмертя, яке полягає в раюванні вічного спасіння. Визнаймо щиро, що безсмертя обіцяє нам сам Бог та віра; про це нам не промовляють ані природа, ані розум. І той, хто без упередження, знутри і зокола, дослідить свою істоту і свої сили, позбавлені божественного привілею, хто погляне на людину без чванства, не побачить у ній ані снаги, ані хисту, які б не відгнали сконом та прахом. Що більше ми даємо, що більше ми завдячуємо і віддаємо Богові, то більше ми поводимося по-християнському. Те, про що філософ-стоїк говорить, ніби він його має завдяки випадковій єдності людських думок, чи не краще було б йому дістати від Бога? *Коли ми розправляємо про безсмертя душі, то чималу підсобку нам дає одностайна думка людей, що бояться і шанують підземних богів. Я користаю з цього узвичаєного переконання*. Сенека, Листи, 117.

Куцість людських доводів у цьому предметі видно особливо ясно з тих казкових обставин, які вони долучили відповідно до такого погляду, аби показати природу цієї нашої нестертності. Даймо спокій стоїкам (вони визнають, що *наші душі не живучіші за круків, довговічних, але не безсмертних*. Цицерон, Тускуланські розмови, I. 31), які завляють, що й по смерті людини душа її живе, але тільки певен час. Найпоширеніша і найприйнятніша думка, що збереглася у багатьох місцях до наших днів, є та, творцем якої вважається Пітагор, – не тим, що він був перший винахідник, а тим, що вона набула ваги і здобула довіру завдяки його авторитетові. Ось ця думка: душа, опустивши нас, мандрує з тіла до тіла, з лева до коня, з коня до короля, переходячи отак безперестань із дому до дому. Сам Пітагор хвалився, нібито він пригадує собі, що був Аталідом, потім Евфорбом, потім Гермотимом і нарешті від Пірра перейшов до Пітагора, пам'ятаючи себе впродовж останніх двохсот шести років. Дехто

додавав, що ті самі душі іноді зносяться в небо і знову спускаються в земний паділ:

*Батьку, чи ж можна подумати, щоб звідси виходили душі
Знову на цей світ і ще раз до тіл обважнілих вертались?
Звідки в сердеших взялася жахлива та світу жадоба?*

Вергілій, Енеїда, VI, 719

Пер. Михайла Білика

Ориген, так той посилає душі вічно мандрувати сюди-туди від гіршого до кращого стану. Варрон наводить здогад, що душі щочотириста років повертаються до свого первісного тіла. Хрисипп гадав, ніби такі повернення відбуваються через певний період часу, докладнішене окреслений. Платон мовить, що він запозичив у Піндара та з давньої поезії віру про безконечні зміни, які чекають на душу, причому кари і нагороди на тім світі лише дочасні, як дочасне і саме життя на сій землі. Звідси його припущення, ніби душа добре обізнана з тим, що діється на небесах, у пеклі та в цьому падолі, де вона безліч разів переселялася з тіла в тіло: ото ж їй є що згадати. А ось що зазначається в іншому місці. Хто жив чеснотливо, подається на призначену йому зірку, а хто – зле, перекидається жінкою; а якщо навіть тоді він не вилюдніє, змінюється в таке бидло, вдача якого найбільше придається його збоченим нахилам; і він не побачить кінця своєї кари, поки не повернеться до свого первісного стану, позбувшись, завдяки розумові, грубих і простацьких манер. Але я хочу не забувати про те, що епікурейці закидають його науці про перехід душ із тіла до тіла. Дуже втішний закид! Вони питають: який буде порядок мандрівки душ, якщо кількість померлих переважить кількість народжених? Адже душі, викурені зі свого житла, пхалися б одна поперед одної, бо кожна прагнула б першою вдертися в нову оболонку. А ще вони питають: як душі бавитимуть час, чекаючи, коли для них буде готовий новий дімок? Або, навпаки, якщо народиться створінь більше, ніж умре, то знов тіла матимуть клопіт: ждатимуть, коли вдмухнуть у них дух, і може бути так, що деякі з них згаснуть, так і не оживши:

*І чи не сміх, коли душі при милих Венері обіймах
Та при народженні різних істот доокола юрмляться*

*У незчисленнім числі? Невмируща – на тіло вмируще
Так і чигає в них кожна, щоб тільки момент уловивши,
Спритно в домівку нову – у створіння якесь прослизнути.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 776

Пер. Андрія Содомори

Інші гадали, ніби душі затримуються в тілі умерлих, а потім переселяються в гадюк, робаків та інших bestій, що законяються, як подекують, у наших розкладених тілах чи навіть постають із нашого попелу. Інші ділять душу на смертну та безсмертну часті. Ще інші роблять її тілесною, але водночас і безсмертною. Є й такі, що припускають, ніби з душ засуджених повстають біси, а дехто і в наш час так думає. Скидається на те, що й Плутарх уважає, ніби з душ праведників повстають боги. І рідко що згаданий письменник стверджував так рішуче, як саме це, хоч деінде він дотримується й іншого способу мовлення, зазвичай двозначного і сповненого сумнівів. Треба вважати, править він, і вірити беззастережно, що у згоді з природою та справедливістю Божою душі чеснотливих стають святими, зі святих напівбогами, а з напівбогів щойно завдяки очисним жертвам зазнають цілковитого очищення, вони визволені од усякої муки та смерти, робляться, не в силу якогось земного обряду, а справді й на щонайдостеменнішій підставі, зуповними і досконалими богами, спізнаючи прещасливої і преславної долі. Але цей автор, може, найоглядніший і найпоміркованіший з усієї громади, як сміливо висловлюється і які дива описує, коли торкається цієї теми. Хто не вірить, хай прочитає його розправи про місяць чи про демона Сократа. На цих прикладах легше переконатися в тому, що таємниці філософії мають багато спільного з містеріями поезії. Людський розум губиться, бажаючи зглибити і справдити до ширця всі речі; достоту так і люди, знеможені й спрацьовані в ході довгого життя, дитиніють. Ось яку гарну, непохибну науку ми черпаємо з людських знань про свою душу!

Не менше легковажності й у їхніх повчаннях про нашу плоть. Оберімо один чи два приклади, інакше ми загубимося у цьому каламутному і безберегому морі медичних помилок. Погляньмо, чи

сходяться медики бодай у тому, з якої матерії будують люди одне одного: питання про їхнє первісне походження давнє і важке, тож не дивина, що людський розум усе б'ється над ним і відступає. Фізик Архелай, чийм учнем і улюбленцем був Сократ, казав, за свідченням Аристоксена, що люди і тварини виникли з якогось молочного болота, яке витекло з розпеченої землі. Пітагор заявляв, що насіння людське – то щось ніби вершки нашої найліпшої крові; Платон – що воно вилив спинного мозку, ось чому саме у хребті відчувається найбільша змора після злягання; Алкмеон – що то мозкова субстанція, і як доказ наводив факт, що у нас темніє в очах, коли ми надто захоплюємося любощами; Демокріт – що то течиво і з душі, і з тіла; Аристотель – що то виділення останніх соків крові, які розходяться по всіх наших членах; ще інші – що то кров, змінена під впливом тепла геніталій; висновок спертий на те, що при надмірних зусиллях не раз витискається крапля крові; це останнє твердження видається трохи ймовірнішим, якщо взагалі можна за такої плутанини думок говорити про ймовірність. А скільки суперечливих гадок про те, як відбувається запліднення цим насінням! Аристотель і Демокріт правлять, що жінки не мають сімені й що їхня волога – то тільки випоти, викликані любовним пломенем та порухами; випоти, нездатні запліднювати. Гален та його наступники, навпаки, вважали, що не може бути зачаття, якщо не зливаються чоловіче та жіноче сім'я.

А як завзято сперечаються лікарі, філософи, правники і богослови між собою та з баботою про те, скільки виношується плід. Я на підставі свого досвіду підтримую тих, хто вважає, що вагітність може тривати аж одинадцять місяців. Світ повний таких прикладів, і хоча кожна жінка теж може сказати тут своє слово, ми не здатні прийти щодо цього згоди.

Наведених прикладів досить, аби переконатися, що людина знає про своє тіло не більше, ніж про душу. Ми дали змогу висловитися їй про саму себе і запропонували її розумові судити про неї ж таки, аби побачити, що людина нам скаже. Здається, я досить переконливо довів їй, як мало вона розуміє саму себе. А як хтось не розуміє самого себе, то на чому ж він здатен розумітися? *Так наче той, хто не знає*

власної міри, може взятися міряти якусь річ. Пліній Старший, Природнича історія, II, 1. Достоту такі самі ладні казочки розповідав нам Протагор, роблячи мірою всіх справ людину, яка зроду не знала навіть своєї власної міри. Якщо цією мірою не є сама людина, то її гідність ніколи не дозволить, щоб таку перевагу мала якась інша істота. Та оскільки людина суперечить сама собі й однією своєю думкою вічно побиває другу, то треба погодитися, що похвальний суд Протагора про людину був лише посміховиськом: він неминуче приводить до висновку, що бусоля такої самої вартості, як користувач цією бусолею. Коли Талес проголошує, що людині дуже важко пізнати саму себе, він тим самим повчає її, що пізнати всяку іншу річ для неї годі.

Ви, пані, для якої я, всупереч своєму звичаю, взявся написати таку велику розправу, не завагаєтеся боронити Раймунда Сабундського з допомогою звичної аргументації, в соку якої щодень варитеся, і почнете на цьому вигострювати свій розум та дотепність. Адже до отого останнього фехтувального випадку треба вдаватися як до крайнього заходу. То розпачливий удар, і зводиться він до того, щоб покинути свою зброю, аби вибити супротивникові його власну, – секретний фінт, яким треба послуговуватися зрідка і дуже обережно. Велика то звага – важити своєю головою, аби погубити другого.

Не варто шукати смерті, як учинив Гобрій, прагнучи помститись на ворогові: історія свідчить, що коли він схрестив зброю з перським шляхтичем, а Дарій, підбігши з мечем у руці, став ні в сих ні в тих, боячись ударити, щоб не поранити Гобрія, той гукнув йому: бий сміло, хоч би й по обох.

Я пам'ятаю випадки, коли відкидалося виклики на герць, бо умови були такі, що обидва герцівники рокували себе на загин. Португальці полонили в Індійському морі чотирнадцятеро турків, які, не примирившись зі своєю неволею, постановили пустити з димом і себе, і своїх полонителів, і судно; з цією метою вони кресали один об одного корабельними цвяхами, поки вибита іскра впала на бочки з порохом, що стояли поряд. Ми переступаємо межі знань, останні креси його; а тим часом крайнощі не менш шкідливі, ніж у

чесноті. Тримайтеся золотієї середини: недобре бути надто швидким та вигадливим. Згадайте тосканське прислів'я:

Затонко як береш, то згубиш і піткання.

Петрарка, Канцоньєре, XXII, 5, 48

Раджу вам, дотримуйтеся у ваших судженнях та поглядах, так само, як у звичаях і в усіх інших речах, поміркованості й обачності; уникайте новинечі й дивацтв; всякі блукання манівцями мене дратують. Ви, пані, користаючи з вашого високого становища, а надто з переваги, яку дають вам ваші власні прикмети, можете одним порухом брови наказувати кому завгодно, тож мали б доручити цю справу якомусь досвідченому письменникові, який куди ліпше за мене розвинув би і поглибив порушену тему. Та все ж і сказаного досить, аби ви зрозуміли, як вам чинити.

Епікур казав про закони, що навіть найгірші з них нам потрібні, бо без них люди поз'їдали б себе навзаєм. Платон твердив те саме: без законів ми жили б як худоба. Наш розум – то замашний, небезпечний і зухвалий інструмент, його нелегко поскромити і закликати до порядку. От і в наш час ті, хто має якусь перевагу над іншими або аж надто меткий на розум, сваволять як у своїх думках, так і в поведженні. То справжнє диво – спіткати якогось статечного й обачного чоловіка. Людський розум цілком слушно ставлять у найтісніші межі. Як у науці, так і в інших речах треба лічити і спрямовувати його кроки; треба вміло вказувати йому, допоки йти. Його зв'язують і стримують релігією, законом, звичаєм, знаннями, приписами, карами та нагородами – дочасними і вічними; а проте він завдяки своїй жвавості й розбещеності уникає всіх пут. Він матерія слизька, її не злапаєш, не втримаєш, вона така текуча й мінлива, що її годі схопити, скримцювати. Бігме, мало таких статечних, сильних і зацних душ, яким можна б дати цілковиту волю і які, завдяки своїй статечності й обачності, могли б шануватися самохіть, не оглядаючись на чужу думку. Але безпечніше і ними опікуватися. Розум – то меч, небезпечний навіть для свого посідача, якщо той не вміє орудувати ним розумно й оглядно. Нема такого звіра, якого з більшою слушністю годилося б убирати в шори, аби він дивився туди, куди

ступас, й аби його не заносило то в той, то в той бік і не випихало з колії, означеної для нього законами та звичаєм. Ось чому вам краще триматися звичної дороги, хай би яка вона була, ніж віддаватися непогамованій сваволі. Але якщо хтось із цих нових мудрагелів спробує при вас бришкати, на шкоду вашій і власній душі, то цей крайній засіб, принаймні порятує вас від зарази, яка шириться у вашому оточенні, і вбереже від цієї трутизни вас і ваших знайомих.

Вольність і сваволя старожитніх духів породили у філософії та в науках про людину багато шкіл з різними поглядами. Кожен мудрак визнавав за собою право судити, обирати і приставати до будь-якої партії. Але нині, коли люди йдуть усі однією тропою, ті, хто віддав, хто присвятив себе певним, суворо визначеним ученням, мусять тепер обстоювати те, чого не схвалюють. Цицерон, Тускуланські розмови, II, 2, і коли ми вивчаємо науки з рук влади, коли всі школи нічим не різняться, мають ті самі порядки та методику викладання, уже не зважають на вагу і вартість монети, для кожного вона має ціну відповідно до загального курсу. Йдеться не про якість монети, а про її вжиток. Тож на все у нас одне мірило. На медицину дивляться так само, як на геометрію; як на шахрайство, чари, уроки, спілкування з духами померлих, віщування, складання гороскопів. Аж до кумедної гонитви за філософським каменем, усе ковтають без суперечки! Треба лишень знати, що Марс сидить посередині трикутника на долоні, Венера на палюсі, а Меркурій на мізинці і що коли менсала перетинає подушечку указівця, то це ознака жорстокості; коли ж проходить під середульшим пальцем, а середня природна лінія утворює кут із лінією життя в тому самому місці, то це вказує на смерть від пригоди, і, нарешті, коли у жінки природна лінія відкрита і не утворює кута з лінією життя, то це означає, що з неї буде курва. Кожен посвідчить, що людину з такими знаннями можуть вітати з пошаною та фавором у будь-якому товаристві.

Теофраст підкреслював, що людська свідомість, керована чуттєвим шляхом, може певною мірою судити про причини речей, але як тільки дійде до першоджерел та кореня, мусить зупинитися і відступити, або з власної немочі, або через опірність предмета. Не

можна не визнати за помірковану й обачну думку, що наш глузд потрафить привести нас до пізнання певних речей, але що має певні межі своєї потуги, поза якими було б зухвальством користуватися ним. Така думка цілком доречна і виникла вона у видатних умах. Проте нелегко окреслити границю нашому розумові. Він цікавий і захоплений і несила йому зупинитися, пройшовши як тисячу кроків, так і п'ятдесят. Я переконався на власному досвіді ось у чому: те, чого не вдалося досягти одному, вдається іншому, а те, що було незнане в одному сторіччі, з'ясовується в наступному; що мистецтва і науки не постають готовими, наче відлитими у формі, а творяться і кшталтуються помалу, ніби їх обробляють і шліхують не раз і не два, подібно до того як ведмедиці доводять до ладу своїх ведмежат, вилизуючи їх. Отак і я, хоча моя сила уже не подужає чогось відкрити, не перестаю всіляко зглиблювати і випробовувати предмет; обробляючи і гнітючи цю нову матерію, мнучи її й розігриваючи, я створюю тому, хто прийде по мені, якусь полегкість, щоб він міг розпоряджатися згаданою матерією вільніше, і роблю її йому гнучкішою та податливішою в роботі:

*Так от гіметський на сонці
Легідним робиться віск і під пальцем великим потрібних
Форм набуває – в роботі стає до роботи придатним.*

Овідій, Метаморфози, X. 284

Пер. Андрія Содомори

Те саме робить другий для третього. Ось чому труднощі не повинні доводити мене до розпуки, так само, як і моя неміч, бо вона тільки моя.

Людина так само здатна пізнати все, як і окремі речі; і якщо вона, як зазначає Теофраст, зізнається у невіданні першоджерел та коріння, тоді нехай вона сміло полишає всю решту своєї науки. Якщо вона не відає коріння, то її розум оре землю носом. Суперечки та дослідження не мають іншої мети і кресу, ніж з'ясування засад, і якщо цієї мети не досягнуто, то розум ніколи нічого не розв'яже. *Не можна зрозуміти одну річ більше чи менше, ніж іншу, бо є тільки один спосіб розуміння кожної речі.* Цицерон, Академічні питання, II, 41.

Вельми ймовірно, що якби душа щось знала, то вона передусім знала б саму себе; а якби вона знала щось, окрім себе, то знала б насамперед своє тіло й оболонку. Одначе ми бачимо, що медичні світила досі сперечаються про нашу анатомію.

На Трою в'ївся Мульцибер, за Трою стояв Аполлон.

Овідій, Скорботні елегії, I, 2, 3

І коли ж ми діждемося, що вони дійдуть згоди? Ми собі ближчі, ніж нам близька білота снігу чи вагота каменю; та коли людина не знає самої себе, то як вона може знати свої функції та сили? Вряди-годи у нас бувають проблиски справжнього пізнання, але таке буває лишень випадково, а що в нашу душу тим самим шляхом і в той самий спосіб дістається і фальш, то їй несила ані розрізнити її, ані відокремити правду від брехні.

Академіки допускали хист розуму схилитися до якихось суджень: їм видавалося занадто категоричним заявляти, буцімто твердження, що сніг білий, правдивіше не більше, ні те, що він чорний; або що ми маємо не більше певності щодо руху каменю, кинутого нашою рукою, ніж щодо руху восьмої сфери. Щоб уникнути такої мороки і такого дивацтва (що не налазить ні на яку голову), академіки, хоч і правила, що ми нездатні до пізнання і що правда спочиває десь у глибокій хлані, куди людському зору не сягнути, а проте визнавали, що деякі речі ймовірніші за інші, і вважали за можливе більше схилитися до одної позірності, ніж до іншої; вони допускали такусхильність, але забороняли будь-які рішучі твердження.

Погляд пірроністів сміливіший, а часами й куди правдоподібніший. Хіба згадана схильність академіків, згаданий більший потяг до одного, ніж до другого твердження, не є, власне, визнанням, що очевидної правди більше в одному з них, ніж у другому? Якщо наш розум здатний сприймати форму, риси, поставу і подобу правди, то він так само бачив би її всю несогірше, ніж половину її, ще не цілком народжену і недосконалу. Збільшіть цю позірність правдоподібності, яка велить їм радше брати праворуч, ніж ліворуч; помножте стокрот чи тисячокрот цю унцію правдоподібності, що

дещо переважає на терезах, і врешті терези цілковито перехилилися на один бік, визначаючи сповна вибір та істину. Але як люди можуть судити про схожість, якщо вони не знають сутності? Або ми можемо судити про речі до шниру, або не можемо судити про них зовсім. Якщо наші розумові й чуттєві здібності позбавлені підстав та ґрунту, якщо вони страх які хисткі, якщо їх носить туди-сюди, то ми даремно даємо якійсь частині їхньої дії, скеровувати нашу думку, хоч би яку позірність правдоподібності вона нам являла. Найпевніше й найліпше для нашого розуму було б триматися спокійно і незворушно, не хитаючись і не схиляючись ні в який бік.

Розуму нічого вибрати, якщо вибір треба робити між правдивою і фальшивою позірністю. Цицерон, Академічні питання, II, 28.

Що речі не містяться у нашій свідомості у своїй справжній формі й сутність їхня не сприймається нами сама собою, самохіть, це ми бачимо ясно. Якби було навпаки, ми відчували б їх завжди однаково; вино смакувало б так само і недужому, і здоровому; той, у кого пальці потріскалися чи закоцюбли з морозу, мав би відчувати доторк дерева чи заліза так само, як будь-хто інший. Тож-бо сторонні предмети, полишені на нашу ласку чи неласку, живуть у нас так, як нам подобється. І якби ми, зі свого боку, сприймали якусь річ викривлено, якби люди були здатні схоплювати правду своїми власними засобами, тоді, оскільки ці засоби спільні для всіх, правда мандрувала б з рук до рук, від одного до іншого. І знайшлася б на світі бодай одна річ серед безлічі інших, яку всі сприймали б однаково. Та що ми не бачимо жодної тези, якої б ми поміж собою не розглядали і не сперечалися за неї, то це переконливо доводить, що наш природний розум не вловлює достатньо ясно того, що ловить. Адже мій розум не надто гнучкий, щоб переконати мого сусіду, а це знак, що я сприйняв щось якимсь іншим способом, ніж природною тямом, спільною для мене та решти людей.

Та полишимо цей безкінечний хаос поглядів, який бачимо навіть між самими філософами, і цю повсюдну й одвічну суперечку про пізнання речей. Можна сказати з цілковитою слушністю, що нема жодної речі, щодо якої люди, ба навіть найліпші,

найученіші серед них, доходили б між собою згоди, вони не одностайні навіть у тім, що небо в нас над головою. Ті, хто сумнівається у всьому, сумнівається і в тім, так само й ті, хто взагалі заперечує наш хист що-небудь зрозуміти, кажуть, що ми не відаємо, чи небо в нас над головою; і ці два погляди, певна річ, найпереконливіші.

Опірч наведених нескінченних розбіжностей і незгод, легко помітити з сум'яття, яке наш розум будить у нас самих, та непевності, яку кожен відчуває в собі, що розум стоїть на хистких ногах. Як різноголоса ми судимо про речі! Скільки разів змінюємо наші думки! Коли я нині чогось дотримуюся і в щось вірю, то я дотримуюся і вірю всією своєю вірою. Всі мої змисли та пружини тримаються цього переконання і ручаються мені за нього, чим тільки можуть. Жодної правди я не здолав би усвідомити, ані пильнувати з більшим завзяттям, ніж тую; я відданий їй усією душею, до останку. Але чи не траплялося мені не раз, а сто, тисячу разів, мало не щодня з допомогою тих самих змислів і за тих самих обставин брати за правду певну річ, яку я згодом визнавав за фальшиву? Треба ж якось, бодай власним коштом, набиратися розуму! Якщо я часто ошукувався в тому, що мені вбачалося, якщо мій спробний камінь виявлявся зазвичай фальшивим, а мої терези неправильними і неточними, то як я можу бути цього разу певнішим, ніж кожного попереднього? Чи не є глупотою стільки разів давати провідникові заводити себе на манівці? А проте, хоч би скільки зривала нас доля з місця, хоч би скільки разів вливала в нашу віру, наче в начиння, і виливала з неї щораз нові й відмінні переконання, завжди останнє з них видається нам достеменно і непомилне: задля нього треба жертвувати майном, честю, життям і спасінням, коротше, всім:

*Згодом ще кращий, новий якийсь винахід над учорашнім
Верх бере хутко, міняє смаки й уподобання наші.*

Лукрецій, Про природу речей, V, 1408

Пер. Андрія Содомори

Хоч би що нам викладали, хоч би що ми вчили, треба завше пам'ятати: той, хто нам щось проповідує, як і той, хто сприймає

проповідь, то тільки людина. Смертна рука нам офірує, смертна й бере. Тільки послане нам з неба, наділене правом та силою переконувати; лише воно криє в собі зерно істини, хоча ми не бачимо її нашими очима і не годні осягти своїм розумом. Той святий і великий образ годі було б умістити в нашій тлінній плоті, якби Господь не підготував нас до його сприйняття, не перетворив і не зміцнив нас своєю благодією, своєю особливою і надприродною ласкою.

Мізерія, в якій ми перебуваємо, мала б змусити нас шануватися й обачніше міняти наші переконання. Нам годилося б пам'ятати, що ми часто сприймаємо розумом речі фальшиві й що це відбувається з допомогою тих самих знарядь, які нерідко нас підводять і ошукують.

Та й не дивина, що вони підводять, оскільки найжалюгідніші обставини так легко їх збивають і заводять на манівці. Безперечно, наші поняття, думки та душевні прикмети щільно пов'язані з тілесними змінами, які заходять постійно. Хіба наш розум не ясніший, пам'ять не цупкіша, а мова не жвавіша, коли ми здорові, а не хворі? Хіба, коли ми радіємо і веселимося, навколишній світ для нас не геть інакший, ніж тоді, коли ми журимося та печалимося? Хіба вірші Катулла чи Сапфо так само усміхаються скупому і понурому дідові, як бадьорому і юрливому молодикові? Клеоменові, синові Анаксандрида, під час його хвороби друзі дорікали, що в нього з'явилися якісь незвичайні бажання і думки. «Це, звісно, правда, – відповів він, – бо я вже не той, що був раніше, як ще мав здоров'я; я став інший, а отже змінилися й мої думки та бажання».

У нашій палестрі зазвичай говорять про злочинця, якому пощастить натрапити на суддю в доброму гуморі: хай тішиться своїм щастям. Адже відомо, що судді в одних випадках схильні засуджувати і складати суворіші вироки, а в інших виправдувати оскарженого та виголошувати легші й лагідніші присуди. Коли суддя принесе з дому подагричні болі, ревнощі або злість на служника-злodingу і душа його переповнена і клекоче гнівом, його, безперечно, так і пориває припаяти більший термін. Поштивий аеропаг судив уночі з остраху, що вигляд оскаржених впливатиме на його правосуддя. На

нас діє навіть повітря і ясне небо, як свідчить отой грецький вірш у Цицерона:

*Думка людей на землі такою буває, яку їм
Батько безсмертних і роду людського в той день посилає.*

Гомер, Одисея, XVIII, 136

Пер. Бориса Тена

І не тільки гарячки, міцні трунки та великі лиха змінюють наш суд: найблагіші речі крутять ним, як погодником. Річ безсумнівна, хоча ми цього й не відчуваємо, як щоденна лихоманка може знівечити нашу душу, так на свій лад її змінює і переміжна. Як апоплексія тьмарить чи послаблює нашу тьму, так її глушить і звичайна нежить. А, отже, навряд щоб нам випала просвітла година на віку, коли б наш суд не наражався на той чи інший вплив. Адже наше тіло дознає безперервних змін і має таку складну будову, що (тут я завірюся на лікарів) дуже важко, щоб не виникало якогось перекосу.

Зрештою цю недугу не так легко виявити, якщо вона не задавлена і не піддається лікуванню; тим паче, що розум завжди йде нерівною ходою, дибаючи і накульгуючи. Брехня у нього змішана з правдою, тож-бо нелегко викрити його промахи та вибрики. Розумом я називаю ту подобу логіки, до якої признається кожен із нас; такий розум, для якого може існувати тисяча суперечливих думок про той самий предмет, власне, інструмент з олива й воску, здатний розтягуватися, гнутися і пристосовуватися до всіх розмірів: треба лише вміти ним орудувати. Хоч би суддя мав найліпші наміри, якщо він не буде шануватися (а це мало кого обходить!), на ньому одразу позначаться дружні взаємини, покровенство, краса, мстивість; ба, не тільки такі поважні речі, а й просто випадковий потяг спонукає нас іноді віддати перевагу одній справі над іншою, і, без відома розуму, робити вибір між двома подібними предметами; а то, буває, якась тінь схожої дрібнички може непомітно внести в наш суд прихильність чи нехіль до якоїсь справи і переважити шальку терезів.

Я, хто стежить за собою щонайпильніше, чий зір спрямований безнастанно на себе, як у того, хто не має інших клопотів,

не хочу й чути,

*Хто там на півночі острах сіє,
Кого боїться в Скіфії Тірідат.*

*Горацій, Оди, I, 26, 3
Пер. Андрія Содомори*

заледве посмів би визнати всю марноту й недосконалість, що їх чую в собі. Я так непевно стою на ногах і так зле тямлюся та розуміюся на речах, що натще ні на що не здатний і мені стає краще лише по сніданку; якщо мені всміхається здоров'я і день погідний, то я сама гречність; якщо ж я намуляв мозолю на нозі, то хмурнію, суплюю і мені не до людей. Та сама хода коня здається мені раз прикрою, а раз вельми затишною; та сама дорога – раз коротшою, а раз довшою; одна й та сама постать то більш, то менш приємною. То я ладен робити все, що завгодно, а то й за холодну воду не беруся; те, що справляє у цю хвилю мені приємність, іншого разу стає нестерпне. Мене пориває тисяча невчасних і випадкових збурень; то я в поганому гуморі, то в доброму; тут у мені переважає журба, тут – веселість. Беручи до рук книжку, я іноді нападаю в якомусь місці на красу, що чарує мені душу; а іншого разу, повернувшись до тієї самої книжки, я бачу в ній лиш набір фраз, сіру січку, хоч би скільки її крутив і вертів, хоч би скільки гортав!.

Навіть у власних творах я не завше захоплюю їхній первинний сенс, я не знаю, що я хотів сказати, і часто починаю даремно переписувати і вкладати в них новий глузд, безсилий віднайти початкового, який був ліпший. Я товчуся на місці, мій розум не завше поривається вперед; він никає і бує,

*В широких морі мала барка,
Страшним ураганом заскочена.*

Катул, XXV, 12

Часто в розмові спада мені хіть, щоб побавитися і повправлятися (я це роблю залюбки), підтримати погляд, протилежний моєму; підпрягаючись до нього і переходячи на бік опонента, я так докладно проймаюся ним, що вже не знаходжу рації в моєму першому судові й зрікаюся його. Я суну туди, до чого схиляюся, хоч би про що йшлося, цуплений власною вагою.

Кожен сказав би десь те саме про себе, якби приглядався до себе, як я. Казнодії відають, що зворушення, яке їх огортає під час виступу, оживляє їхню віру. У гніві ми краще обстоюємо свої переконання, зміцнюємо їх у собі і проймаємося ними палкіше і глибше, ніж коли ми спокійні і з холодною головою. Коли ви просто викладаєте адвокатові свою справу, він відповідає вам ухильно і непевно; ви чуєте, що йому байдуже, кого захищати – позовника чи позваного. Та коли ви заплатите йому щедро, щоб він її розгриз, вник у її таємниці, – хай відчує в цьому власний зиск, хай розпалиться його воля! – враз розум його і досвід виявляються на всю силу, і ось уже в голові його вимальовується очевидна і незбита правда, і то в світлі зовсім іншому, і він свято увірує в вашу правоту і переконає самого себе. Ба, не знаю, чи запал, що виникає від оприскливості та завзяття, під впливом тиранії і гвалту влади, під впливом небезпеки, або ж від жадоби слави, не змушує якусь людину йти аж на кострище за переконання, що за нього серед приятелів і на волі вона не згодилася б навіть пучкою кивнути.

Зрушення та перечування, яких дознає душа через тілесні пасії, діють на неї неабияк, але ще більший вплив на неї чинять її власні пристрасті, здобуваючи над нею таку владу, аж можна сміливо сказати, що ними визначаються всі її порухи і що, якби не їх було, вона залишалася б недвигою, немов судно в чистому морі у цілковитий штиль. Не завдало б нам великої кривди, ідучи слідком за перипатетиками, обстоювати щойно висловлену тезу, позаяк відомо, що більшість найшляхетніших душевних порухів зумовлені цими пристрастями і потребують їх. Мужність, як вони кажуть, не може заявити про себе без спалаху гніву:

Завше був мужній Аякс, та наймужніший у гніві.

Цицерон, Тускуланські розмови, IV, 23

Людина не вдарить з усім імпетом на злочинців чи на ворогів, якщо вона не розлючена. Адвокат повинен розворушити суддів, домагаючись, аби вони судили справедливо.

Пасії поривали Темістокла, так само як поривали Демостена; пасії спонукали філософів працювати, чувати ночами і вирушати в

мандри; вони ведуть нас до слави, знань, здоров'я, до корисної мети. Отже тхоряче боягузтво, що вкидає нас у журбу та докуку, сприяє тому, щоб пробудити в нашому сумлінні жаль та покуту і схилити нас до визнання бича Божого як кари за гріхи, не кажучи вже мсту влади людської. Співчуття пробуджує в нас милосердя, а страх загострює наш інстинкт самозбереження та самовлади. А скільки прекрасних учинків підказала амбітність! Скільки – зарозумілість! Словом, жодна видатна і смілива чеснота не обходиться без якоїсь нечесливої спонуки. Чи не одна з таких причин змусила епікурейців звільнити Бога від усякого клопоту про наші справи, адже навіть об'яви його благодії щодо нас не можуть не супроводжуватися порушенням його спокою через людські пристрасті? Адже пристрасті це як укол, чи поштовх для душі, що спрямовує її на зацні вчинки. А може, вони розуміли це інакше і засуджували їх як бурі, що брутально порушують душевний спокій? *Як спокій моря вбачають у гладіні, коли її не колише найменший вітерець, так спокій і незворушність душі виявляються в тому, що жодне хвилювання не може їх порушити.* Цицерон, Тускуланські розмови, V, 6.

Які різні думки та почуття викликає в нас розмаїття наших пристрастей! Яких тільки не породжує воно суперечливих уявлень! Яку певність ми можемо черпати в такому несталому і мінливому явищі, як пристрасть, яка вже з природи своєї улягає хвилюванню і ніколи не розвивається вільно і невимушено? Якої безпеки ми можемо сподіватися після нашого суду, якщо він залежить від сум'яття і недуги, якщо його живлять враження від самого шаленства, самої нестями?

Чи не зухвальство з боку філософії доводити, ніби великі, майже божеські подвиги людські вершаться тоді, коли люди знеямлені, безрозумні й ошалілі? Позбувшись розуму чи приспавши його, ми вдосконалюємося. Два природні шляхи, які вводять нас до чертогів богів і дають змогу передчувати долю, це шал і сон: далебі, досить утішна річ. Через потьмарення нашого розуму, спричинене пристрастями, ми стаємо чеснотливими; а завдяки тому, що шал або образ смерті нівечать наш розум, ми робимося пророками та

віщунами! Нічому на світі я так охоче не повірю. То справжнє натхнення, яким свята правда окриває філософський ум, вона змушує його, всупереч власним запевненням, визнати, що спокійний і погідний стан людської душі, тобто найздоровіший стан, приписаний філософією, не найліпший її стан. Наше чування дрімотніше, ніж сон. Наша мудрість не така мудра, як безум. Наші химери вартніші за наші розумування. Найгірше місце, яке ми можемо обрати, це місце в нас самих. А хіба не думає та філософія, що в нас досить проникливості, аби зауважити, що голос духа нашого, коли він одлучений від людини, робить її ясновидцем, великим і досконалим, тимчасом як тоді, коли цей голос – у людині, такій земній, неосвіченій і темній, він виходить з духа, який є часткою земної, неосвіченої і темної людини, а отже недостойний довіри та віри?

Бувши сам забарної і неповороткої вдачі, я не маю великого досвіду в отих бурхливих захопленнях, які здебільшого заскакують знягла душу, не даючи їй часу спам'ятатися. Але та жага, про яку кажуть, що вона виникає знічев'я в серці молодиків, та жага, кажу, дарма що вона закрадається поступово і неквапно в серце тих, хто пробував протівитися їй потузі, засвідчує з усією очевидністю, що вона – причинець цілковитого перевороту в наших судженнях, докорінної зміни в них. Я постановив свого часу тримати себе в руках, щоб опертися їй і захиститися; я не з тих, хто сам наривається на грішки, і улягаю їм лише тоді, коли вони мене захоплюють. Але я відчував, як жага зароджується, росте і шириться, попри мій опір, і врешті, хоч я все бачив і розумів, вона захопила мене і так опанувала, аж, ніби у сп'янінні, речі почали поставати переді мною інакшими, ніж звичайно, і я виразно бачив, як ростуть і стають невідпорними принади пожаданого предмету, як він збільшується і роздимається від подмуху уяви; як меншають і згладжуються мої труднощі в цій справі, як розум та сумління відступають назад. Але щойно погас цей любовний племін, як в одну мить душа моя, ніби у спалахові блискавиці, побачила все в іншому світлі, перейшла до іншого стану і стала судити інакше; труднощі відступу почали видаватися мені великими і нездоланими, і ті самі речі набрали

іншого смаку й вигляду, ніж мені їх являв пал мого жадання. Який із двох образів правдивий? Піррон цього не знає. У нас завжди чаїться якась недуга. Лихоманка кидає то в жар, то в холод. З вогню жаги ми попадаємо в крижану стужу іншої пристрасті. З неменшим імпетом я пориваюсь уперед, ніж опісля подаюся назад:

*Так, наче хвилі мінливі, що з глибу морського наринуть
І по землі розіллються й вода понад скелі сягає,
Піняться й весь заливають найдавший пісок прибережний;
Потім назад вони котяться й знову, кипучі, із шумом
З скель опадають і, берег слизький залишивши, спливають.*

Вергілій, Енеїда, XI, 624

Пер. Михайла Білика

Пізнавши цю мінливість, я якось виробив у собі певну сталість поглядів і намагався не зраджувати своїх перших і природжених переконань. Адже хоч би нове і вражало чимось незвичайним, я нелегко міняю свої давні погляди з остраху втратити щось на обміні. Скоро я нездатний вибирати сам, то приймаю чужий вибір і тримаюся того, що мені велено Богом. Інакше я не міг би уберегтися і котився б, як перикотиполе. Завдяки ласці Божій я зберіг вірність, без струсів та борюкань з сумлінням, давнім віруванням нашої релігії, всупереч новопосталим у наш час сектам і схизмам. Твори старожитніх – маються на увазі значні й першорядні твори – завше мене захоплюють і ніби ведуть, куди їм заманеться. Той, кого я читаю останнім, завжди видається мені найпереконливішим. Я вважаю, що кожен із них по черезно має рацію, дарма що вони суперечать одне одному. Легкість, із якою згадані уми можуть зробити вірогідним усе, чого захочуть, отож нема такої диковини, в якій вони не зуміли б ошукати такого простака, як я, найочевидніше доводить недолугість їхніх виводів. Небо та зорі рухалися у нас над головою три тисячі років, і цілий світ у те вірив, поки Клеант Самоський або, за Теофрастом, Нікет Сиракузький не здогадався, що то земля обертається по екліптиці зодіака довкола своєї осі; а в наш час Коперник так добре обґрунтував це вчення, що, послуговуючись ним, вельми переконливо розтлумачує всі астрологічні явища. Що ж бо

звідси можна виснувати, як не те, що не нам розв'язувати, який із тих двох поглядів правильний? І хто знає, чи не з'явиться за якусь тисячу років третій погляд, що спростує два попередні?

Так от міняється доля речей всіх із обігом часу:

Що було вчора в ціні, – під ногами валяється нині,

Далі щось інше виходить із темної смуги погорди;

Прагнуть його все палкіше, хвалу йому люди співають,

Щойно відкритому, в шані найвищій воно серед смертних.

Лукрецій, Про природу речей, V, 1276

Пер. Андрія Содомори

Тим-то, коли виникає якась нова наука, маємо всі підстави не йняти їй віри, пам'ятаючи, що перед її появою панувала цілком протилежна наука. Як ця відкинула тамту, так у прийдешньому може зродитися третє вчення, яке перекреслить друге. Перше, ніж світ дізнався про аристотелівські засади, інші засади задовольняли розум людський, як Аристотелеві задовольняють нас нині. Чому ми маємо вірити їм більше? Які патенти вони мають, які особливі привілеї, щоб наша думка зупинилася лише на них і щоб ми їм довіряли поки віку? Невже вони непохитніші як попередні? Коли мені накидають якийсь новий, неспростовний, як на мене, аргумент, то, мабуть те, чого я сам не годен заперечити, зуміє заперечити хтось інший. Вірити в кожне невразливе твердження було б великою наївністю. Це означало б, що ціле поспільство, а поспільство – то всі ми, здатне міняти свою віру, як той погодник на даху. Легкодухи і непротивленці мусили б приймати все нові й нові погляди, при чому останній завше вимазував би слід попереднього. Хто відчуває свою слабкість, повинен, як годиться, відповідати, що поговорить про це зі своїм порадиником, або послатися на мудріших людей, у яких він здобув науку. Медицина живе на світі чимало років. Та ось, кажуть, якийсь прибулець на ім'я Парацельс змінює і перевертає догори дном усі давні медичні приписи і запевняє, що досі медицина тільки вигублювала людей. Гадаю, він легко це доведе: але жертвувати власним життям для перевірки успішності його нових дослідів, на мій суд, було б не надто розумно. Не всякому

вір, говориться у прислів'ї, бо той може сказати все, що йому прибандюриться.

Один із тих, хто займається новаціями та реформами у фізиці, недавно сказав мені, що всі старожитні обмилялися щодо природи та руху вітрів і що він може неспростовно довести це мені, якщо я згоджуся його вислухати. Терпляче вислухавши його доводи, що лунали цілком переконливо, я сказав: «А як же ті, хто плавав за Теофрастовими законами? Невже вони йшли на захід, коли правилися на схід? Чи вони пливли якимсь боком або раком?» – «Ім щастило, – відповів він, – але вони, певна річ, обмилялися». Я заявив йому, що волюю за краще покладатися на наш досвід, аніж на наш розум. Хоча такі речі часто стикаються між собою. Мені хвалилися, ніби в геометрії (яка уявляє себе еталоном непохибності серед наук) існують неспростовні докази, що заперечують достеменність досвіду. Так, у мене вдома Жан Пелетьє розповів мені про свої відкриття: дві лінії, зближуючись між собою, ніколи, аж до кінця світу (він умів те довести), не зійдуться. Тож пірроністи послуговуються своїми доводами і своїм розумом лише на те, аби заперечити правдивість досвіду: і можна тільки дивуватися, до яких вони вдавалися розумових викрутів, силкуючися спростувати очевидні речі! Вони-бо доводять, що ми не рухаємося, не говоримо, що нема ні важкого, ні теплого, роблячи це з неменшою переконливістю, ніж ми доводимо найнезаперечніші факти. Птоломей, особа неабияка, окреслив пограниччя нашого світу; всі старожитні філософи гадали, ніби знають його виміри, поминаючи кілька відлюдних островців, які могли залишитися нерозвіданими. Тисячу років тому ходили б у пірроністах ті, хто поставив би під сумнів науку космографію і узвичаєні у ній погляди. Єрессю було вірити в антиподів. І що ж? У нашому сторіччі відкрито величезні землі, і то не острів чи там кавалок краю, а простір завбільшки з той, що відомий нам нині. І теперішні географи не вагаються запевняти, ніби нині усе вже відкрито і досліджено:

Що під руками в нас, – поки милішого ми не пізнали,

Те й до впадоби нам передусім і ні з чим не зрівнянне.

Лукрецій, Про природу речей, V, 1408

Пер. Андрія Содомори

Позаяк Птоломей обмилився колись у підставах свого розумування, то чи не глупота вірити тому, що про це кажуть згадані панове? І чи не ймовірніше, що велике тіло, яке ми йменуємо світом, щось зовсім інше, ніж ми собі уявляємо?

Платон заявляє, що світ міняє свій лик під усіма поглядами, що небо, зорі та сонце інколи починають рухатися зуспіт, перетворюючи нам схід на захід. Єгипетські жерці запевняли Геродота, що від часу їхнього першого фараона, а відтоді сплигло одинадцять тисяч із гаком років (жерці показали йому зображення у вигляді статуй усіх фараонів, зроблених за їхнього життя), сонце змінило чотири рази свою путь, а море та суходіл по черзі заступали місце одне одного і що ніхто не знає, коли виник світ. Так само твердять Аристотель і Цицерон. А хтось із наших доводить, що світ стоїть одвіку, що він гинув і відроджувався, зазнаючи всіляких перетворень. У цьому вони покликаються на Соломона й Ісаю – аби уникнути закидів, що Бог міг колись бути Творцем без творіння і байдикував, але потім облишив байдикування і взявся творити і що він, отже, здатний мінятися. В уявленні найславетнішої з грецьких шкіл світ є бог, створений ще більшим, вищим від нього богом. Він, той вищий бог, складається з тіла і душі, що домує в його нутрі і музичними тактами шириться по всіх куточках; він божеський, щасливий, великий, мудрий і вічний. У світі є інші боги, земля, море, зорі, які ніби граються між собою, в гармонійному вічному русі й божистому танці; то зближаючись, то віддаляючись; ховаючись, з'являючись, змінюючи шики, посуваючись то вперед, то назад. Геракліт правив, ніби світ створений з вогню і волею зрадливої долі має колись спалахнути і піти з димом, а потім знову відродитися. Апулей трактує про людей: кожна окремо взята людина смертна, а рід людський вічний. Олександр переписав для своєї матері оповідання єгипетського жерця, взяте з їхніх пам'яток, що свідчить про одвічність їхньої країни і містить правдиві відомості про повстання та розвиток

інших народів. Цицерон і Диодор заявляли, що халдеї вели літописи, які обіймають понад чотириста тисяч років; Аристотель, Пліній та інші повідомляють, що Зороастр жив за шість тисяч років перед Платоном. Платон твердить, що жерці Саїса мають писані хроніки за вісім тисяч років, і що Атени збудовані на тисячу років раніше за згаданий Саїс. Епікур писав, що явища, які ми спостерігаємо довкола, відбуваються в такий самий спосіб і в багатьох інших світах. Він ще більше упевнився б у своїй думці, якби був знайомий з найдивовижнішими прикладами подібності й збігів між новим світом Вест-Індій та нашим світом у минулому і нині.

Справді-бо, з огляду на те, чого ми досягли в науці, я не раз дивувався, як це в племен, віддалених між собою великими відстанями та віками, трапляється стільки однакових поглядів, а також почварних не раз і диких вірувань та звичаїв, начебто ніяк не зумовлених природним глуздом. Що й казати, людський розум творець усяких див, але у згаданому спорідненні є щось іще незбагненніше: воно виявляється навіть у іменах, подіях та в тисячі інших речей. Траплялися народи, які, оскільки нам відомо, ніколи про нас не чули, де було в ужитку обрізання. Існували великі держави та цивілізації, де всім заряджали жінки, а не чоловіки; де існували наші пости і сухі дні, коли на додачу до всього ще й заборонялося торкатися жінок; де поклонялися на різні способи хрестові; тут оздоблювали хрестами гроби, а там (особливо хрестом святого Андрія) боронилися ними від нічних марюк і клали їх на колиски як засіб проти чарів. Деінде (і то в найглухших застумах краю) бачили мандрівники височенний дерев'яний хрест, обожнюваний як бог дощу. Траплялися тут докладні копії наших душпастирів, єпископські митри, священницький цілібат, ворожба на нутрошах звірів, припошування від м'яса та риби; звичай жерців уживати у своїх обрядах особливої, незрозумілої загальної мови, а також вигадка, ніби першого бога вигнав другий, його молодший брат; і те, що людей створено спершу з усіма вигодами, які в них згодом забрано через їхній гріх, причому підмінено їм землю і погіршено природні умови життя. Подекуди люди вірили, що світ колись затопили води, бурхнувши з хланей небесних і що від цього

потопу заціліла лічена кількість родин: вони поховалися у високих міжгір'ях, затарасувавши їх, щоб перепинити водяні потоки і давали притулок різним породам тварин; коли ж учули, що дощ перестав, вони випустили псів, які вернулися скупані й чисті, з чого вони виснували, що вода ще не спала; опісля було випущено й інших звірят, і коли ті прибігли геть уболочені, люди таки наважилися вилізти з криївки і залюднили наново світ, де кишіло саме гаддя. У деяких околицях люди так вірили у Страшний суд, що обурилися на гишпанців, що ті порозкидали кості, шукаючи скарбів у гробах; мовляв, порозкидуванням кісткам нелегко буде знову стулитися. Вони знали лише обмінний торг: ярмарки та базари влаштовувано, власне, з цією метою. Недоростки та виродки були за оздобу княжих столів; сокольництво процвітало відповідно до порід місцевого птаства; стягалося драконівські податки; вирощувалося найвишуканішу садовину; культивувалося танці, скоки плигунів, музичні інструменти, герби, гру в опуку, в кості та жеребкування, причому в нестямному азарті програвали самих себе та свою волю; все лікування зводилося до замовлянь; писали образками; вірили в єдиного першого чоловіка, батька всіх людей; поклонялися богам, який жив колись як людина цілковитим дівичем у пощуванні та покуті, проголошуючи закони природи та релігійні обряди, і зійшов зі світу, не вмерши природною смертю; вірили у велетів; любили цмулити п'янки трунки і не раз упивалися; релігійні ризи розмальовували гомілками та черепами; послуговувалися стихарями, свяченою водою, кропилами; жінки і слуги пхалися одне поперед одного, щоб зійти на кострище і спопеліти вкупі з померлим мужем чи паном; у них існував закон, за яким старший син успадковував усе добро, а молодшому не перепало ніч, окрім обов'язку послуху старшому; знали вони звичай, за яким новонастановлений достойник прибирав нове ім'я і занедбував власне; посипання попелом колін рожденця зі словами: «З праху постав і в прах обернешся»; мистецтво ворожби.

Наведені приклади невиразного наслідування нашої віри свідчать про її високу її вартність і божественність. Вона не тільки зуміла породити наслідування і поширитися серед поган нашої частини

світу, а й сягнула нових берегів і передалася дикунам ніби з якого надприродного надиху. Справді, там виявлено віру в чистець, хоча і в іншій подобі; те, що ми віддаємо на поталу вогню, вони виставляють на холод і уявляють собі, ніби душі очищаються від покари перебуванням на морозі. Цей приклад викликає мені в пам'яті ще й іншу вельми потішну різницю. Так, відкрито, як племена, що любили оголювати кінчик уда й обтинали подібно до магометан та юдеїв, шкурку, так і другі племена, що, навпаки, всіляко затуляли його, туго зав'язуючи шнурочками припонець, щоб туди не попадало повітря. Різницю у звичаях видно і в іншому: якщо ми шануємо королів і відзначаємо свята, вбираючись якнайчепурніше, то в деяких далеких краях підданці, щоб виказати монархові свою нижчість і покору, натомість показуються в найпідлішій одежі й, заходячи до палацу, напинають якесь дрантя на свій ошатний стрій, аби вся пишнота і оздоба лишалися йно їхньому панові. Але ходімо далі.

Якщо природа у своєму звичному поступові обмежує часовими рямцями разом з іншими речами ще й вірування, судження та думки людей; якщо вони мають свій обіг, свої пори, народини і смерть, як має їх капуста; якщо ними рухає небо і скеровує своїм шляхом, то який зверхній і непохитний авторитет можна їм приписувати? З досвіду ми бачимо, мов на долоні, як наша тілобудова залежить від атмосфери, клімату і землі, де ми народилися; і то не тільки наша cera, зріст, статура та постава, а й наші душевні прикмети; клімат надає моці не лише нашому тілові, а й духові, – зазначає Веґецій, I, 2.

Богиня, засновниця Атен, обрала для міста клімат, удатний умудрити людей (як повчали Солона єгипетські жреці). В Атенах повітря легке і свіже, ось чому атенці такі тямковиті; а в Тебах повітря важке і тебетяни грубі й сильні. Цицерон, Про долю, 4. Отож, як овочі та звірі родяться розмаїті, так само й люди родяться більш чи менш войовничі, або більш чи менш справедливі, або більш чи менш помірковані й слухняні: тут вони схильні до вина, там до крадіжок чи розпусти; в одній землі – до забобонів, ув іншій – до недовіри; в одній місцевості – до волі, в іншій – до неволі; в однім

краю вони мають хист до якогось ремесла чи мистецтва; бувають простацькі чи дотепні; слухняні чи бунтівні; добрі чи злі – залежно від краю, де вони оселені; а якщо їх переселити деінде, вони міняють свою натуру, достоту, як дерева; ось чому Кір не хотів дозволити персам покинути свій суворий гористий край і перенестися на рівнину з лагідним підсонням, кажучи, що тучні ниви розпещують людей, а родючий ґрунт робить уми яловими. Якщо ми бачимо, як під тим чи тим небесним знаком пишає то мистецтво, то віра, то щось інше; або що кожен вік появляє певних людей і схиляє їх до певних навиків; що він плодить душі людські то буйні, то ялові, ніби рілля, то в що ж тоді обертаються оті всі блискучі прерогативи, якими ми собі лестимо? Скоро розумна людина може хибити, і сто розумних людей, і цілі народи, то й натура людська, на нашу думку, хибить не раз протягом кількох віків у тому чи в іншому: яку ж тоді можна мати певність, що людина колись раптом перестане хибити і що саме в цьому сторіччі вона не хибить?

Посеред інших свідчень нашої глупоти, здається мені, не слід забувати і того, що попри все своє прагнення людина не вміє знайти, що їй треба. Навіть у своїй уяві й у своїх схотінках ми нездатні згодитись на те, чого потребуємо, аби бути вдоволеними. Даймо нашій думці цілковиту волю обрати що їй заманеться – вона й тоді не потрапить зажадати того, що їй придасться для цілковитого задоволю:

Чого боїмось ми розумно або чого саме бажаем?

Що ми задумали вдало таке, аби як збулося бажання,

Нам не доводилось вже жалкувати?

Ювенал, X, 4

Ось чому Сократ просив богів дати лише те, що вони самі вважають за спасення для нього. Молитва лакедемонян, як прилюдна, так і домашня, містила лише прохання дарувати їм усе добре і гарне, а вибір і визначення того, що є для них справді чудовим і благим, полишали самим богам:

Шлюб у потомства просимо ми, та лиш богам відомо,

Які вже діти там будуть і яка жона.

Ювенал, X, 352

І християнин теж молить Бога: хай святиться ім'я Твоє, аби не вскочити в лихо, яке, за словами поетів, спіткало царя Мідаса. Він просив у богів, щоб усе, до чого він торкнеться, змінилося в золото; жадання вислухано: вино стало золотом і хліб – золотом, і пір'я його подушки, і навіть його сорочка й одяг стали золотими. Ущасливленому нестерпним даром багатства і водночас пригніченому спевненням своєї хоті, довелося йому відпросити свою просьбу:

*Вражений лихом нечуваний цар, – і багатий, і вбогий, –
Прагне позбутись майна, про що марилося – те прокладає.*

Овідій, Метаморфози, XI, 128

Пер. Андрія Содомори

Повідаю про самого себе: замолоду ні про що я не благав так долю, як про стюжку святого Михайла, найвищу натовді й дуже рідкісну відзнаку французької шляхти. Фортуна прекумедно вволила мою волю: замість підносити і вивищувати мене до неї, вона обійшлася зі мною вельми ласкаво, знизивши вагу сього ордену, опустивши його аж по мої рамена, ба навіть нижче!

Клеобіс і Бітон, Трофоній і Агамед просили, ті у своєї богині, а ті у свого бога, гідної нагороди за їхню побожність; у дар вони дістали смерть; ось наскільки думки небожителів про те, що нам треба, різняться від наших!

Іноді послані нам від Бога достатки, почесні, життя і здоров'я заподіюють нам шкоди, бо не все те, що нам любе, тим самим спасення. Якщо замість зцілення Бог нам дарує смерть чи погіршує наші муки, різка Твоя і кий Твій втішили мене, Псалма XXII, 5, то чинить так зі своєї премудрості, яка знає куди ліпше за нас, що нам треба; а ми повинні брати це за благодію, бо вона йде з дуже мудрої і ласкавої десниці:

*От тобі моя рада, дай богам обирати,
Що подоба тобі й що тобі на пожиток:
Люди дорожчі богам, аніж самим собі.*

Ювенал, X, 845

Адже просити у богів почесей чи високих стільців – усе одно що просити кинути тебе у бій або змусити втратити ув азартну гру в

кості чи на галай-балай у яке інше починання, чиї майбутні плоди вельми сумнівні.

Філософи ні про що так палко і так затято не сперечаються, як про найвище благо людини: в чому воно? Над цим билосся (як підрахував Варрон) двісті вісімдесят вісім шкіл. Хто загадується над питанням про найвище благо, той муситиме перебрати всі філософські вчення, Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, V, 5.

Троє гостей моїх, бачу я, тут же в смаках розійшлися.

Різні-бо в них піднебіння, усяк чогось іншого прагне.

Як їм догодиш усім? Ти відкинув, тому – заблаглося;

Те, чим захоплений ти, – перекривлює губи двом іншим.

Горацій, Послання, II, 2, 61

Пер. Андрія Содомори

Ось що має відповісти природа на їхні свари та диспути.

Одні кажуть, що наше найвище благо в цноті, інші – в розкошах, ще інші – у згоді з природою; хто знаходить його в науці, хто в нечутливості до болю, хто в тім, щоб не купитися на ману. В цій останній думці ніби чути голос Пітагорів:

Щоб не лишень осягти, а й утримати щастя – є спосіб,

Мабуть, єдиний, Нуміцію: не дивуватись нічому, –

Горацій, Послання, I, 6, 1

Пер. Андрія Содомори

що є метою школи пірроністів. Аристотель вважає ознакою великодушності здатність нічому не дивуватися. За Аркесилаєм, стійкість і незворушність – добро, а поступливість і податливість – зло і вада. Правда, твердячи це надто рішуче, він надуживав пірронізмом. Пірроністи, заявляючи, що найвище благо – атараксія, себто незворушність духу, не трактують цього як аксіому – просто самий душевний поштовх, який змушує їх уникати проваль і берегтися вечірньої прохолоди, накидає їм такий погляд і змушує зрікатися інших.

Як би я хотів, аби за мого життя хоч хто-небудь, коли не сам Юст Ліпсій, найученіший муж, який у нас іще є, перший наш розум, справжній близнюк мого Тюрнеба мав і волю, і здоров'я, і досить

свободи зібрати до одного реєстру перелік поглядів усіх стародавніх філософів стосовно нашого побуту і звичаїв, поділивши авторів по школах і напрямках, до яких вони належали; описав би нам їхні суперечки, популярність цих шкіл і долю кожної з них; нарешті показав би, як їхні фундатори та прибічники застосовували свої приписи в житті, спираючись у всьому на найславніші й найпам'ятніші приклади! Яка б то була гарна і корисна книжка!

Зрештою, оскільки ми самі собі диктуємо як поводитися в житті, ми приречені на страшний розгاردіаш. Наш розум радить кожному з нас, як річ найбільше схожу на правду, підкорятися законам свого краю. Так навчає Сократ, натхнений, за його словами, божеською радою. Але що це означає, як не вимогу пильнувати випадкових правил? Істина має всюди виглядати однаково. Якби людина знала сутність праведності і справедливості, вона не пов'язувала б їх зі звичаями тієї чи іншої околиці; чеснота не залежала б від того, як розуміють її перси чи індуси.

Ніщо так не зазнає постійних поправок, як закони. На своєму віку я бачив, як англійці, наші сусіди, змінювали їх три-чотири рази; не тільки в начебто найнесталішій політичній сфері, а й у найважливішій – релігії. Мене це сповнює більшим соромом і гнівом, що з народом англійським мої країни колись посвоячилились, і в моєму домі ще й досі зберігаються сліди нашого давнього покровенства. Та й тут, у нас, я був свідком того, як деякі переступи, що їх давніше каралося горлом, згодом набули цілковитої законності; а нам самим, хто вважає за правоможні не ті, що слід, речі, загрожує через зрадливість воєнного щастя, одного дня бути звинуваченими в уразі людської та божеської величі, бо наша справедливість обернеться несправедливістю, а невдовзі доля нового стану речей знову може легко одмінитися.

Чи міг старожитній бог ясніше закинути людям незнання істоти божої і відкрити їм, що релігія – то тільки знаряддя, яке вони самі вигадали, щоб зміцнити свою спільноту, ніж у своїй заяві тим, хто шукав напучення біля його триніжка, що правдивий обряд для кожного є той, який приписує звичай того місця, де він народився?

О Боже! Як ми повинні дякувати милостивому нашому Творцеві за те, що він очистив нашу віру від того звироднілого і самовільного святобозтва і пустомолотства та укріпив її на одвічному підмурку свого святого слова!

А що ж нам скаже з цього приводу філософія? Пильнувати законів свого краю, тобто здатися на бурхливе море поглядів люду або князя, які намалюють мені справедливність багатобарвною і багатоликою – відповідно до змін своїх пристрастей? Така хисткість мені не до шмиги. Що то за зацність, яку вчора я бачив у шані, а завтра вже ні; або в силу якої, коли ти перебрів якусь річечку, то це вже злочин? Що ж то за істина, коли її обмежує пасмо гір, а поза горами вона стає вже брехнею?

Але кумедно, коли хочуть надати законам якоїсь непохитності і називають певні сталі, справічні й незмінні закони, йменуючи природними, закладеними в родові людському в силу своєї власної суті. І нараховують їх одні три, інші чотири; той більше, той менше: довід, що особливість ця сумнівна, як і решта. Ці вбогі закони (бо ж як їх назвати інакше, якщо з безлічі законів не знайдеться жодного, якому фортуна чи примха долі забезпечила б повсюдне визнання і прихилля всіх народів?), такі, кажу ще раз, убогі, що з тих трьох чи чотирьох дібраних законів нема жодного, якого не відкинув би навіть не один народ, а більшість. Єдиний вірогідний критерій декотрих природних законів – загальне визнання. Якби природа нам справді щось звеліла, ми безоглядно йшли б за її велінням. І не тільки цілий народ, а й кожна окрема людина відчула б гвалт і примус, якби хтось захотів штовхнути її навсупір цьому законові. Хай же мені покажуть, для цікавості, якийсь закон такого штибу!

Протагор і Аристон вважали, що справедливність законів тримається лише на авторитеті та думці праводавця; і якщо ми відкинемо це набік, чеснота і поштивість утрачають свої прикмети і стають порожніми назвами байдужих речей. Трасимах у Платона гадає, ніби немає іншого права, окрім інтересу сильного світу цього. Нема явища, де світ виступав би таким розмаїтим, як у звичаях та законах! Те, що викликає в нас огиду, деінде схвалюється, скажімо,

вміння красти в Лакедемоні. Шлюб між близькими кривними у нас заборонені під карою горлом, а деінде тішаються пошаною:

Але, кажуть, такі є племена,

Де собі вільно єднаються батько з дочкою, а мати –

З сином – немовби подвоюють шану й любов обопільну.

Овідій, Метаморфози, X, 331

Пер. Андрія Содомори

Дітогубство, батьковбивство, спільність жінок, торгівля краденим, усіляка розпуста, словом, нема такого несвітського звичаю, що не був би освячений у того чи іншого народу.

Цілком імовірно, що природні закони існують, як ми їх бачимо в решти створінь; але у нас вони згинули, оскільки преславний людський розум почав скрізь бавитись у пана і владаря, у все лізучи й у все втручаючись, але через нашу марноту і хиткість лише затьмарював подобу кожної речі: Тож більше нічого нема нашого; а те, що я називаю нашим, то все витребеньки. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, V, 21.

Предмети мають різні лики і перспективи; звідси переважно впливає і розмаїтість думок. Один народ озирає предмет з одного погляду і складає про нього якусь думку, інший дивиться на нього іншими очима.

Годі собі уявити щось жакливіше, ніж поїдання власного батька; а проте люди, які мали колись цей звичай, вбачали в ньому свідчення побожності і синівської любови, бо гадали, ніби так вони справляють своїм батькам найгідніший і найпочесніший погреб. Адже, поїдаючи своїх родичів, вони ніби ховали їх у найпотаємніших надрах свого тіла і почасті оживляли і воскрешали своїх батьків, травлячи і всотуючи їх у свою живу плоть. Легко уявити, якими жорстоким та огидним здався б людям, пройнятим цим забобоном, звичай ховати своїх отця-неньку в сиру землю, рокуючи їх на гниття, віддаючи на поталу звірам та робакам.

Лікурґ визнавав, що для крадіжки у свого сусіди треба виказати тямущість, бути ручим, сміливим і спритним; з другого боку, він вважав, що для спільноти буде корисно, якщо кожен добре пильну-

ватиме свого добра; він не мав сумніву, що така двостороння вправа принесе багаті плоди для ратного ремесла (головної науки і чесноти, яку він прагнув прищепити своєму народові) і що це відшкодує з горою збиток і кривду, невід'ємні від привласнення чужого майна.

Тиран Діонісій дарував Платонові одіння, пошите за перською модою, довге, шовковисте і пропахнене парфумами; Платон відмовився взяти його, кажучи, що вродився чоловіком і не хоче вбиратися в жіночий стрій. Зате Аристип прийняв цей дар зі словами, що жодний убір не осоромить чистого серця. Приятелі назвали його страхополохом: мовляв, тільки втерся, коли Діонісій плюнув йому в лице. «Рибалки, – відповів він їм, – зносять спокійно, як їх оббризкує морська хвиля, і то з ніг до голови, аби лиш упіймати пічкура». Якось, маючи собі на снідання капусту, Діоген побачив Аристипа, що йшов мимо, і сказав йому: «Якби ти згодився жити на капусті, ти б не кланявся тиранові». На що Аристип відповів: «А якби ти вмів жити з людьми, тобі не довелося б мити для себе капусту». Ось як розум виправдує все, хоч би що ти робив! Це горнець із двома вушками, його можна вхопити з лівого і правого боку:

*О земле гостинна,
Заповідаєш нам війни, тож коней для бою плекають,
Це ж бо війною грозить. Та коней колись ми привчили
Воза тягти і, впряжені в ярма, вже слухають візжок,
Отже, й надію на мир нам ворожать.*

Вергілій, Енеїда, III, 539

Пер. Михайла Білика

Солона умовляли не лити безсилих і марних сліз на похороні свого сина. «Саме тому я їх і ллю, – відказав він, – що вони безсилі й марні». Сократова малжонка роз'ятрювала свої болючі таким міркуванням: «Ох, як несправедливо засудили тебе на смерть ці лихі судді!» – «А ти воліла б, щоб вони засудили мене по заслугі?» – почула вона у відповідь. Ми продірявлюємо собі вуха; а для греків то була ознака рабства. Ми криємося, жируючи з жінками; індіанці роблять це прилюдно. Скити забивали чужинців на офіру у святинях; деінде святині служили за місце притулку:

*Звідси ненависть тлуму, бо ненавидять сусідніх богів
І вважають за істинну віру лиш у своїх богів.*

Ювенал, XV, 36

Ось що розповідали мені про одного суддю. Коли при ньому спалахувала гостра словесна сутичка, суперечка між Бартоло і Бальдом або коли предмет крив у собі чимало суперечностей, він писав на берегах своєї книги: полюбовно. Це означало: правда така заплутана і суперечлива, що її можна гнути куди хоч. Суддя гадав, ніби тільки за браком тямковитості й ученості він не міг на кожну справу накласти резолюцію: полюбовно. Адже нинішні адвокати й судді у кожній справі знаходять досить зачіпок, аби її розсудити як їм заманеться. У такій темній науці, як право, де зударяється стільки авторитетів і думок і де сама матерія така закрутиста, годі уникнути різноголосиці. Отож нема такого ясного випадку, що не викликав би незгоди. Що на одному процесі закінчується осудом, те на іншому приводить до виправдання, а буває й так, що один і той самий суд за другим разом ухвалює протилежний вирок. Звідси щоденні приклади сваволі (на шкоду авторитету й блисків нашого правосуддя), коли, не вдовольнившись одним присудом, процесуються по різних судах з однією й тією самою справою.

Щодо своєумства філософських поглядів на цноту і переступ, тут нема потреби розводитися: знайдеться чимало думок на цю тему, які безпечніше було б замовчати, ніж оголошувати простакам. Аркесилай заявляє, що в любощах не має особливого значення, що саме і як чиниться: Епікур гадає, що у шпетних розкошах, коли природа їх домагається, не треба їх міряти згідно з місцем, статтю і способом, а згідно з красою, віком і принатуреністю. Цицерон, Тускуланські розмови, V, 33. Навіть чисте кохання не чуже мудрецеві. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, III, 20.

Запитаймо себе, до якого віку молодиків можна їх кохати. Сенека, Листи, 123. Ці дві останні фрази стоїків і докір, який зробив Дікеарх самому Платонові, показують, скільки солоного і скоромного проти посполитого звичаю допускає найздоровша філософія.

Що закони давніші й довше застосовуються, то більшої набирають чинності. Обмежувати їх небезпечно. Вони міцніють і вшляхетнюються в русі вперед, наче ріки; якщо йти проти води до джерела, то побачиш тільки ледь помітний струмочок, який у міру зростання набирає сили та краси. Пригляньтесь до первісних поглядів, що дали початок цьому потужному плинові думок, сповненому гідності, честі й хвали, – які вони не раз блаженські й непоказні! Не дивина, що люди, які все зважують і поцінують, нічого не беручи на віру і не здаючись на авторитет, дотримуються суджень, вельми далеких від загальних. Не дивина, що люди, які беруть за взірць первісний образ природи, в поглядах своїх найчастіше збиваються на манівці. Так, наприклад, мало хто з них схвалив би невольничі правила нашого шлюбу – більшість згодилися б на спільних жінок без будь-яких зобов'язань зі свого боку. Відкидали вони і нашу звичайність: Хрисип запевняв, що ширий філософ ладен десять разів кумеля дати привселюдно, ба навіть без портків, за десяток оливок. Він навряд чи порадив би Клістеневі відмовити в руці своєї доньки, гожої Агаристи Гіпоклідові, побачивши, як той стояв біля столу на руках і чеберяв догори ногами.

Метрокл якось трошки загучно перднув під час диспуту при учнях, після чого замкнувся вдома, не потикаючи звідти носа з сорому. Тільки як його навідав Кратет і, підпираючи свої втішання та доводи прикладом власної невимушеності, зачав пердіти раз за разом з високим підскоком, йому вдалося приспати муки совісті доброхотного пустельника, ба більше, залучити його до своєї школи стоїків, більших простаків, ніж церемонні перипатетики, до яких Метрокл раніше признавався.

Те, що ми називаємо призвоїтістю, себто ляком відкрито робити те, що годиться робити нишком, вони називали глупством. Отож тримати і запирати в собі те, чого природа, звичай і потреба голосно од нас домагаються, вони називали переступом. Водночас їм видавалося, ніби добувати тайнства Венерині зі святого затишку її святині і виставляти їх на очі людям, є образою згаданих сакраментів; і що демонструвати її грища без запони і портьєри означало б паплюжити

їх. Сором'язливість, на їхню думку, дуже важлива річ; приховування, утаювання та стрим робить вартнішим сам чин. За переконливий доказ цього можуть правити розкоші під личиною цноти, яким сподобніше не виставлятися напоказ юрбі на вулицях та площах, наражаючись на прилюдну ганебу, а знаходити собі притулок у потаємних ванькирчиках. Ось чому дехто вважає, що знести лупанари означає не тільки підсобляти розповзанню розпусти, досі замкненої у тих місцях, а й спонукати людей до такого гріха через труднощі його заспокоєння:

*Давній Афідії муж, Сцевін, любовником став ти,
Твій же суперник тепер мужем зробився її.
Чим же малжонка чужа краща за власну для тебе?
Чи ти не можеш кохати, як небезпеки нема?*

Марціал, III, 70

Цей досвід підтверджується в тисячних прикладах:

*Хоч би знайшовся у місті один, хто хотів би задарма,
Цециліан, до твоєї поженитись жони,
Вільний був вхід. Так ти сторожу поставив, і юрми
Лізуть коханців до неї. Бачу я, ти не дурний!*

Марціал, I, 74

Одного філософа, якого спіймано на гарячій роботі, спитали, що він чинить. «Саджаю людину», – відповів він щонайспокійнішим тоном, зашарівшись не більше, ніж коли б його застали за садінням часнику.

Я гадаю, що великий побожний автор натхненний був вельми зворушливими і поштивими почуттями, вважаючи, що це діяння неодмінно має доконуватися сором'язливо й потаємно і що брутальними обіймами циніків не вгонобити цієї потреби до шниру. На його думку, циніки виставляли напоказ свої любовні порухи лиш на те, щоб засвідчити, що їхня школа не визнає сорому, а по-справжньому вдовольняли свою потребу в застумі.

Проте він, мабуть, так гаразд і не розледів, які вони паплюги. Адже Діоген, прилюдно забавляючись самогвалтом, висловлював перед глядачами бажання, що був би радий, якби міг так само

наситити, потираючи його, своє черево. Коли його запитували, невже він не може знайти кращого місця для їди, ніж вулиця, він відповідав: «Бо і їсти хочеться мені на вулиці». Жінки філософи, що признавалися до циніків, жирували з філософами де завгодно, без усякого сорому. Гіппархію прийнято до гурту Кратета лише під умовою, що вона у всьому виконуватиме його правила. Ці панове філософи високо підносили цноту і відкидали всі інші вудила, окрім моралі. Отож у всіх своїх учинках керувалися не законом, а єдино схваленням свого магістра. Вони не ставили любашності жодних інших меж, окрім здержливості і пильнування свободи іншого.

З того, що вино видається гірким хворому і смаковитим здоровому, що весло видається кривим у воді й рівним, коли його звідтам вийняти, та з інших позірних суперечностей такого штибу Геракліт і Протагор висновували, що всі предмети містять у собі причини схожих оман; мовляв, у вині є якась гіркота, яка передається смакові хворого, у веслі – якась кривизна, що об'являється тому, хто бачить його у воді тощо. А це означає, що все є у всьому, а отже, ніщо є ні в чому; бо нема ніщоти там, де є все.

Ця думка підводить мене до того, в чому ми завжди переконуємося на власному досвіді: нема такого сенсу і позірності чи то рівного, чи то гіркого, чи то солодкого, чи то кривого – яких би наш розум не відкрив у книжках, заглиблюючись у них. Скільки брехні та фальшу приховано в найточнішому, найяснішому і найдосконалішому слові! Яка тільки схизма не знаходила в ньому досить ґрунту і підстав для своєї з'яви та панування! Ось чому творці таких помилок не хочуть жодним світом зректися корисності отих своїх аргументацій тверджень. Недавно один достойник, що з головою поринув у пошуки філософського каменя, виправдовував своє захоплення тим, що навів мені кілька місць із Біблії, на які він, мовляв, із самого початку спирався, щоб мати чисте око (бо він духовного стану). І справді, то не була якась вигадка: наведені ним місця якнайкраще підходили для оборони згаданої преславної науки.

Завдяки тому всьому утверджується людська віра у віщування. Нема віщуна (якщо він такий шанований, що до нього часто вдаються

і пильно тлумачать усі відтінки його туманних слів), з якого не можна видобути що заманеться, достоту, як із голосу сивіли. Адже є стільки способів тлумачення, що вигадливий розум так чи інак, а знайде в кожному виразі той сенс, що йому на руку ковінька.

Ось чому здавна набула такого повсюдного вжитку розпливчата і двозначна манера висловлюватися. Якщо автор потрапить привернути до себе і зацікавити потомство (що залежить не лише від його дару, а й часто, ба навіть найчастіше, від диковинності самого предмета), то хай він навіть через простацтво своє чи лукавство висловлюється дещо темно і розпливчато – дарма! Знайдеться чимало витолковників, які, перелицьовуючи й переінакшуючи його слова, припишуть йому силу поглядів, або супутніх, або схожих, або й зовсім протилежних, на ще більшу славу його. Він збагатиться коштом своїх учнів, як ректор колегіуму гостинцями.

Отак, власне, зросло в ціні багато марничок, набули авторитатності деякі писання і збагатилися найрозмаїтішим змістом – якого хто запрогне: одна-бо й та сама річ може охоплювати і сто, і тисячу, і скільки хоч різних образів і значень.

Чи може таке бути, щоб Гомер хотів сказати все, що йому приписують, щоб він сповідував усі ті суперечливі погляди, які знаходять у нього теологи, праводавці, отамани, філософи, усяк, хто працює в царині наук чи ремесел? Кожен з них спирається і покликається на нього! Він митець на всі штуки, натхненник усіх творців, радця у всіх заходах: кожен, хто потребує провість і пророкувань, знайде в нього, що йому треба. Один учений муж із числа моїх приятелів вишперав у Гомера силу дивовижних місць і чудових уривків на користь нашої релігії. Нелегко відмовити його від думки, що Гомер не мав такого заміру, і, що цей автор йому такий близький, як ніхто з сучасників. Одна недогода: те, що, на думку мого приятеля, промовляло на користь нашої релігії, багато його попередників обстоювали як свідчення на користь своїх вірувань.

А погляньте, як крутять і вертять Платоном! Кожний пишається, як перетягне його на свій бік і тлумачить його як йому заманеться. Платонові приписують, притягуючи їх за вуха, всі нові погляди, які

тільки є на світі, а в разі потреби його повертають проти самого себе. Змушують його ганити звичаї, заведені за його часів, якщо вони не підходять нам за наших. І те все викладається тим переконливіше і жвавіше, чим вигадливіший і гостріший розум у викладача.

На тих самих підставах, на яких Геракліт твердив, що всяка річ має в собі всі властивості, які у них хтось добачить, Демокріт висновував протилежне: предмети не мають у собі нічого з того, що ми в них добачаємо; а спираючись на те, що мед солодкий для одного і гіркий для іншого, він доводив, що мед і не солодкий і не гіркий. Пірроністи заявили б, що вони не знають, солодкий мед чи гіркий, або – що він ні те ні се, або – що він і те і се; бо вони завше видираються на найвищий шпиль сумніву.

Киренаїки правили, що не можна нічого пізнати зокола і що ми можемо пізнати лишень те, до чого доходимо внутрішнім чуттям, як-от болючі чи розкоші. Тож-бо вони не пізнавали ані голосу, ані кольору, а лише певні свої враження від них; і гадали, що, власне ті враження правлять за єдину підставу для наших суджень. Протагор уважав, що для кожного істинне те, що йому видається. Епікурейці гадали, ніби всяка думка ґрунтується на змислах, на пізнанні речі та насолоді. Платон думав, що суд про істину і сама істина перебувають поза враженнями та змислами і належать тільки духові і та розумовим здібностям.

Цей предмет допровадив мене до розважань про роль змислів, у яких криються найвагомніше обґрунтування та доказ нашого невідання. Усе, що пізнається, пізнається, безперечно, спромогою того, хто пізнає; але оскільки думка є вислідом чину того, хто думає, то природно, що він dokonує цього чину власними засобами і волею, а не з чийогось примусу, що мало б місце, коли б ми пізнавали речі в силу їхньої суті і згідно з їхніми властивостями. Отож усяке пізнання доходить до нас через змисли; вони наші пани:

...гідна довір'я найбільшого стежка,

Що навпростець до грудей – до умістища духу провадить.

Лукрецій, Про природу речей, V/ 103

Пер. Андрія Содомори

Знання починаються з них і ними закінчуються. Зрештою про світ ми знали б не більше, ніж камінь, якби не підозрювали, що є звук, запах, світло, смак, міра, вага, м'якість, твердість, шкарубкість, барва, гладкість, ширина і висота. Такі підстави та засади всієї будови нашої науки. І на думку декого, знання не що інше, як враження. Той, хто здатний довести мене до противленства змислам, ніби тримає мене за горло; не уявляю, що могло б мене більше відкинути назад. Змисли є починком і кінцем людського пізнання:

Висновку дійдеш: таки відчуття нам побачити правду

Першими змогу дають; заперечити їх – неможливо...

Та чи могли б ми, окрім відчуттів, довірять комусь більше?

Лукрецій, При природу речей, IV, 478, 482

Пер. Андрія Содомори

Хоч би яку скромну роль хтось відводив змислам, слід визнати, що все наше навчання відбувається через них і з допомогою їх. Цицерон зазначає, що Хрисип, намагаючись применшити силу чуттів та їхню вагу, напоровся у власній науці на такі нищівні противоди, що мусив перед ними капітулювати. Карнеад, який дотримувався супротивного погляду, хвалився тим, що має змогу побивати Хрисипа його ж таки зброєю і спростовувати його власними його словами, гукаючи йому в очі: «О, небораче, твоя ж власна сила і занапастила тебе!» Нема, на мою думку, більшого безглуздя, ніж доводити, що вогонь не пече, світло не світить, залізо не має ні ваги, ні міцності: то все відчуття, що їх дають нам наші змисли, і ніякі людські знання чи уявлення не зрівняються своєю певністю з таким аксіомами.

Перша моя увага щодо змислів та, що я сумніваюся, щоб людина була обдарована всіма, які тільки є, природними чуттями. Я бачу, що різні звірі живуть повним і досконалим життям, одні без зору, а інші без слуху: хто знає, чи й нам не бракує ще одного, двох, трьох чи навіть багатьох змислів? Певності тут бути не може, бо якщо нам котрогось таки бракує, наш розум нездатен усвідомити його брак. Змисли мають той привілей, що це останній крес нашої тям, поза ними нема нічого, що могло нам прислужитися для

їхнього виявлення. Так само жоден зі змислів не годен виявити іншого::

*Вуха ж не може спростувати зору, так само, як вуха –
Дотик; до нього втручатися смак, безумовно, не буде;
Чи, може, нюх тут вирішує все? Може, верх беруть очі?*

Лукрецій, Про природу речей, IV, 486

Пер. Андрія Содомори

Усі разом вони окреслюють останні межі наших уявлень:

Владу свою має кожне чуття, свою силу...

Лукрецій, Про природу речей, IV, 489

Годі дати відчутти сліпонародженому, що він не бачить; годі збудити в ньому бажання мати зір чи жаль з приводу його браку. Ось чому те, що наша душа рада і вдоволена змислами, які ми маємо, нічого не доводить: їй нічим відчутти свою хворість і неповноту, якщо вони є. Годі виразити тому сліпому якимсь міркуванням, доводом чи порівнянням щось таке, що викресало б у його свідомості якесь уявлення про світло, барви чи зір. Узагалі нема нічого, що могло б дати відчуття якогось змислу. Якщо сліпонароджений висловлює бажання бачити, то не тим, що він справді розуміє, чого хоче; він тільки чув од нас, що йому чогось бракує і що мав би прагнути чогось такого, що маємо ми, такого, що за його дією і за його наслідками люди називають благом, але що це таке, він, одначе, не знає, ба навіть приблизно собі не уявляє.

Я знав одного шляхтича з доброго дому, сліпонародженого чи принаймні сліпого з такого віку, коли він ще не знав, що таке зір. Він так мало відчував те, чого йому бракувало, що вживав, як ми, слів, пов'язаних із зором, але тільки в особливому, знанному лише йому самому сенсі. Якось до нього підвели хлопця, його хрещеника; обійнявши дитятко, він промовив: «Падку мій, який ловкенький хлопчина! Приємно на нього дивитись! Яке в нього гарне личко!» Як кожний із нас, він сказав би: «Ця зала гарно виглядає», «День ясний», «Сонячно». Ба більше, почувши про наші забави, такі, як полювання, гра в опуку, стрільба в ціль, він дуже зацікавився ними і вважав, що бере в них таку саму участь, як і ми; він пишався цим,

знаходив у цьому втіху, хоча про всі ігри знав тільки з чуток. Йому кричали, виїхавши в чисте поле, де він міг підострожити коня, про зайця, а через якийсь час казали, що зайця злапали, і тоді він так само пишався своєю здобиччю, як пишаться, – він знав те з розповідей, – усі мисливці. Так само він брав лівицею опуку і бив по ній ракеткою; стріляв наосліп із мушкета і радів, коли челядь сповіщала його, що він узяв занадто вгору чи вбік.

Хто знає, чи не коїть рід людський такої самої дурниці? Може, за браком якихось змислів більша частина сутності речей лишається утаєна від нас? Хто знає, чи не звідси походять і ті труднощі, на які ми наражаємося, досліджуючи творіння природи? Чи розмаїті явища серед тварин, що перевищують наші можливості, не пояснюються гостротою якогось змислу, що його нам брак? І чи декотрі з них не живуть, завдяки своєму обдаруванню, повнішим і досконалішим життям, ніж ми? Ми пізнаємо яблуко всіма нашими органами чуттів: помічаємо в ньому червоність, гладкість, запах і солодкість, але яблуко, поза тим, може мати ще й інші властивості, скажімо, здатність сохнути чи морхнути, для сприйняття яких ми не маємо відповідних змислів. У багатьох речах криються властивості, так би мовити, потаємні, як-от хист притягати залізо у магніту, то тому чом би не допустити, що жива природа теж здатна помічати і сприймати їх якимись змислами, і що за браком цих здібностей у нас нам залишається невідомою справжня сутність таких явищ? Якесь особливе чуття підказує півням, що настав ранок чи північ, і змушує їх кукурікати: якесь чуття навчає курей, ще геть-то недовсвідчених, боятися шуліки; якесь особливе чуття остерігає курчат про ворожість до них котів, а не собак, і змушує їх хоронитися перед підлазистими звуками нявкоту, але не лякатися гучного й лютого собачого валування; воно навчає ос, мурашок та шурів вибирати завше найліпший сир і найліпшу грушку, ще не торкнувшись їх; навчає оленя, слона та гада знаходити зело, здатне їх зцілити. Кожен орган чуття має свій великий засяг влади і приносить із собою силу-силенну відомостей. Якби ми не сприймали звуків, гармонії, голосів, це спровокувало б неймовірний нелад у решті наших знань. Адже,

окрім того, що пов'язане з безпосередніми свідощтвами кожного змислу, ми здобуваємо чимало аргументів, думок та висновків про інші речі через порівняння показів одного чуття з показами інших. Хай розумний чоловік уявить собі натуру людську, створену спершу без зору, і застановиться, скільки невідання та замішання викликав би в неї такий брак, скільки темноти і засліплення в нашій душі! Звідси можна вивести, яку велику вагу має для нас, якщо ходять про пізнання істини, брак якогось одного, двох чи трьох чуттів. Ми з'ясували б правду, розбираючись і радячися з нашими п'ятьма змислами, але, може, треба було б домогтися залучення і підсобки не п'яти, а восьми чи десяти змислів, аби пізнати її достотно і посутньо?

Філософські школи, ті, які заперечують людські знання, посиляються переважно на недостеменність і немічність наших чуттів. Бо оскільки наші знання приходять до нас за їхнім посередництвом і через них, то якщо їхні свідчення помилкові, якщо вони змінюють або викривлюють те, що приносять нам зокола, якщо світло, влите ними в нашу душу, тьмариться в дорозі, тоді нам ні на що спертися.

З тих труднощів зродилися всі наші вимисли: нібито кожен предмет має в собі все, що ми в ньому знаходимо; чи знов нібито в ньому нема нічого з того, що ми начебто в ньому знаходимо; а також відомий вибрик епікурейців, буцімто сонце не більше, ніж видається нашим очам:

*Так чи інакше – пливе диск у небі нітрохи не більший,
Ніж видається він нам відсіля і сприймається зором.*

Лукрецій, Про природу речей, V, 577

Пер. Андрія Содомори

Отож, згідно з ними, враження, які являють якесь тіло більшим, коли воно близько від нас, і меншим, коли воно далеко, обидва ті враження правдиві:

*Все це вже розуму нашого справа, безсилі тут очі...
Тож не вини їх тоді, коли розум спіткнувся на чомусь.*

Лукрецій, Про природу речей, IV, 380, 387

Пер. Андрія Содомори

Звідси вони висновують, що нема жодного ошуканства у свідченнях змислів, що треба покластися на їхню ласку і шукати деінде причин невідповідностей та суперечностей, що їх ми в них сподібуємо; ба, радше вигадати будь-яку брехню чи казочку (так далеко вони заходять!), ніж звинувачувати чуття! Тімагор присягався, що хоч би як він мружив і прискалював око, зроду не помічав подвійного світла свічки, тож бо ця ця облуда походить від нашого кривого розуміння, а не від нашого кривого інструменту. На суд епікурейців, нема більшого безглуздя, ніж заперечувати силу та дію змислів:

*Те, що сприймають вони в ту чи іншу хвилину, – правдиве.
Тож, коли розумом важко збагнути, чому, припустімо,
Те, що квадратним є зблизка, на віддалі нам видається
Круглим, то краще, оскільки того ще не вирішив розум,
Хибні пояснення дати одній, як і другій, фігурі,
Ніж упускаючи з рук очевидність, себе позбавляти
Найдостовірніших даних, ніж ті підривати основи,
Що обіперті на них і життя наше, й наш порятунок.
Не довіряючи власним чуттям, ти не тільки свій розум
Занапастиш, а й життя: не захочеш обходити прірву
І взагалі оминати все те, чого людям звичайно
Слід уникати.*

Лукрецій, Про природу речей, IV, 499

Пер. Андрія Содомори

Ця розпачлива і не вельми філософська порада доводить лише одне: людські знання не можуть триматися на чомусь іншому, крім нерозумних, несвітських і безглузвих пояснень; проте людині краще послуговуватися ними або якимсь іншим найфантастичнішим лікарством, ніж визнати свою неминучу глупоту: правда надзвичайно дітклива! Людина не може уявити, щоб змисли не були всевладними панамі її пізнання; але вони такі непевні і їхні свідчення можуть за абияких обставин бути хибними. Тож тут треба змагатися не на життя, а на смерть, і якщо сили нас зраджують, як воно, власне, й буває, треба рятуватися впертістю, легковажністю і безсоромністю.

Якщо слухні запевнення епікурейців, що коли враження змислів фальшиві, то це означає кінець усяким нашим знанням; або думка стоїків, що враження змислів вкрай фальшиві не годні дати жодних знань, то звідси випливає, за приписами цих двох великих філософських шкіл, що знань нема узагалі.

Щодо оманливості й непевності змислів, то це таке звичне явище, що кожен може уявити собі скільки завгодно прикладів помилок та омани, які вони нам підсовують. Коли ми, перебуваючи в долині, чуємо відбитий суремний сигнал, нам видається, ніби він лунає не попереду, а позад нас:

*З моря не раз висуваються скелі такі, що між ними
Вільно могли б кораблі пропливти; віддалік же поглянеш –
Бачиш там острів суцільний, а не стрімчаки поодинчі...
Мов до корми поступово тікають горби та рівнини,
Що побіч них ми судно женемо під напнутим вітрилом...
Врешті, коли зноровиться твій кінь, наче вкопаний ставши
На бистрині, й коли глянеш на хвилі стрімливої річки,
Буде здаватись, що сила страшна проти течії рвучко
Тягне, штовхає коня твого, хоч і незрушно стоїть він.*

Лукрецій, Про природу речей, IV, 398, 390, 421

Пер. Андрія Содомори

Якщо на мушкетну кулю накласти другого пальця, а поверх ще й середнього, то нам доведеться зробити зусилля, аби визнати, що є тільки одна куля, – настільки нам видаватиметься, що це не одна, а дві кулі. Отже, змисли не раз панують над розумом, накидаючи нам враження, про які він знає і розуміє, що вони фальшиві, і це ми бачимо шокроку. Я не кажу вже про чуття дотику, чиї функції важливіші для нас: завдаючи болю нашому тілові, вони зводять нанівець премудрі повчання стоїків і змушують репетувати як на пуп того, хто вбив собі в тямку догму, ніби кольки, як і всяка інша недуга чи мука, для мудреця ніц не варта і не перебаранчає йому того найвищого раювання, в якому він перебуває завдяки своїй чесноті. Нема такої байдужої душі, яка б не стрепенулася на звуки наших барабанів та сурм, а заодно і такої відпорної, яку б не

зворушили ніжні звуки музики. Немає такої черстої душі, яка б не пройнялася якоюсь побожністю, уздрівши наші величезні й похмурі собори, на яку б не вплинули пишні церковні оздобы та обряди, благочестивий звук органу, статечна і струнка гармонія мирянських співів. Навіть ті, хто вступає у церкву з певною погордою, відчувають у серці трепет і якийсь жах: а що як правда не на їхньому боці.

Щодо мене, то я не з-так сильний, щоб спокійно слухати вірші Горация чи Катулла, коли їх уміло виспівують гожі юні уста.

Зенон мав рацію, коли говорив, що голос – то виквіт краси. Мені пояснювали, що один чоловік, добре відомий у Франції, пошив мене в дурні, рецитуючи мені свої вірші, що на папері вони не такі гарні, як при декламації, і що очі мої видали б судження зовсім інакше, ніж вуха: отак вимова надає чару речам, які бере під свої крила! Недарма Філоксен, почувши, як хтось зле читає його твір, почав топтати ногами і крушити долівку в його домі, приказуючи: «Оце нищу твоє, як ти нищиш моє».

А чому навіть ті, хто рішуче постановив учинити самогубство, відвертали голову, аби не бачити смертельного удару, що вони завдавали собі? Або чому ті, хто заради здоров'я доброхить дає себе різати чи припікати рану, не хочуть бачити приготувань, інструментів та порання хірурга, хоча їхній зір не має жодного стосунку до болю? Хіба ці всі приклади не доводять, яку владу мають змисли над розумом? Ми можемо добре знати, що ці кучері позичено у пажа чи льокая, ці рум'яна походять з Гишпанії, а ці білила та масті заокеанські, але очам нашим сам предмет видається любішим і приємнішим, наперекір усьому розумові: бо це поза його владою.

Манить оздоба нас, в золоті й клейнодах тонуть пороки.

Те, що нам любе в дівчаті, не зовсім належить їй.

Як тут знайти серед всіх цих прикрас, що гідне любові.

Сліпить егідою очі твої тишно вбрана любов.

Овідій, Лік на кохання, 343

Скільки моці приписують змислам поети, зображуючи нам Нарциса, шалено закоханого у власну тінь.

Все це дивує його, бо й справді він подиву гідний.

*Прагне, безтямний себе; він і хвалить і хвалений – він же,
Рветься до себе ж таки: сам запалює, сам же – палає.*

Овідій, Метаморфози, III, 424

Пер. Андрія Содомори

А в Пігмаліона перед подобою простої статуї зі слонівки так потьмарився розум, аж він почав милувати її і пестити як живу!

*Часто, цілуючи, й сам мовби чує її поцілунки,
Шепче їй щось, обнімає; здається йому, що під пальцем –
Тіло пружне, тож боїться на ньому синець залишити.*

Овідій, Метаморфози, X, 256

Пер. Андрія Содомори

Хай посадять філософа у клітку з рідким дротяним пруттям і почеплять її на шпилі вежі Нотр-Дам! Хоча він добре бачитиме, що нічого йому не загрожує, його лякатиме така запаморочлива височінь (якщо він тільки не дахар). Нам нелегко певно ступати по прозорчастих кружганках наших дзвіниць, хоча під ногами в нас камінь; а декому нестерпно навіть думати про ходіння по них. Хай перекинуть поміж двома вежами трям такої ширини, щоб можна по ньому походити, – і ми побачимо, що жодна філософська премудрість не дасть нам зваги пройти по ньому так само спокійно, як коли б цей трям лежав на землі. Я часто переживав таке в горах: хоч я, зауважте, і не з полохливих, проте не міг без страху та дрожу в жижках зносити зяяння провалля; а тим часом, щоб опинитися на краю безодні, мені треба було простягтися на весь зріст, тобто зірватися я міг би, лише самохіть наражаючи себе на небезпеку. Я зауважив також, що, хоч би яка була висота, якщо на схилі тулилося дерево чи прискалок, аби затримати зір чи змінити його напрям, то це приносило полегшу і підбадьорювало нас, немовби вони могли підсобити нам у разі нашого падіння; натомість на круті й голі провалля ми й глянути не можемо без запаморочення голови. Годі дивитися вниз, не зазнаючи запаморочення і не бачучи, як плавають кола перед очима. Тит Лівій, XI, 4, 6. Але це очевидна омана для ока. Тим-то мудрий філософ вийняв собі очі, аби збавити душу від сум'яття і філософувати вільніше.

Але, як на те пішло, він мав би ще й заліпити собі вуха, бо, за Теофрастовими словами, вони – найнебезпечніший орган, яким ми сприймаємо найгвалтовніші враження, здатні бентежити і стрясати нашу душу, – і мав би, зрештою, позбутися всіх інших змислів, тобто своєї істоти і життя. Часто трапляється, що якийсь образ, голос чи пісня перевертають нам нашу душу, проте нерідко до цього спричиняються клопоти і тривога. Цицерон. Про ворожбу, I, 37. Лікарі доводять, що деякі натури збуджується аж до шаленства від певних звуків та інструментів. Я знав людей, не годних терпляче слухати хрупання кісток під столом; нема чоловіка, якого б не дратувало гостре, скреготливе шкрябання терпуга по залізу; дехто не зносить, коли хтось плямкає; деякі особи, чуючи, як хтось гугнявить чи хрипить, проймаються гнівом чи ненавистю до винуватця. А музика, що пригравав Гракхові на флейті, то стишуючи, то посилюючи й одмінюючи голос свого пана, коли той промовляв до люду на форумі, хіба була б у ньому потреба, якби оті зміни тону не зворушували слухаючих і не впливали на їхні думки? Далекі, можна пишатися людською думкою, незмінно вірною собі в готовності давати собою маніпулювати найлегшому подмуху вітру!

Змисли ошукують наш розум, але й він так само їх ошукує! Наша душа віддячується змислам з наspoю. Так, коли нас розлучено, ми бачимо й чуємо все інакшим, ніж воно є насправді:

Й сонце подвійним здавалось йому, і подвійними Теби.

Вергілій, Енеїда, IV, 470

Пер. Михайла Білика

Предмет, який ми кохаємо, видається нам прекраснішим, ніж є насправді:

*От і трапляється, що непутяця, бридка якась жінка –
Мов у меду, та ще й почесті їй припадають найвищі.*

Лукрецій, Про природу речей, IV, 1145

Пер. Андрія Содомора

а бридкішим – той, що нам нелюбий. Заклопотаному і пригнобленому чоловікові ясний день убачається хмарним і похмурим. Пристрасті не лише змінюють наші змисли, а й частенько геть їх

притуплюють. Скільки речей ми проочуємо, якщо думки наші витають деінде:

*Та коли навіть на більший предмет неухважно дивитись,
Не зосередившись духом на ньому, постійно він буде
Начеб одсунений хтозна-куди, недосяжно далекий.*

Лукрецій. Про природу речей, IV, 808

Пер. Андрія Содомори

Здавалося б, душа поринає в себе і притлумлює всі почуття. Отож і зокола, і знутри людина підвладна немочі й брехні.

Ті, що порівнювали наше життя до сну, були ближчі до правди, ніж самі гадали. Коли ми снімо, наша душа живе, діє і виявляє всі свої здібності не менше, ніж коли вона чуває. Уві сні, щоправда, вона діє млявіше й невиразніше; проте різниця не така то вже й велика – не як між ніччю і живою ясністю дня; а як між ніччю і смерком; там душа спить, а тут дрімає. І там і там померки, померки кимерійські.

Ми чуваємо сплючи і чуваючи спимо. Уві сні я бачу все не геть виразно; одначе і ява ніколи не постає мені чиста, без жодної хмаринки. Коли ми іноді спимо так твердо, що не маємо сновидінь; то наша ява зроду не буває аж такою пробудженою, щоб остаточно розбити марення, які є снами наяву і то гіршими, ніж сні.

Оскільки наші розум і душа приймають фантазії та думки, спороджувані уві сні, і оскільки схвалюють наші вчинки, що їх доконано уві сні, як і ті, що ми їх доконуємо наяву, то чому б нам не припустити, що наше мислення та наші діяння – то своєрідна сонна мара, а наше чування – якийсь різновид сну?

Якщо змисли найвищі наші судді, то треба б апелювати не єдино до своїх, бо звірі мають щодо згаданих здібностей такі самі, а то й більші права, як ми. Певна річ, одні тварини мають гостріший слух, інші – зір, ще інші – нюх, ще інші – дотик чи смак. Демокріт казав, що боги та звірі наділені куди досконалішими чуттями, ніж люди. І між дією їхніх змислів і наших величезна різниця. Наша слина чистить і сушить наші рани, зате вбиває гадюк:

Відстань така необмежена тут, неосяжна різниця:

Що відживляє одних, те для інших – отрута смертельна,

*Хай тільки слина людська торкнеться змії, – вона тут же
Гине, своє ж таки тіло зміїне кусаючи люто.*

Лукрецій, Про природу речей, IV, 633

Пер. Андрія Содомори

То яку ж властивість визнаємо ми за слиною? Ту, що виявляється стосовно нас, чи стосовно гада? А кого отрує? Яким із двох змислів нам перевіряти її правдиву сутність? Пліній розповідає, що в Індіях водяться морські зайці, цікаві зокрема тим, що не тільки вони отруйні для нас, а й ми для них, і то так, що можемо усмертити їх простим доторком; хто тут, власне, виступає в ролі трутизни – людина чи риба? Кому треба вірити, свідченню риби про людину чи свідченню людини про рибу? Певна відміна повітря заражає людину і нітрохи не шкодить волів; натомість інша заражає вола, але нітрохи не шкодить людині. Яка з цих двох відмін насправду заразлива? Хворим на жовтяницю всі речі видаються жовтуватими і блідішими, ніж нам:

Для жовтяничних, на що не поглянуть, – усе для них жовте.

Лукрецій, Про природу речей, IV, 330

Пер. Андрія Содомори

Інші, що слабують на хворобу, звану серед лікарів гіпосфрагмою (тобто підшкірним крововиливом), бачать усі речі криваво-червоними. Чи трапляються ці рідини, що так спотворюють образи нашого зору, і в звірів і чи це явище для них звичайне? Адже ми бачимо, що в одних тварин очі жовті, достоту, як у наших жовтяничних, а в інших криваво-червоні; цілком імовірно, що барва предметів видається їм інакшою, ніж нам. Який же з цих двох судів правдивий? Де сказано, що сутність речей відкрита саме людині? Твердість, білота, глибина, кислота – ті всі якості мають такий самий стосунок до звірів, як і до нас, і так само їм відомі; природа дала їм змогу користуватися цими якостями, як і нам. Коли ми притиснемо око, то всі тіла здадуться нам довгастими і витягнутими. Багато звірів мають таке стиснуте око. Отже, можливо, що саме довгастість, яку бачить звірина, і є справжня форма тіла, а не та форма, якої надає речам наше око у звичайній поставі. Якщо ми натиснемо на око зісподу, то предмети перед нами почнуть двоїтися:

*Так і світильник подвійними раптом заграє вогнями,
Все, що в покоях твоїх, усі речі, подвояться; навіть
Лиця подвійні в людей і подвійні в них постаті будуть.*

Лукрецій, Про природу речей, IV 451

Пер. Андрія Содомори

Коли у нас чимось заткані вуха чи слуховий прохід, то ми сприймаємо звук інакше, ніж зазвичай: звірі, у яких вуха поросли шерстю або в яких замість вуха дірка, чують не те, що ми, і сприймають звук інакше. На урочистостях і видовиськах ми постерігаємо таке: якщо заслонити світло походні обарвленою шибкою, то все навколо постане зеленим, жовтим або фіялковим:

*Це переважно буває, коли у просторім театрі
Жовтий, червоний або темно-синій намет на жердинах
Та на брусах розіпнуть – і тремтить він, і плече на вітрі,
Й хвиля барвиста од нього сплива на людей і на сцену,
І на ошатних матрон, і на гордих сенаторів лица;
Все навкруги заповнює барва – пливка, мерехтлива.*

Лукрецій, Про природу речей, IV, 73

Пер. Андрія Содомори

Цілком імовірно, що звірі з очима іншої барви, ніж у нас, бачать образи в тих самих забарвах, що й їхні очі.

Але перш, ніж судити про дію змислів, треба якось узгодити між собою свідчення наших чуттів і чуттів тварин, а потім ще й узгодити між собою свідчення чуттів нам самим. Але тут у нас цілковитий різнобій, бо один бачить, чує чи сприймає якусь річ інакше, ніж інший; ми сперечаємося, може, більше, ніж про щось інше, про різні образи, які постачають нам змисли. Хлопець бачить, чує, сприймає не так, як тридцятилітня людина, а тридцятилітня не так, як шістдесятилітня; такий уже закон природи. В одного чуття туманіші й притупленіші, в іншого виразніші й гостріші. У нас різні враження, залежно від того, які ми в даний момент і що нам ввижається. А те ввижання – яке ж воно непевне і суперечливе! Отож не дивина, як нам кажуть, ніби можна твердити, що сніг здається нам білим, але це ще ніяк не означає, що така його шира

природа. Звідки впливає: якщо основа нашого сприйняття завалюється, то й уся наука йде псу під хвіст. Виходить, навіть самі змисли суперечать одне одному! Мальовидло, як подивитись, видається нам опуклим, а на дотик воно пласке! Хіба скажеш, що пижмо нам любе чи нелубе, якщо його можна нюхати, але краще не куштувати? Деякі зілля та масті помічні для одної часті тіла, але шкідливі для іншої. Мед солодкий на смак, але не тішить ока. Є перстеники різьблені у вигляді пер і відомі під назвою «пера-безконечника»; годі на око визначити їхню ширину, бо всім здається, ніби вони розширюються з одного боку і звужуються з другого, навіть якщо вертити їх круг пальця; та коли їх помацати, виявиться, що вони мають однакову ширину в обводі.

Чи може, то наші змисли наділяють предмети різними якостями, тимчасом як насправді предмети тих прикмет мають лише одну? Так, якщо взяти хліб, наш звичний поживок, то це всього-но хліб, але після споживання він перетворюється в наші кості, кров, м'ясо, волосся та нігті:

Так, увійшовши в усі наші нутроці й органи, їжа

Там розкладається й далі вже в іншій існує природі.

Лукрецій, Про природу речей, III, 703

Пер. Андрія Содомори

Вода, що живить коріння дерева, стає стовбуром, листям та плодами; повітря однорідне, але воно міниться тисячею різних звуків, як заграти на сурмі. То що, наші змисли надають різних властивостей цим предметам, а чи вони самі такі? Як розв'язати цей сумнів? Що ми можемо сказати про істинну їхню сутність? Ба більше оскільки тим, хто хворіє, марить чи спить, речі уявляються іншими, ніж тим, хто здоровий, розважливий і чуває, то чи не правдоподібно, що наш звичайний стан і природний настрій також мають задатність проектувати буття речей згідно з самими собою, підгортаючи їх під себе так само, як тоді, коли ми хворіємо? Чи не правдоподібно, коли наше здоров'я так само здатне надавати речам свого обличчя, як і хвороба? Чи не правдоподібно, що людина стримана надає речам такого вигляду, який відповідає її натурі,

подібно до того, як це робить людина нестримана, накладаючи на них своє тавро? Людина пересичена гудить вино за нудотність, здорова хвалить його смак, спрагла – виборність.

А що ми пристосовуємо речі до себе і переінакшуємо їх за своєю потребою, то зрештою втрачаємо уявлення про те, які вони насправді, бо все доходить до нас у облудному і спотвореному нашими чуттями вигляді. Там де компас, кутомір та лінійка криві, всі пропорції, ними визначені, всі будови, споруджені на їхніх розрахунках, неминуче хибні і злецькі. Непевність наших чуттів робить непевним усе, що вони нам являють:

*Врешті, якщо при будові криву взято мірку відразу,
Ще й кутомір відхилився від риси прямої, а рівень
Теж, хай на волос, чи в тій, чи то в іншій спіткнувся частині, –
Піде все діло тоді шкереберть; буде криво та косо,
Взад і вперед відхиляючись, дивний якийсь, недоладний
Зводиться дім, завалитись готовий; а часом і справді
Валиться: хибна ж була, на якій виростав він, основа.
Так от і будь-яке судження наше, якщо зародилось
Із помилкових чуттів, то й саме мусить бути помилковим.*

Лукрецій. Про природу речей, IV, 513

Пер. Андрія Содомори

Хто ж, зрештою, буде суддею, аби розв'язати цей вузол суперечностей? Як у релігійних суперечках треба мати суддю, не схильного ні до тої, ні до тої партії, вільного від упереджень та сторонності, що між християнами неможливе, так само й тут: якщо суддя старий, він не може судити про старість, будучи сам стороною в цій суперечці; так само, – якщо він молодий, здоровий чи хворий, якщо він спить чи чуває. Нам треба когось вільного від тих усіх прикмет, щоб він міг неупереджено судити про згадані душевні стани як про стани зовсім йому байдужі; себто нам треба такого судді, якого нема в природі.

Щоб оцінити наші враження від предметів, нам треба б завести якийсь перевірний інструмент; аби знов налагодити цей інструмент, потрібна практика, а щоб вивірити надійність практики, потрібен

інструмент; і от ми попадаємо у зачароване коло. Оскільки змисли не можуть розв'язати нашого спору, бо самі вкрай непевні, треба за це братися розумові; а сам розум не може бути визнаний за певний без іншого розуму – і цьому нашому вимушеному задкуванню нема кінця-краю. Наша думка не засягає в навколишні явища, але постає за посередництвом почуттів; а почуття і собі пізнають не навколишні речі, а лише свої власні враження; отож думка та уявлення йдуть не від предмета, а від враження і відчуття наших змислів; але відчуття і сам предмет – то зовсім різні речі; а отже той, хто судить із вражень, судить із чогось іншого, ніж предмет. Гріх твердити, ніби враження наших відчуттів розкривають душі сутність навколишніх речей за схожістю; бо як можуть душа і розум упевнитися в цій схожості, якщо вони не мають ніякої притоки до навколишніх речей? Так, приміром, хто не знав Сократа, не може, побачивши його портрет, сказати, чи він тут схожий на себе. Одначе, даймо, ніби хтось надумав судити про предмети за уявленнями про них; гай-гай, якщо він хоче йти від усіх уявлень, то це буде неможливо, оскільки вони суперечать одне одному і розходяться між собою, як це ми бачимо з щоденного досвіду. А може, деякі вибрані уявлення керують усіма іншими? У такому разі цей відбір слід би вивірити другим відбором, а цей другий – третім тощо, і так ніколи не дійдемо до кінця.

Отож ми не маємо жодного незмінного буття ані в нашій істоті, ані в інших речах; і ми самі, і наш суд, і всі смертні речі рухаються і плывуть ненастанно. Ось чому годі усталити щось певне в абиякій речі на підставі іншої: і поцінувач, і те, що цінується, перебувають у безперервних змінах та русі.

Ми не маємо жодного спілкування з буттям, адже всяка людська істота завше перебуває посередині між народженням і смертю ми маємо про себе лише млисте і примарне, як тінь, уявлення і хисткий, непевний здогад. Якщо ви скупчите всі зусилля своєї думки, щоб схопити свою істоту, це буде все одно, що втримати у пригорщі воду. Що дужче ви стискатимете і чавитимете субстанцію, що з природи своєї розлита скрізь, то швидше втратите те, що хотіли утримати і затиснути в кулаці. А що всі предмети зазнають ненастанних змін,

що йдуть одна за одною, то наш розум, шукаючи в них правдивого існування, набирає в халяви: він не може знайти нічого сталого і незмінного, бо кожен предмет або ще тільки виникає, не розвинувшись уповні, або починає вмирати, не встигши народитися. Платон казав, що тіло завжди тільки народжується, а не існує; Гомер (на Платонову думку) зробив Океан батьком богів, а Тетиду матір'ю, намагаючись показати нам, що всі речі перебувають у безперервному становленні і постійно міняються. Так само думали, за його словами, всі філософи до нього, за винятком самого лише Парменіда, який відмовляв речам усякого руху. Платон, проте, дуже рахувався з його філософією. Пітагор твердив, що всяка матерія хистка і плинна; стоїки заявляли, що Часу немає, а те, що ми називаємо Теперішністю, є лише злукою між минувиною і будучиною. Геракліт заявляв, що людина ніколи не ввійде двічі в ту саму річку; Епіхарм – що той, хто колись позичив гроші, тепер уже не боржник, а той, кого вчора запрошено на сьогоднішній обід, приходить сьогодні непроханим, оскільки господар і гість уже не ті, вони стали іншими; мовляв, одна й та сама смертна субстанція не може пробувати двічі в тому самому стані; бо, з огляду на те, що вона швидко і несподівано міняється, вона то розпадається, то возз'єднується, то з'являється, то зникає. Отож те, що починає родитися, ніколи не досягне досконалого буття, бо народження ніколи не закінчується і ніколи не зупиняється, бо воно не має кінця-краю; з самого почину все безперервно міняється і переходить з одного стану в інший. З людського сімені сім'я в материнському лоні спершу утворюється безформний плід, далі плід стає немовлям, а ще далі хлоп'ям, яке поступово перетворюється на юнака, дорослу людину, відтак на підстарка і врешті на хиренного діда. Отож час і невпинне народження руйнують і переінакшують те, що було доти:

*З часом-бо змін зазнає всього світу велика будова:
Все перейти має з одного стану в інший; собою
Не залишається довго ніщо: все мандрує постійно,
Все перетворює, все видозмінює творча природа.*

Лукрецій, Про природу речей, V, 826

Пер. Андрія Содомори

А ми у глупоті своїй боїмося якоїсь смерті, хоча вже проходили і проходимо повсякчас через цілу низку смертей. Бо не лише, як мовить Геракліт, смерть вогню – це народження повітря, а смерть повітря – то народження води, ще з більшою очевидністю це можна бачити в самих собі. Дійшлий вік умирає і минає, коли насуваються старощі; юність знаходить крес у квітучому віці дорослої людини; дитинство умирає в юності, а немовлячий вік у дитинстві; день учорашній умирає в сьогоднішньому, а сьогоднішній умре в завтрашньому. Нема нічого, що тривало б і все було тим самим. Якби так було, якби ми zostавалися завше одними й тими самими, то як могло б нас сьогодні тішити одне, а завтра інше? Як стається, що ми протилежні речі по черзі любимо чи ненавидимо, хвалимо чи ганимо? Як можемо ми мати щораз інші симпатії і не зберегти попереднього почуття, коли думка залишається та сама? Мало-ймовірно, що ми самі, не змінюючись, відкривали душу іншим пристрастям, адже те, що улягає змінам, не залишиться тим самим, а якщо воно не те саме, то виходить, його більше нема. Та оскільки все буття єдине, то міняється буття взагалі, стаючи весь час іншим. Отже наші почуття ошукуються і брешуть, беручи те, що здається, за те, що є, за браком справжнього знання, чим є те, що є. Але що ж тоді існує насправді? Те, що вічне, себто те, що ніколи не виникало і зроду не матиме кінця, те, що не улягає ніяким змінам у часі. Адже час – то рухома річ, яка об'являється як тінь, постійно плывучи і рухаючись разом з матерією, ніколи не залишаючись сталим, не знаючи спочинку. Час охоплює собою такі слова, як Колись і Потім, Було і Буде, які з першого погляду показують з усією очевидністю, що час – не те, що є; адже було б великою дурницею й очевидним фальшем запевняти, що є те, чого ще не існує або що вже перестало існувати. Що ж до таких слів, як Теперішність, Хвиля, Нині, на яких, очевидно, головню тримається розуміння часу, то розум, відкриваючи ці поняття, одразу нівечить його; бо негайно розколює і ділить час на минувшину і прийдешність, немовби прагнучи бачити його неодмінно розполовинненим. Те саме, що з часом, діється і з природою, виміром якої він є; бо в ній теж немає нічого такого, що

тривало б чи було стале – не всі речі в ній або народилися, або вмирають. Було б гріхом казати про Бога, який є єдиносущим, що він був чи буде, бо ті терміни означають схилок, зміну та кінець того, що не може вічно тривати і залишатися в лоні життя. Ось чому треба виснувати, що тільки Бог істинно сущий і живе він не в часі, а в незмінній і нерухомій вічності, не міряній часом і не підлеглий жодному занепаду; що передбожого ніколи не було, як ніколи не буде й післябожого, чогось новішого, чогось молодшого; що є він єдине істинно Сущє, яке самим лише Тепер наповнює Завше; що, окрім нього, нема нічого справді сущого і не можна тут казати «був» або «буде», а тільки «є», без початку і кінця.

До цього такого благочестивого висновку поганського мужа хочу долучити лиш одне зауваження другого свідка, теж поганина та й закінчити свою довгу і нудну розправу, яку б можна продовжувати без кінця-краю: «О, що за шпетна і плюгава істота людина (мовить він), якщо вона не підноситься над людством!» Добрий вислів і корисне побажання, але водночас воно безглузде: адже неможливо і дико бажати, щоб п'ястук був більший за п'ясть руки, щоб розмах руки був більший за її саму або щоб можна було ступити далі, ніж дозволяє довжина наших ніг. Так і людина нездатна підвестися над собою та над людством, бо вона може бачити лише своїми очима і пізнавати лише своєю тямєю. Вона піднесеться, коли Бог у своїй незмірній ласці простягне нам свою десницю: піднесеться, коли відмовиться своїх власних засобів і зречеться їх, і дасть піднести себе і вивищити небесним силам. Нашій-бо вірі християнській, а не стоїчній чесноті подобає подбати про те божисте і чудовне переображення.

Розділ XIII

ЯК СУДЯТЬ ПРО ЧИЮСЬ СМЕРТЬ

Коли ми судимо про чиюсь мужність у хвилину смерті, яка, безперечно, є найзначнішою подією в людському житті, треба брати до уваги, що вмирущому нелегко повірити, ніби справді його прийшло до його. Мало хто вмирає, свідомий, що то його остання година; нема обставин, за яких примари надії енергійніше наставляли б нам свої сильця. Вони без угаву шепчуть нам на вухо: «Бували безнадійніші хворі, а вижили; справа не така вже й безнадійна; зрештою, Пан-Біг і більші дива вмів явити». Надто кирпу гнемо – от не хочемо дивитися правді у вічі. Нам видається, ніби весь світ речей якось мучиться нашим сконом і співчуває нашій недолі. Потьмарений наш зір сприймає речі злудно, і мандрівцям у морі видається, ніби й гори, міста, села, небо та земля, достоту, як ми самі, тікають удалину:

От уже й пристань за нами, й міста вже далеко, і землі.

Вергілій, Енеїда, III, 72

Пер. Михайла Білика

Чи бачив хто діда, який би не хвалив минулих часів і не вішав би собак на теперішність, винуючи світ і людські звичаї за власну недолу та докуки?

От і зітха посивілий орач, і хита головою:

Скільки-то поту намарно пролив! Мимохіть порівнявши

Ту, що минула, добу до скупі сучасної днини,

Щораз частіше про щастя батьків своїх мову заводить.

Лукрецій, Про природу речей, II, 1165

Пер. Андрія Содомори

Ми приміряємо все до себе: от і свою смерть вважаємо за

важливу подію, таку, що начебто не може пройти безслідно, без урочистого супроводу зірок: *Скільки клопоче богів круг одної душі. Сенека Старший, Контроверзи, IV, 3.* І що більше ми в те віримо, то вище носимось: «Як то! стільки знань загине, стільки шкоди зазнає світ, виходить, шука лицар свою долю, а долі немає? Невже згладити таку рідкісну і вірцеву душу коштує не більше, ніж якусь іншу – посполиту і марну? І це життя, що править за щит для стількох інших, життя, від якого залежить безліч інших життів, яке захоплює світ своїми ділами, яке займає стільки місця, можна так само легко урвати, як аби яке інше, що ледь тримається на своєму сьак-так зав'язаному вузлику?»

Кожний із нас думає, ніби чимось єдиний на крузі земнім. Звідси і слова, які сказав Цезар своєму стерникові, ще гордовитіші, ніж буйство морських валів довкіл:

*Якщо до Італії чалитись небо тобі заважає,
Страх твій тому, що не знаєш, кого ти везеш.
Жени ж бо кризь бурю, лише на мою опіку поклавшись.
Лукан, Фарсалиї, V, 579*

або інші:

*Врешті Цезар повірив в гідні долі його небезпеки.
Видно, нелегко верховним згубити мене, якщо посилають
Весь океан величезний на вутле суденце зі мною.
Лукан, Фарсалиї, V, 653*

і те очевидне блазенство, буцім сонце цілий рік носило по ньому жалобу на своєму чолі:

*Коли Цезар угас, саме сонце скорбіло над Римом,
Заховавши лик осяйний у зловісну темну запону.
Вергілій, Георгіки, I, 466*

і ще тисяча подібних, якими світ так легко дає себе дурити, гадаючи, ніби наші справи баламутять спокій небес і ніби для нескінченних небесних розлогів щось важить наші марні високі прикмети. Нема такого нерозривного зв'язку між небом і нами, щоб сьайву небесних світил довелося меркнути вкупі з нами. Пліній Старший, Природна історія, II, 6.

Не можна судити про твердість, відвагу та рішучість того, хто ще не вірить напевняка, що йому загрожує небезпека, хоча б вона й на правду йому загрожувала. Такий суд був би надто покvapливий, навіть якби він умер, виявивши згадані високі прикмети. Багато людей виказують таку непохитність і на лиці, і в словах, з надією, врятувавшись, тішитися ще за життя набутою славою. У тих смертених, чиє конання я бачив, не їхня воля, а сліпий випадок визначали їхнє поведження в остатню годину. Навіть у тих, хто в старожитності сам наклав на себе руки, треба розрізняти, була їхня смерть нагла чи тривала. Один жорстокий римський цезар говорив про своїх бранців, що хоче змусити їх відчувти смерть; і якщо хтось із них сам згладжував себе у в'язниці, цезар казав, що той випорснув у нього з рук; він прагнув подовжити для них смерть, аби приречені на муки, вони могли її гаразд розкуштувати:

*Бачили ми: хоть тіло змордоване все, а проте
Ще не добили його милосердним ударом, бо звичай
Був незмірно жорстокий подовжить конання його.*

Лукан, Фарсалиї, II, 178

І справді, не така то вже й велика штука, при доброму здоров'ї та в спокої душевнім бувши, покласти вкоротити собі віку; легко вдавати із себе зуха, перш ніж узятися спевняти задум. Один із найпожіноченіших мужів на світі, Геліогабал, серед інших найнеподобніших забаганок укладав собі план, як із найбільшою помпою покинути, смаковито згладитися зі світу, якщо буде невикрутка, покинути так, щоб не згнїбити всього свого попереднього життя. Він загадав виставити гарну вежу, а внизу у її стіп примоцювати балки, оздоблені золотом і самоцвітами, аби кинутися на них зверху; крім того, Геліогабал звелів сплести шнур із золотих ниток та кармазинового едвабу, аби нею вдаватися; і скувати золотого меча, аби заколотися; врешті не забував він і про трутизни, переховувані у начинні зі смарагду і топазу. Усе те – аби обрати той чи інший спосіб самогубства, коли прийде охота:

Охочий і смілий у разі потреби.

Лукан, Фарсалиї, II, 178

Хай би там як, але вибагливість тих рихтувань викликає у мене підозру, що він конче дав би задки, якби дійшло до самого діла. Та хай навіть хтось, будиши загартованіший, таки осмілювся діяти, все одно, підкреслюю, треба зважати, чи не був завданий самому собі удар такий, що вони не встигали відчутти його наслідку; бо ще невгадно, чи в разі, якби вони бачили, як повільно покидає їх життя (причому тілесні болі мішалися б у них із душевними), і якби була змога все переграти, чи й тоді стало б їм гарту і твердості не зректися небезпечного бажання.

Під час Цезаревих горожанських війн Луцій Ломіцій, взятий у полон в Абруцях, зажив трутизни, але зараз же й розкався. А вже в нашу добу сталося так, що один чоловік, поклавши вмерти і не зумівши забити себе на смерть із першого разу (шкіряний свербіж сковував його руку), тяжко покалічив себе ще двома-трьома ударами, але так і не спромігся завдати собі смертельної рани. Коли проти Плавція Сильвана порушено судову справу, його бабуця Уругланія послала йому стилета; не зважившись заколотися сам, він звелів домівникам порізати йому жили. За царювання Тиберія Альбуцилла, пробуючи заподіяти собі смерть, зранила себе так легко, що вороги мали втіху її ув'язнити і розправитися з нею на свій розсуд. Те саме сталося з верховодою Демостеном після походу на Сицилію. Гай Фімбрія, ударивши себе надто слабо, благав служника добити його. Навпаки, Осторій, не мавши змоги вбити себе, скористався з руки свого служника тільки для того, щоб той потримав перед собою запоясник; після чого з розгону кинувся горлом на вістря і прохромив його. Самогубство така потрава, яку треба проковтнути не жуячи, як не маєш лудженої горлянки. Цезар Адріан, одначе, звелів своєму лікареві, щоб той означив і окреслив йому на грудях смертельне місце, куди мав мірити той, кому він доручив себе забити. Ось чому Цезар на запитання, яка смерть видається йому найлегшою, відповів: «Та, якої найменше чекаєш і яка настає нагло».

Якщо Цезар посмів так сказати, то і я охоче йому вірю. «Коротка смерть, – мовить Плїній, – то найвище щастя людського життя». Люди не рвуться заводити з нею знайомство. Ніхто не може сказати,

що він готовий до смерті, якщо він боїться мати з нею діло, якщо він нездатний дивитися їй просто в очі. А ті, хто, взятий на муку, сам кидається назустріч своєму кінцю і пришвидшує екзекуцію, нагнить її, чинять так не з мужності, а лишень щоб скоротити час перебування зі смертю віч-на-віч. Їм не страшно померти, їм страшно помирати,

Мене лякає умирання, а бути мертвим не боюся.

Епіхарм у цитаті Цицерона з Тускуланських розмов, I, 8

Це та міра гарту, яка, на моє переконання, мені, до снаги – мені стало б чинити, як ті, хто з заплющеними очима кидається, як у море, у саму гущу небезпек.

У Сократовому житті нема, як на мене. нічого славнішого, ніж ті тридцять днів, коли йому довелося «перетравлювати» свій смертний вирок. Цей весь час він звикався з ним, чекаючи на кару без страху, без душевної розпуки, зберігаючи манеру поводитися та говорити радше звичайну і байдужу, ніж напружену і схвильовану, здатну викликати думку про подію великої ваги.

Помпоній Аттик (з ким листувався Цицерон), занедужавши, покликав до себе зятя Агриппу ще з двома приятелями і сказав їм, що всі спроби лікуватися йому не допомагають і що все, що він робить для подовження віку водночас подовжує і посилює його страждання, тож він постановив покласти край і тому, і тому; у зв'язку з цим просить їх схвалити його постанову і принаймні не відраджувати його від неї, отож зібрався уморити себе голодом, проте сталося диво: утримуючись від їжі, хворий зцілювся; ліки, які він обрав, щоб збавити собі життя, повернули йому здоров'я. Та коли лікарі й друзі, радіючи щасливому випадкові, прийшли повіншувати його, на них чекало страшне розчарування; попри всі умовляння, їм так і не поталанило змусити його передумати: він заявив, що так чи інакше йому доведеться колись переступити цей поріг, тож-бо зайшовши так далеко, він не має жодної охоти починати все наново вдруге. Себто, запізнавшись зі смертю дуже близько, він не лише не знеохотився домагатися її, а, навпаки, затався ще дужче, бо, досягши того, задля чого став на герць, так покріпився духом, що довести

почате до кінця стало справою його честі. То вже щось далеко більше, ніж не боятися смерті, то нестримна жадоба скуштувати її і засмакувати.

Дуже схожа й історія філософа Клеанта. У нього спухли і загноїлися ясна; лікарі порадили йому попостити. Він голодував дві доби і так уздоровився, що його визнали вилікуваним і дозволили вернутися до звиклого трибу життя. Але він, засмакувавши знаду якихось солодощів у недавньому занепаді сил, постановив не вертатися устрить і переступив отой уже такий близький поріг.

Туллій Марцеллін, римський молодик, бажаючи приспішити свою остатню годину й у такий спосіб спекатися хвороби, чийх мук він уже не годен був терпіти (дарма що лікарі обіцяли йому цілковите, хоть повільне зцілення), закликав приятелів до себе на пораду. Хто, розповідає Сенека, давав йому поради, якою з легкодухості керувався б і сам; хто, з лестощів, таку, що (на думку радника) була б йому наймиліша; а один стоїк вірик: «Не тужся так, Марцелліне, наче ти сушиш голову над чимось страх важливим. Жити невелика заслуга; живе твоя челядь, живуть і дикі звірі; велика заслуга – відійти гідно, розважливо і мудро. Подумай, скільки разів проробляв ти одне й те саме: їв, пив, спав, а потім знову їв; ми без кінця обертаємося в тому самому колі. Не лише прикрощі й напасті, а й пересит життям будить у нас тугу за смертю». Марцеллін потребував не так того, хто б йому щось порадив, як того, хто б йому допоміг. Слуги боялися докласти до цього рук; але філософ дав їм узнаки, що призра падає на челядь тоді, коли з'являються сумніви, чи смерть їхнього пана цілком доброхітна: у противному разі перешкоджати йому в його намірі так само зле, як підступно його вбити, бо

А врятувати проти волі чи вбити – однакові речі.

Горацій, Про поетичне мистецтво, 467

Пер. Андрія Содомори

Відтак стоїк підказав Марцеллінові, що наприкінці життя годилося б роздати щось тим, хто йому прислужиться в час розлуки з ним, нагадавши, що по обіді гостей частують десертом. Марцеллін був юнак щедрий і великодушний: він велів розподілити між слугами

гроші і тим їх потішив. Зрештою, він не потребував ані заліза, ані крові; він постановив піти з життя, а не тікати від нього; не ухилятися від смерти, а таки зазнати її. А щоб дати собі більше часу і пригланутися до неї, він почав голодувати і третього дня, загадавши скупати себе в літеплі, став поволі згасати, не без певної втіхи, як хвалився він слугам. Справді-бо, хто дізнав зомлінь, викликаних серцевою неміччю, розповідали, що не чули жодних болю, а радше якусь люботу, буцімто їх поймав сон чи супокій.

Отакі-то приклади зарані обдумані і добре вивченої смерти.

Але прагнучи, щоб тільки Катон і ніхто інший, явив світові зоровірі усіляких цнот, прихильна до нього доля, либонь, позбавила твердості руку, якою він заподіяв собі рану. Навіщо? Аби дати йому час помірятися силами зі смертю і вчепитися їй у горлянку й аби перед грізною небезпекою він міг зміцнити у своїм серці гарт, а не послабити його. І якби його малося зобразити в найпрекраснішій позі, я радше вибрав би хвилю, коли він сам роздирає свої закривавлені нутроші, а не коли з мечем у руці готується до удару, як на зображенні тодішніх різьбарів: адже для того другого самогубства вимагалось куди більше зваги, ніж для першого.

Розділ XIV

ЯК НАШ ДУХ САМ СОБІ СТАЄ НА ЗАВАДІ

Цікаво б уявити собі, як людський дух вагається між двома однаково сильними бажаннями. Безперечно, він не повзяв би жодної ухвали, оскільки рішенець та вибір вимагають нерівності в оцінці. Якби хтось посадив нас між пляшкою та шинкою, а ми однаково хотіли б що їсти, що пити, нам нічого б не лишалося, як умерти з голоду та спраги. Аби не вдарити лицем у багно, стоїки, коли їх питають, що ж спонукає нашу душу робити вибір тоді, як дві речі рівновартісні, і брати з купки той чи той таляр, хоча вони однакові й нема нічого, що схилило б нас до вирізнення взятої монети, відповідають, що порухи душі свавільні, стихійні і виникають з випадкової і принагідної побудки. Як на мене, слід би радше сказати, що в кожній речі, яка лежить на трапку, є якась відмінність, хай навіть геть-то незначна, а, отже, глянувши на неї чи торкнувшись її, ми чуємо щось таке, що нас вабить і спокушає, визначаючи наш вибір, хай і несвідомий. Так само, якщо хтось уявить собі шнур, однаково міцний на всьому протязі, то навряд, щоб він міг порватися, бо де ж тоді буде його слабина? Порватися рівночасто весь він теж не може, бо це розминається з природою речей. Якби хтось додав до цього ще й геометричні теореми, які провадять до висновку (і то на підставі неспростовних доказів), що вмістище більше за вміст, що центр дорівнює кружині, що існують дві лінії, які зближуються одна з одною, а проте їм ніколи не перетнутися, і врешті – філософський камінь, квадратуру круга тощо, де явища просто в голову некладаються, – то він зміг би, очевидно, добути звідси якісь докази на підкріплення сміливої Плінійової тези: Нема нічого певного, окрім самої непевності, і нема тварі мізернішої і пихатішої за людину. Пліній Старший, Природнича історія, II, 5.

Розділ XV

ЯК ПЕРЕШКОДИ РОЗПАЛЮЮТЬ НАШІ ПРАГНЕННЯ

Нема жодного слушного твердження, яке б не знайшло суперечного собі, запевняє наймудріша частина філософів. Недавно я згадав гарний вислів одного старожитнього автора щодо зневаження смерті: «Жодне добро не справить нам стільки розкошів, як те, до втрати якого ми рихтуємося». *Усяка втіха посилюється від загрози її втрати. Сенека, Листи, 98.* Тим самим він хоче довести, що насолода життям не може дати нам щирих радощів, якщо ми боїмося розлучитися з ним. Проте слід було б сказати й зовсім навпаки, а саме: ми горнемо і тулимо до себе якесь добро тим тісніше й цупкіше і дорожимо ним тим більше, чим не певніше воно видається і чим дужче ми боїмося його рішитися. Адже цілком очевидно, що як вогонь палає яскравіше від сусідства з холодом, так і наша воля гартується від того, що ми чуємо опір:

*Коби Данаю отець не сховав до залізної вежі,
Від Громовержця навряд щоб вона понесла.*

Овідій, Любощі, II, 19, 27

Нема нічого прикрішого для нашого смаку, як пересит легкодоступними втіхами, і нічого принаднішого, як те, що рідкісне й малодоступне: Усяка втіха загострюється від небезпеки, спроможної її сполохати. Сенека, Про добродійства, VII, 9.

Галло, відмов: переситить кохання без муки.

Марціал, IV, 38

Щоб не вистигла любовна жага, Лікурґ наказав лакедемонянам одвідувати своїх дружин не інакше, як тільки нишком, і, якби хтось застукав їх разом, це накликало на подружжя не меншу ганьбу, ніж коли б вони були люди, не пов'язані шлюбними узами. Клопоти з

місцем зустрічі, загроза небажаних сюрпризів, страх перед завтрашньою ганьбою,

Млість і мовчання, й зітхання з глибу душі.

Горацій, Еподи, XI, 11

ось що додає перцю любовній потраві.

Скільки солодкомолоких і розкішних утіх постає з вельми скромних і пристойних розмов про любові! Розкіш сама намагається розвогнити себе боєм: вона далеко солодша, коли пече і розшарпує. Куртизанка Флора розповідала, що ніколи не покидала ложа, поділеного з Помпеем, не залишивши на його тілі слідів своїх укусів:

*То, налягаючи тілом усім, роблять іншому тілу
Боляче, то один одному зубами кривавлять,
Бо сподівається завжди любов порятунком од жару
Саме в тім тілі знайти, від якого і вибухнув племінь.*

Лукрецій, Про природу речей, IV, 1075

Пер. Андрія Содомори

І так у всьому: труднощі надають ваги кожній речі. Мешканці марки Анкони охоче складають свої обітничі святому Якову, а галісійці Пречистій Діві Лоретській. У Льєжі високо цінують лукканські купелі, а в Тоскані води в Спа. У фехтувальній школі в Римі не видно римлян, зате повно французів. Сам великий Катон, робом першого-ліпшого з нас, переситився своєю жінкою, поки та була його, і запраг її, коли вона перейшла до іншого.

Я спровадив до розплідника старого огира, з яким, коли він чув біля себе кобилу, годі було дати собі раду. Там він, до своїх, надто легкодоступних, хутко збайдужів, але не до чужих, досить було котрійсь пройти біля пасовища, він починав дико іржати і женихатися з колишнім запалом.

Наш апетит проходить мимо і з погордою повз те, що в нас під рукою, аби гнатися за тим, чого немає.

... що під рукою,

Те й оминаю, а мчуся за тим, що тікає від мене.

Горацій, Сатири, I, 2, 108

Пер. Андрія Содомори

Забороняти щось означає збудити в нас охоту:

*Застерігаю: як ти перестанеш доньку стерегти,
То й перестане бути моєю вона.*

Овідій, Любощі, II, 19, 47

Віддати ж щось цілком означає збудити в нас до нього погорду.
Брак і надлишок робляться однаково утяжливими:

Ти кривишся на рясноту, я – на скудоту.

Теренцій, Форміон, 163

Хіть і пересит завдають однакової мороки. Непоступливість коханчина буває прикра; проте її легковажність і приступність, щиро кажучи, ще прикріша. Оскільки нетерплячість і гнів зроджуються з шани, якою ми оточуємо пожадану річ, то вони вигострюють і підсичують кохання; зате ситість плодить відразу – почуття мляве, тупе, сповнене нудьги і сонне.

Тільки обманом утримувать жінка любовника може.

Овідій, Любощі, II, 18, 33

Ось в чім звияги секрет: зневажати навчися, коханняю.

Проперцій, II, 14, 19

Нащо здалося Помпеї ховати під личиною свою вроду, як не на те, аби піднести свою ціну в очах коханців? Навіщо затуляти аж по кісточки принади, які кожна хоче показати і які кожен хоче бачити? Чому дами окривають стількома заслонами, накинутими одна на одну, певні частини тіла, осереддя свого, а заодно і нашого жадання? І яке призначення отих бастіонів, що жінки почали недавно споруджати на своїх клубах, як не збуджувати наші апетити, притягувати до себе, ніби відтручуючи?

До верби утікає, та хоче, щоб її я узрів.

Вергілій, Буколіки, III, 65

То затихла цілком, прикривши тунікою тіло.

Проперцій, II, 15, 6

Навіщо оті штучки дівочої сором'язливості, отой статечний холод, ота сувора стриманість, та вдавана необізнаність із речами, відомими їм краще, ніж нам із вами, нібито їхнім навчителям ув амурних справах, як не на те, аби збудити у нас хіть перемогти,

перебороти, повалити згадані церемонії та перешкоди на шляху нашоого жадання? Адже то не тільки задоволення, а й гордості, що ти спокусив і звабив оту несміливу ніжність і дитинну сором'язливість, змусив здатися на ласку своєму любовному горінню холодну і статечну байдужість. Для чоловіка і справді велика слава взяти гору над неприступністю, цнотою, стриманістю, і той, хто відряє білу челядь від тих штучок, той зрадник і їм, і самому собі. Лишається хіба вірити, що їхнє серце тріпоче з жаху, що наші слова ображають їхній чистий слух, що нас ненавидять за них і поступаються тільки нашій брутальності, приневолені лишень гвалтом. Краса, навіть найосяйніша, не має для нас достатньої сили впливу та смаку без такої приправи. Ось вам приклад: ув Італії, де стільки продажно́ї краси, і то найдивовижнішо́ї, як та краса мусить шукати додаткових викрутів та засобів, аби стати пожаданою; але, правду кажучи, хоч би на що вона бралася, їй усе одно не вдається захоплювати і запалювати, бо вона продажна і приступна всім. Ба навіть і з цнотою так само: з двох рівноцінних здобутків ми вважаємо за прекрасніший і достойніший той, що коштував нам більших зусиль і подолання більших перешкод.

Мудрий божественний Промисел допустив, щоб нашу святу Церкву, як ми бачимо, шарпало стільки бур та заколотів, бо, мабуть, праг розбуркати такою змажкою побожні душі й вирвати їх із того зледащіння та сонноти, в які їх занурив тривалий спокій. Якщо порівняти втрати, яких ми зазнали в особі тих, що відпали від неї, із зиском, одержаним завдяки тому, що в нас ніби пробудився новий дух, що в цій вимушеній боротьбі у нас воскресли колишні завзяття і сила, то ще не знати, чи пожиток не переважить шкоди.

Ми сподівалися міцніше зав'язати шлюбний вузол, якщо геть унеможлиavimo розлучення; але скріпивши пута тим, що накладає на нас примус, ми такою ж мірою попустили і послабили пута, що накладають добра воля та почуття. Навпаки, в Римі саме свобода їхнього розв'язання для кожного, хто цього захотів, так довго утримувала шлюби в шані та безпеці. Римляни більше, ніж ми, дорожилися своїми жінками, наражаючись на небезпеку втратити

їх. За цілковитої свободи розлучення сплигло п'ятсот із гаком років, перш ніж хтось спробував із неї скористатися:

Те, що вільне, немиле – надить те, що невільне.

Овідій, Любоці, II, 19, 3

Можна тут ще згадати вислів одного старожитнього мудреця: мовляв, кари радше загострюють злочини, ніж виводять їх; вони викликають не бажання чинити добро – то справа розуму та розважань, – а лише намагання не попасти на лиходійстві:

Ширше зараза розходиться, як лихо, гудуть, скоренили.

Рутилій, Мандрівка, I, 397

Не знаю, чи думка ця слушна, але з досвіду знаю, що ніколи громада не добивається успіху таким чином: лад і лагідність звичаїв залежать від якихось інших засобів.

Грецькі історики згадують про аргіпеїв, сусідніх зі Скітією. Вони жили без різок та каральних кийків; їх ніколи ніхто не намагався зачіпати, а хто з чужинців знаходив у них утечище, той тішився у них цілковитою свободою – така була чистота і святість їхнього життя, і що найцікавіше, ніхто не важився її, ту святість, переступити! Не дивно, що до них удавалися, як до мировиків, для розв'язання суперечок, які спалахували серед мешканців околиць.

А інший народ оточує поля та сади огорожею з тонкої лляної нитки, і вона виходить надійніша й міцніша, ніж наші рови та живоплоти. Злодія замки принаджують, відчинені двері вломник минає. Сенека, Листи, 68.

Може, в числі засобів, винайдених для захисту мого дому від гвалту наших горожанських воєн, його оберігає й легкість, з якою можна в нього залізти. Оборона заохочує до нападу; недовіра розпалює бажання грабувати. Я притлумив апетит жолдаків, позбавивши їхні вилазки ґрунту для всякого азарту та об'явив солдатської доблесті, якою вони зазвичай усправедливають і покривають свої діяння. Те, що вимагає відваги, завше похвальне, надто тоді, коли нема правосуддя. Я обертаю впад у мій дім на злодійську ницу справу. Він відкритий кожному, хто в нього постукає; уся його залога – заворітник, поставлений згідно з приписами старосвітського звичаю та гречності,

і то не для оборони моїх дверей, а на те, щоб пристойно і гостинно відчиняти їх. Я не маю інших чат чи сторожі, окрім тих, що дарують мені зорі. Шляхтичеві не гоже вдавати, ніби він думає боронитися, якщо він насправді не рихтується до бою. Хто відкритий з одного боку, той відкритий звідусіль. Наші предки не думали про спорудження вартівень. Способи облягати і здобувати наші оселі (ба, без гармат і війська!) множаться з кожним днем, переважаючи своїм числом способи захисту. Винахідливість скрізь спрямована на перше: напасти може кожен, а бороняться тільки можні. Моє житло було твердиною в добу, коли його зводили. Відтоді я нічим його не укріпив і потерпав, як би замок не обернувся проти мене самого; не кажучи вже про те, що за спокійніших часів доведеться оті всі фортеці знову роззброювати. Втрачати їх небезпечно, не мавши змоги їх повернути. Крім того, важко й звирятися на них, бо під час розрухів ваш служник може належати до партії, якої ви остерігаєтеся; а там, де за прикриття править релігія, годі довіряти навіть кривим: чому б їм не послатися на вищу справедливість?

Державна скарбниця нездатна спомагати наші замки-фортеці, це виснажило б її. Нам теж несила їх утримувати без нашої руїни або, що ще дошкульніше і ганебніше, без руїни простолюду. Моя страта буде не така дошкульна; бо хіба ж таке мене спіткало б, якби я зазнав нападу, маючи укріплену й озброєну оселю? Сусіди замість мене жаліти, теж закидали б мені необачність і недосвідченість, ба, навіть легковажність у справах, належних до мого стану. Якщо стільки оточених валом замків упало, а мій і досі стоїть, то це наводить на думку, чи не впали вони саме через те, що ретельно охоронялися. Охорона заохочує обложників напасти й усправедливає їхній наїзд: усяка сторожа створює позірність війни. Війна може вдарити й на мене, якщо така воля Господня, але сам я її не накликаю. Дім для мене сховище, де я рятуюся від війни. Я намагаюся вберегти цей куточок од повсюдної завірюхи, як і отой куточок: у моїй душі. Хай там собі війна вбирає на себе щораз іншу личину, хай війни множаться, хай з'являються нові партії: а я й пальцем не кивну.

Оскільки мені відомо, серед стількох укріплених осель я єдиний у Франції припоручив небові охорону свого замку. Я зроду не вивозив із нього ані срібла, ані майнових паперів, ані килимів. Я не хочу ані лякатися, ані рятуватися лише наполовину. Якщо цілковита довіра може з'єднати собі ласку Божу, то вона буде мені за щит до кінця; якщо ж ні, то я прожив досить довго, аби лишити по собі пам'ять і бути гідним уваги. Скільки? Ось уже добрих тридцять років!

Розділ XVI

ПРО СЛАВУ

Треба розрізняти назву і саму річ; назва то слово, що вказує на річ і значить її. Назва не є ані частиною речі, ані частиною її сутності. Це щось стороннє, приліплене до речі і суще зовні неї.

Бог, який самому собі є повнявою і кресом усякої досконалості, не може употужнюватися і зростати всередині своєї істоти, але ім'я його може употужнюватися і зростати через наші благословення та хвалу, на славу його зовнішніх діянь. Ту хвалу ми не годні втілити в нього, бо приріст добра в ньому неможливий, от ми й звертаємо її до його імені, як до чогось, сущого поза ним, але найближчого йому. Власне, у такий спосіб Богові належить уся слава і хвала. І нема нічого безглуздішого, як домагатися того самого для нас. Ми надто вбогі і сповнені вад усередині; істота наша в корені недосконала і потребує постійної поправки; у цьому напрямку нам і випадає працювати. Ми геть-то порожні й пусті, і не вітром та голосом повинні себе наповнювати; нам потрібна твердіша субстанція, аби набути щирого гарту. По-дурному повівся б голодник, воліючи уганяти за гарним одягом, а не за доброю поживою. Як говориться в нашій щоденній молитві: Слава на вишинах Богу, а на землі впокій, між людьми благословення. Євангелія від Луки, II, 14. Нам не висначає краси, здоров'я, чесноти та інших засадничих речей: про зовнішні оздоби буде час подумати згодом, коли ми забезпечимо себе насущним. Теологія висвітлює цю тему вичерпніше, щодо мене, то я з нею не так добре обізнаний.

Хрисип та Діоген перші серед письменників щонайрішучіше заявили про своє презирство до слави. Межи всіх утіх, запевняли вони, немає згубнішої, ніж хвала з чужих уст, від неї краще тікати

неоглядки. Справді-бо, досвід розкриває нам її підступні й страшенно шкідливі наслідки. Нема речі, що так би отруювала державців, як лестощі, речі, що давала б негідникам так легко втиратися у довіру оточення. Нічим так спритно і так часто свашкування не дурить цнотливих дівчат, як звичкою годувати і забавляти їх приємною для них хвалою. Перша зваба, що пустили сирени, аби спокусити Одисея, була такого ґтибу:

Гей, Одисею, преславний, ти гордість ахейців велика!

Ну-бо стини корабель, щоб послухати нашого співу.

Гомер, Одисея, XII, 184

Пер. Бориса Тена

Ці філософи говорили, що всесвітня слава не варта того, щоб мудрій бодай пальцем кивнув, аби її добути:

Що їм в славі якійсь, як вона тільки слава?

Ювенал, VII, 81

тобто славу як таку, без огляду на те, що нерідко вона приносить із собою ще й якісь вигоди, завдяки чому стає пожаданою: слава забезпечує нам прихильність і почасти оберігає нас від людської зневаги, образ тощо. То був також і один із найперших догматів Епікурових, припис його школи: «Живи непомітно», що боронить людям обтяжувати себе посадами та громадськими обов'язками і неодмінно вимагає зневажати славу, яка є не що інше, як визнання світом нашої діяльності, dokonуваної відкрито і прилюдно. Хто наказує нам таїтися і клопотатися тільки про самих себе, хто не хоче, щоб про нас знали інші, той ще менше хоче, щоб ми домагалися їхньої хвали та шани. І він радить Ідоменею не оглядатися у своїх учинках на поговор чи опінію, хіба що йтиметься про те, щоб уникнути всіляких побічних прикрощів, яких людська погорда могла б нам завдати.

Як на мене, наука незмірно справедлива та слухна, але в нашому нутрі живе якесь роздвоєння, от і виходить, що ми не віримо в те, в що віримо, і не вміємо спекатися того, що ганимо.

Послухаймо ж останніх слів Епікурових, сказаних на божій постелі. Вони великі й гідні такого славного філософа; а все ж у

них видно якийсь слід хизування своїм іменем і того дбання про свою славу, яке він так гудив у своїх настановах. Ось лист, записаний з голосу його перед тим, як він спустив дух:

Епікур вітає Гермарха.

Пишу ці слова, проводячи щасливий, тобто останній день свого життя, з такими болями в сечнику та животі, що лютіших годі уявити. Але страждання мої надолужує втіха, якої зазнає моя душа на згадку про свої твори та промови. Отож, покладаючись на любов, яку ти змалечку плекав до мене і до філософії, прошу тебе взяти опіку над дітьми Метродоровими.

Отакий-то його лист. Власне, припускати, ніби втіха (яку він, за його словами, чув у душі, згадуючи про свої твори) почасти пов'язана з його славою, якої він сподівався зажити по смерті, спонукає приписка до цієї духівниці, де він велить, аби «Аминомах і Тімократ, його спадкоємці, відпускали щороку кошти, які має визначити Гермарх на святкування річниці його уродин, а також двадцятого числа кожного місяця відпускали кошти на частування його приятелів-філософів, які мають збиратися, аби пом'янути його та Метродора».

За Карнеадом – речником противного погляду – слава бажана сама з себе, як самих із себе любимо ми тих, що прийдуть після нас, любимо, не знаючи їх і не маючи з того жодного пожитку для себе. Такий підхід мав найбільше схвальних відгуків, бо люди залюбки пристають на те, що найбільше відповідає їхнім нахилам. Аристотель відводив славі перше місце серед зовнішніх благ і вважав за однаково хибні крайнощі – як уганяти за нею, так і уникати її. На мою думку, якби до нас дійшли книги на цю тему Цицеронового пера, вони розповіли б нам дивовижні речі! Одержимий жадобою слави, згаданий автор легко, гадаю, впав би у ті самі крайнощі, в які впадали й інші, певні, що цнота як така бажана лише задля шани, яка завше її супроводить:

*Безвісна мужність – як і безділля те,
Що йде в могилу.*

*Горацій, Оди, IV, 9, 29
Пер. Андрія Содомори*

Думка, як на мене, геть-то фальшива, і мені прикро, що вона могла постати в голові мужа, сподобленого звання філософа.

Якби це було так, то вистачило б добродішності лише на очах людей. Тоді було б ні до чого підкоряти своїй волі й тримати в шорах порухи душі, де, власне, і криється чеснота, хіба що вони могли б набути розголосу. Гріши обачно й обережно – і ти на коні! «Якщо ти знаєш, – мовить Карнеад, – що десь затаїлася гадюка і там, ні про що не здогадуєшся, має сісти хтось, чия смерть для тебе вигідна, ти чиниш підло, не остерігаючи його про небезпеку, і то тим підліше, що твій учинок буде відомий лише тобі». Якщо ми не шануватимемося, якщо безкарність буде наріжним каменем правосуддя, то яких тільки злочинств ми не накоїмо повсякдень! Те, що вчинив Секст Педуцей, віддаючи вдові Гая Плотія скарб, довірений йому без свідка (таке і мені самому не раз траплялося робити), я не вважаю за гідне особливої хвали, але вважав би за велику ганьбу, якби хтось скористався зі своєї безкарності. Тож, гадаю, доречно і дуже корисно освіжити в пам'яті приклад Секстилія Руфа, якого Цицерон винувє в тім, що він загарбав спадщину, йдучи проти свого сумління, хоча діяв згідно з чинним законодавством, а не всупереч йому, а також приклад М. Красса і К. Гортензія, владних і могутніх людей, яких один чужоземець підбивав успадкувати маєтність за фальшивим тестаментом (прагнучи таким чином легше урвати і свою частку), а ті, хоч і не брали, для годиться, участі у фальшуванні, проте не погребували скористатися з його плодів; на їхню думку, вони себе не зганьбили, бо, мовляв, були перед скаржниками свідками та законом. Хай пам'ятають, що мають за свідка Бога, себто, по-моєму, наше сумління. Цицерон, Про обов'язки, III, 10.

Чеснота річ надто марна і фривольна, якщо черпає свою снагу у славі. Тож даремні були б наші потуги забезпечити їй високе місце і відлучити від щасливого випадку, бо чи є щось випадковіше за славу? Безперечно, всім рядить випадок. Він радше з примхи, ніж зі справедливості, одне прославляє, а інше прирікає на забуття. Саллюстій, Змова Катиліни, 8. Поширення вістки про наші чини та вчини, зведення їх на очі – то просто нам дзвінка світить, та й годі,

доля дарує нам славу зі свого капризу. Я не раз бачив, як слава випереджає заслуги, і не раз пересвідчувався, що вона їх незмірно перевищує. Хто перший зауважив її подібність до тіні, той і сам не знав, яке влучне його спостереження; і та, і та надзвичайно примхливі: до того ж тінь вряди-годи також іде поперед ходака й іноді набагато довша за нього. Ті, хто навчає шляхтича бути хоробрим тільки з гонору, наче гонор славна ознака лише шляхетства. Цицерон, Про обов'язки, I, 4, хіба не навчають його одного, аби він ніколи не ризикував, якщо його не бачать інші, і завше дбав про приявність свідків, готових згодом розповісти про його звагу; і це тоді, як навколо тисяча нагод звершити щось героїське, застаючись непоміченим? Скільки героїських подвигів окремих воєнів пропадає в гущі січі! Хто в такій сутичці бавиться стеженням за іншими, той, мабуть, сам байди кує. Свідкуючи, як його товариші билися, він тим самим свідкує проти самого себе. Муж великодушний і мудрий визнає звагу, найсуголоснішу природі: і вона у чині, а не у славі. Цицерон, Про обов'язки, I, 19.

Єдина слава, на яку я важу в житті – прожити його спокійно, прожити не за Метродором, Аркесилаєм чи Аристидом, а за самим собою. Скоро філософія не зуміла знайти жодного шляху до спокою, придатного для всіх, хай кожен шукає його окремо.

Чому завдячують Цезар та Олександр незмірну велич своєї слави, як не фортуні? Скільки людей згасло під ударами неволі на самім початку їхнього життєвого шляху! Скільки було таких, про кого жодна чутка до нас не дійшла, хоча вони появили б не менше мужності, якби нещасливий льос не осадив їх на самому почині! Серед стількох різних пригод щось я не пригадаю, аби читав, щоб Цезар коли-небудь був поранений, а проте тисячі людей загинули від небезпеки куди меншої, ніж найменша з тих, що він зборов. Безліченна безліч славних подвигів не лишила по собі найменшого сліду, і тільки окремі з них заслужили на визнання. Не завше опиняєшся першим у виломі мурів або на чолі війська перед очима свого верховоды, мов на кону. Не раз зазираєш у вічі смерті, застрягши десь у живоплоті чи у рові; не раз важиш головою, беручи якийсь курник;

або коли треба викурити пару жалюгідних аркебузників зі шпихліра; чи самому одвихнутися од загону й орудувати самостійно, як до обставин. А якщо приглянемося пильніше, то, либонь, додивимось, що найнепоказніше виявляється найнебезпечнішим і що у війнах, які точилися в наш час, більше полягло достойних людей у дрібних і нікчемних okazіях, при взятті якоїсь стодоли, ніж на почесних і славетних бойовищах.

Хто думає, ніби дурно положить свою голову, якщо те станеться не в якійсь голосній потребі, той замість уславити свою смерть доброхить заганяє своє життя у тінь, марнуючи тим часом чимало гідних приводів наразитися на небезпеку, а кожен з них по-справжньому власний, бо вивірений власним сумлінням кожного дійовця. Се бо хвала наша, свідчення совісті нашої. Апостол Павло, II Послання до коринтян, I, 12. Хто порядний лише задля того, щоб про це знали і, знаючи, шанували його більше, хто добродичинець лише під умовою, що його цнота стане відома, той не є мужем,

Від якого можна б сподіватися багато чого.

*Здається, до кінця зими цієї
Звершив він вікопомний велетруд,
Та вкритий тайною, – і через неї
Я з оповіддю не поспію тут.
Він обганяв навальністю своєю
Ту славу, що про нього рознесуть.
Про подвиги ж відомості ось звідки:
Доносили усе живі ще свідки.*

Аріосто, Роланд Несамовитий, XI, 81

Треба йти на війну з повинності й чекати на виноградю, яка йде за кожною доброю справою, хоч би якою та була прихована, ба навіть за кожною чеснотливою думкою, і тою винагородою є вдоволення, що його чисте сумління чує в собі від гідного вчинку. Треба бути мужнім ради себе самого і ради гордошів, які підтримують твій душевний гарт, усупереч усім ударам недолі:

*А Мужність, власним сяйвом ясніючи,
Невдач не знає: нащо їй почесні? –*

*Не з волі натовпу хисткого
Візьме або відкладе сокири.*

Горацій, Оди, III, 2, 17

Пер. Андрія Содомори

Не на те, щоб хизуватися, потрібен нам душевний гарт, він потрібен нам у нас самих, де в нашу душу зазирає тільки наше, а не стороннє око. Він оберігає нас від страху смерті, болю, навіть ганьби; дає нам силу перетерплювати втрату дітей, приятелів та майна; а в потребі веде нас, напришкуватих і зухвалих, у бій, не для якогось там зиску, а ради блиску самої чесноти. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, I, 10. Ця вигода куди більша, і прагнути її і сподіватися куди достойніше, ніж домагатися честі й слави, того, що, зрештою, не що інше, як прихильний суд про нас інших людей.

Щоб розв'язати суперечку про клаптик землі, треба обрати з усього народу дванадцятєро людей; а ми оцінку наших домагань та вчинків (найважчу і найважливішу з усіх справ, які тільки є на світі!) довіряємо голосові поспільства та черні, матері невігластва, несправедливості й нестатку! Чи не безглуздо робити життя мудреця залежним від суду дурнів? Чи може бути щось дурнішого, ніж зважати на загальних тих, кого зневажаєш кожного зокрема? Цицерон, Тускуланські розмови, V, 36. Ще не вродився той, кому б пофортунило їй сподобатися; у цю мету як не цілься, все одно схибиш. Нема нічого, що заслуговувало б на більшу зневагу, як думка юрби. Тит Лівій, XXXI, 34. Про голос народний Деметрій сказав жартома, що він однаково мало зважає як на те, що лунає зверху, так і на те, що долітає знизу. Інший автор сказав ще крутіше: Я навіть те, що само з себе не бридке, вважаю за бридке, коли його величає юрма. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, II, 15.

Жодна вмільсть, жодна гнучкість розуму не допомогли б нам славно вступити в сліди такого блудного і нетямущого провідника. У тому рейваху горлатих голосів, теревень та легковажних гадок, які нас шарпають на всі боки, годі вибитися на якийсь добрий путівець. Не ставмо ж собі такої хисткої та мінливої мети: йдімо несхибно за розумом. Хай загальне визнання рушає за нами слідом, як

має таке бажання, та що воно цілковито залежить від випадку, то нам не вільно сподіватися спіткати його радше на цьому гостинці, ніж на іншому. Коли б я навіть не йшов прямою дорогою через її праведність, я пішов би нею через те, що переконався з досвіду: зрештою вона завше найщасливіша й найбезпечніша. Сказано: ласкою долі блага є водночас і корисне для людини. Квинтіліан, Освіта оратора, I, 12. Один моряк у старожитності так звернувся до Нептуна під час сильної хвищі: «О Боже, ти врятуєш мене, як захочеш, а ні, то згубиш мене, але я до кінця твердо триматиму стерно». Свого часу я бачив тисячі гнучких, ручих, метких людей, і ніхто не сумнівався, що вони спритніші двораки від мене: а проте ця доскоцька братія знайшла згубу, а я вийшов сухий з води:

Сміявся, що підступ геть безсилий.

Овідій, Героїні, I, 18

Павло Емілій, вирушаючи у свій преславний македонський похід, остерігав передусім римський люд, щоб той без нього не ляпав язиком про його діяння. Справді-бо, коли гудуть поговор та судня, то це неабияка завада у великих справах. Не кожен здатний протистояти суперечливій і образливій людській поголощі, не кожен посідає гарт Фабія, який волів дати на поталу лихим язикам своє добре ім'я, ніж, тішачись повсюдною хвалою і славою, гірше справуватися.

Є якесь вроджене відчуття втіхи, коли тебе хвалять; але ми надаємо тій утісі завеликої ваги.

Не жону я хвали, не такий то вже я й твердошкурий,

Все ж не маю за кінцеву чесноти мету

Отого твого: браво! біс!

Персій, I, 39

Я дбаю не так про те, який я в очах інших, скільки про те, який я у своїх власних очах. Я хочу бути багатим своїм, не позиченим багатством. Чужі бачать лише зовнішні події та речі; кожен може зберігати добру міну на людях, тоді як усередині він сповнений неспокою і перестрахи; серця не видно, видно тільки личину. Недарма проклинають облуду на війні, бо що для спритника може бути про-

стішого, ніж уникати небезпек та ще й удавати з себе дзіндзівера, хоть у душі він боягуз? Є стільки способів одсидітися в кущах, коли треба важити головою, що нам тисячі разів пощастить ошукати світ, перш ніж нога наша поткнеться в небезпечне місце. Але навіть тоді, чуючи, що вже невикрутки, ми потрафимо замазати очі суворим обличчям і грізною мовою, хоча душа в п'яти сховалась. Якби ті чи ті з нас посідали платонівський перстень, який, повернутий каменем донизу, робить невидимцем того, хто носить його на пальці, то чимало людей ховалися б там, де сам Бог велів їм світитися, шкодуючи, що доля поставила їх на таке почесне місце, де вони зобов'язані вдавати сміливців.

*Хто незаслужених почесей прагне, обмови ж – боїться,
Сам, видно, в хибах по вуха зав'яз.*

Горацій, Послання, I, 16, 39

Пер. Андрія Содомори

Ось чому всяка думка, що ґрунтується на зовнішній позірності, украй непевна й сумнівна; і нема свідка достотнішого, ніж кожен сам для себе. Але і в цьому разі скільки простих пахолків поділяє з нами славу! Хіба той, хто занадто пробивається вперед крізь розверстий вилам, звершує щось більше, ніж звершило перед ним півсотні горопашних пішаниць, які вторували йому шлях і прикривають його своїми тілами за п'ять су денно?

*Як щось підносить Рим галасливий, на той бік не ставай,
Не вивірай фальшивої стрілки на терезах і не шукай себе
Поза собою.*

Персій, I, 5

Ми кажемо, що возвеличуємо своє ім'я, коли ширимо його у світі й укладаємо в дедалі численніші людські уста. Ми хочемо, щоб його вимовляли шанобливо і щоб це осягнення пішло йому на користь; саме цим і можна виправдати наше змагання до слави. Одначе така хвороба, розростаючись, заводить так далеко, що багато хто вже не зупиняється ні перед чим, аби тільки про них говорили. Трог Помпей розповідає про Герострата, а Тит Лівій про Манлія Капітолійського, що ті, мовляв, прагли не так доброї, як гучної слави. Ця

вада, до речі, посполита; ми дбаємо більше про те, аби про нас говорили, ніж про те, як про нас говорять. Нам досить того, щоб наше ім'я бриніло на устах, а з якої речі, байдуже. Нам видається, ніби бути відомим означає віддати своє життя і його тривалість під опіку інших. Щодо мене, то я цупко тримаюся за себе самого. А стосовно мого другого життя, життя в очах моїх приятелів, то я, ґрунтовно і якомога присутніше його зваживши, доходжу до переконання, що якийсь овоч і пожиток можу з нього мати лише у вигляді марно-славної втіхи від оманливих фантазій: коли я умру, то відчуватиму згадане друге життя ще менше; і вже напевне втрачу оту правдиву вигоду, яка іноді пов'язується з ним. Я не матиму жодної змоги впіймати славу, як і вона не зможе торкнутися чи озорити мене. Сподіватися, що вона впаде на моє ім'я! По-перше, я не маю імені, яке було б тільки моє. З двох моїх імен одне родове, ба навіть належить не одному родові, а багатьом. Живе в Парижі та в Монпельє родина, звана Монтень, інша у Бретані та Сентонжі – де Ламонтень; утрата одного складу може так сплутати наші з нею нитки, що мені може припасти частина їхньої слави, а їм – моєї можливої ганьби. Колись мої предки були знані під ім'ям Ейкем, яким ще й досі послуговується відомий дім ув Англії. Щодо цього другого імені, то з нього може користати кожен, кому не лінь; тож не буде дивиною, коли я, замість себе, вшаную якогось водовоза. Зрештою, якби я навіть мав якийсь осібний свій знак та годло, про що, власне, він може промовляти тоді, як мене вже не буде на світі? Чи може він означити і дати тривке життя ніщоті?

*Не легше камінь гнітить мої кості,
Як хвалять мене нащадки: ні з тіла мого,
Ані з гробу, ні з праху благословенного
Не родяться фіялки.*

Персій, I, 36

Але про це я вже загадував деінде. Зрештою, після битви, в якій десять тисяч душ скалічіє чи згине, говорять лише про якихось п'ятнадцять її учасників. Треба якогось геройського подвигу чи якогось справді виняткової відваги вчинку або щасливого випадку, багатого

на важливі наслідки, щоб уславився не лише простий жовнір, а й сам верховода. Вбити одного ворога, двох, десятюх ворогів, глянути сміливо в очі смерті, то, вірю, не марничка для кожного з нас, бо тут віддаєш себе всього; але для світу ті речі такі звичні, так часто сподибувані щодня, що їх треба бозна-скільки ж, аби здобути його визнання. Ось чому нам не випадає особливих почестей.

*Звичайний і дуже частий випадок,
Один з колоди Фортуни.*

Ювенал, VIII, 9

Серед тисяч відважних людей, загиблих зі зброєю в руках за п'ятнадцять сторіч у Франції, навряд чи вийметься сотня таких, про кого ми бодай щось та знаємо. У нашій пам'яті затерлися не лише імена отаманів, а й самі битви та звияги; доля більшої частини світу за браком реєстру зостається невідомою і не лишає по собі жодного сліду.

Якби я мав до своїх послуг реєстр незнаних подій, то, гадаю, за іграшку замінив би ними перші-ліпші відомі нам. Та ба, навіть про римлян і греків, дарма що вони мали стількох письменників та свідків і могли похвалитися стількома винятковими і преславними діяннями, до нас дійшло так мало відомостей!

Далі багато таких, що слава їх темна покрила.

Вергілій, Енеїда, М, 302

Пер. Михайла Білика

То вже розкіш, якщо за якесь сторіччя люди бодай приблизно пам'ятатимуть, що в наш час у Франції точилися горожанські війни.

Спартанці, йдучи на бій, складали офіри Музам, аби їхні подвиги були гоже та гідно описані, розуміючи, що коли їхні подвиги знаходять свідків, удатних дарувати їм життя й безсмертя, то це неабияка ласка богів.

Невже і справді комусь примариться, що при кожній сальві у нього з рушниць і при кожній небезпеці, на яку він наражається, неждано-негадано вродиться писар, аби завести грізну притрапку до протоколу? А хоч би й уродився, хоч би і сто їх уродилося, то однак не проіснували б і трьох днів і так би й не потрапили нам на

очі! Ми не посідаємо і тисячної частки всіх давніх творів; доля дає їм довше чи коротше життя на свій розсуд. З другого боку, чи можемо ми ручитися, що до наших рук, не потрапили найгірші взірці, ми ж бо не бачили решти. Предмет історії – не абищиці: треба бути верховодою, завойовником великого царства; треба виграти п'ятдесят дві запеклі битви, завше виступати в меншості проти ворога, як Цезар. Десять тисяч вірних товаришів та великих отаманів лягли кістьми поруч нього, мужньо і славно воюючи, але імена їх зберігалися в пам'ятку, доки жили їхні жінки та діти:

З слави тієї до нас лише промінь малий докотився.

Вергілій, Енеїда, VII, 646

Пер. Михайла Білика

Навіть хто dokonував шляхетних вчинків на наших очах, через три місяці чи три роки по їхньому сконові, зазвичай словом не пом'януть, наче вони й на світі зроду не жили. Всякий, хто, озброївшись надійно міркою та лінійкою, загадається над тим, про яких людей і про які чини й вичини заховується в книжках слава і пам'ять, неодмінно викриє, що в наш вік дуже мало було чинів і дуже мало осіб, які могли б і собі замахнутись на таке. Хіба мало ми бачили зацних і гідних людей, які пережили свою власну репутацію і з болем спостерігали, як на їхніх очах гасне їхня слава, цілком заслужено добута замолоду? І задля якихось трьох років такого фантастичного і примарного життя ми повинні розлучатися з життям правдивим і достеменним, поринаючи у вічну смерть! Мудреці ставлять перед собою шляхетнішу і справедливішу мету в цьому такому важливому починанні.

Заплатою за добре діло є звершення його.

Сенека, Листи, 81

Нагородою за послугу є сама послуга.

Сенека, Листи, 81

Можна цілком вибачити малярові чи іншому ремісникові, врешті й риторів чи граматиків, що вони гріють чуба, намагаючись здобути ім'я своїми творами; але діяння чесноти надто шляхетні самі собою, аби шукати нагороди ще десь, окрім їхньої власної вартості, а надто у минулості людських судів.

А проте ці фальшиві заблуди мають заслуги перед людьми, вони змушують їх до вірності своєму обов'язку; вони пробуджують у людоді цноту; вони дають змогу княжатам бачити, як весь світ благословляє пам'ять Траяна і відвертається з нехиттю від Нерона; вони змушують їх здригатися, бачивши, як ім'я цього великого ірода, колись грізного і страшного, сьогодні перший-ліпший школяр кляне і вільно ганьбить, як хоча, на всю губу; то хай же ті були-заблуди в'їдаються в нас і хай їх насаджують серед нас, стільки мога.

Платон, всі зусилля скеровуючи на те, аби зробити громадян чеснотливими, радить їм не гордувати добрим іменем та шанодою серед людоді і проголошує, що силою якогось божого натхнення навіть лихі люди частенько потрапляють як на словах, так і в думках своїх непомильно відрізняти зло від добра. Згаданий філософ та його напутник Сократ великі мастаки у просто-таки дивовижний спосіб і з незвичною сміливістю вдаватися до божеських об'явлень і божеських діянь скрізь, де безпорадна людська сила; як трагічні поети вдаються до бога, не вмючи розв'язати інтриги. Цицерон. Про природу богів, I, 20. Може, саме через це Тимон, бажаючи його спалюжити, взиває філософа великим чудотвором.

Оскільки людям задля немочі їхнього ума не спосіб розплачуватися доброю монетою, доводиться перебиватися фальшивою. Цим грішили всі праводавці, і немає такого суспільства чи панства, де не було б якоїсь домішки марних церемоній чи брехні, покликаних утримувати для людей у карбах. Ось чому їхні початки та джерела зазвичай легендарні й сповнені надприродних таємниць. Звідси авторитет навіть фальшивих релігій, їхня підтримка з боку розумних людей. Нума Помпілій і Серторій, прагнучи втертися в людську довіру, годували їх цими козами в золоті, за словами одного, німфа Егерія, а за словами другого, його біла лань приносили їм від богів усі розпорядження, які вони роблять.

Подібно до Нуми, який підніс авторитет своїх законів, посилавчись на заступництво богині, чинили й інші: Зороастр, праводавця бактріан і персів, покликався на бога Ормузда, Трісмегіст у єгиптян – на Меркурія, Самолкіс у скитів – на Весту, Харонд у халки-

дьян – на Сатурна, Мінос у критян – на Юпітера, Лікурґ у лакедемонян – на Аполлона, Дракон і Солон – на Мінерву. Всі статuti законів походять від якогось бога, як то фальшиві, чи то правдиві, як, скажімо, ті, що їх Мойсей дав людові Юдеї, вийшовши з Єгипту.

За реліґією бедуїнів, як свідкує пан де Жуанвіль, душа того, хто загинув за свого князя, переселяється в інше тіло, вигідніше, гожіше і дужче за попередніше: завдяки такому віруванню вони охвітініше ризикують своїм життям:

*Звичний ум до заліза, дух готовий до смерті,
Без оццадку життя повернутого.*

Лукан, Фарсалиї, I, 461

Чи ж не спасенна, хай і марна сама з себе віра! На такі приклади багате життя кожного народу – але це тема окремої розмови.

І ще одне слівце до того, з чого я почав: не раджу також панунцям називати честю те, що насправді є їхнім обов'язком; бо, як зазвичай кажуть, те йменується честю, що визнає славним людова поголоска. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, II, 15. Обов'язок то серцевина, а честь лише її кора. Так само я не раджу їм виправдувати свою непоступливість оглядом на честь, я припускаю, що їхні наміри, їхні бажання та прагнення, тобто речі, з якими честь не має нічого спільного (оскільки вони не виявлять себе), втиснуті у ще суворіші рямці, ніж їхні вчинки:

А під зарокон вона, грішна, хоча й не грішить.

Овідій, Любощі, III, 4, 4

І перед Богом, і перед власним сумлінням було б однаковою великою скверною як прагнути гріховного, так і доскочити свого, тим паче, що такі речі з природи своєї таємні і приховані; простіше простого було б дамам скрити щось від погляду інших (коли йдеться про їхню честь), якби вони не пильнували чогось куди важливішого – своєї повинності, якби не шанувалися для себе самих. Всяка честива особа радше згодиться ущербити свою честь, аніж совість.

Розділ XVII

ПРО ЗАРОЗУМІЛІСТЬ

Є ще й інший рід гордощів: прибільшена думка про свою вагу. Це щось наче надмірна любов до себе, яка малює нас у наших очах іншими, ніж ми є насправді: подібно до того, як любовна жага наділяє красою та принадою предмет нашого зітхання, завдяки чому люди, зачаровані ним, керуючись оманливим і невиразним почуттям, бачать того, кого кохають, іншим і досконалішим, ніж він є в житті.

Я зовсім не прагну, аби зі страху перед такою маною зору люди на легковажила себе й уявляла себе меншою, ніж вона є насправді; суд у кожному разі має бути справедливим. Треба, щоб кожен бачив себе у правдивому світлі. Той, хто Цезар, хай сміливо вважає себе за найбільшого верховоду у світі. Ми живемо тільки ритуалом; ритуал той застуге собою сутність речей. Чіпляючись за галуззя, ми забуваємо про стовбур та корінь. Ми навчили дам червоніти на згадку про те все, чого їм аж ніяк не сором робити. Ми не сміємо називати своїми іменами деякі наші члени, але не соромимося користатися ними, вкидаючись у розпусту. Умовності забороняють нам означати словами те, що пристойне і природне, і ми їх пильнуємо; розум забороняє нам робити лихе і непристойне, і ніхто цього не додержує. Мене дивують оті правила звичайності: вони заважають мені говорити про себе щось добре або щось погане. Але наразі годі про це.

Ті, кому фортуна (назвімо її доброю чи злою, як вам до вподоби) призначила прожити життя на якомусь вищому щаблі, можуть засвідчити своєю громадянською поведінкою, хто вони. Але ті, кому вона відвела місце в юрмі і про кого ніхто і не заїкнеться, якщо тільки вони самі не обізвуться, не підлягають осуду, якщо наважа-

тихся розповісти про себе, виступаючи перед людьми, цікавими їх послухати, за Луцілієвим прикладом:

*Всі таємниці свої він звіряв, наче вибраним друзям,
Книгам своїм: чи горе якесь, чи то радість заблисне, –
Тут же над ними й схилявся, і тому-то на кожнім листочку,
Мов на обітній таблиці, відбилось життя його довге.*

Горацій, Сатири, II, 1, 30

Пер. Андрія Содомори

Він звіряв паперові свої вчинки та мислі і малював себе таким, як уявлявся самому собі: Це не викликало недовіри до Рутилія і Скаври, і не наражало їх на закиди. Тацит, Життя Агріколи, 1.

Так от, я згадую, що з самого молоду в мені вбачали якусь особливу природжену конституцію та відхилення в будові тіла, що начебто виказували якусь дурну і безглузду пиху. Передусім я хочу зазначити: не дивина, що нам властиві певні прикмети і нахили, такі природні й глибоко особисті, що нам не спосіб відчувати їх і розпізнавати. Без нашого відома та згоди тіло легко засвоює щось від такого природженого нахилу. Не що інше, як певне хизування своєю вродою спричинилося до того, що Олександр почав нахиляти голову трохи вбік, Алкивіад був гаркавий і шокав, Юлій Цезар шкрябав голову пальцем, а це звичка людини, сповненої утяжливих думок, а Цицерон, оскільки мені відомо, мав звичку морщити носа, що виказувало в ньому смішка. Ті всі порухи вкорінюються непомітно для нас самих. Проте є й інші, навмисні, про які я тут не говоритиму; скажімо, уклони і присідання, через які здобувають (часто зовсім незаслужено) репутації скромника та чемника, причому скромність тут часто паче гордості. Я дуже щедрий на шапкування, надто влітку, і відклоняюся кожному уклоні без огляду на стан поклонника, якщо він тільки не в мене на службі. А все ж я хотів би порадити деяким знайомим мені княжатам бути ошадливішими й справедливішими у роздаванні уклонів: адже надто часто відклонювання не окупається. Якщо не дотримано міри, вітання не справляє належної дії. Торкаючись непристойних манер, не можна не згадати пихи цезаря Констанція. Являючись людюві, він тримав голову

завше рівно, не повертаючи її і не схиляючи набік, навіть щоб глянути на тих, хто йому вклонявся, стоячи обаполи дороги; водночас тіло його лишалося нерухоме, попри поштовхи колісниць, він не смів ані сплюнути, ані висякатися, ані втерти піт із чола. Не знаю, чи звичай, завважений у мені, був такого ґтибу і чи справді я мав якийсь таємний нахил до чвані; цілком може бути, за порухи свого тіла я не відповідаю. Що ж до порухів душі, то я хочу зараз відкрити все, що відчуваю.

Є дві побудки згаданої пихи: одна зависока думка про себе, друга – недооцінка іншого. Щодо першої, то мені здається, ніби пердусім я маю врахувати таке: змалку я чую на собі гніт якогось розумового заблуду, надзвичайно прикрого задля своєї безпідставності і ще прикрішого задля своєї обтяжливості. Я пробую якось радити собі з ним, але цілком спекатися його не можу. Полягає той заблуд у тому, що я знижую справжню вартість речі, яку посідаю, в силу самого факту її посідання. Завищую ціну всього чужого, відсутнього і не мого, в силу його неприступності для мене. Це почуття заводить мене дуже далеко. Як свідомість своєї влади викликає в чоловіків гідну осуду погорду до жінок, а в багатьох батьків до дітей, так і я перед двома рівноцінними творіннями завжди суворіший до свого; і винні тут не так прагнення досконалості і намагання створити щось краще, заважаючи мені судити неупереджено, як те, що посідання саме з себе породжує погорду до того, що ти тримаєш у руці й чим ти володієш. Мене ваблять закони та звичаї далекого люду; їхні язїки; і я помітив, що латина мене чарує вже самим своїм авторитетом (як буває серед дітей та чупрунів), через що я ціную її більше, ніж вона на те заслуговує. Обійстя, дїм, кїнь мого сусїди, нічим не вартніші за мої, видаються мені куди цїннішими якраз через те, що вони не мої власні, – річ тим дивніша, що я дуже приблизно уявляю свої маєтності. Я уявлення не маю, на що я здатен, і дивуюся певності й вірі в себе, притаманним усім, окрім мене; у мене таке враження, ніби я нічого до пуття не знаю і що нема нічого такого, за що я посмів би ручитися, що воно мені під силу. Я не вмю оцінити своїх можливостей ані зарані, ані тоді, коли вже взявся до роботи, і

пересвідчуюсь у них лише після її виконання; мої власні сили я усвідомлюю не більше, ніж сили когось геть мені чужого. Ось чому, як мені трапляється успішно вив'язатися з якоїсь притуги, то я більше приписую це щастю, ніж власній умілості; тим більше, що все я починаю на галай-балай, навмання і з великим острахом. Так само мені властиве ще й те, що з усіх суджень, висловлених старожитніми про людину взагалі, я найохочіше хапаюся і найціпкіше тримаюся за ті, що найнемилосердніші до нас, за ті, що зневажають, упосліджують і нікчемлять нас. Філософія ніколи в моїх очах не має такого гарного терену, як тоді, коли бореться з нашою зарозумілістю та марнослаством, коли щиро визнає свою неміч, нерішучість і своє невігластво. Надмірно висока думка людей про себе видається мені матір'ю найфальшивіших переконань – як громадських, так і особистих. Ті, хто сідає окар'яч на меркуріїв епіцикл, аби зазирнути у небесні розлоги, дратують мене не менше, ніж зуборвачі. У своїх пробах, предметом яких є людина, я стикаюся з такою силою всяких поглядів, з таким лабіринтом безмежних труднощів, з такими глибокими сумнівами та суперечностями в самій школі премудрості! Якщо ці люди не здолали пізнати самих себе та власну натуру, постійно притомну в полі їхнього зору і вміщену в них самих, якщо вони не знають, як рухається те, що вони самі двигнули, не вміють описати і розібрати пружин, що їх держать у руках і пускають у хід, то як же вірити їхнім розправам про причини припливу та відпливу на Нілі? Допитливість дано людям як бич, за словами Письма.

Але вертаюся до себе. Важко (так мені видається) знайти когось, хто б цінував себе менше, ба, хто б цінував мене менше, ніж ціную себе я сам. Я маю себе за людину з найпростішої глини і різнююся від решти лише тим, що свідомий цього. Мої вади ще нищіші і вульгарніші, ніж у решти, я не приховую їх і не виправдуюся. Я ціную себе лишень за те, що знаю, чого я вартий. Якщо в мені й сидить пиха, то припав я нею тільки зверху, і винна тут лише палка моя вдача. Насправді пиндючності в мене мізерія – та й та не лишилася непомічена для розуму. Я нею скроплений, а не насичений.

І справді, якщо говорити про плоди мого духу, хоч би в чому, то я зроду не спородив чогось такого, що мене вдовольнило б; а визнання інших для мене ніц не варте. Уподобання мої дражливі й клопітні, надто для мене самого. Я ганю себе шохвилі й хоч би до чого взявся, чую в собі вагання та безсилля. У мені немає нічого, що могло б удовольнити мій розум. Мій зір гострий і точний, але каламутиться, тільки-но я беруся за перо. Надто ж він мене підводить у поезії. Я незмірно кохаюся в ній, непогано розуміюся на творах інших, але стаю істною дитиною, коли хочу випробувати в ній себе; тоді я сам собі нестерпний. Можна бути нездарою у всьому на світі, тільки не в поезії:

Все ж у пошані. Але посередність у праці поета –

Гріх, і ні люди його не простять, ні боги, ні книгарні.

Горацій, Про поетичне мистецтво, 372

Пер. Андрія Содомори

Дай Боже, щоб цей мудрий вислів пишав на вівісці всіх друкарень і перекивав туди доступ ордам віршогонів!

Не вберегтись від лихих поетів!

Марціал, XII, 63, 13

Чому ми не маємо таких народів, як, скажімо, оцей? Діонісій Старший понад усе ставив свою музу. Якось він послав на олімпійські грища вкупі з колісницями, найпишнішими серед своїх поестер, поетів і музик, аби вони озвучували його вірші, забезпечивши їх шатрами із золоченими корогами, обвішаними по-царському килимами. Коли настала черга його творів, виборність і чар декламації спершу привернули увагу люду, але, відчувши їхню неміч та недолугість, слухачі пройнялися до них погордою, а потім, знуdivшись, розсатаніли так, що кинулися на намети і зірвали на них свою злість, на клапті розшарпавши шатри та короги. І те, що колісниці Діонісія провалили перегони, як і те, що судно з його людьми на борту не допливло до Сицилії, зазнавши в бурю кораблегины біля Тарента, той самий люд уважав за ознаку гніву богів, роз'ярилих, як він, од нездарної поезії. Навіть моряки, зацілілі після розбиття, дотримувалися тієї самої думки; зрештою і пророцтво ора-

кула, провісника царевної смерті, звучало так: «Діонісій наблизився до свого кінця, звитяживши тих, хто вартніший за нього». Цар запідозрив у них картагенців, які перевищували його потугою, і, воюючи з ними, не раз спинався на півдорозі й випускав перемогу з рук, аби не справдилося оракулове віщування. Але він прорахувався: як остатню бог визначив йому годину, коли з допомогою кривди та підкупу він здобув ув Атенах пальму першенства, заломивши здібніших за себе поетів-трагіків постановою на конкурсі своєї трагедії Ленеїці. Одразу по цій звитязі він сконав, почасти від надмірної радості, що ошанула його.

Що схиляє мене бути поблажливим до своїх творів та дій, то це не їхня вартість як така, а порівняння їх із іншими, гіршими писаннями, які здобувають розголос та визнання. Я заздрю щастю тих, хто вміє тішитися своїм творінням, бути з нього задоволеним. Це надзвичайно легкий спосіб справити собі приємність, адже добуваєш її з самого себе, надто якщо ти непохитний у своїх переконаннях. Я знаю одного віршомаза, якому старі й малі, на ринку і вдома, сказати б, і небо і земля, устами одними волають, що він цілковитий баран у своєму ремеслі. А він і далі міряє себе тим самим аршином, що його сам для себе й викроїв. Він усе гне своє, переписує, совітується, стовбурчиться, упирається руками й ногами, тим твердіший у своїх судах, тим незламніший, що своє завзяття завдячує самому собі.

Мої твори не тільки не усміхаються мені, але щоразу, як я торкнуся їх, викликають у мене досаду:

*Сором мене за писання бере, як свої твори читаю,
Надто багато я бачу такого, щоб викреслити геть.*

Овідій, 3 Понту, I, 5, 15

Перед моєю душею постійно витає ідея і якийсь млистий, як уві сні, образ форми, незмірно вищої за ту, до якої я вдався. Я не можу, одначе, схопити її і використати. Та й сама ідея, зрештою, виявляється досить пересічною. І тоді я бачу навіч, до чого ж далекі від найвищих злетів моєї уяви та від моїх надій витвори великих душ стародавнього світу. Їхні писання не лише задовольняють мене

вповні – вони вражають і проймають мене захватом; я виразно відчуваю їхню красу, я бачу її, якщо не всю, не до кінця, то в кожному разі настільки, що мені годі й думати доскочити чогось такого. Перш ніж до чогось узятися, маю передусім скласти офіру граціям (як каже про когось Плутарх), аби сподобитися їхньої ласки:

Як що-небудь нам любе,

Як що-небудь людським чуттям приємне,

Завдячуєм те все ми граціям.

Вони ні в чому не товаришать мені: все у мене неоковирне й коструbate, всьому бракує вишуканості й краси. Я не вмію видобувати з речей усе, що в них найліпше. Форма у мене ніде не дає крил змістові. Звідси потреба у змісті, міцному в ногах і цупкому в руках, щоб він міг блищати сам собою. І якщо я беруся за сюжет простіший і цікавіший, йду тут за своїми нахилами, бо мені зовсім не до шмиги манірне і тоскне мудрування, якому віддається весь світ. Я роблю тєє, аби потішити самого себе, а не свій стиль, який волів би за краще сюжети високі й суворі, якщо взагалі заслуговує на назву стилю безладна й розхристана мова, чи, точніше сказати, нехитре просторіччя і виклад, що не визнає ні належної дефініції, ні правильного членування, ні завершення, плутаний і незграбний, на зразок промов Амафанія та Рабірія. Я не вмію ані догоджати, ані веселити, ані розпалювати уяви. Найкраща у світі оповідка стає під моїм пером сухою, безкровною і безнадійно тьмяною. Я потрапляю говорити лише про те, що продумав наперед, і начисто позбавлений того хисту, очевидного в багатьох моїх колег, себто уміння заводити балачку з абики́м, змушувати все товариство слухати себе з непослабною цікавістю чи невтомно розважати слух можновладця, базікаючи про всяку всячину, і заразом не чути браку в темах для свого просторікування, оскільки люди такого розбору хапаються за першу-ліпшу, що набігла на думку, пристосовуючи ці теми до настроїв та рівня тих, із ким доводиться мати діло. Державці не люблять поважних розмов, а я не люблю байок. Я не вмію наводити докази, за якими далеко ходити не треба і які прожогом спадають, докази, що зазвичай б'ють у саме серце; на відміну від сільського проповідни-

ка, хоч би про який предмет я висловлювався, я найохочіше викладаю найістотніше, що про нього знаю. За Цицероном, у філософському трактаті найважча частина вступ: у такому разі я чиню щонайрозумніше, починаючи з висновку. Треба ж бо вміти і напинати і попускати струни як до тону, хоч би який він був. Найвищий вживається у грі найрідше. Аби підняти легку річ, вимагається не менше сприту, ніж для того, щоб не впустити важку. Іноді слід лише поверхово торкатися предметів, а іншого разу, навпаки – заглиблюватися в них. Я добре знаю, що більшість людей тримаються якраз нижчого щабля, бо судять про речі лише по їхній першій лушпайці, але мені відоме й те, що великі майстри, і Ксенофонт, і Платон, нерідко опускалися до того низького штилю мови та трактування речей, підпираючи його гожістю, якої їм ніколи не бракувало.

Узагалі ж мова моя не вирізняється ані простотою, ані плинністю, вона кострубата і недбала, їй притаманні свавільні примхи, що не мирять із правилами: але хоч би яка вона була, вона все ж подобається мені, якщо і не з переконання мого розуму, то з душевного нахилу. Одначе я добре відчуваю, що іноді даю своїй мові завелику волю і, бажаючи уникнути ходульності і неприродності, впадаю в іншу крайність:

Темним роблюся,

Прагнути бути коротким.

Гораций, Про поетичне мистецтво, 25

Пер. Андрія Содомори

Мовляв за Платоном, багатослівність чи лаконічність не є властивості, здатні підвищити чи знизити достойності мови. Зазначу: щоразу, коли я пробував триматися чужого мені стилю – рівного, одноманітного і впорядкованого, я незмінно зазнавав поразки. І додам, що хоча Салюстієві каденції і цезури мені більше до мислі, я все ж вважаю Цезаря за більшого і важчого для наслідування. І якщо мої нахили штовхають мене радше до запозичення Сенечиноного стилю, це не заважає мені куди вище цінувати стиль Плутархів. Як у вчинках, так і в мові я йду, не мудруючи, за своїми природними спонуканими, чим, певно, й пояснюється, що я говорю краще, ніж

пишу. Рухи та жести оживляють слова, надто в тих, хто піддається раповим поривам, подібно до мене, і легко запалюється: поза, лице, голос, одяг та поведження можуть надати ваги тим речам, які самі з себе її позбавлені, ба навіть пустопорожнім теревенням. Мессала у Тацита скаржиться на вузький крій тогочасної одежі та на форму ослонів, несприятливу для красномовства ораторів.

Моя французчина попсована як у вимові, так і в дечому іншому говіркою краю, де я виріс: я не знаю в нашій стороні нікого, чия мова не була б виразно забарвлена місцевим діалектом і хто не ображав би нею широко французькі вуха. Не те, щоб я був надто битий у своєму перигорському наріччі: я обізнаний з ним не більше, ніж із німецькою мовою, чим ні трохи не журюся. Наріччя те, як і решта їх у довколишніх провінціях, – скажімо, пуатуське, сентонжське, ангулемське, лімузинське, овернське, – тягуче, мляве, розволікле; а втім, вище нас, ближче до гір, є ще гасконська мова, і вона, як на мене, напрочуд виразна, точна, стисла, без перебільшення прекрасна: та мова по-справжньому мужня і ніби створена для солдатів – більшою мірою, ніж будь-яка із знаних мені досі, – мова настільки могутня, жвава і точна, наскільки широко французька вишукана, тонка й багата.

Щодо латини, яка в дитинстві була для мене за рідну мову, то я, відвикши нею спілкуватися, утратив шпаркість, із якою колись нею джерготів: ба більше, відвик і писати латиною, а колись я володів нею так досконало, що мене були прозвали «вчитель Жан». Був, як мовиться, кінь, та з'їздився.

Краса то велика сила у спілкуванні з людьми; то найперший спосіб привернути їх до себе. Немає дикуна чи варвара, байдужого до її принад. Тіло відіграє неабияку роль для істоти і посідає в ній велике місце. Ось чому його будова та форма багато важить. Хто хоче розщепити наші дві головні частини і відокремити їх одну від одної, ті помиляються. Навпаки, їх треба злучити і зліювати в одну цілість; треба звеліти нашому духові, аби він не замикався в самому собі й не легковажив нашої плоті (бо хіба не було б то якимось дешевим мавпуванням та кумедянством), а зливався з нею, горнув-

ся до неї, любив її, спомагав, був коло неї на сторожі, рядив нею, підтримував її та спроваджував на рівну дорогу, коли вона зіб'ється на манівці; словом, пошлюбив її і був їй за мужа, аби їхні дії не суперечили одна одній, а, навпаки, виходили завше суголосні між собою й одностаїн.

Християни дістали особливе повчання щодо згаданої сув'язі, і вони знають, що правосуддя Господнє передбачає це спілкування та єднання тіла і душі таким тісним, що разом з душею, прирікає і тіло на вічну кару чи вічне раювання. Бог дивиться на вчинки кожної людини і хоче, щоб вона вся, як одне єдине ціле, діставала віть за віть.

Школа перипатетиків, з усіх шкіл найлюдяніша, приписувала мудрості одну-однісіньку турботу: клопотатися і дбати про спільне добро тамтих зжитих між собою двох частин. Інші школи через те, що не досить дбали про таке співіснування, як стій розкололися, одні обстоювали тіло, інші душу, і обидві однаково помилялися, забуваючи про свій предмет, себто Людину, та свого напутника, за якого вони всі визнають Природу. Першим розрізненням, яке виникло між людьми, і нерівністю серед них, яка зумовила перевагу одних над іншими, була, очевидно, перевага в красі:

Потім родючі поля і худобу взялися ділити

Між усіма – відповідно до розуму, вроди та сили.

Врода велику вагу тоді мала, та й сила – не меншу.

Лукрецій, Про природу речей, V, 1110

Пер. Андрія Содомори

Щодо мене, то я трохи нижчий середнього зросту. Цей гандж не лише шкодить красі людини, а й досить дошкульний, надто для тих, кому судилося бути воєначальниками і взагалі посідати високі посади, бо принижує авторитет, якому сприяє гарна врода і велична статура. Гай Марій вельми неохоче брав до свого війська вояків менше як шість футів заввишки. «Дворак» має всі підстави висловлювати побажання, щоб шляхтич, якого він виховує, був радше звичайного зросту, ніж будь-якого іншого; він має рацію і в тому, що не хоче бачити в ньому нічого незвичайного, що давало б привід пока-

зувати на нього пальцями. Звісно, золота середина дуже бажана, але часом доводиться вибирати між двома крайнощами, і тоді я волів би – якби йшлося про вояка, – щоб він був радше вищий, ніж нижчий середнього зросту. Люди низькорослі, зауважує Аристотель, можуть бути миловидами, але гарними – зроду; у людині високорослій ми бачимо велику душу, як у великому, рослявому тілі – правдиву красу. Етіопи та індуси, мовить той самий автор, обираючи царів та владик, зважали на красу і високий зріст обраних. І вони мали слухність, бо коли військо очолює вождь могутньої і прекрасної статури, його шанують ті, хто йде за ним, і бояться вороги.

*Поміж найпершими видно і зростом величного Турна,
Як він красується зброєю й всіх переріс головою.*

Вергілій, Енеїда, VII, 783

Пер. Михайла Білика

Наш великий божистий небесний цар, кожну думку ми повинні сприймати вельми уважно, святобливо і побожно, не зневажав тілесної краси: «Ти прекрасніший за синів людських». Псалми, 45, 3.

Так само і Платон вимагає від отців своєї держави, щоб ті, окрім поміркованості й твердості, мали гарну вроду. Дуже прикро, якщо бачучи вас серед ваших служників, вас запитують: «А де ж ваш пан?», і якщо вам дістаються лише рештки поклонів, відданих вашому голяреві чи секретареві, як це сталося з небораком Філопоменом. Якось він прибув раніше за тих, хто його супроводжував, у дім, де на нього чекали, і господиня, не знаючи його в лице і бачучи, який він непоказний із себе, звеліла йому підсобити служницям натягати води і розпалити вогонь, щоб прислужитися Філопеменові. Особи з його почту, прибувши туди і заставши його за таким приємним заняттям, – він бо вволив господинену волю, – запитали його, з якого побиту він це робить. «Я розплачуюся, – сказав він у відповідь, – за свою потворність». Краса всіх частин тіла потрібна жінці, а чоловікові – лише постава. Де малий зріст, там ні ширина і високість чола, ані білота баньок і привітність погляду, ані вишукана форма носа, ані невеличкі розміри рота і вух, ані рівні й білі зуби, ані рясна густота каштанової бороди, ані краса її та вусів, ані округла голова, ані свіжий колір об-

личчя, ані гожість рис його, ані чисто вимите, без запаху тіло, ані пропорційність частин його не в змозі зробити мужчину гарним.

А так я будови міцної і, як-то кажуть, доладно скроєний. Лице у мене не тлусте, а повненьке; темперамент – щось середнє між жит-терадісним і меланхолійним, напівсангвінік, напівхолерик.

Всі голінки в волоссі, а груди – в щетині.

Марціал, Епіграми, II, 36

Здоров'я в мене міцне, я незмінно чую себе бадьорим і, хоча я вже в літах, мені рідко докучають хвороби. А втім, такий я був досі, нині ж, бо нині, коли, переступивши поріг сорока, я вийшов на стежку, що веде до старощів, я більше не вважаю себе за такого:

Все на цім світі марніє,

Занепадає на силах і звільна простує до гробу.

Лукрецій, Про природу речей, II, 1131

Пер. Миколи Зерова

Те, що чекає на мене попереду, буде хіба напівживотіння наполовину; то буду вже не я: що не день, я все далі й далі йду від себе й окрадаю себе самого:

Рік по рокові йде й щораз іншу бере в нас данину.

Горацій, Послання. До флора, 55

Пер. Андрія Содомори

Спритністю та жвавистю я ніколи не відзначався, хоч я син батька, напрочуд жвавого, який зберіг бадьорість до глибокої старості. І не було мужа його стану, спроможного зрівнятися з ним у тілесних вправах, хоч би яких, так само, як не було мужа, який би не перевершив тут мене. За винятком хіба що бігу: тут я був не кращий і не гірший. Щодо музики, то ані співам, абсолютно мені протипоказаним, ані грі на якомусь інструменті мене так і не змогли навчити. У танцях, грі в м'яча, боротьбі я завжди виглядав сіреньким. Ну, а в плаванні, шермицерії, верхогонах та стрибках я взагалі був нуль. Руки мої такі незграбні, що я незугарний пристойно писати навіть для самого себе, і часом, абияк щось надряпавши, волю писати вдруге на ту саму тему, ніж розбирати і виправляти свою базгранину. Не краще я й читаю: чую, що наганяю на читачів нудьгу. А вза-

галі з мене був би непоганий клерк. Я не вмю правильно запечатати листа і ніколи не вмів застругати пера; не вмів я також по-людському орудувати ножом за столом, ані гнuzдати і сідлати коня, носити на руці й спускати сокола чи розмовляти з собаками, ловецькими птахами та кіньми. Моїм тілесним прикметам відповідають назагал і властивості моєї душі. Моїм почуттям так само незнана справжня жвавість, вони теж відзначаються лише силою та стійкістю. Я витривалий і легко перетерплюю всілякі знегоди, але витривалий лише тоді, коли вважаю це за потрібне, і тільки доти, доки мною керує до цього власне бажання.

Працю важку забуваєш, як повний завзяття.

Горацій, Сатири, II, 2, 12

Іншими словами, якщо не манить мене якась утіха і якщо за спокуку править щось інше, ніж моя власна вольна воля, з мене пуття ніякого, бо я такий, що для мене, окрім здоров'я та самого життя, нема жодної речі на світі, задля якої я став би гнути горба і яку я ладен був би купити ціною душевних мук і насильства над собою.

Золото все, що затінений Таг у море виносить,

Не спокусить тебе стати таким співучасником добрим.

Ювенал, III, 54

Пер. Миколи Зерова

Я страх ледачий, страх волелюбний і за своєю вдачею, і в силу звички, тож-бо змусити мене проливати піт чи то кров однаково важко. Душа моя прагне волі й належить лише собі і нікому більше: вона звикла порядкувати собою на власний розсуд. Не знаючи досі над собою ані зверхників, ані пана, я безперешкодно йшов по обраному шляху, і то тією ходою, яка мені подобалася. Це злагодило мене і зробило непридатним для служіння іншій людині, я підходив лише для самого себе.

Я не мав жодної потреби чинити гвалт над характером – своєю незграбністю, любов'ю до гульні та неробства – бо, опинившись з пупку на такому щаблі гаразду, що давав змогу зупинитися на ньому, і на такому щаблі здорового глузду, що дозволяв усвідомити таку можливість, я нічого не шукав і нічого не набув:

*Хоч не мчимо під вітрилом тугим навздогін Аквілону,
Все ж надокучливий Австер не дме все життя нам у вічі:
Силою, хистом, чеснотами, місцем, багатством, красою
Ми серед перших – останні, але між останніми – перші.*

Горацій, Послання, II, 2, 201

Пер. Андрія Содомори

Для цього було потрібне лише одне – хист задовольнятися своєю долею, тобто такий душевний стан, який, сказати по щирості, рідко наково рідкісна серед людей усіх верств, але на практиці частіше сподibuвана серед голоти, ніж серед людей заможних. А все, либонь, тому, що жадоба багатства, як і решта пасій, більше розпалюється, коли людина вже спізнала смак багатства, ніж тоді, коли вона у вічі його не бачила; до того ж, чеснота поміркованості трапляється куди рідше, ніж чеснота страдництва. Щодо мене, то мені лишалося тільки всолоджуватися благами, що їх Господь Бог у щедроті своїй вклав мені до рук. Мені ніколи не траплялося виконувати якоїсь обтяжливої праці. Я майже завжди клопотався лише своїми власними справами; а якщо врядигоди й доводилося брати на себе чужі, то я згоджувався на те лише з умовою, що вестиму їх у зручний для себе час і на свій власний розсуд. Їх доручали мені люди, сповнені до мене довіри, які знали, що я за їден, і не штовхали мене в спину. Майстри свого діла примудряються мати користь навіть із норовистого та брикливого коня.

Навіть моє дитинство минало в умовах винятково сприятливих і вільних, йому було зовсім незнане беззастережне підкорення чужій волі. Те все, разом узяте, виховало в мене лагідність характеру і зробило мене нездатним стійко переносити прикрощі, тож я завше радий, коли від мене приховують збитки та нелади в господарстві, здатні дійняти мене до живого. У графу своїх видатків я заводжу також і ту зайвину, що її через моє недбальство було витрачено на годівлю та утримання челяді:

*Що ж бо то, справді, за дім – без речей, про які забуває
Навіть господар, хіба що злодії про них пам'ятають?*

Горацій, Послання, I, 6, 45

Пер. Андрія Содомори

Я волію за краще не знати реєстру того, що маю, аби не так каратися збитками; і я прошу тих, хто живе вкупі зі мною: якщо їм забракне до мене прихилля і вони вирішать мене ошукати й ошукують мене, хай вони щоразу ховають кінці у воду. Не маючи ані крихти твердості, щоб зносити всілякі напасті та долати перепони, і не вміючи постійно напружувати волю, щоб вести і залагоджувати справи, як мені того хотілося б, я, покладаючись у всьому на долю, якомога культивував у собі таке правило: «Чекати всього найгіршого і, в разі, як це найгірше станеться, мужньо зносити його з сумірністю і терплячістю». Тільки цього я прагну, на цьому скупчую всі свої помисли.

Коли мені загрожує небезпека, я думаю не стільки про те, щоб її уникнути, як про те, чи варто її взагалі уникати. Якщо я й опинюся в ній, то що тут такого? Неспроможний впливати на події, я впливаю на самого себе; покірно йду за ними, якщо вони не хочуть іти за мною. Я не мастак відводити від себе удари долі, ухилятися від них чи живосилом змушувати її сприяти мені, як ніколи не умів належно справуватися, керуючись голосом здорового глузду. Ще більше мені бракує терпіння морочитися без кінця в ім'я такої мати. Та що для мене найобтяжливіше – це думати, що робити, коли час наглить, думати, борсаючись між надією і страхом.

Довго обмірковувати якусь справу, бодай найдріб'язковішу – заняття для мене геть нестерпне. Я чую, що духові моєму важче дається зносити непевність і нові й нові струси, спричинені сумнівами та роздратуванням, аніж змиритися з долею і бути готовим до будь-якого результату з моменту, коли кості кинуті. Лишень лічені пристрасті потраплять порушити мій сон, зате його безнадійно розладнає обмізковування бодай найменшої марнички. Достоту як я не люблю пологих і слизьких узбіч дороги, а охочіше користуюся її найждженою частиною, хай навіть найзаболоченішою і найв'язкішою, бо, прагнучи безпеки, можу бути певний, що звідси вже нікуди не звалюся, – так само я волію прості й очевидні біди, бо тут принаймні не в'ялить невідомість, чи пройдуть вони стороною чи ні; хай ліпше доля одним махом ввергне мене у страждання:

*Найстрашніша невідомість.**Сенека, Агамемнон, 480*

Коли приходить лихо, я зустрічаю його як належить мужеві, а так я завжди поведуюся, як суще дитя. Страх перед можливим падінням завдає мені згубнішої гарячки, ніж та, якої завдав би самий удар. Не варта справ заходу: скупцеві його пасія завдає муки, якої не знає бідняк, а ревнивцеві – страждання, незнане рогоносцеві. І нерідко менше зло втратити виноградник, ніж позиватися через нього в суді.

Найнижчий шабель – найміцніший: він – осідок сталості. Стоючи на ньому, можна ні про що не турбуватися: він дуже міцний і править за підпору всій конструкції. Чи не має в собі чогось філософського приклад, явлений нам одним шляхтичем, свого часу дуже відомим. Він одружився вже в літах, добре попарубкувавши. Був мастак побазікати і великий пересмішник. Згадуючи, якою зручною мішенню були для нього рогоносці і як частенько він кпив із них, цей шляхтич, щоб убезпечити себе від того самого, пошлюбив жінку, яку підчепив там, де кожен міг її мати за гроші, і вони почали спільне життя, передаючись такими привітаннями: «Добридень, хвойдо», «Добридень, рогоносцю». І ні про що він частіше й відвертіше не гомонів зі своїми гостями, як про те, що спонукало його одружитися з цією особою. Завдяки цьому він приборкав поговор та насмішників, що йшли за його спиною, і відвів від себе вістря таких докорів.

Щодо шанолюбства, цього найближчого сусіди зарозумілості чи, радше, дитяти його, то для того, щоб розпалити в мені цю пристрасть, довелося б, мабуть, самій фортуні схопити мене за чуба. Бо накинута заради хисткої надії яро тяжкої праці на шию, наражати себе на численні клопоти, неминучі спершу для всякого, хто прагне вивищуватися над іншими, – ні, це аж ніяк не по мені:

*За гроші я надії не купую.**Теренцій, Брати, 220*

Я чіпляюся за те, що бачу навіч і чим володію. І ніколи не віддаюся від своєї пристані,

Хай же із весел твоїх одне за пісок зачінає.

Проперцій, III, 3, 23

Та й мало кому щастить чогось доскочити, не ризикуючи своїм кривним добром; тож-бо я вважаю, що коли його досить, щоб підтримати своє існування за тих самих умов, за яких ти народився і виріс, то суще безумство втрачати те, що маєш, задля непевної надії при множення своїх статків. Людині, якій доля відмовила в місці, де можна б поставити ногу й забезпечити собі спокійне та безтурботне життя, такій людині прощення ризикувати своїм мастком, оскільки так чи інак, а біда все одно пожене її на лови щастя.

В біді нам слід усім ризикувати.

Сенека, Агамемнон, 157

І я радше ладен виправдати молодшого сина, що задбав ставити на карту свою дрібну частку спадщини, ніж старшого, який, бувши стражарем честі свого роду, сам доводить себе до руїни.

Керуючись порадами моїх добрих старосвітських друзів, я знайшов найкоротший і найлегший шлях позбутися таких бажань і залишитися незворушно спокійним, –

*Хто б гордував олімпійським вінком, коли б тратилась певна
Змога й надія без пороку взяти цей дар і без поту?*

Горацій, Послання, I, 1, 51

Пер. Андрія Содомори

маючи доволі тверезе уявлення про свої сили, розуміючи, що на більші справи їх не стане, і зберігаючи в пам'яті слова покійного канцлера Олів'є, який казав, «що французи подібні до мавп, які деруться по деревах, перескакуючи з гілки на гілку, і втихомирюються лише тоді, коли, діставшись аж до верхів'я, світять звідти своєю пані-старою».

*Сором собі завдавать тягар непосильний на плечі
І відступать, як вага ноги в колінах зігне.*

Проперцій, III, 9, 5

Навіть ті риси мого характеру, які взагалі годі назвати поганими, в наш час по-моєму ні до чого. Притаманні мені поступливість і потульність назвуть, звісно, неміччю та легкодухістю: чесність і

совісливість вважатимуть за безглузду церемонність і забобон; щирість і волелюбство затаврують як щось нестерпне, нерозумне, зухвале. Та лихо не без добра! Непогано народитися у спідлений вік, бо проти інших ви недорогим коштом можете уходити за втілення чесноти.

*Нині, як друг твій довірені гроші йому не присвоїть
І віддасть тобі лантух старий, повний тьмяних монет,
Чесність така стане чудом, попавши в літопис етруський,
І удостоїться жертви з віночком на шії вівиці.*

Ювенал, XIII, 6

Жоден з володарів усіх часів і народів не мав більших і певніших шансів добути собі слави найдобрішого і найсправедливішого! Гадаю, не помилюся, коли скажу: перший з них, хто запрагне зискати собі честь і любов таким шляхом, напрочуд дешевим коштом випередить своїх колег. Сила і гвалт щось можуть, але не все. Купці, сільські судді, ремісники, як ми бачимо увіч, не поступаються шляхті ні звагою, ні ратною штукою; вони храбрують на полі честі як у гущі січі, так і в герцях; змагаються в чистому полі і боронять міста в горожанських війнах, ба самому князеві нелегко вирізнитися в цій битві. То ж хай він постане у блиску своєї людяності, правдивості, вірності, поміркованості, а надто справедливості: то рідкісні, незнані й гнані цноти! Лише добрі почуття люду можуть запевнити йому силу – жодні інші прикмети не з'єднають йому їхніх добрих почуттів, бо самі згадані прикмети найкорисніші для підданців.

Ніщо так не цінується людом, як доброта,

Цицерон, За Лігарія, X

Порівнюючи себе з людьми своєї доби, я ладен знаходити в собі щось значне і рідкісне, так само, як видаюся собі пігмеєм та нікчемою, порівнюючи себе з людьми минулих віків, коли було чимось звичним – якщо до цього не прилучалися ще вартніші прикмети – бачити людей, спроможних утамувати жадобу помсти, поблажливих до тих, хто завдав їм образи, непохитних у дотриманні свого слова, твердих, не дворушних, не гнучкошійх. Хай краще мої справи підуть прахом – не поступлюся переконаннями задля свого ус-

піху, бо цю новомодну чесноту лицемірства, вдавання із себе того, ким ти не є, я ненавиджу найлютішою ненавистю, і з усіх можливих вад не знаю іншої, яка б так очевидно засвідчувала підлість і ницисть людського серця. То норови раба і боягуза – ховатися і критися під личиною, не вагаючись показатися таким, як ти є насправді. Так наші сучасники привчають себе до віроломства. Звикши давати брехливі обіцянки-цяцянки, вони не відчують ані найменшої гризоти, не додержуючи їх. Шляхетне серце не повинне таїти своєї спонуки. Воно хоче, щоб його бачили до самого глибу: у ньому все добре чи принаймні людяне.

Душевна велич, за Аристотелем, полягає в тому, щоб відкрито ненавидіти і любити, щоб судити і говорити про все з цілковитою щирістю, а там, де йдеться про істину, не дбати про похвалу чи огиду інших. Аполлоній сказав, що брешуть раби, а вільні люди завше правдомовні. Це найперша, підставова умова чесноти; її треба любити задля неї самої. Той, хто говорить правду з мусу чи власної вигоди, і хто не вагається брехати, коли те нікому не шкодить, не є людина досить правдива. Моя душа з природи своєї уникає брехні, і їй ненависна сама думка про неї; я паленію од внутрішнього сорому та гризоти, якщо іноді збрешу, а це таки буває, якщо заскочить мене оказія і я дознаю раптового струсу.

Зовсім не треба вивертати всю душу; то було б дуренство; але все, що ти кажеш, має узгоджуватися з тим, що ти думаєш; інакше буде очевидний обман. Я не знаю, якої вигоди шукають для себе ті, хто ненастанно прикидається та личкується; хіба тієї, щоб їм не йняли віри, коли вони скажуть правду. Адже брехнею можна ошукати раз і другий, але робити собі з лукавства професію і хизуватись, як деякі наші владники, що вони: «кинули б у вогонь свою кошулю, якби вона була свідомо їхніх правдивих намірів». За висловом старожитнього Метеляля Македонського, або заявляти привселюдно: «Хто не вміє маскуватися, той не уміє рядити» – означає остерігати тих, кому доведеться мати з ними справу, що всяке слово, зронене з їхніх уст, не що інше, як фальш і циганство. Що людина розумніша і прогнозуватіша, то вона ненависніша і підозріліша,

коли втратить славу чесняка. Цицерон, Про повинності, II, 9. І треба бути Простаком Простаковичем, щоб дати себе ошукати словами чи міною тому, хто взяв собі за правило не бути однаковим у душі й зовні, подібно до Тиберія. І я не знаю, на що можуть сподіватися такі люди у спілкуванні зі світом, не пускаючи межі люди нічого, що можна б узяти за чисту монету. Хто зрадник щодо правди, той зрадник і щодо брехні.

Ті, хто в наш час при визначенні обов'язків державця виходив тільки з його інтересів, ставлячи їх понад турботою про віру та сумління, може і принесли б користь як його радники, коли б володар потрапив раз на все забезпечити собі щасливу долю, зламавши і потоптавши за їхньою порадою своє слово. Але так не буває, бо до такого мошенства монархи вдаються повсякчас: не раз їм доводиться йти на змирщину чи на якусь угоду. Зиск, ось що їх підбиває на перше віроломство (так, майже завжди тут і йдеться саме про зиск, як при кожному лиходійстві взагалі: святокрадстві, вбивстві, бунті, зраді, завжди доконуваних задля якогось плоду). Та ба! Той перший зиск потому без кінця йому шкодить, унеможливаючи недолугому володареві будь-які перемовини з іншими через пам'ять про свою нечесність. Сулейман, оттоманський султан, не дуже дбалий у дотриманні обіцянок та угод, рушив (за часів мого дитинства) оружно на Оранто. І як же він там повіся? Довідавшись, що Меркурина де Гратінаро і мешканців Кастора тримають у полоні, всупереч домовленості з ними при капітуляції фортеці, він звелів випустити їх на волю; плануючи в цій країні ще й інші великі походи, Сулейман думав, ніби згадане дворушництво, хоча спершу воно виглядало корисним, може накликати на нього незмірно шкідливу неславу та недовіру.

Я особисто волію бути радше докучливим і нескромним, аніж підлизою і облудником. Ладен визнати, що до щирості та сміливості мого поведіння без огляду на осіб, можливо, долучається й дешиця гордості та впертості, мені видається, ніби я тримаюся з більшою невимушеністю саме там, де це найнедоречніше, і що кров мою гарячать саме пута, накладені на мене конечністю бути гречним. А втім, може, й те, що я у простоті своїй іду в таких випадках

за своєю природою. Я добре розумію: дозволяючи собі в спілкуванні з вельможами вольнощі у мові і жестах, немов я маю до діла зі своїми домівниками, я вельми скидаюся на нескромника та зухвальця. Але, окрім того, що я й справді так тим уродився, важить тут ще й факт, що я не маю належної гнучкості розуму, аби крутити, відповідаючи на прямо поставлене запитання, ухилитися від нього з допомогою якогось спритного виверту чи там вибріхуватися, як і не маю й належної пам'яті, щоб утримати в голові свою брехню, ані належної певності уперто товкти своє; коротко, я хоробрий від немочі. Я маю сміливість вважати за краще бути безпосереднім і конче й незмінно казати правду, що я й чиню як у силу свого душевного складу, так і на підставі здорового глузду, даючи долі робити зі мною все, що їй заманеться. За Аристиппом, філософія прислужилася йому саме тим, що навчила говорити вільно й відверто.

Дивовижні й просто-таки безцінні послуги робить нам пам'ять: без неї наш розум майже безсилий. Тимчасом я позбавлений її начисто. Якщо зі мною хочуть порозумітися, треба робити це по пунктах, бо відповісти на більш-менш складне розумування мені не до снаги; так само я не виконав би жодного доручення, не мавши записної дощечки. А як мені треба виголосити якусь важливу і довгу промову, я опиняюся перед осоружною, до краю нудною необхідністю визуджувати напам'ять, слово по слову, все, що мається сказати: а то я не зможу належно триматися і не матиму потрібної певності в собі, одно потерпаючи, як би моя ледача пам'ять не підвела мене. Адже цей спосіб для мене аж ніяк не легший: три вірші я товчу три години, а потім – у власному творі авторів вільно змінювати порядок викладу своїх думок, вставляти ті чи інші слова, вносити нове у зміст, а це також ускладнює запам'ятовування. І що дужчою недовірою до пам'яті я проймаюся, то більше вона мене зраджує: з неї куди кращий слуга, коли про неї зовсім не думаєш. Треба, щоб я усовіщав її без натиску, бо коли я на неї напосідаю, вона стає цапа, а якщо вже вона почала тьмаритися, то що більше я її підострожую, то дужче вона плачеться і плутається; вона служить мені не тоді, коли це мені потрібно.

Усе, що я помічаю в собі щодо пам'яті, я помічаю і щодо багато чого іншого: я не зношу підлеглості, зобов'язань і насильства над собою. Те, що я роблю легко й природно, того мені більше не зробити, як я почну наполегливо і владно спонукати себе до цього. Те саме я можу сказати і про моє тіло, чії члени, наділені певною особистою владою та змогою розпоряджатися собою, виходять іноді з-під мого послуху, коли я ними керую і схиляю їх за певних обставин і о певній годині до обов'язкової послуги. Від такого гвалтовного і тиранічного примусу їм мерзить: вони стискаються зі страху чи невдоволення і коцюбнуть.

Якось, опинившись у такому місці, де вважалося за дикунство відповідати відмовою на запрошення випити, я спробував – хоча мені й було дано волю чинити на свій розсуд – удавати з себе хвацького горілчаного брата і, шануючи тамтешні звичаї, випити до дам, але тут зі мною сталося щось вельми втішне: примус і готування вчинити над собою наругу наперекір своїм звичкам та нахилам призвели до того, що горлянку мені перехопило і то так, що я не годен був проковтнути ні краплини, позбавивши себе навіть того, що звик випивати за обідом: я чув себе п'яним і пересиченим випивкою, якою була повна моя уява. Згадане явище найвиразніше виявляється у людей, наділених буйною і непогамовною уявою, а все ж воно природне, і нема жодної людини, яка так чи інакше не улягала б йому. Одного знаомитого лучника, засудженого до смерті, обіцяли помилувати, якщо він уразить усіх на диво влучним пострілом і тим самим підтвердить своє чудове мистецтво. Він не побажав, проте, піддатися цій випробі, з остраху, що від надмірної напруги волі рука його здригнеться і замість урятувати себе він утратить ще й славу непохибного стрільця. Людина, яка прогулюється туди-сюди в одному й тому самому місці, заглибившись у свої думки, неодмінно покриватиме однакову відстань, ступивши щоразу однакову кількість кроків однакової довжини; але якби вона заходилася лічити і міряти свої кроки, виявилось би, що вона, попри всі свої зусилля, ніколи не спроможеться на те, що їй за виграшки вдалося проробити природно і цілком випадково.

Моя книгозбірня, гадаю, одна з найліпших серед сільських книгозбірень, розташована в далекому кінці мого будинку. Коли мені спадає на думку поратися в ній чи зробити якийсь витяг, то з побоювання, як би, переходячи подвір'я, я не забув того, по що виправився, мені доводиться повідомляти про свої наміри комусь із домівників. Якщо в балачці я зважусь ухилитися бодай на крихту від провідної нитки, то неодмінно її втрачу: ось чого моя мова завжди суха, стримана і стисла. Людей, що перебувають у мене на службі, мені доводиться називати або за їхньою посадою, або за місцем, звідки вони родом, бо мені надзвичайно важко запам'ятати їхні імена: я радше скажу, що в такому-то імені три склади, що воно немилозвучне, що воно починається або закінчується так-то і так-то. І якщо мені судилося довгий вік, то я аж ніяк не певний, що не забуду свого імені, як це траплялося з іншими. Массала Корвін аж на два роки цілком був утратив пам'ять; те саме розповідають і про Георгія Трапезундського. І я нерідко загадуюсь над тим, яке ж було життя тих людей, а також чи мав би я на що спертися, щоб жити й далі більш-менш приємно, якби і собі утратив пам'ять. Заглиблюючись у це питання, я починаю побоюватися, що ця вада, сягнувши крайніх своїх меж, унеможливить абияку душевну діяльність: Пам'ять обіймає не лише філософію, а й практичну діяльність і всі мистецтва. Цицерон.

Я весь у дірках і всюди протікаю.

Теренцій, Євнух, 105

Мені траплялося не раз і не два забувати гасло, яке я сам перед трьома годинами оголошував чи узнавав від когось іншого; траплялося забувати і про те, куди сховав я свого гаманця, хай би там що з цього приводу казав Цицерон. Я, сказати б, сам докладаю зусиль, аби згубити те, за що тримаюся особливо чіпко. Пам'ять то комора і вмістилище знань, і що вона у мене, як решето, то я не маю ніякого права нарікати, що нічогісінько, власне кажучи, не знаю. Загалом беручи, я знаю назви всіх наук і чим вони займаються, але далі знання мої не сягають. Я гортаю книжки, а не вивчаю їх. Коли щось залишається в моїй голові, я вже не маю його за чуже: єдина користь для

мого розуму з таких занять – думки та міркування, які він при цьому вбирає в себе. Автора ж місця, слова тощо я зразу забуваю.

Я досяг такої досконалості в мистецтві забувати все на світі, що навіть власні писання і твори забуваю не согірше, ніж будь-що інше: мені постійно цитують мене самого, а я й гадки не маю. Хто побажав би узнати, звідки взято вірші та приклади, що я нагромадив тут цілі купи, той загнав би мене на слизьке, бо я не зміг би йому відповісти. А проте я збирав датки лише біля дверей найславетніших славет, не вдовольняючись тим, щоб вони були щедрі, а й прагнучи, щоб милостиня йшла від руки нескудної і поштивної: де мудрість, там і авторитет. Чи ж дивина, що моя книга поділяє долю решти книжок, які я прочитав; що в моїй пам'яті з однаковою легкістю стирається як те, що я написав, так і те, що я прочитав, як те, що я дав, так і те, що одержав.

Окрім нікудишньої пам'яті, мені притаманна ще й низка інших хиб, які непомалу сприяють моєму невігластву. Розум мій неповороткий і млявий: найменша хмаринка знижує його проникливість, отож не було випадку, щоб я, скажімо, підкинув йому якусь загадку, бодай найлегшу, а він її відгадав; найменша абищия, якщо вона хоч трошки чимось химерна, його пантеличить. В іграх, що вимагають тямковитості, як-от шахи, карти, дамки тощо, я здатний засвоїти лише найзагальніші засади. Сприйняття моє повільне і невиразне, але якщо мені все ж удалося щось схопити, я утримую сприйняття у всій його повняві (осягнувши його всебічно, точно і глибоко), поки воно в мені утримується. Зір мій гострий, чіткий і без хиб, але за роботою легко втомлюється і починає туманитися. Того-то я не можу довго користуватися книжками і мушу вдаватися до сторонньої допомоги. Пліній Молодший міг би повідати тим, хто не спізнав цього на власному досвіді, наскільки істотна ця перешкода для всякого, хто віддається подібним заняттям.

Нема у світі душі, хай би якої вбогої і нищої, де не помітно було б проблиску якихось особливих здібностей: і нема так глибоко прихованих здібностей, щоб вони себе якось не виявили. Як наслідок – душа, сліпа і сонна в усьому іншому, стає живою, прозірливою і

високою в якомусь частковому своєму вияві – чому так, слід би спитати в наших учителів. Одначе за істинно прекрасні я вважаю душі всеосяжні, відкриті й проворні на все, душі, якщо й невчені, то принаймні здатні сприймати науку. Те все я кажу на докір своїй власній душі, бо – чи то зі своєї немічності, чи то з недбалства (а ставитися недбало до того, що в нас під ногами, що в наших руках, що має безпосередню дотичність до нашого повсякденного побуту, – це те, що я завше в собі осуджував), – вона обернулася у своєрідний унікум: годі знайти бездарнішу й темнішу, ніж вона, в найбуденніших і найзвичайніших речах, не знати яких просто сором! Ось кілька прикладів на підтвердження сказаного.

Я народився і виріс у селі, де живуть з рільництва. У мене на руках справи і хазяйство, які я веду, відколи ті, хто володів до мене всім, що тепер є моєю власністю, поступилися мені своїм місцем. І все ж я не вмію рахувати ні в умі, ні на папері, не знаю більшості наших монет, і мені не до снаги відрізнити один злак від іншого ні в полі, ні в засіках, якщо різниця між ними не надто впадає в око, я легко можу переплутати капусту і салату на своєму городі. Назви рільничого реманенту для мене – темний ліс, я не знаю й елементарних підвалин землеробства, відомих навіть дітям. Ще менше розуміюся на секретах механіки, на торгівлі, на всіляких товарах, на властивостях та гатунках rozmaїтих плодів, вин, м'яса, на муштруванні ловецьких птахів, на лікуванні коней та собак. І щоб остаточно ославити себе, признаюся, що заледве місяць тому мене спіймали на тому, що я не знав, навіщо потрібні дріжджі у пекарстві й що означають слова: вино має переграти. У давніх Атенах вбачали математичні здібності у тому, хто зграбно укладає і в'яже хмиз: про мене, звичайно, дійшли б цілком протилежної думки. Мавши повну кухню припасів, я все одно голодував би!

З тих рис моїх, у яких я сповідався, неважко уявити собі й інші, такі ж невідгидні для мене. Та хоч би яким я поставав у власному зображенні, якщо те зображення відповідає дійсності, я вважатиму, що мети досягнуто. І якщо я не перепрошую, наважившись викласти письмово такі жалюгідні й такі легковажні речі, то єдине, що

утримує мене від цього кроку – жалюгідність предмета, яким я займаюся. Хай мене ганять, якщо хочуть, за мій задум, а не за виконання. Хай би там що, я і без вказівок збоку виразно бачу незначність і малоцінність усього, що сказав із цього приводу, як і безглуздість своїх намірів, і це доводить, що мій розум, чиїми пробами є ці писання, ще не остаточно знесилений.

*Пхай ти всюди свій ніс, хай навіть у тебе носюра,
Що не здолів би тягти на своїх плечах Атлант,
І кепкуй хоч з самого, будь ласка, Латина,
Все ж тобі не скажуть проти жартів моїх
Зліше, ніж сам я сказав. Що за втіха зуб зубом
Гризти? Як хочеш наїстись, кидайся на м'ясо.
Даром часу не марнуй. Виливай яд на тих,
Хто похваляється, знаю: ми пишем бридню.*

Марціал, XIII, 2, 1

Мені не заказано молоти дурниці, аби лиш я не ошукувався щодо їхньої правдивої вартості; тож помилятися свідомо – річ для мене така звичайна, що я шокроку так і роблю; я майже ніколи не помиляюся випадково. Приписувати лише нікчемству моєї натури всі недолугі вчинки – пуста забава, оскільки мені частенько доводиться покликатися якраз на нього для виправдання грішних учинків.

Якось у Бар-ле-Дюку при мені королю Францискові II піднесли автопортрет Рене, короля сицилійського, надісланий йому на пам'ять. Чому ж іншим зась малювати себе пером, як сицилієць намалював себе пензлем? Тож не стану замовчувати тут і гідкої плями, яка спотворює мене і в якій не з руки зізнатися прилюдно, а саме – про таку мою ваду як нерішучість, украй обтяжливу в наших мирських справах. Мені нелегко на щось зважитися у сумнівній, як на мене, ситуації.

Сказать не хоче серце: так чи ні.

Петрарка, сонет CXVI

Я вмію обстоювати певні погляди, але вибрати їх – це не для мене. Адже у справах людських, до чого б ми не схилились, завше знайдеться багато міркувань на користь даної думки. Філософ Хри-

сипп казав, що не хоче нічого переймати у Зенона та Клеанта, своїх навчителів, окрім найзагальніших догматів: що ж до резонів та доказів, то він і сам знайде їх скільки треба. От і виходить: хоч би в який бік я повернув свій погляд, завжди знаходиться досить причин і вельми переконливих підстав, щоб туди й рушити. Цим пояснюється те, що я у всьому зберігаю дух сумніву та свободу вибору, поки необхідність наважитися не починає мене наглити: тоді, правду кажучи, найчастіше я віддаюся, як мовиться, на волю течії і на ласку фортуни: найменший душевний нахил чи обставини поривають мене туди:

*Коли душа вагається, то й крапля
Схилити може в той чи інший бік.*

Теренцій, Дівчина з Андроса, 266

Сумніви мого розуму здебільшого такі навзаєм урівноважені, що я волів би розв'язати справу, кинувши жереб чи кості, і я звертаюся, на виправдання нашої людської немочі, до залишених нам самою святою історією прикладів такого самого звичаю покладати на фортуна та випадок визначення нашого вибору в тому, що сумнівне:

І випав жереб Маттею.

Діяння Апостолів, 1, 26

Глузд людський – небезпечний двосічний меч. Гляньте-но самі, скільки кінців має ця палиця навіть у руках Сократа, найближчого і найвірнішого друга розуму! Отож я здатний лише йти за кимось і легко даю підхопити себе юрбі. Моя довіра до своїх сил зовсім не така тверда, щоб я смів брати на себе командування та керівництво; мені більше до смаку, щоб стежку для мене протоптали інші. Якщо треба йти на ризик сумнівного вибору, я волію йти за тим, хто певніший у своїх міркуваннях, ніж я, і чийм судженням я вірю більше, ніж своїм власним, підстави та ґрунт яких вважаю за вельми слизькі.

І все ж я не дуже люблю міняти раз ухвалену постанову, оскільки в супротивних рішеннях я знаходжу такі самі вразливі місця. Звичка з усім згоджуватися здається мені нерозумною і небезпечною. Цицерон, Академічні питання, II, 21. Широке поле для вагань і суперечностей особливо відкривається у громадських справах:

*Тягнуть, як ті терези, навантажені рівною кладдою,
Шальку не хилять одну і другу не зносять угору.*

Тібулл, IV, 1, 41

Розправи Мак'явеллі, наприклад, були тематично досить ґрунтовні, а проте їх легко заперечити; так само легко можна відкинути й міркування спростовувачів. На той чи інший довід завше знайдеться де почерпнути відповідну репліку, на репліку дупліку, на дупліку трипліку і так далі без кінця-краю. Звідси безконечна балаканина, яку наша адвокатура розтягла в інтересах судових процесів:

То відбиваєм удар, то завдати й самі поспішаєм.

Горацій, Послання, II, 2, 97

Пер. Андрія Содомори

Усі аргументи ґрунтуються тільки на досвіді, а розмаїття подій дає нам незліченні приклади варіантів. Один наш учений муж заявляє, що якби в календарях, де написано *спека*, можна було написати *мороз*, а замість *посуха* – *дощ*, тобто перевернути догори дригом усе, що вони провіщають, і якби він закладався, що справдиться якийсь один із двох прогнозів, він би не надто журився тим, якому з них віддати перевагу, остерігаючись лишень доводити те, що неможливе, скажімо, що буде *спека* на Різдво або що вдарять морози на ніч Івана Купали. Так само я думаю і про наші політичні суперечки. Хоч би за ким би тягли ви руку, ваша гра, якщо ви не зламаєте надто загальних засад, не гірша від гри ваших супротивників; а проте, на мій суд, у справах громадських навіть найгірший лад, якщо він твердий і вікодавній, ліпший, ніж переміни та новації. Наші звичаї геть зіпсуті й мають дивовижну схильність погіршуватися; серед наших звичаїв та правоустанов багато варварських і справді страхотливих; одначе, зваживши на труднощі, пов'язані з їхньою напругою, і на небезпеку перевороту, якою б це загрожувало, я б з доброю душею стромив би палицю в колесо нашого життя і не дав йому котитися далі:

*Спробуй навести такий плюгавий і нищий випадок,
Щоб не знайшовся за нього йще куди гірший.*

Ювенал, VIII, 183

На мою думку, найгірше лихо у нашому панстві – несталисть, те, що закони, як одіж, не можуть закріпитися на чимось певному. Недосконалість якогось ладу ганити простіше простого, бо все, що тлінне, аж роїться від хиб; дуже легко збудити в люду погорду до давнього звичаю; хто брався критикувати його, тому завше сприяв тут успіх. Але створити на руїнах давнього, поваленого ладу новий, кращий, на цьому багато хто з тих, що нищили його, ламав собі зуби. Я у своєму поступуванні не спираюся на власний розум; я радо скоряюся узвичаєному ладові. Щасливий нарід, який те, що йому велять, робить ліпше за тих, що йому велять, і який слухняно йде за кругообігом земних справ та небесних світил. Хто докопується і допоминається, той не звик до погідного і незворушного послуху.

Словом, повертаючись до себе: єдина риса, яка надає мені якоїсь ваги у власних очах, належить до тих, у яких жодна душа ніколи не відчувала браку. Моя вихідна теза посполита, звичайнісінька і давня як світ: хто ж коли вважав, що йому бракує глузду? Таке твердження саме собою суперечливе. Це хвороба, яка не живе там, де помічає сама себе. Вона страх уперта і зазвичай невиліковна, але досить одного погляду пацієнта, звернутого на себе самого, аби прошити її наскрізь і розвіяти її, як сонячний промінь розвіює млу. Оскарження тут рівнозначне виправдуванню, а самосуд означає розгрішення. Не було ще на світі перекупки чи водовоза, які вважали б, що їм бракує олії в голові. Ми легко визнаємо в інших перевагу в хоробрості, силі, досвіді, вмілості, вроді, але перевагою в розумі не поступимося нікому. Що ж до чужої аргументації, продиктованої вочевидь здоровим глуздом, то нам видається, ніби вона так само легко відкрилася б і нам, якби ми поглянули на річ з того самого боку. Натомість знання, стиль та інші такі прикмети, помічені в чужих творах, спонукають нас без опору визнати себе за побитих. Але там, де йдеться про буденні об'яви самої людської мислі, кожен вважає, буцімто і в нього губа не з лопуцька, і недобачає їхньої ваги та вкладених у них зусиль, хіба тільки (та й то навряд!) якщо йому до них як до неба. Але і в цьому разі він осягає правду з великою нехиттю. Хто ясно бачить маєстат чужої думки, той сам підноситься

до того самого шабля і підносить свою думку на ту саму висоту. Не дивно, що таке ремесло, що дає мало надії на розголос та славу, що такі писання не вельми шановані.

А потім – для кого ви пишете? Учені, поціновувачі книжки, не визнають жодної іншої вартості, окрім ученості, і жодних інших зразків розумової діяльності, окрім ерудиції та науки. Якщо ти сплутаєш одного Сципіона з іншим, то що ти можеш сказати для них вартісного? Хто не знає Аристотеля, той, за ними, не знає і самого себе. Натомість душі вульгарні й простакуваті не добачають чару та ваги проникливого і високого розумування. З отаких-то двох родів людей складається світ. Третій рід, ті, хто може вас оцінити, – то душі чисті й сильні самі собою, цей останній рід такий рідкісний, що не має серед нас, і цілком слушно, ані імені, ані звання: отож запобігати його ласки – це наполовину змарнований час.

Часто можна почути, що, одаряючи нас своїми благами, природа найсправедливіше вчинила при розподілі між нами розуму, бо не знайдеться нікого, хто б не вдовольнявся своєю пайкою. Хіба це не правда? Хто забажав би сягнути оком поза відведене йому, тому б довелося переступити межі у можливостей свого зору. Я вважаю свої погляди за правильні й здорові, але хто ж не вважає за такі й свої власні? Один з найкращих доказів цього – невисока ціна, яку я складаю собі. Якби така моя оцінка не була так глибоко в мені вкорінена, мене могло б увести в оману те почуття любові та прихильності, яке я живлю до себе, почуття і справді виняткове, бо я майже цілком звертаю його на себе, не розгублюючи на стороні. Усе, що інші ділять між цілою купою друзів та знайомих і присвячують турботам про свою славу та своє возвеличення, я повертаю лиш на те, щоб забезпечити спокій своєму духові, скеровую на самого себе, і якщо стороннім усе ж від мене дещо перепадає, то зовсім не з величчя мого розуму.

Моя наука – жити і добре матись.

Лукрецій, Про природу речей, V, 980

Отож, не помилюся, коли скажу: у своїх самооцінках я надзвичай рішуче і вперто таврую свою недосконалість. Справді-бо, саме тут я

вправляю свій розум частіше й охочіше, ніж деінде. Люди звичайно розглядають один одного, а я спрямовую погляд усередину самого себе: там я завантажую його роботою, там я всіляко його тішу. Всякий вдивляється в те, що перед ним: а я вдивляюся в себе. Я маю справу лише із самим собою: я безперервно споглядаю себе, перевіряю, випробовую. Інші завжди вилузуються з себе, знай, ідуть вперед, буцім легко могли б пізнати незвідане, якби захотіли напружити мозок:

Ніхто не пробує заглибитися в себе.

Персій, IV, 23

а я кручуся всередині себе самого.

Такий хист докопуватися до істини – хоч би якою його мізерією я володів – так само як волелюбну відмову зрікатися своїх переконань на догоду іншим людям, я завдячую головно самому собі, бо найстійкіші й найзагальніші мої погляди народилися, так би мовити, разом зі мною: вони в мене природні, вони цілком мої. Я привів їх на світ суворими і простими (як і зачато їх було сміливо й потужно!), але трохи туманними й недосконалими; відтак я обґрунтував і зміцнив погляди, спираючись на тих, хто користувався моєю шаною, а також на бездоганні взірці, полишені нам від старожитніх, з якими я зійшовся в думках. Саме вони і переконали мене в моїй слушності, завдяки їм я дотримуюся своїх поглядів свідоміше і з більшою твердістю.

Якщо хтось шукає слави у бистроті та жвавості розуму, то в своєму я найвище ціную тверезість, якщо хтось шукає слави у подвигах чи в рідкісних людських якостях та здібностях, то я найвище ставлю впорядкованість, узгодженість і врівноваженість своїх думок та звичок. Якщо взагалі є щось поштиве, то це, певна річ, єдність усього життя, всіх окремих учинків; ти не можеш цього досягти, якщо, наслідуючи чужу вдачу, занехаєш свою. Цицерон, Про повинності, I, 31.

Оце і все про те, що я назвав першою одміною гріха зарозумілості. Що ж до другої, що зводиться до недооцінки інших, то я не певен, чи мені тут удасться переконливо виправдатися. Але, хоч би як дорого це мені коштувало, я хочу бути щирим до кінця.

Можливо, постійне спілкування з думкою старожитніх і сформований у мені образ тих високих душ минувшини наструнчують мене і проти інших, і проти себе самого; можливо, ми й справді живемо в добу, що породжує саму пересіч; хай би там як, а я не бачу довкола себе нічого, гідного щирого подиву. Та й людей я, зрештою, не знаю так докладно, щоб мати право судити про них; ті, з ким я в силу обставин стикаюся найчастіше, здебільшого не надто журяться просвітою своїх душ; у їхніх очах найвище щастя – почесні, а найвища досконалість – мужність.

Якщо я бачу в інших щось гарне, я хвалю те гарне і вельми його шаную, ба навіть перехвалюю його вартість і кажу не те, що думаю, йдучи на брехню; проте вигадувати того, чого не бачу, я не вмію. Я охоче потверджую своїм друзям те, що бачу в них похвального, і з одного ліктя залюбки роблю півтора; але приписувати комусь прикмети, йому не властиві – того я не годе, як не можу з піною біля рота виправдовувати його вади.

Навіть до своїх ворогів я справедливий і не кривлю душею, говорячи про них. Мої симпатії можуть мінятися, натомість мій суд – ніколи; я не плутаю своїх особистих смаків з об'єктивною картиною. Я так ревниво оберігаю свободу свого розуму, що мені нелегко принести її в жертву і найсильнішій пристрасті.

Брешучи, я більшої кривди завдаю собі, ніж тому, кого оббріхую.

У персів є хвальний і гарний звичай: про своїх смертельних ворогів, з якими воювали до загину, вони відгукувалися шанобливо абсолютно справедливо, так, як на те заслуговувала їхня звага.

Я знаю чимало людей, наділених найрозмаїтішими гарними рисами: хто відзначається дотепністю, хто щирістю, хто доблестю, хто чистою совістю, хто красномовністю, хто ще якоюсь чеснотою, але людину велику з голови до п'ят, яка посідає всю суму цих оздоб чи бодай одну з них, але на такому шаблі досконалості, щоб її можна було подивляти або порівнювати з тими, кого ми шануємо в минулих віках – таку мені не судилося спіткати. Найбільший з тих, кого я добре знав – маю на увазі природні таланти й здібності – найбільший і найшляхетніший з них – Етьєн де Ла Боезі. Була то

душа, по вінця сповнена високих прикмет, чудова, куди не кинь, старосвітська душа. Він доконав би великих і вікопомних справ, якби фортуна того захтіла, бо згадані дари тієї багатої натури він високою мірою завдячує науці та знанням.

Не знаю, як воно виходить (а що так воно виходить – то це факт), але в тих, хто ставить собі за мету домагатися більшої вченості, хто веде наукові дослідження і зглиблює книжкові премудрощі, пиhi та розумової яловості спостерігається більше, ніж у будь-яких суспільних верств. Може, це тому, що від них вимагають і сподіваються більшого, ніж від інших, і неохоче дарують їм людські вади; а може, свідомість власної ученості спонукає їх сміливіше виставляти себе напоказ і хизуватися, чим вони зраджують себе і самі собі шкодять. Ремісник зраджує свою нездарність набагато легше тоді, коли йому до рук попадає цінний матеріал, який він капарить своєю неоковирною і грубою роботою, ніж коли він має до діла з простим матеріалом. Сказа в золотій фігурці разить нас більше, ніж у гіпсовій. Так само чинять і ті, хто, виставляючи всім на очі речі, які самі з себе і на своєму місці вельми ладні, послуговується ними без усякого ладу і складу, силкуючись увічніти себе як мудріїв. Прагнучи вшанувати Цицерона, Галена, Ульпіана і святого Ієроніма, вони виставляють на посміховисько самих себе.

Я охоче вертаюся до того, що говорив про наше недолуге виховання. Воно завзялося зробити нас не зацними і мудрими, а вченими, і домоглося таки свого! Не навчило нас осягати чесноту й мудрість і йти за їхніми приписами, зате ввело нас у засади граматики та етимології. Ми вміємо відмінювати Цноту, але не вміємо її любити. І якщо ми ні зі спостережень, ні з особистого досвіду не відаємо, що таке цнота, то ми добре знаємо її з красних слів і витовкли її напам'ять. Коли йдеться про наших сусідів, нам мало знати, яких батьків вони діти, хто їхні кривні і з ким вони посвоячені; ми прагнемо, щоб вони заприязнилися з нами, хочемо зійтися з ними і налагодити порозуміння. А наша освіта забиває нам голови описами, видами та підвидами чесноти, наче прізвищами та відгалуженнями якогось родоводу, зовсім не дбаючи про те, щоб хоч трохи на-

близити чесноту до нас, ознайомити нас із нею. Та ще й вибрано для нашої науки не ті книжки, де викладаються найздоровіші і найближчі до істини погляди, а ті, що їх написано доброю грекою чи бездоганною латиною. З повинню гарних слів у наш мізок впливають найбезплідніші помії старожитності!

Добре виховання здатне змінити наш розум і наші звичаї. Так сталося з Полемоном: цей розпусний грецький молодик, випадково завітавши послухати Ксенократових викладів, не лише належно оцінив проречистість та вченість викладача і не лише приніс додому купу корисних речей, а й виніс звідти плоди ще відчутніші і вартісніші: його вдача круто змінилася у кращий бік. А хто з нас і коли дознав такого впливу в наших навчальних закладах?

*Отже, питаю: ти б міг спромогтись на таку перемену,
Як Полемон у свій час, – позбутись ознак божевілля:
Тих подушчин, обручок та пов'язок? Під чаркою, кажуть,
Нишком вінок він зірвав собі з шиї: його сколихнуло
Слово того мудреця, що, голодний, повчав своїх учнів.*

Горацій, Сатири, II, 3, 253

Пер. Андрія Содомори

З усіх верств, як на мене, найменше малося б легковажити тією, що задля своєї простоти стоїть на найнижчому щаблі. Побут таких людей має свої переваги. Звичаї та розмови чубріїв, на мій суд, краще узгоджуються з приписами правдивої філософії, ніж пасталання наших філософів.

Люд мудріший, бо він мудрий настільки, наскільки треба.

Лактанцій, Божественні установи, II, 5.

Найзнакомітшими людьми, наскільки я можу судити з видження (бо, щоб прикласти до них мої мірки, тра' б знати їх ближче), були у ратній справі й військових походах дук Гіз, убитий в Орлеані, та небіжчик маршал Строцці. Високими обдаруваннями і небуденною цнотою вирізнялися: Олів'є і Лопіталь, канцлери Франції. Мені здається, ніби в наш час пишає поезія, і ми маємо майстрів у цьому ремеслі: Дора, Беза, Б'юкенена, Лопіталь, Мондоре й Турнеба. Щодо франкомовних, то, гадаю, вони піднесли поетичну штуку на найвищий ща-

бель з усіх, що їх ми абиколи досягали; а жанр, у якому вражають красою Ронсар і Дюбелле, на мою думку, не надто пасе задніх порівняно зі старожитньою досконалістю. Адріан Турнеб мав знання більші й глибші, ніж абихто з його сучасників та попередників. Життя недавно померлого дука Альби і життя нашого конетабля Монморансі були справді шляхетними, та й долі їхні багато в чому вельми подібні. А втім, краса і велич смерті цього останнього, на очах у всього Парижа та свого короля, смерті на королівській службі, коли доводилося виступати проти своїх кривняків, на чолі звиятного війська, що під його проводом завдало останнього вирішального удару, смерті в такому поштивому віці, заслуговують, як на мене, бути поставленими в один ряд із преславними подіями моєї доби. Годилося б пам'ятати і незмінну доброту, лагідну вдачу та мудру поблажливість пана де Ла Ну, виростлого й загартованого посеред жакливого беззаконня партизанських сутичок (правдивої школи зради, звірства та розбишацтва). Великий він верховода і дуже, дуже досвідчений.

Із щирою радістю я не раз висловлював надію, яку пробуджує в мені Марія де Гурне-ле-Жар, моя прибрана донька, яку я напевняка люблю куди більше, ніж просто батьківською любов'ю. Вона незримо приває в моєму відлюдді та самотництві, як одна з найліпших частин моєї власної істоти: на світі я бачу тільки її одну. Якщо з молоду можна вивести якусь ворожбу, ця неабияка душа визріє для якоїсь найгожішої справи і, між іншим, для досконалої і святої дружби, до якої не підносилася досі, принаймні про це ще не траплялося читати, жодна представниця білої челяді. Щирість і сталість її душевного гарту і вже нині достатні для такої дружби; її прихилля до мене таке міцне та щире, що лишається бажати хіба одного: аби страх, що я можу в скорім часі померти (адже вона пізнала мене на п'ятдесят п'ятому році мого життя), менше їй дошкуляв. Її суд про перші мої *Проби*, суд жінки, моєї сучасниці, такої молодшої і такої самотньої в цій глушині, а також дивовижна палкість, з якою вона мене полюбила і довший час горнулася до мене, з самого тільки пошанівку, нав'язного їй задовго перед тим, як вона побачила мене, те все вельми незвичне й гідне уваги.

Інші цноти в наш час трапляються дуже рідко, та й то зовсім не трапляються, проте мужність через наші горожанські війни стала явищем світовим; під цим оглядом неважко знайти серед нас душі майже досконалі у своєму гарті, та ще й у такій великій кількості, що й вирізнити когось ніяк.

Оце і все, що я знаю на сьогодні про незвичайну, виняткову душевну велич.

Розділ XVIII

ЯК ЗАВДАВАТИ БРЕХНЮ

Ба, хтось мені скаже, що намір обрати предметом опису самого себе може бути виправданий у людей непересічних і славетних, який розголос будив ув інших бажання познайомитися з ними ближче. Звісно, я чудово знаю це і не збираюся цього заперечувати. Знаю також, що не кожен ремісник відірве очі від своєї роботи, щоб глянути на людину, виліплена зі звичайного тіста, хоча, щоб подивитися на в'їзд до міста особи великої і видатної, всі вони, як один, полишать свої рундучки та робітні. Тільки тим, у кому є щось гідне наслідування і чие життя та погляди можуть правити за взірець, подобає виставляти себе напоказ. Цезар і Ксенофонт мали надійну підставу зацікавлювати інших розповіддю про себе: велич своїх діянь. Так само кожному було б цікаво прочитати щоденники великого Олександра, нотатки Августа, Катона, Брута, Сулли та інших, що розповідали б про їхні діяння, якби такі записки залишилися після них. Образи таких людей люблять і життя їхні вивчають, навіть коли їхні подоби вже відлиті з міді чи витесані з каменю.

Осторога цілком слушна, але, власне, мене вона торкається дуже мало.

*Лише друзям я зрідка читаю, та й то хіба змусять,
Звісно, не будь-де почну й не для всіх, як, буває, читають
Посеред Форуму, в гуці людей; залюбки й у купальні
Дехто читас.*

Горацій, Сатири, I, 4, 72

Пер. Андрія Содомори

Я не витесую тут фігури, щоб поставити її на міському перехресті, у церкві чи в якомусь іншому громадському місці:

*Не стараюсь заповнити бридню сторінку,
Говорю лише в колі тісному.*

Персій, V, 19

Ні, ця фігура призначається для скромного куточка книгозбірні – хай розважається сусіда, родич або друг, якому буде приємно знову побачити мої риси і впізнати мене в цьому зображенні. Інші осмілюються говорити про себе, бо вважають цей предмет за гідний уваги і напрочуд вдячний; я ж, навпаки, роблю це лише тому, що, вважаючи його нікчемним і невдячним, можу не боятися докорів за самовихваляння.

Я залюбки даю оцінки вчинкам інших; що ж до моїх, то вважаю їх не вартими обговорення, через їхню нікчемність. Я не знаходжу в собі стільки похвальних якостей, що міг би говорити про себе без краски сорому на лиці. Якою втіхою було б для мене послухати когось, хто розповів би мені про звичаї, вроду, душевний склад, найприкметніші мовні звороти та долю моїх предків! З якою увагою я ловив би кожне його слово! Справді-бо, тільки безнадійно лиха людина могла б ставитися з презирством до портретів моїх друзів та попередників, до крою їхнього вбрання, до їхньої зброї. Щодо мене, то я зберігаю папери, печатку, часослов та меч, які свого часу слугували їм. Не прибрав я зі свого кабінету і довгого ціпка, якого не випускав із рук мій батько.

Батькова одежа і каблучка тим дорожчі дітям, чим дужче вони любили свого батька. Августин, Про град Господиень.

Якщо мої нащадки не виявлять щодо мене подібної уваги, у мене знайдеться, чим відплатити їм за те: адже хоч би як вони мало рахувалися зі мною, я на той час рахуватимуся з ними ще менше. Всі мої взаємини з суспільством зводяться в даному разі до того, що я запозичую у нього найзручніше і найкраще письмове приладдя: в порядку відшкодування мені, можливо, вдасться прислужитися тим, що який брусок масла не розтане десь на розкладці від сонця.

Щоб і тога була у тунців, і плаці у оливок.

Марціал, XIII, I, 1

Ну а рибкам роздам дуже зручні суконьки.

Катулл, XCIV, 8

А якщо навіть моїх писань і не прочитає жодна жива душа, чи змарнував я час, уживши стільки дозвільних годин на такі корисні й приємні міркування? Поки я знімав із себе зліпок, мені довелося не раз і не два обмацувати себе в пошуках правильних співвідношень, внаслідок чого і сама модель набула більшої міцності і самовдосконалилася. Малюючи свій портрет для інших, я вималював себе в своїй уяві живішими барвами, ніж первісні. Як я створив свою книгу, так – однаковою мірою – і вона створила мене. Ця книжка – невіддільна од свого автора, книжка, що була моїм головним трудом, невід’ємною часткою мого життя, а не утвором, чий предмет і мета чужі й далекі, як буває звичайно з іншими книгами. Чи не дурно переводив я час, так ретельно і наполегливо осягаючи, що я таке? Ті, хто лише зрідка і випадково озирає себе подумки, не записуючи своїх спостережень, негодні дослідити себе так докладно і не зазирнути в себе так глибоко, як той, хто робить це предметом своїх невисипуших студій, своєю життєвою справою, своїм ремеслом, як той, хто ставить перед собою завдання подати вичерпний свій опис і віддається праці з усією щирістю, з усім жаром своєї душі. Найсолідші втіхи, якщо переживаєш їх на самоті з собою, безслідно знищують і вимикаються від погляду не лише всього людю, а й твого оточення.

Скільки разів моя робота відвертала мене від докучливих роздумів, а за докучливі треба вважати всі ті, що безплідні! Природа наділила нас дорогоцінним хистом розмовляти з самим собою, і часто запрошує скористатися з нього, щоб показати нам, що хоча ми щось і завдячуємо оточенню, все ж найліпше, що в нас є, завдячуємо самим собі. Щоб привчити мою уяву до якогось ладу й системи навіть тоді, коли вона віддається фантазіям, й убезпечити її від безладних блукань та марнування сил, я не знаю нічого кращого, ніж закріпити на папері і зареєструвати всі навіть найнікчемніші думки, що зринають в умі. Я уважніше дослухаюся до тамтих своїх марень, відколи надумався їх нотувати. Скільки разів, засмучений

чиймось учинком і свідомий того, що ганити його вголос було б і негречно і нерозумно, я полегшував свою душу на сторінках задуманого твору не без таємної думки про повчальність викладеного для інших. Та й те сказати: отака ось поетична березова каша:

*Бац по тиці, бац по паху,
Так умию я тіпаху, –*

залишає на папері ще гарячіші басамани, ніж на живому тілі.

А яка в тім шкода, якщо я уважніше проглядаю книжки, вишукуючи, чи не можна поцупити звідтам щось таке, чим я міг би підперти і приоздобити свою власну? Я нічого не вивчав задля написання своєї книжки, але, написавши її, я все ж дещо вивчив, якщо можна назвати бодай крихту схожим на вивчення таке собі вискубування та висмикування якихось клаптиків, то з одного боку, то з другого, у різних авторів – звісно, не для того, щоб формувати свої погляди, а для того, щоб допомогти виробленим уже раніше, щоб підперти і підкріпити їх.

Але кому ж у наші підлі часи вірити, коли говорять про себе? А що мало знайдеться таких, кому не можна вірити, навіть коли він розводиться про інших, хоча в цьому разі причин для брехні й менше? Перший знак зіпсутості звичаїв – вигнання правди. За Піндаром, бути правдомовним – початок великої чесноти; правдомовність – перша вимога, яку ставить Платон перед правителем своєї річпосполитої. Сьогоднішня наша правда – не те, що є, а те, в чому ми переконуємо інших: так, монетою ми називаємо не лише щиру, а й фальшиву, оскільки воно в обігові. Нашому народові віддавна докоряють за цей гріх. Сальвіан Марсельський, який жив за цезаря Валентиніана, запевняє, що у французів брехати і кривосвідчити зовсім не злочин, просто, у них такий звичай, така манера балакати. Висловлюючись іще гостріше, можна сказати, що сьогодні у нас це цнота; її плекають і пестять у собі, як щось почесне, бо облуда – знамено нашого віку.

Я часто розважаю, звідки міг узятися звичай, дотримуваний у нас так ревно, що нас більше діймає звинувачення у згаданій ваді (хоч вона дуже поширена), ніж у будь-якій іншій; і що найбільша

зневага словом, якої тільки можна завдати нам, це докір у брехливості. І ось якого висновку я доходжу: власне, то природна річ – найбурхливіше відмежовуватися від вад, що ми ними обтяжені найбільше. Обурюючись оскарженням і відкидаючи його, ми уявляємо, ніби скидаємо з себе саму провину: якщо вона тяжіє таки над нами, то ми принаймні засуджуємо її на словах. Чи не спричиняється до цього й те, що докір у брехливості – то водночас і докір у боягузстві та легкодухості? Чи ж може бути яскравіше свідчення легкодухості, ніж розминатися з природним призначенням власного слова, заперечувати те, що в самого тебе не викликає жодних сумнівів?

Брехливість – найплюгавіший гріх. Один старожитній малює її як щось тяжко ганебне, кажучи, що вона свідчить як про зневагу до Бога, так і про страх перед людьми. Годі дужче передати огиду, ницість і протиприродність цієї нецноти, бо годі уявити собі щось мерзенніше, ніж бути боягузом перед людьми і хамом перед Богом! Шлях до нашого порозуміння єдиний – через слово; той, хто фальшує його, той запроданець перед громадою; слово – єдине знаряддя, за допомогою якого ми доносимо одне до одного наші бажання та думки, то тлумач нашої душі. Якщо воно в нас хибить, ми вже не відчуваємо сув'язі і не досягнемо взаєморозуміння. Якщо воно ошукує нас, воно нівечить будь-які наші стосунки і послаблює всі суспільні зв'язки.

Деякі народи нових Індій (зайве згадувати їхні назви, їх уже нема: у своїй нечуваній, просто-таки безприкладній жорстокості завойовники знищили як назви, так і найменший слід стародавніх осад!) офірували своїм богам людську кров, наточену зі своїх язиків та вух, як покуту за гріх олжі, чи то почутої, чи то сказаної.

Один добрий старий грецьки повів, що діти бавляться пацями, а люди словами.

Щодо розмаїтих звичаїв завдавати чиюсь брехню, правил честі та змін, яких вони зазнали, то я розкажу, що про те знаю, іншим разом. А тим часом, якщо зумію, розгляну, з яких діб повівся звичай докладно зважувати і відміряти слова, щоб вони, пущені з уст, не уймали нам честі: легко-бо можна переконатися, що у стародавніх

греків і римлян його не знали. Не раз я дивувався і розводив руками, читаючи про те, як вони завдавали одне одному брехню і всіляко вправлялися в ній, не встряючи в жодну гніванку. Кодекс їхньої честі ходив якимись іншими, ніж наші, шляхами. Цезаря просто в живі очі обзивали то злодіякою, то не-минай-корчмою. Нам дивно, як легко обкладали одне одного лайкою навіть найбільші верховоди обох народів, хоча взаємне обляпування багном було тільки словесне і ніколи не переходило в бійку.

Розділ XIX

ПРО СВОБОДУ СУМЛІННЯ

Річ світова, що добрі наміри, якщо їх справджують невзаміру запопадливо, штовхають людей на препаскудні вчинки. У сьогоднішніх чварах, що шарпають охоплену ненастанними домовими війнами Францію, найкращим і найрозсудливішим сторонництвом, є, безперечно, те, що підтримує давню віру і давній лад нашого краю. Однак серед поштивих людей, які тягнуть за ним руку (я не кажу про тих, хто послуговується нагодою, аби зводити порахунки, наситити свою хтивість чи запобігти ласки княжат; а лише про тих, ким рухає правдиве завзяття, коли йдеться про утвердження своєї віри і святе прагнення підтримати мир та лад у вітчизні), серед них, кажу, можна бачити багато осіб, яких пристрасть попихає поза межі розумного і змушує їх іноді ухвалювати несправедливі, гвалтовні та ще й легковажні постанови.

Відомо, що попервах, коли наша релігія ще тільки почала здобувати авторитет завдяки виданим на її користь законам, рвія до неї озброїла многих проти поганських книжок, через що світове письменництво зазнало великих утрат; гадаю, що такі вибрики завдали наукам куди більшої шкоди, ніж усі кострища варварів. Яскравий приклад – Корнелій Тацит: хоча цезар Тацит, його кривний, заповнив ним завдяки особливому розпорядженню усі світові книгозбірні, жодному повному примірникові не пощастило уникнути переслідувань тих, хто прагнув його знищити через яких кілька благоденств уступів, суперечних нашій вірі. Ці люди причетні також до того, що без вагань кадили фіміам усім цезарям, прихильним до християнства, і навгул засуджували дії тих із них, хто виступав проти наших установ, як це легко переконатися на прикладі цезаря Юліана, зва-

ного Відступником. Був то справді, великий і рідкісної душі муж, який глибоко перейнявся засадами філософії і взяв за правило керуватися ними в усій своїй діяльності. І нема, сказати б, жодної чесно-ти, чудових прикладів якої він не залишив би по собі. Щодо неблаз-ності (переконливо засвідченої всім його життям), то тут про нього можна вчитати таке, що споріднює його з Олександром та Сципіо-ном: з'ясиривши валяву гарних дівочок, Юліан не глянув на жодну з них, хоч був у розквіті свого віку (мав заледве тридцять один рік, коли загинув від рук парфян). Щодо його правосуддя, то він брав на себе клопіт особисто вислуховувати сутяжників і, хоча з цікавості й розпитував у тих, хто поставав перед ним, якої вони віри, проте його нехті до неї нітрохи не тяжила на шальці його терезів. Він ухвалив сам кілька добрих законів і майже цілком скасував подушне і сми-кове, що їх стягали його попередники.

Ми маємо свідчення двох сумлінних істориків, очевидців Юліа-нової діяльності. Один із них, Марцеллін, гостро картає у багатьох місцях своєї історії один з його едиктів – заборону всім християнсь-ким риторам та граматикам викладати у школі. Марцеллін править, що волів би, аби цей його вчинок був замовчаний. Мабуть, якби цезар ужив проти нас якихось справді драконівських заходів, істо-рикові і в голову не зайшло б забувати про це, адже він був запеклий поборник своєї справи. Юліан був, щоправда, затятий, але аж ніяк не жорстокий наш супротивник. Навіть наші власні письменники розповідають про нього таку історію. Якось, коли він прогулювався околицями Халцедону, Маріс, того городка біскуп, посмів його на-звати негідником і хриstopродавцем. А Цезар? Тільки й того, що нагнав його: «Іди геть, нещаснику, і оплакуй свою темноту!» Біскуп кинув йому на відповідь: «Дяку складаю Христові, що він одібрав мені зір, аби я не бачив твоєї безсоромної пики!» Тут Юліан, як розповідають історики, виявив терплячість істного філософа. Хай би там що, а цей випадок не вельми в'яжеться з розповідями про його буцімто жорстокі дії, скеровані проти нас. «Був він, – твердить Ентропій (другий мій свідок), – ворогом християнства, але без кри-вавнечі».

Повертаючись до його справедливості, зазначу, що немає жадних підстав винуватити у чомусь його, хіба що в суворості, яку він на початку свого панування виявляв до прихильників свого попередника Констанція. Щодо повздержливості, то він завше жив по-солдатському, як той, хто гартує себе для тягот і знегод війни. Він так звик чувати, що ділив ніч на три-чотири часті, з яких найменшу відводив для сну: решту витрачав на те, аби самому перевірити готовність війська та сторожі, або на читання, бо, опріч інших своїх високих прикмет, був обізнаний з усяким родом письменництва. Олександр Великий, за переказами, лягаючи і побоюючись, щоб сон не перебив його думок, наказував ставити при його узголів'ї чашу, і сам тримав над нею руку, затиснувши у жмені мідяну кульку: коли сон морив його, і пальці розмикалися, кулька, падаючи в чашу, будила його стуком. Душа Юліанова була настільки поглинена тим, до чого він рвався, і через його рідкісну повздержливість настільки невразлива до заморочення, що він обходився без подібних хитрощів. Щодо його військових талантів, то він поставав тут у всьому блиску, був справді великий капітан. Майже все своє життя він провів у походах, виступаючи у Франції здебільшого на нашому боці проти алеманів і франків. Ми не знаємо чоловіка, який би наражався на численніші небезпеки і частіше важив головою.

Смерть його чимось нагадує Епамінондову. Проштитий стрілою, він силкувався витягти її, і був би цього доконав, якби стріла, по краях зазубрена, не зринула йому руки і не послабила її сили. Він уперто домагався, щоб його, пораненого, знову віднесли у гущу січі, де він міг би підбадьорювати вояків, хоча вони й без нього билися як леви, аж поки ніч не розборонила ворогів. Зневагу до життя і до справ людських він завдячував філософії і беззастережно вірив у безсмертя душі.

У релігійних справах він безнадійно помилявся і заслуговує на догану. Його прозвали Відступником, оскільки він одійшов від нашої віри. Та я схильний гадати, що він ніколи не мав її в серці, але, будучи законослухняний, маскувався, поки сам не прийшов до влади. У своїх віруваннях він був такий забобонний, що сучасники, навіть із числа

його одновірців, шкилювали з нього: мовляв, якби він заломив партян, то повирізав би всіх воляк у світі, аби скласти жертву своїм богам. Він цікавився також ворожбитською штукою і вірив усіляким оракулам. Помираючи, казав між іншим, що він вдячний богам і шанує їх за те, що вони не захотіли вбивати його зненацька, а заздалегідь оповістили його про годину та місце кону, ще й замість згладити його легкою і нікчемною смертю всіляких ледацюг та мазунчиків, смертю хворобливою, тривалою і болісною, – визнали його гідним умерти у надзвичай шляхетний спосіб, у розпал звияжної битви і в zenіті слави. Він мав видіння, як Марк Брут. Уперше грізний привид явився йому в Галлії; а вдруге кара його навідала в Персії, на божій постелі. Слів, які нібито зірвалися з його уст, коли він відчув, що вражений на смерть: «Ти переміг, назарею!» або, за іншими свідченнями: «Радуйся, назарею!» – напевняка не було б забуто, якби мої свідки були їм повірили, свідки, що були присутні в таборі й бачили найменші цезареві порухи, а також чули всі цезареві слова перед його сконом. Те саме можна сказати про інші чудасії та дивізії, пов'язувані пізніше із сею смертю.

Але вертаюся до теми: він здавна живив, зазначає Марцеллін, у своїм серці поганство; та що все його військо складалося з християн, то не смів нікому відкривати душу. Нарешті, убившись уже в колодочки, він, щоб оголосити свою волю, розпорядився відкрити святині давніх богів і на всякі способи намагався повернути бовванохвальство. Постерігши в Константинополі розлам як між простим людом, так і між червоними прелатами, він, щоб домогтися своєї мети, запросив їх до палацу і почав умовляти їх припинити чвари, мовляв, хай кожна сторона вільно і без страху сповідує свою віру. Він усовіщав їх дуже старанно в надії, що така свобода поглибить розлам та ворожнечу між таборами і перешкодить людові об'єднатися і тим самим утвердитися у скерованій проти нього спільній згоді й порозумінні. Сам він пересвідчився, бачучи жорстокість і завзятість деяких християн, що нема звіра на світі страшнішого для людини, ніж сама людина. Такі приблизно його слова.

Справа та цікава ось чим: для підсичення домових чвар і незгоди Юліан послуговувався тим самим рецептом, а саме свободою сумління, до якого наші королі, власне, вдалися, щоб угамувати суперечки. Отже, з одного боку, можна сказати, що попустити віжки сторонництвам і дати їм безперешкодно дотримуватися своїх поглядів означає ширити і сіяти між ними розкол, означає сприяти його поглибленню, бо тоді жодний бар'єр та гамулець законів не гамує і не сковує їхнього поступування. З другого боку, можна сказати, що в такий спосіб через більшу легкість і волю зменшується і слабне запеклість борні, а також притуплюється вістря їхньої волі, що вигострюється в атмосфері винятковості, незвичності, опору. Отож я волю думати, віддаючи належне побожності наших королів, що, не досягши бажаного, вони вдали, буцім бажали досягнутого.

ЧИСТОЇ НАСОЛОДИ, ЩОБ ДО НЕЇ ЧОГОСЬ НЕ ДОМІШУВАЛОСЯ, НЕМАЄ

Недолугість нашої натури призводить до того, що ми негодні втішатися речами в їхньому простому і природному стані. Все, що в нашому ужитку, уже зазнало якихось змін. Це стосується і металів. Щоб пристосувати до наших потреб золото, треба його знікчемнити якоюсь домішкою. Ані така проста цнота, як її проголосили Аристон і Піррон, а потім визначили «мету життя» стоїки, ані киренаїчна та аристиппічна насолода в чистому вигляді недосяжні для нас. Серед приступних нам утіх і благ немає жодних, вільних від якоїсь домішки зла та прикрощів,

Бо з самого дна якусь гіркість їдку піднімає

Втіх джерело і за горло бере їх таки серед квітів.

Лукрецій, Про природу речей, IV, 1124

Пер. Андрія Содомори

Апогей наших розкошів криє в собі нотку скарги та ячання. Хіба це не схоже на муки конання? Ба, коли ми описуємо насолоду в усій її повноті, то барвимо її хворобливими і болісними епітетами та властивостями: знемога, неміч, млість, спазми, обмирання, завмирання; явне свідчення покровенства та близькості насолоди й болю. Глибока радість таїть у собі більше суворості, ніж веселощів; крайнє й цілковите вдовolenня – більше утихомирення, ніж утіхи. Надмірне щастя гнітить нас. Сенека, Листи, 74.

Блаженство виснажує людину. Те саме проголошує давньогрецька вірша такого змісту: боги продають нам усяку щедроту, якою нас ущедряють. Виходить, вони не дарують нам жодного чистого й повноцінного блага, за яке ми не розпачувалися б якимось злом.

Труд і втіхи дуже відмінні своєю природою, єднаються якимсь непомітним природним вузлом. Сократ заявляє, що якийсь бог пробував скласти до купи і змішати біль і насолоду, але, не давши собі з тим ради, надумав зчепити їх бодай хвостами. Метродор сказав, що в смутку є якась домішка любові. Не знаю, може, він хотів цим сказати щось інше, але я легко уявляю собі, що можна зумисне, самохиті і залюбки плекати свій смуток. Не кажучи вже про амбіції, які теж можуть долучатися, є якась тінь уподоби та приємності, що усміхається нам і лестить у самому лоні меланхолії. Хіба немає таких натур, які, сказати б, нею живляться?

І в плачі є якась утіха.

Овідій, Сумні елегії, IV, 3, 37

Тим-то й каже такий собі Аттал у Сенеки, що пам'ять про наших утрачених друзів горнить нам, мов якесь старезне вино,

Хлопчисько-слуго! Давнього фалерну

Подай нам чашу пінну та гірку!

Катулл, XXVII, 1

Пер. Миколи Зерова

або як яблуко з кислінню. Природа оголює нам це змішання: малюрі твердять, що та сама гримаса з'являється на обличчі і плаксія, і смішка. Справді-бо, стежачи за пензлем маляра, ви до останнього мазка не можете вгадати, кого з них він зображує. А сміх, коли від нього аж заходяться, витискає сльози. Лихо не без добра. Сенека, Листи, 99

Уявляючи чоловіка, переповненого всіма, які тільки є на світі, радощами (даймо, що всі члени його пройняті ненастанними розкошами, подібними до тих, яких зазнаєш ув апогеї акту запліднення), я добре бачу, як він знемагає під тягарем свого раювання і сумніваюся, чи йому до снаги перенести таку чисту, безперервну і всеосяжну любашність. І справді, ледве наситившись солодощами, він уже тікає від них, спонукуваний природним почуттям, квапиться скочити сам із шабля, на якому йому нізащо не встояти і з якого він боїться grimнути додолу.

Коли я сповідаюся собі самому як на духу, то виявляю: навіть найліпше, що я маю в собі, злегка таки вмочене в щось нечестиве.

Нащо вже Платон, от уже цнотливець над цнотливцями, а й того я побоююся (хоч я найщиріший і найвідданіший у світі шанувальник і його, і цнот його міри), що якби прислухався до себе чуйніше, що він напевняка і робив, то вхопив би у цій цноті якийсь менш чистий тон, з припахом чогось людського, щоправда, глухий і чутний лише йому. Людина в усьому і всюди – дуже строкатий зшиток. І навіть закони та справедливість не можуть існувати без домішки несправедливості. Платон твердить: хто зголошується очистити їх від слабин та ганджів, той намагається утяти голову гідрі.

Всяка зразкова кара має в собі щось несправедливе щодо одиниці, але врівноважується громадською користю, – мовить Тацит, *Аннали, XIV, 44.*

Так само правда й те, що стосовно громадського життя та громадських служб наші уми виказують неабияку жвавість і проникливість; така усепроникна ясність думки нерозлучна з надміром розумової витонченості і допитливості. Треба їх пригнітити і притупити, аби змусити їх улягати практичним стереотипам. Треба надати їм певної штивності і змусити поблякнути, щоб пристосувати їх до наших сірих буднів. Ось чому звичайні й не такі яскраві уми виявляються здібнішими й успішнішими у веденні справ. Натомість високі й вибагливі засади філософії неспроможні на практиці. Загострена жвавість душі, гнучка і неспокійна рухливість заморочують нам голову в діловій діяльності. Справи людські треба вести простіше, без мудрацій, й здебільшого здаючись на ласку долі. Не слід розглядати речі надто глибоко і тонко; людина губиться у плутанині противних поглядів та відмінних форм. Їхній розум губився, обмірковуючи стільки суперечливих речей. *Тут Лівій, XXXII, 20.*

Ось що розповідали старожитні про Сімоніда: оскільки його уява, коли він шукав відповіді на запитання царя Гієронома (на роздуми було дано кілька днів), підкидала йому силу тонких і дотепних резонів, він, неспроможен визначити найслухніше з них, зневірився відшукати істину.

Хто бере до уваги й обмірковує всі околичності й наслідки, той сам собі ускладнює вибір. Пересічна тьма непогано впорається й

успішно розв'яже як великі, так і малі завдання. Зважте, що найкращі господарі зазвичай найбезпорадніші, коли хочуть нам пояснити серети своїх успіхів, і що з базік язикатих найчастіше мало пуття. Я знаю одного такого талалаа і неперевершеного майстра дзвонити по всіх усядах, як треба господарювати, так той патякало пропав ні за цапову душу, пробухавши сто тисяч ліврів ренти! Інший мій знайомий повчає і консультує, як природжений радця – важко знайти на світі кращий зоровізір ума та вченості. А проте, за свідченнями челяді, коли доходить до діла, у нього, виявляється, кишка тонка. Я не плюсю сюди різних стихійних лих.

Розділ XXI

ПРОТИ ЛЕЖНІВ

Цезар Віспасіан, уражений хворобою, від якої умер, не переставав вислуховувати донесення про стан держави. Ба більше, лежачи невтомно, він залагоджував усілякі важливі справи, і коли лікар, дорікнув йому, що це шкодить здоров'ю, відповів: «Цезареві годиться умирати на ногах». Ось слова, як на мене, справді знамениті й гідні великого монарха! У такому ж дусі за схожих обставин висловився і цезар Адріан, тож їхні слова малося б частіше нагадувати королям, аби дати їм відчутти, що довірена їм влада над такою силечею людей – не прерогатива дармоїда. Далєбі, коли підданці бачать свого князя втягненим у дріб'язкову і жалюгідну метушню, тяжко заклопотаним власною безпекою і байдужим до їхньої, у них, природно, пропадає будь-яка охота терпіти злигодні й наражатися на небезпеки у нього на службі.

Якби хтось захотів твердити, ніби куди ліпше, аби державець провадив війну не сам, а через намісників, доля підказала б нам чимало прикладів, коли призначені державцем капітани успішно завершили за нього славетні походи; знайшли б ми і таких володарів, чия присутність у війську радше шкодила, ніж ішла на користь. Але жоден чесотливий і мужній князь не попустить, щоб йому наводили такі ганебні докази. Під приводом збереження для добра вітчизни його життя, наче він не державець, а яка статуя святого, йому, буває, не дають спевняти свою військову повинність, себто dokonувати воєнних чинів та вичинів, оголошуючи його нездатним на них. Та я знаю серед них згодного радше бути погромленим, ніж спокійно спати, поки інші б'ються намість нього», ба більше, він не годен дивитися без заздрощів на своїх підданців, коли

ті доконують чогось великого без нього. Селім Перший правив, і, як на мене, цілком слушно, що перемоги, здобуті без участі владики, не бувають цілковитими й остаточними. А ще краще було б сказати, що владика мав би червоніти з сорому, позичаючи з такої звияги слави для свого імені, коли до неї причетні лише його думка і голос: в потребі поради та розпорядження можуть робити честь лише тоді, коли їх дають на бойовищі і зі зброєю в руках. Жоден стерник не виконує своїх обов'язків, сидячи на березі. Княжата оттоманської династії (військова фортуна усміхалася їм, як нікому в світі) мужньо додержували цієї засади. Баязид Другий, а також його син, які її відкинулися, бавлячись науками та іншими хатніми справами, відважили замашненьких ляпасів своїй імперії; та й той, хто панує нині, Мурад Третій, ступивши в їхній слід, відіграє таку саму роль. Хіба не король англійський Едвард Третій сказав про нашого Карла П'ятого: «Не було короля, який би озброювався менше, ніж він, і не було короля, який би завдавав мені стільки клопоту». І подив його слушний, слушне те, що він убачав тут радше примху долі, ніж якусь закономірність.

І хай доводять справедливість своїх намірів комусь іншому, а не мені, ті, хто до войовничих і великих завойовників хоче залічити королів Кастилії і Португалії за те, що сидячи у своїх спокійних палацах за тисячу двісті миль вони горбом своїх верховод стали панами обох Індій та інших країв. Ба, то ще велике питання, чи їм стало б відваги вирушити туди власною особою, аби вступити в обладу тамтими землями!

Цезар Юліан висловився крутіше: філософ і зацний муж не повинні навіть дихати, тобто їм не подоба годити тілові більше, ніж воно потребує, повсякчас пильнуючи, щоб тіло і душа клопоталися лиш гарним, великим і чеснотливим. Сам він стидався, коли хтось бачив, як він спльовує чи пітніє (те саме розповідають про спартанську молодь, а Ксенофонт про перську), бо, на його думку, фізичні вправи, постійна праця та поміркованість мають спалювати і висушувати всі зайві соки. Доречно тут згадати і Сенечині слова, що давні римляни тримали молодь завше на ногах: вони,

мовляв, не навчали хлопців нічого такого, що ті мусили б опанувати стоячи.

Вельми шляхетне прагнення – умерти з користю й по-чоловічому безстрашно, але доброго наміру тут мало, тут більше важить щасливий випадок. Тисячі людей воліли перемогти або згинуть в бою, але їм не повелося ні в тому, ні в тому. Рани й неволя перекапустили їхні наміри, змусили жити не по своїй уподобі. А є ще й недуги, вдатні вражати все, навіть наші бажання та нашу тямку. Молей-Молук, феський царьок, той самий, що недавно розбив Себастьяна, короля португальського, в битві, голосній через загибель трьох королів та об'єднання великої португальської корони з кастильською, так от, цей царьок тяжко занедужав потому, як португальці вчинили збройний напад на панство. І відтоді, почуваячись усе гірше й гірше, хилився до смерті, неминучість якої передбачав. Ніколи жодна людина не трималася з більшою мужністю і шляхетністю. Надто кволий, аби витримати урочистий в'їзд до табору, що зазвичай відбувається з великою помпою і передбачає низку стомливих церемоній та антимоній, він поступився цією честю братові. Але тільки цією повинністю верховоди він і поступився. Решту обов'язків, потрібних і вельми важливих для справи, він ревно і ретельно виконував сам – тілом, простертий на ложі, а духом і звагою держачись на ногах, міцно, до останнього подиху, ба навіть і після нього. Ворога, який необачно вдерся в його землю, він міг вигубити помалу, і йому дуже долягало, що не маючи потрібного запасу часу і не маючи кому передати стерно війни та занедбані державні справи, він мусить шукати перемоги кривавої і сповненої небезпек, хоча були й інші прості та надійні шляхи подолати супостата. А проте він уміло використав час, залишений йому хворобою, всіляко виснажуючи сили ворога і заманюючи його все далі й далі від флоту і фортець на африканським узмор'ї. Так він дотяг аж до останньої години свого життя, яку приберіг і призначив для вирішальної битви.

Свої загони він розташував колом, оточивши звідусіль португальців. Стискаючи і змикаючи кільце, він не тільки поставив їх у вкрай не вигідне становище для ведення бою (а бій був запеклий, бо

молодий португальський король робив мужні спроби вирватися з оточення), а й навідався на них зусібіч, не даючи їм змоги врятуватися втечею, вернувшись назад, кудю прийшли. Опинившись у кільці й облозі, португальці товклися на місці, далячи одне одного, *не тільки різанина, а й намагання втекти збивали їх до купи*, й отак згромажені й скупчені, піддалися ворогам, які їх вибили до ноги. Уже при смертний, Молей звелів віднести себе на ношах туди, де було найважче, і мандруючи на них від шерехи до шерехи, запалював на битву ротмістрів та жовнірів. Але в одному місці бойовий шик почав ламатися, і він, хоч як його утримував почет, сів на коня і вже намірився був кинутися з голим мечем у гущу січі. Проте двораки не пустили його, вхопившись той за вуздечку, той за шати, той за стремена. Зроблене зусилля остаточно погасило іскру життя, що жевріла ще в ньому; його знов поклали на ноші. Тоді він, раптово опритомнівши і не маючи вже снаги наказати голосом не про його смерть, аби не викликати серед війська переполоху сумною новою, приклав до рота палець (кому не зрозумілий цей знак мовчати?) і пустився духу. Хто довше за нього жив коли на божій постелі? І хто сконав коли отак на ногах? Скрайній вияв мужності перед лицем смерті – зазирати їй у вічі не лише без страху, а й без бентеги, навіть у її чіпких обіймах живучи звичним життям. Отак поводився і Катон, віддаючись читанню та сну, коли голову і серце його вже заповонила смерть, яку він тримав у руці.

ПРО ПОШТОВИХ КУР'ЄРІВ

Я не пас задніх у цих вправах, наче створених для людей моєї статури та мого зросту – кремезного й невисокого. Але я занедбав цю забаву: надто вже вона виснажлива, щоб їй довго віддаватися.

Недавно я прочитав, що цар Кір, аби легше діставати вісті з цілого краю, а був він справді неозорий, звелів випробувати, скільки кінь пробіжить за день без відпочинку, а потім порозставляти на певній відстані одне від одного людей із кінями напоготові, щоб забезпечити свіжу заміну кур'єрам. Дехто розповідає, що швидкість бігу тих кур'єрів досягала швидкості, з якою летять журавлі.

Цезар пише, що Луцій Вибуллій Руф, поспішаючи доправити важливе застереження Помпею, гнав день і ніч, раз у раз міняючи коней. Та й сам Цезар, за словами Светонія, робив сто миль щодня у найманому повозі. Але то був шалений кур'єр: де шлях перепиняли річки, він перевозився уплинь і не збочував на манівці, шукаючи мосту чи броду. Тиберій Нерон, вирядившись відвідати свого брата Друза, захворілого в Німеччині, тричі міняючи воза, покрит а ж двісті миль за добу. Під час римської війни з Антиохом Тиберій Семпроній Гракх (за словами Тита Лівія), *перепрягаючи коней, майже з неймовірною швидкістю прибув з Анфіси до Пелли. Тут Лівій, XXXVII, 7*, і, як це видно з уривку, йдеться про підставних коней, а не зумисне понаставляваних для цієї подорожі.

Винахід Цецини для пересилання новин родині забезпечив ще більшу швидкість: він брав із собою в дорогу ластівок і пускав їх назад до гнізд, значачи їх фарбою відповідного кольору, домовившись із ріднею, що він означатиме.

Римські патриції ходили до театру з голубами за пазухою і, бажаючи переказати щось домівникам, пускали голубів із прив'язаними до лапок цидулками. Птахи були зучені приносити відповідь. Децім Брут послуговувався ними, обложений у Мутині, а інші – деінде.

У Перу вісники їздять верхи, сидячи на плечах у людей на спеціальному сидельці. При цьому досягалось такої вправності, що носій на всьому бігу перекидав свою ношу на плечі другому.

Я чув, що волохи, кур'єри султана турецького, розвивають дивовижну швидкість, бо мають право зсадити з коня кожного зустрічного верхівця, віддаючи йому натомість свого здороженого коня. А щоб швидко не ухоркатися, вони міцно засупонюються широким пасом.

Розділ XXIII

ПРО ШКІДЛИВІ ЗАСОБИ, ЗАСТОСОВУВАНІ З ДОБРИМ НАМІРОМ

У загальному природному порядку речей є якісь дивовижні зв'язки та узгодженість, звідки випливає, що він не випадковий і ніяким світом не підпорядкований волі всіляких панів. Хвороби та зміни, властиві нашому тілу, виявляються також і в державах, і в режимах: королівства, республіки народжуються і квітнуть, а потім в'януть від старощів, як і ми. Ми схильні до надмірного нагромадження соків, непотрібного і шкідливого. Це може бути або надмір добрих соків (але й вони лякають лікарів; а що у нас немає нічого сталого, кажуть вони, нам треба тлумити й обмежувати своє здоров'я: якщо ми ним аж пашимо, тоді є небезпека, як би наша природа, не вміючи цупко триматися одного місця і позбавлена змоги піднятися для свого поліпшення на щабель вище, не дала безладно і раптово задки, – і щоб запобігти цьому, вони приписують здоровега проносне та кровопускання з метою порятувати їх від надміру здоров'я), або про надлишок соків поганих, які зазвичай є причиною хвороби. На таке саме повнокрів'я нерідко хворіють цілі країни, і тут звичайно вдаються до прочищення шлунку. Часом, аби полегшити життя краєві, сила-силенна родин вирушає деінде – на пошуки щастя чужим коштом. У такий спосіб наші старожитні франки, рушивши з самого серця Німеччини, опанували Галлію і вигнали давніх мешканців. Так виник отой безконечний приплив людей, що під орудою Бранна та інших сягнув аж до Італії, аби привільніш оселитися деінде, і готи й вандалі, а також люд, замешканий нині у Греції, опустили свій край. І взагалі навряд чи знайдеться у світі хоч кілька закутин, які б не зазнали таких переселень.

Саме так римляни закладали свої колонії. Відчуваючи, що їхнє місто надміру розростається, вони збувалися найменш потрібних людей, посилаючи їх залюднювати і порати здобуті землі. Іноді вони зумисне оголошували війни, не лише щоб тримати військо напоготові з остраху, як би безділля, мати всіх гріхів, не заподіяло більшої шкоди,

*Тривалий мир дається нам взнаки, розкошування
Від зброї гірше на усіх впливає.*

Ювенал, VI, 291

а й щоб пускати кривцю своєму краю й остудити надто вже великий запал молоді, підрізавши і прорідивши галуззя цього надміру гінкого стовбура. Саме з цією метою вони колись провадили війну з картагенцями.

На перемовинах у Бретині Едвард Третій, король англійський, укладаючи загальний мир із нашим королем, не захотів віддати загарбані землі герцогства бретонського, щоб мати де розмістити своїх вояків і щоб військова потуга англійців, послугами якої він досі користувався у заморській війні, не ринула часом до Англії. З тієї самої причини наш король Філіп згодився послати свого сина у заморську виправу: той мав забрати з собою силечу сповнених снаги та кипучої енергії молодиків, що служили в його кінноті.

І в наші дні теж багато хто міркує так само і прагне повернути наше занадто палке піднесення на війну з сусідами з остраху, як би шкідливі соки, що ними на даний момент переповнене наше тіло, не підситили нашої гарячки, оскільки не мають іншого виходу і, зрештою, не привели до нашої заглади. Звісно, війна зовнішня – менше лихо, ніж війна внутрішня, але я не думаю, щоб Господь спомагав таку несправедливу справу – зачіпати іншого і нападати на нього собі на догоду.

*Діво Рамнунта, хай ні до чого не рвусь я так сильно,
Що проти волі владик творить зухвало людина.*

Катулл, LXVIII, 77

Хай би там що, а недосконалість нашого єства часто ставить нас перед konieczністю користуватися негідними засобами для до-

сягнення доброї мети. Лікурґ, найцнотливіший і найдосконаліший законодавець, винайшов геть ненормальний спосіб привчати люд до тверезості: велів живосилом напувати ілотів (невільників), аби спартанці, побачивши цих пропащих, п'яних як чіп мочеморд, проймалися відразу до такого мерзосвітнього гріха. Ще жорстокіше чинили колись ті, хто дозволяв лікарям чикрижити живцем стратенців, байдуже на яку смерть їх засуджувалося, з тим, щоб лікарі, оглядаючи в натурі їхні внутрішні органи, могли вдосконалюватись у своєму мистецтві. Якщо вже вдаватися до таких вибриків, то куди справедливіше було б робити це для рятунку душі, а не тіла. Так, римляни виховували у люду гарт і зневагу до небезпек і самої смерті за допомогою моторошних видовищ, коли гладіатори і фехтувальники билися до загину, калічачи і мордюючи одне одного на очах у люду:

*Навіщо штука ця безбожна, ця юнача смерть,
Ця насолода, живлена кривцею?*

Пруденцій, Проти Симмаха, II, 672

І тривав цей звичай аж до цезаря Теодосія:

*Кожний удар дівчину на ноги підіймає,
Щоразу, як залізо в карк вганяється,
А їй це втіха, і, спустивши пучака вниз,
Вона велить добити поваленого,
Йому груди мечем прошивши.*

Пруденцій, Проти Симмаха, II, 617

Та й справді був навдивовижу впливовий і надзвичайно корисний для виховання люду приклад: бачити щодня по сто, двісті, навіть по тисячі пар, які шаткували себе на капусту з такою непохитною звагою, що ніхто ніколи не чув від них жодного легкодухого слова і жодної скарги, не бачив щоб хто показав спину чи принаймні дозволив собі боягузливо відхилитись убік, щоб уникнути удару; ба більше, траплялося й таке, що, перш ніж опуститися додолу і спустити дух, смертельно поранений загадував спитати у глядачів, чи вдоволені і ті його поведженням. Доводилося не лише мужньо битися і мужньо приймати смерть, а й робити все те весело й легко; їх

затюкували і кляли, якщо бачили, що їм не хочеться умирати; навіть дівоньки, і ті підохочували їх до цього:

*Аби іти на смерть і полягти на арені, вони життя
Продають. І хоть панує мир, кожен ворога вибирає.*

Манилій, Астрономічна поема, IV, 225

Перші римляни використовували для боїв злочинців, але згодом почали випускати на арену і ні в чому не винних рабів та вільних громадян, що доброхіть продавали себе, а також сенаторів, і римських вершників, ба більше, жінок:

*Серед рейваху і нових ігр біла челядь, непристосована
До зброї. Ганьбить себе, даючи бої, створені для мужчин.*

Стацій, Сільва, I, IV, 51

Усе те видалося б мені дивним і неймовірним, якби ми не звикли щодня бачити тисячі чужинців, які продавали за гроші свою кров і саме життя у сутичках, які їх нічим не обходять.

Розділ XXIV

ПРО ВЕЛИЧ РИМЛЯН

Хочу сказати лише одне слівце на цю справді невичерпну тему, щоб показати глупоту тих, хто пнеться зіставляти з величчю римлян мізерну велич нашої доби. У сьомій книзі Цицеронових *Дружніх листів* (нехай граматики, якщо мають таке бажання, позбавлять їх найменування *дружніх*, бо воно й справді не дуже їм підходить; і ті, хто замість *дружніх* називає їх листами *до близьких*, можуть знайти певні вагомі докази на свою користь у тому, що Светоній подає в життєписі Цезаря, а саме, що є цілий том його листів *до близьких*), отож у цій сьомій книзі є один Цицеронів лист до Цезаря, який перебував тоді у Галлії. У цьому листі Цицерон наводить слова, взяті з листа, одержаного напередодні від Цезаря. Ось вони: «Щодо Марка Фурія, якого ти мені пропонуєш, то я настановлю його царем Галлії. А як хочеш, аби я висунув ще когось із твоїх приятелів, присилай і його сюди». Розпоряджатися цілими царствами для простого громадянина, яким був тоді Цезар, не було чимось незвичним. На той час він устиг відібрати у Дейотара його престол, аби віддати його такому собі шляхтичеві бергамцеві на ім'я Мітридат. Ті, хто описує нам його життя, наводить ще багато проданих ним царств. Той самий Светоній пише, що Цезар одним заходом здер із царя Птолемея три мільйони шістсот тисяч талярів, тобто майже стільки, за скільки той міг би продати своє царство.

За таку суму Галатію, за таку Понт, за таку Лідію.

Клавдіан, Проти Евтропія, I, 203

Марк Антоній хвалиться, що велич римського народу виявляється не так у тім, що він брав, як у тім, що роздавав. А проте ще перед Антонієм, на ке сторіччя раніше, цей народ відібрав одне

царство (в числі багатьох інших), тільки силою свого авторитету і в такий почесний для себе спосіб, що в усій його історії не знайдеться подібної події, яка б злучила б його імені більшої слави та шаноби. Антиох посідав уже цілий Єгипет і готувався підбити Кипр та інші залежні від нього провінції. У самому розпалі тих усіх перемог до нього прибув Гай Попілій як посланець сенату; вітаючись, він одмовився подавати руку, поки цар не прочитає послання. Ознайомившись із ним, той сказав, що має подумати. Попілій окреслив цілком місце, де стояв Антиох, кажучи: «Дай відповідь, перш ніж переступиш оце коло, щоб я міг доправити її сенатові». Антиох, уражений гвалтовністю такого рішучого наказу, на мить замислився. «Учиню (відказав він) усе, що сенат велить». Тоді Попілій поздоровив його як друга римського народу. Зректися такої великої держави, та ще й тоді, коли доля сприяла йому, і це все під враженням кількох рядків послання! Далебі, він мав рацію, звелівши згодом через послів освідчити сенатові, що він прийняв його накази так святобливо, як ніби вони йшли від самих безсмертних богів.

Всі царства, що Антоній здобув правом війни, він повернув тим, хто їх утратив, або пороздавав чужинцям. Із цього приводу Тацит, мовлячи про Когідуна, царя бриттів, однією рисочкою дає нам відчути всю безкраю потугу римлян. Римляни (розповідає він) від найдавніших часів мали звичай залишати переможених царів посадами їхніх володінь під своєю зверхністю, аби ті царі самі правили для них за знаряддя поневолення – *щоб послуговувалися як знаряддям неволі і царів. Тацит, Життєпис Агриколи. 14.* Цілком імовірно, що й Сулейман, який так щедро, як ми бачили, відступився від угорського королівства, а також від інших панств, більше виходив саме з таких міркувань, а не тих, що звик наводити: ніби він пересичений і обтяжений надміром монархій та володінь, які відвага його або його предків уклала йому до рук.

ЯК НЕ ТРЕБА ПРИКИДАТИСЯ ХВОРИМ

У Марціала є гарна епіграма (вони ж бо в нього не всі рівноцінні), де він розповідає втішну історію про Целія. Той, не бажаючи бути на побігеньках у римських патриціїв, вистоюючи при їхньому вставанні, супроводжуючи і розважаючи їх, прикинувся хворим на подагру. Щоб надати своїй вимовці більшої правдоподібності, він казав мастити собі ноги, кутати їх при першій нагоді і вдавав ходу і поставу щирого подагрика. Зрештою фортуна наділила його цим щастям насправді:

Нині Целій

(Що за сила в дбанні про болячку!)

Не вдавано хворий уже на подагру.

Марціал, VII, 39, 8

Десь я натрапив, чи не в Аппіана, на подібний випадок з одним римлянином, який не бажаючи потрапити у проскрипції тріумвірів і ховаючись довший час у криївці в перевдязі, почав ще й удавати однозора. Коли він міг почуватися вже безпечніше і захотів позбутися поліпки, яку так довго носив, то переконався, що справді скривів на одне око. Можливо, що зір у цьому оці притупився через тривалу бездіяльність, і вся сила зору перенеслася до другого ока. Ми ж бо відчуваємо, що затулене око передає частину своїх функцій своєму товаришеві, від чого відкрите око розширюється і набрякає. Те саме могло статися і з Марціаловим мудрагелем: відвикання від ходіння, кутання ніг та інші лікувальні процедури могли скеровувати йому в ноги якісь подагричні рідини.

Читаючи у Фруасара про клятву гурту молодих англійських шляхтичів, які присяглися носити пов'язку на лівому оці, поки не

переправляться до Франції і не заллють нам сала за шкуру, вчинивши якийсь лицарський подвиг, я часто сміявся на думку, що і з ними, мабуть, приключилася та сама історія, і на батьківщині вони поставили всі каправими сліпцями перед своїми любками, задля яких вирушили в цей похід.

Матері цілком слушно лають дітей, коли ті вдають сліпців, кривих, зизооких та жертв інших тілесних вад, бо це може якось зашкодити ніжному дитячому тілу, ба більше: не знаю, як це пояснити, але схоже на те, що доля часто, розважаючись, ловить нас на слові; буцімто на нас чекає недоля, щоб піймати на цьому; я чув про чимало випадків, коли люди, прикидаючись зболеними, потім і справді боліли.

Уже віддавна я при звичаївся прогулюватися, пішо чи кінно, з ціпком чи кийком у руках. Мені навіть подобається з якимсь замилюванням спиратися на палицю. Багато хто страшив мене, що доля колись оберне цю оздобу на костур. Я втішаюся тим, що був би першим у нашому роду подагриком.

Але продовжмо далі цей розділ і побалакаймо про сліпоту. Пліній розповідає про те, як одному чоловікові приснилося, що він отемнів, а на завтра він і справді осліп, зовсім не хворіючи попередньо. Буйна уява могла, як я вже десь казав, датися тут узнаки, і, здається, такої самої думки і Пліній; проте імовірніше, що якісь збурення, котрі позбавили його зору (хай медики при бажанні з'ясують їхні причини) і котрі відчував його організм, сталися спонукою до сну.

Додаймо ще один споріднений випадок: про нього розповідає в листі Сенека. «Знаєш (пише він до Луцилія), що Гарпаста, блазниця моєї дружини, зосталася в домі на мою голову: сам я не терплю таких почвар і, якщо маю охоту посміятися з блазня, мені зовсім не треба ходити далеко: я сміюся з себе. Аж це блазниця отемніла. Я розповідаю тобі про дивну, але правдиву подію: ця небога не чує себе сліпою і весь час в'язне до свого служника, щоб той вивів її надвір, бо в хаті темно. Віриш, те, що видається нам кумедним, сидить у кожному з нас. Ніхто не знає, що він скупий чи жадібний: сліпі, ті вимагають поводиря, а ми блукаємо самі. Я не амбітний,

кажемо ми, але в Римі годі жити інакше, я не тринькало, але місто штовхає на великі видатки; то не моя провина, якщо я оприскливий і ще не постатечнішав, у цьому винна моя молодість. Не шукаймо поза собою нашого нездужання, воно в нас, таїться в наших печінках. І саме тому, що ми не чуємо своєї хвороби, нам так важко зцілитися. Якщо не лікуватися завчасу, як же ми упораємося зі стількома виразками та болячками? Проте ми маємо такий гарний лік, як філософія; інші засоби дають нам утіху після одужання, а філософія і тішить нас і zarazом оздоровлює.

Такі слова Сенечині; щоправда, ми одбігли від моєї теми, але читальник на цьому тільки виграв.

Розділ XXVI

ПРО ПАЛЮХ

Тацит розповідає, що в деяких варварських царьків, коли ті прагнули скріпити свої зобов'язання, був звичай щільно прикладати до купи долоні своїх правиць, міцно зчіплюючи палюги; а коли перетиснений палець набрякав кров'ю, вони ранили пучки якимсь легким уколом і висмоктували навзаєм кров.

Лікарі запевняють, що палюх – пан над іншими пальцями і що латинська назва бецмана означає *дужак*. Греки іменують його *контр-рукою*, ніби уподібнюючи його до ще одної руки. Мені видається, що й латинці під цим слово розуміють всю руку:

Ні ласкаві слова, ані доторки ніжного пальця

Не могли вже збудити вигаслий пал.

Марціал, XII, 98, 8

У Римі вважалося знаком ласки притиснути до купи обидва пучаки й опустити їх:

Зичливий похвалить тебе обома пучаками.

Горацій, Послання, I, 18, 66

неласки – підняти їх і наставити проти когось:

Досить бецман підняти, буде вбитий усяк.

Ювенал, II, 36

Римляни звільняли від військової служби поранених у пучак, бо вони не могли міцно тримати в руці зброї. Август вилучив усе майно римського вершника, який одрубав палюги обом молодим синам, аби врятувати їх від служби. А перед тим під час війни з італійцями сенат покарав Гая Ватієна на довічне ув'язнення і конфіскував усі маєтності за те, що той зумисне утяв собі бецмана лівої руки, щоб позбутися походу.

Хтось, не пам'ятаю вже хто, вигравши морську битву, наказав відрубати переможеним палюхи, щоб було зась воювати і веслувати.

Атенці відрізали егинянам палюхи, щоб позбавити їх переваги в мореплавстві.

У Спарті учитель карав дітей, кусаючи їм бецмана.

БОЯГУЗТВО – МАТИ ЖОРСТОКОСТІ

Я часто чув прислів'я: боягузтво – мати жорстокості. Мені доводилося з досвіду спостерігати, що злослива і нелюдська жорстокість часто поєднується з жіночою чуйністю. Я зустрічав дуже лютих людей, яких легко було довести до сліз і які плакали з ледачого. Олександр, тиран Фери, не міг спокійно сидіти в театрі й дивитися трагедію з обави, що його підданці побачать, як він ячить, споглядаючи недолю Гекуби та Андрوماхи, тоді як сам він без жалю мордував стільки людей! Чи не душевна неміч змушувала таких людей впадати з крайності в крайність? Мужність, здатна виявлятися лише тоді, коли вона наражається на опір:

Добити радий він бичка, лиш тільки б той пручався.

Клавдіан, Послання до Адріана, 30

вгамовується, побачивши ворога, відданого на її ласку, тоді як легкодухість, яка не зважається вступити в небезпечний бій, але прагне зажити собі дешицу слави, яку приносить перемога, бере на себе підсобну роллю: морд і кров. Різанину після звитяги зазвичай учиняють обозники: звірства, звершені під час народних війн, робить лише ница низота, яка, не відаючи жодної іншої доблесті, прагне руки в крові вмочати і рвати на клапті кинуте у поросі тіло:

Вовк, ведмідь, а то й звір менш шляхетний

На умирущого чигає.

Овідій, Скорботні елегії, III, 3, 35

Сказати б, боягузливі пси, які вдома шарпають і кусають шкіри диких звірів, не мавши відваги зачепити їх у полі. А через що в нашу добу змагання точаться так криваво і чому там, де наші отці знали якусь міру в помсті, ми сьогодні починаємо з неї і заходжує-

мося одразу вбивати? Що це, як не боягузтво? Кожен знає, що більше одваги та гордості в тім, аби бити ворога, а не добивати, аби його упокорити, а не позбавити життя. Тим паче, що жадоба помсти так ліпше вгамовується, бо з неї досить – дати відчутти свою перевагу. Ми ж бо не кидаємося на звіра чи на камінь, що впаде на нас, бо вони нездатні відчутти нашу помсту. А вбити людину означає убезпечити її від нашої зневаги.

Біас якось заволав на одного підлотника: «Я знаю, що рано чи пізно тебе покарають за те, але я боюся цього не побачити». Так само він шкодував, що не залишилося серед живих нікого з тих орхоменців, яких могло врадувати покарання Ликіска за вчинену щодо них зраду. Лиха та помста, якщо той, проти кого її замислено, не може її відчутти. Позаяк месник хоче радіти, побачивши себе відомщеним, треба, щоб при цьому був і кривдник, який би відчував біль та жаль.

«Він пошкодує про це», – кажемо ми. Але вліпивши йому кулю в лоба, чи ми впевняємося, що він шкодує? Навпаки, якщо ми добре дивитимемося, то помітимо, що він падає з презирливою міною. Він навіть не встигне на нас розгніватися і буде дуже далекий від шкодування. Ми зробимо йому найспасеннішу з усіх послуг, подарувавши йому швидку і безболісну смерть. Нам доведеться тікати, зашиватися в діру і критися перед судами, а він мирно спочиватиме. Убити – добрий спосіб запобігти прийдешній образі, а не помститися за вчинений уже афронт, то радше вчинок, викликаний страхом, а не хоробрістю, обачністю, а не мужністю, обороною, а не нападом. Ясно, що ми втрачаємо тоді правдиву мету помсти і перестаємо дбати про нашу славу; ми боїмося, щоб ворог не віддав віть за віть, як уціліє. Ти спечкався його ради себе, а не змагаючись із ним.

У нарсингському царстві такий спосіб був би даремний. Там не тільки лицарі, а й ремісники залагоджують суперечки з шаблею в руці. Цар дає місце для герцю тому, хто хоче герцювати, і, якщо то особи вельможні, сам засідає серед свідків, нагороджуючи звияжця золотим ланцюгом; щоб його відвоювати, перший, кому спаде хіть, може викликати на поєдинок володаря ланцюга. Погерцювавши, він може стягнути за свою голову ще кілька герців.

Якби ми були певні, що наша сила та мужність завше забезпечать нам перевагу над ворогом і дадуть нам змогу порухуватися з ним, то ми б журились, якби він уник цього, пустившись духу. Ми хочемо звитязити і домагаємося не так гонорової, як певної звитязи, у зваді ми шукаємо радше її кінця, ніж слави.

Азиній Полліон – приклад такої самої помилки, помилки ще менш припущенної для гідного мужа. Написавши інвективи проти Планка, він утримувався їх оприлюднювати, ждучи поки той помре. Це було все одно, що показати дулю сліпакові чи виляяти глушка, і найменше можна було сподіватися образити цим Планка. Сказано, тільки упирякам личить гризти мерлеців. Про що свідчить поступування того, хто чекає на смерть автора, з чийми опусами він хоче боротися, як не про те, що докучливість недолуга?

Аристотелеві переказали, що хтось пащекує на нього. «Хай він зробить і гірше, – відповів він, – хай намне мені боки, аби лиш мене там не було».

Наші отці вдовольалися тим, що мстилися за образу завдаванням брехні, за завдавання брехні мстилися ударом; і так одно за одним. Вони були лицаркуваті й не боялися зіткнутися віч-на-віч з ображеним ворогом. Нас же тіпає зі страху, поки ми бачимо його на ногах. Що це так, яскраво засвідчує прегарний нинішній звичай гнати смертним гоном як того, кого ми скривдили, так і того, хто скривдив нас.

А хіба не боягузтво заведений у нас звичай брати з собою на герць секунданта, ба навіть двох чи трьох. Колись то були поединки, а нині потички і драча. Перший, хто їх вимислив, боявся, очевидно, самоти. *Кожжен уникав звирятися на себе.* Адже така натура людська: будь-яка компанія, коли ти наражаєшся на небезпеку, приносить полегшу і покріплення. Віддавна послуговувалися третіми особами, зобов'язаними стежити, як би не сталося якогось порушення чи зради, і свідчити, чим закінчиться однокорство. Але відтоді, як повелося, що свідки самі мають брати участь у сутичках, нікому сьогодні не випадає zostаватися глядачем з обави, аби йому не закинули, ніби він робить так за браком дружби чи мужності. На

мій суд, несправедливо і шпетно в обороні своєї честі залучати хоч кого, окрім себе самого; кожна порядна людина повинна цілком покладатися на саму себе. А не змушувати ще когось поділяти свою долю. Кожен важить своєю головою ради самого себе, і не гоже, щоб він важив нею заради когось іншого; з нього стане й клопоту про те, як би врятувати свого живота власноруч, не віддаючи такої коштовної речі до чужих рук. Справді-бо, оскільки в даному разі не обумовлено іншого, такий бій точитиметься між чотирма бійцями. Якщо упаде твій секунданти, то ти матимеш на карку вже двох. Хіба це по-чеськи, а не по-песьки? Адже це все одно, що, будучи добре озброєним, нападати на чоловіка, в котрого тільки уламок шпади, або, здоровим і цілим, на вже надвередженого. Та якщо цю перевагу ти здобув у сутичці, то можна скористатися нею без гризоти. Нерівність у зброї та стан дуелянтів враховується лише в момент початку сутички; про решту питаєте в долі. Тільки-но двоє твоїх товаришів упадуть і ти зостанешся сам один проти трьох своїх супротивників, їм можна дорікнути не більше, ніж мені, якби на війні я з такою самою перевагою в живій силі прошив шпадою одного з ворогів, догледівши, що він стявся з кимось із наших.

Завше там, де загін виставлено проти загону (як то було, скажімо, коли наш дук Орлеанський викликав на герця англійського короля Генріха, сто проти ста; або триста проти трьохсот, як аргівяни проти спартанців; троє проти трьох, як Горації проти Куріаційів), сила-силенна вояків із кожного боку бореться як одна людина. Скрізь там, де кілька бійців, бій змінливо-бурхливий і непевний.

Цікавитися цією темою спонукають мене свої причини. Брата мого, сьєра де Матекулоне запрошено до Риму секундувати одному шляхтичеві, мало йому знайомому, на герці між ним та іншим шляхтичем, який кинув йому рукавичку. В цьому одноборстві мій брат мусив схрестити зброю з кимось, хто був йому ближчий і знайоміший, ніж шляхтич, чийм секундантом він був. Хотів би я, щоб хтось мені розтлумачив сенс цих законів гонору, які часто так розходяться з розумом та здоровим глуздом! Поквітавшись зі своїм супротивником і бачучи, що двоє головних дуелянтів ще на ногах і цілі, мій

брат поквапився на підмогу товаришеві. Чи міг він учинити інакше? Чи мав він стояти спокійно і дивитися на вбивство, якби доля цього захотіла, того, хто запросив його секундантом? Те, що він зробив нерозв'язаним, досі не прислужилося нічим справі: спір залишався нерозв'язаним. Б'ючись добровільно, ви можете і повинні, я вірю, поставитися до вашого особистого ворога великодушно, якби приперли його до муру і трохи пом'яли його; але як бути великодушним, коли йдеться про чужу справу, де ви тільки секундант і де завада особисто вас не торкається? Мій брат не міг бути ані справедливим, ані великодушним на шкоду того, кому зголосився підсобити. Ось чому його випустили з італійської в'язниці лише на рішучу і негайну вимогу нашого короля.

Скажений ми народ! Не вдовольняємось тим, що весь світ лише із розголосу знає про наші вади і вибрики; то нам ще треба мандрувати до чужоземських племен, аби показати їх навч. Поселить трьох французів разом у лівійській пустелі: не пробудуть вони там і місяця, щоб не зчепитися за масляні вишкварки! Сказати б, ці подорожі робляться зумисне на те, аби дати чужинцям утіху милуватися на наші драми; і то найчастіше тим, хто збиткується з нашого безталання і зловтішається ним.

Ми виряджаємося до Італії вчитися фехтуванню і, важачи головою, практикуємо його, ще гаразд не навчившись. Тим часом за правилами треба спершу опанувати теорію, а потім уже братися до практики. Ми цю школу проходимо навпаки:

Гірка ота перша наука юнацька

Й проба жорстока близької війни.

Вергілій, Енеїда, XI, 156

Пер. Михайла Білика

Я знаю, що шермицерія має свою корисну мету (в Гишпанії, в герці двох княжат, стрієвих братів, старший, розповідає Тит Лівій, хитрощами та вправним володінням зброєю легко здолав самовпевненого молодшого брата), я переконався на власному досвіді, що дехто з тих, хто вміло орудує шпадою, демонструє чудеса хоробрості. Але то не сміливість у щирому сенсі слова, йде вона не від

природної одваги, а від сприту. Лицарськість полягає у змаганні мужності, а хоробрості ніяка наука не дасть. Один із моїх приятелів, великий майстер шермицерії, обирав, маючи з кимось сутичку, таку бронь, яка позбавляла його цієї переваги і з якою все залежало від щастя і хоробрості; він не бажав, щоб перемогу приписували його вмілості, а не відвазі. За мого дитинства шляхта уникала заживати слави добрих фехтувальників, бо така слава принижувала, і не дуже радо вправлялася в цьому мистецтві хитрощів, несумісному з правдивою і вродженою чеснотою:

*Не хочуть уникати і хитрити
Бійці, в бою показуючи сприт,
Удари їхні сипляться відкрито,
Та пересердя заважає разить.
Мечі зчиняють дзвін несамовитий,
Об інші ударяючись щомить.
Уперлись ноги, лиш літають руки,
Тут колють і рубають, мов звірюки.*

Тассо, Визволений Єрусалим, XII, 55

Стрільба в ціль, турніри, герці при бар'єрі, ці подоби лицарських змагань, були вправами наших батьків; а наші одноборства вважалися тим менш шляхетними, що вони змагають лише до приватної мети; на них ми тільки й робимо, що нищимо одне одного, всупереч законам і справедливості. І вони завдають лише шкоди і втрат. Куди достойніше і пристойніше вправлятися в тому, що зміцнює, а не утискує наші права, в тому, що сприяє громадській безпеці та славі.

Публій Рутилій, консул, перший запровадив військовий вишкіл для вояків з вимогою, аби умілість орудувати зброєю поєднувалася з мужністю, але не в інтересах приватних осіб, а в інтересах римського народу, для ведення війни. То була загальна, громадянська шермицерія. Окрім Цезаря, який у фарсальській битві наказав своїм бити помпейців просто в обличчя, тисячі інших верховод намагалися так само вигадати нові способи вжитку зброї, нову тактику натиску й оборони, залежно від моменту.

Філопомен засудив кулачки, де не мав собі рівних, бо підготувався до цього перебою геть-то різнилася од військового вишколу, єдиного, що його мали відбувати достойні люди. Мені так само видається, що та спритність, яку виробляють у тіла ті випадки й паради, до яких привчають молодь у модній школі, не лише геть-то даремні, а й навіть шкідливі для лицарської практики в полі. Тим-то у нашу добу в бою послуговуються зовсім іншою зброєю – відповідного призначення. Так, скажімо, вважається недоречним, щоб шляхтич, викликаний на герць на шпадах та кинджалах приходив у повній лицарії. Гідне уваги, що платонівський Лахес, трактуючи про військовий вишкіл, подібний до нашого, заявляє, що ніколи не бачив, аби з такої школи вийшов якийсь великий капітан чи бодай знавець військової справи. Те саме підтверджує і наш досвід; зрештою, можна сказати, що вправність наших військовиків дуже приблизно пов'язана з військовим вишколом. Платон у своїй республіці забороняє навчати дітей боїв навкулачки, що їх запровадили Амік та Еней, а також інші перебої, введені Антеєм та Керкіоном, бо їхня мета не в тім, аби вдосконалювати військовий вишкіл чи сприяти йому. Але я бачу, що збився на манівці.

Цезар Маврикій – сновидіння та інші віщування попередили його, що він поляже від руки невідомого доти жолдака Фоки, – спитав свого зятя Філіпа, хто той Фока, яка його вдача, норови та людські риси. І коли Філіп, перераховуючи його риси, сказав, що той нікчема і страхополох, Маврикій одразу збагнув, що Фока легко може бути вбивцею і звіром. Чому тирани такі кровожерні? Чи не тому, що вони дбають про свою безпеку? Чи не тому, що їхня нікчемна душиця вбачає найкращий засіб позбутися небезпеки в тім, аби вигубити всіх, уключно з жінками, хто лише здатен постати проти них, хто може завдати їм бодай найменшої шкоди?

Він нищить все, бо усього боїться.

Клавдіан, Проти Ентропія, I, 162

Перші звірства чиняться з власного почину; звідси – острах справедливої помсти, яка тягне за собою пасмо нових звірств з метою побивати одні лиходійства іншими. Філіп, цар македонський, який

мав стільки рахунків з римським народом, наляканий тим, що вчинені за його розказом убивства жахали й обурювали всіх, і не знаючи, як убезпечитись від такої многості скривджених у різні часи родин, ухвалив таку остаточну постанову: хапати всіх дітей замордованих за його велінням, і день у день страчувати їх по черзі, аби таким робом домогтися спокою.

Добре насіння сходить скрізь, хоч би де його посіяли. Я завше більше дбаю про те, щоб мої думки мали вагу та користь, ніж про послідовність і стрункість їхнього викладу, тим-то не побоююся вмістити тут, хай і трохи на узбіччі, одну прегарну історію.

Поміж Філіпових стратенців був Геродик, тесалійський князь; слідом за ним Філіп убив ще й двох його зятів, з яких кожен залишив по собі малолітнього сина. Відв'язаних звали Теоксена і Архо. Теоксена ні за що не хотіла одружитися вдруге, хоча багато хто домагався її руки. Архо пошлюбила Поріса, першого лицаря серед енійців, і нажила з ним багато дітей, які залишилися по її смерті недолітками. Теоксена, охоплена материнським милосердям щодо сестринців, пошлюбила Поріса, аби мати дітей під своєю рукою й охороною. Та ось настає день, коли було оголошено царський едикт. Мужня Теоксена, боячись жорстокості Філіпа та злостивості його шептунів, здатних учинити юним і гарненьким діткам будь-яку кривду, наважилася заявити, що вона краще уб'є їх власноруч, ніж віддасть катам. Поріс, уражений цим закликом, пообіцяв сховати їх і відвезти до Атен, аби передати під опіку відданих друзів. І ось, скориставшись зі щорічного свята, яке вряждалося в Еносі на честь Енея, вони пускаються в дорогу. Цілий день вони брали участь ув обрядах та прилюдній учті, а вночі сіли на приготоване суденце, аби морем дістатися рятівного берега. Вітер вияв супротивний; другого дня, прибившись до суходолу, звідки відплили, вони збудили підозру портової варти. Коли їх от-от уже мали злапати, а Поріс закликав моряків налягти на весла, щоб утекти, Теоксена, палаючи любов'ю до дітей і жадобою помсти, вернулася думкою до першого свого наміру і звеліла дістати зброю та тругизну. Потім, показавши те все дітям, промовила: «Осьось, діточки мої, смерть, єдиний засіб

захистити вас і зберегти вам волю, смерть, що стане для богів підставою для святого гніву. Ці голі мечі, ці повні пугари відкривають вам до неї путь: мужайтесь! А ти, мій сину, найдоросліший з усіх, хапай цього меча, аби вмерти по-мужчинському!» Діти, маючи з одного боку таку безстрашну порадицю, а з другого ворога на карку, кинулися на вістря, що стриміли найближче, і їх, напівмертвих, скинуто в море. Теоксена, горда тим, що так по-геройському врятувала всіх своїх діток, палко обняла мужа. «Ходімо, – промовила вона, – за діточками і втішмося спільним із ними гробовцем». І, взявшись за руки, обоє кинулися за борт, отож суденце було привели до берега порожнє.

Тирани, аби вбити одразу двох зайців, і стратити жертву, і зігнати свою лють, беруться на всякі способи, щоб розтягти муку. Вони прагнуть загибелі своїх ворогів, але не хочуть їхньої швидкої смерті; їм залежить на тому, щоб не змарнувати нагоди месницького смакування. І тут вони мають великі клопоти: якщо нестерпні катуші – короткі, якщо ж вони триваліші, то не такі болісні, як би їм хотілося; звідси оті вигадливі знаряддя тортур. Ми бачимо тисячі таких прикладів у старожитності; і я не знаю, чи ми, самі того не відаючи, не заховуємо в собі слідів цього варварства.

Усе, що поза межами звичної смерті, видається мені чистісінькою жорстокістю; наше законодавство не може сподіватися, що той, кого загроза колоди чи шибениці не відверне від лиходійства, стримає сама думка про повільний вогонь, скрипиці чи колесо. Натомість я не певен, чи не доведемо ми цим шляхом стратенців до цілковитої розпуки. Справді, в якому стані може бути душа того, хто двадцять чотири години чекає на смерть, або того, кого четвертують чи за давнім звичаєм розіпнуть на хресті? Йосиф розповідає, що під час римських воєн у Юдеї, проїжджаючи повз місце, де три дні тому розіп'ято жидів, він узнав трьох своїх приятелів і добився, щоб їх зняли з хреста: двоє з них, свідчить він, сконали, третій вижив.

Халкондил, муж, гідний довіри, у щоденнику подій свого часу у поближких місцях, описує страхолюдну кару, яку часто застосовував султан Мехмед: тобто людей розполовинювали в ділянці діа-

фрагми одним ударом турецького ятагана. Отож люди умирали буцімто двома смертями воднораз; можна було бачити, розповідає він, як обидві часті тіла, сповнені життя, тіпалися ще довший час у мукках. Не думаю, щоб ця агонія була аж так болісна. Не завше тортури, які виглядають найжахливішими, украй нестерпні.

Я вважаю за куди страхітливішу кару, яку той самий Мехмед, за свідченнями деяких істориків, прикладав до епірської шляхти: він наказував здирати з них живцем шкіру платами, і в такий нелюдський спосіб, що вони конали протягом двох тижнів.

А ось іще два приклади. Коли Крез злапав одного зверхника, улюбленця свого брата Панталеона, він привів його до валюшні і звелів шаповалові скромадити його греблом і чухмарити чухраном, поки той Богу душу віддав.

Гжегож Сехель, ватаг польських хлопів, які під приводом хрестового походу вчинили валяву злочинів, розбитий у битві семиградським воєводою, попав у полон. Там його на три дні, голого, посадили на дерев'яні кобильниці, і всяк міг мордувати його й дубасити, як йому заманеться; тим часом як решту в'язнів морили голодом. Зрештою, коли він уже був ледве теплий, на його очах його напоїли власною кров'ю його улюбленого брата Лукаша, рятунку якого він благав, беручи лиш на себе провину за всі переступи. Потім його тілом нагодували двадцять його найвірніших ротмістрів, які рвали зубами м'ясо і поглинали шматки. Решту тіла та нутрощі зварили в казані й дали з'їсти іншим його дружинникам.

ВСЯКОМУ ОВОЧЕВІ СВОЯ ПОРА

Ті, хто порівнює Катона Цензора з самогубцею Катонем Молодшим, порівнює двох чудових людей, дві споріднені натури.

Катон Цензор виявив себе в багатьох іпостасях і переважає Катона Молодшого своїми воєнними чинами й вичинами та успішнішою громадською діяльністю. Але звага Катона Молодшого (окрім того, що блюзнірством було б з ним міряться щодо її сили) куди честивіша. Справді, хто зважиться боронити Катона Цензора від закидів у заздрощах та честолюбстві, коли він посмів важити на честь Сципіона, найбільшого своїми високими прикметами мужа? Між іншим, на старощах, якщо вірити переказам, він ревно заходився вивчати греку, ніби бажаючи погамувати давню свою спрагу, і від цього я теж не в захваті. Це свідчить радше про те, що він здитинів. На все свій час, і на добре, і на всяке; навіть *отченаш* може бути невчасним: адже ганили Тита Квінція Фламініна за те, що цей полководець у розпалі битви молився Богові, щоб той послав звитягу:

Навіть в добрих ділах той, хто розумний, ставить межу.

Ювенал, VI, 444

Евдамід, бачучи, як уже геть підтоптаний Ксенократ поспішає на уроки до школи, спитав: «Коли ж він знатиме, якщо досі ще вчиться?» А Філопомен відповів хвалебникам царя Птоломея, захоплених тим, що тамтой щодня гартував себе, вправляючись зі зброєю: «Чи похвально, аби цар у його літах вимахував мечем – пора вже застосувати його в потребі».

Учитися треба замолоду, а в старості-літтях насолоджуватися наукою, проголошують мудреці. Найбільший гріх, який вони за нами знають, що наші бажання без утаву молодіють, що ми завше почи-

наємо жити знову. Треба б, щоб наша жадоба знань і наші поривання з роками хиріли. Ми стоїмо над гробом, а в нас ще й пробуджуються нові інтереси:

Ти ж на дім новий собі

Громадиш мрамур, хоч за крок до смерті.

Горацій, Оди, II, 18, 17

Пер. Андрія Содомори

Найдалекосяжніший з моїх замислів не сягає далі року. Не думаю вже ні про що – тільки б дожити до кінця, жену від себе нові надії, не замахуюсь на нові справи, кажу прощай кожному місцю, яке покидаю, і щодня відкидаюся від усього, що маю. Ось уже давно я нічого не трачу і не набуваю. Більше маю запасів на дорогу, ніж самої дороги. Сенека, Листи, 77

Я свій вік прожила і шляхами,

Що дала мені доля, пройшла.

Вергілій, Енеїда, IV, 653

Пер. Михайла Білика

Зрештою, єдина полегша, яку дає мені старість, полягає в тому, що вона вбиває у мені всі жадання та поривання, якими повнитися життя: турботу про світові справи, про багатство, про почесні, про знання, про здоров'я, про себе. Тамтой, он, вчиться красно мовити, тоді як йому треба вчитися, як замовкнути навіки. Можна цілий вік опановувати й далі науки, але не школярство: дурне то діло – старух із букварем!

Кожному інше смакує, не кожному віку все так підходить.

Максиміан, I, 104

Якщо ми хочемо вчитися, то вивчаймо те, що до снаги нашій кондиції; тоді ми могли б відповісти, яко той, кого запитали, навіщо йому наука, як він старий гриб, збудь-вік: «Аби я відходив звідси легше й охвітніше». Така була наука Катона Молодшого, який, відчуваючи близький кінець, упивався Платоновою розправою про безсмертя душі. А чинив він так (слід нам пам'ятати) не тому, що не був оддавна забезпечений усім, чого треба для такого переселення. Щодо гарту, рішучої волі та знань, то він мав їх не менше, ніж Платон

у своїх діалогах; його знання і його мужність були під цим оглядом понад усяку філософію. Він звернувся до цих писань не для помочі в умиранні; ухвалена ним така важлива постанова не порушила навіть його сну; не міняючи нічого в побуті, він і далі провадив свої студії поряд з іншими своїми буденними справами. Ту саму ніч, коли в нього забрано крісло претора, він збавив у грі, а ніч перед смертю провів за читанням. Утрата життя чи утрата посади видавалися йому подіями однаково незначними.

Розділ XXIX

ПРО ЧЕСНОТУ

З досвіду знаю, що є велика різниця між злетами та поривами душі й твердою і сталою звичкою. Звідси моє переконання: немає нічого такого, чого б ми не змогли, ба, навіть перевищити саме Божество (як сказав хтось), бо куди більше доблесті в тім, щоб визволитися від пристрасті, ніж у тім, аби бути незворушним від природи; ба, щоб сповна поєднати людську неміч із твердістю і непохитністю Бога! Але таке буває лиш як виняток. У житті героїв старожитності спостерігаються іноді чудовні риси, які, сказати б, куди перевищують наші природні сили; але насправді то тільки поодинокі риси. Важко повірити, щоб згаданими вельми високими прикметами можна було так напоїти і наситити душу, щоб вони стали звичною і нібито власною її сутністю. І нам самим, хай ми навіть лише людські вишкрібки, нам, запаленим словом чи прикладом інших, щастить іноді піднятися душею над посполитий рівень. Це нагадує якийсь надпорив, що виводить нас із самих себе; та шойно той вихор опаде, душа кволіє і спускається, як не до останнього шабля, то принаймні до такого, де вона вже не та сама, що була. І тоді за будь-якої okazji, чи то буде згублений птах чи потовчена шклянка, ми вкидаємося в гнів, як усяка ница душа. А проте чеснота витримки, поміркованості й сталості, на мою думку, приступна кожній людині, хай і недосконалій і пересічній. Ось чому, кажуть мудреці, про людину треба судити, ґрунтуючись переважно на її звичайних учинках, спостерігаючи її в повсякденні.

Пірон, той, хто з нашого невідання збудував таке зручне учення, пробував, як усі правдиві філософи, погодити життя зі своєю наукою. Він уважав, що неміч людської думки не дає змоги зробити вибір і

стати на чийсь бік, тим-то й намагався, даючи оцінку, уникати категоричності, дивлячись на всі речі відстороненими очима. Розповідають, що поведився він завше рівно і незворушно: якщо починав щось говорити, то доводив свою мову до кінця, навіть як його співрозмовник уже йшов собі геть; здибавши перепону, він не звертав на манівці, і приятелі берегли його од ям, зустрічних возів та всяких інших небезпек. Боятися чи уникати чогось означало б для нього зректися своїх переконань, за якими навіть почуття позбавлені достовірності і нездатні робити вибір. Коли траплялося, що йому робили надріз чи припалювання, він зносив біль із заavidним гартom, навіть оком не кліпнувши. Не вельми то легка річ – засвоїти собі такі погляди, ще важче – хоча це й до снаги людям – домогтися, аби слова не розходилися з ділом; але узгодити їх із такою твердістю і сталістю, аби вони ввійшли у плоть і кров (звісно, коли йдеться про речі не буденні), таке видається неймовірним. Ось чому, коли Піррона якось застукали розсвареним із сестрою і дорікнули, що він зраджує свою незворушність, він відказав: «Як? Хіба ще й це бабисько має давати свідчення моїх правил?» Іншим разом, коли побачили, як він одбивається від пса, Піррон сказав: «Дуже важко відгетькатися в собі від людини. Треба матися на бачності і боротися з обставинами передусім ділами, а в гіршому разі бодай розумом та думкою».

Сім чи вісім років тому один очкур, який мешкає за дві милі звідси (живий і досі), неабияк потерпав від ревнощів своєї жінки. Одного разу, коли він вертався з поля, і вона привітала його звичними криками, він так роз'юшився, що відітнув собі серпом, якого тримав ще в жмені, ті частини, які її так розстроювали, і пожбунив їх їй у лице.

Один молодий шляхтич, як розповідають, закоханий і похитливий, здолавши впертістю пом'якшити врешті серце своєї дами, від великого розпачу, що в самому апогеї любого побачення його причандал виявився дармовисом,

Безвладний член старечої голівки так мужньо і не звів,

Тібулл, 3 приписуваного

позбавив його себе без зволікання, повернувшись додому, і послав своїй дамі оту жорстоку і криваву офіру як очищення від

пережитої зневаги. Хай він і не з жерців Кибели, з їхніми містеріями і самохолощінням, але хіба це, визнайте, не високий чин?

Недавно в Бражеракі, за п'ять миль од мого дому, над річкою Дордонь, одна жінка, яку напередодні побив і змордував чоловік, справжній ірод і скаженюка, впала в таку розпуку, що намислила розпрощатися з життям і так уникнути мужевих звірств. Уранці, погломонівши, як зазвичай, зі своїми сусідками про свої справи, взяла за руку сестру і завела її на міст. Тут, ніби жартома попрощавшись з нею, вона без жодних вагань шарахнула з мосту в воду і втопилася. Привертає увагу тут те, що її намір визрівав у її голові цілу ніч.

Інша річ у невіст індіанських. За звичаєм, чоловіки мають там кількох жінок і найукоханіша з них накладає на себе руки по мужевій смерті. Тому кожна малжонка ціле життя намагається посісти це місце і здобути цю перевагу над іншими жінками. За всі турботи про своїх чоловіків вони не сподіваються іншої винагороди, як умерти вкупі з ним:

*Там лиш на одр мерлеця підкинуть факел остатній,
Стане, косу розпустивши, жен богомольних юрба,
Спір про скін спалахне, – кому за сопругом живою
Йти: сором жоні, як їй сконать не дадуть.
Ті, що звияжуть, горять, обрікаючи полум'ю тіло
І обгорілим лицем припавши до мужа тісніш.*

Проперцій, III, 13, 17

Один чоловік ще в наші дні бачив у східних народів звичай, за яким разом із чоловіками ховають не лише їхніх жінок, а й невольниць, із якими він кохався.

Діється це в такий спосіб. По чоловіковій смерті вдова може, якщо захоче (але небагато їх хоче), зажадати два або три місяці на залагодження справ. А в призначений день вона сідає на коня, вбрана як на весілля, і з веселим обличчям рушає, як вона висловлюється, спочивати зі своїм чоловіком, тримаючи в лівій руці верцадло, а в правій стрілу. Врочисто проскакавши в оточенні приятелів та кривних, а також веселої юрми люду, вона поспішає на громадське місце, відведене для такого видовиська. Це величезний плац, де

посередині – засипана дровами яма, а поруч із нею – поміст із п'ятьма або шістьма приступками, на який її ведуть. Їй подають туди багатий обід. Пообідавши, вдова починає танцювати і співати, після чого, коли їй видасться, що час настав, велить розгнітити багаття. Коли наказ виконано, вона сходить униз і, взявши за руку найближчого чоловікового родича, йде разом із ним до сусідньої річки, де розбирається догола і роздає свої оздобы та шати приятелям, а сама занурюється у воду, буцімто змиваючи із себе гріхи. Вибрівши з річки, вона закутується в жовте полотно на чотирнадцять ліктів завдовжки і, подавши руку тому самому мужевому родичеві, повертається на поміст, звідки промовляє до люду і доручає їм своїх дітей, якщо має їх. Між помостом і ямою вішають заслону, аби відгородити жінку від огненної печі, але деякі з них не дають її запинати, демонструючи більшу відвагу. Коли цей обряд завершено, служебка підносить їй начиння з оливою, яким вона намащує собі голову і тіло, потім кидає начиння у вогонь і кидається туди сама. Юрба одразу закидає її головешками, щоб вона не довго мучилася, і веселе свято переходить у смуток та жалобу. Якщо подружжя немає, тіло небіжчика несуть туди, де його хочуть поховати, і тут садовлять його, а вдова вклякає перед ним, горнучись до нього, і стоїть весь час, поки довкола них споруджують мур. Коли мур сягне висоти рамен жінки, хтось із родичів, узявши її ззаду за голову, скручує їй в'язи. На той час, як вона віддає дух, мур змуровано остаточно, і подружжя застається там поховане.

Щось таке спостерігається в тім самім краї і серед тамтешніх гімносфістів. Не з чужого примусу і не під впливом якогось злого гумору, а зі статечного намислу та засвоєного звичаю, досягнувши певного віку або відчуваючи прихід якоїсь хвороби, вони наказували розкласти багаття, а над ним умістити гарно прибране ложе. Весело почастивавши приятелів і знайомих, вони вкладалися на ложе з такою непохитністю, що навіть як під ними все палало, вони, бувало, і пальцем не хитнуть. Так загинув один із них, Калан перед очима всього війська Олександра Великого. Святості і благословенства доступалися в них лише ті, хто забив себе у такий спосіб, оддаючи

душу очищену й оновлену вогнем, і позбавлену всього, що в ній було земного і тлінного.

Умисність всіх учинків, незмінний їхній характер упродовж усього життя, ось що вражає в цьому звичаї.

У наші численні диспути включено й диспут про *Фатум*. Деякі люди, бажаючи підкреслити неминучість якихось речей і навіть нашої волі, витягують на поверхню доказ минулих часів: оскільки Бог передбачає, що події стануться так і так (що він, безперечно, робить), вони й стануться саме так. На що наші наставники відповідають: бачити, що якась річ стається, як бачимо ми і як бачить сам Бог (оскільки для Бога все сучасне, він, отже, не передбачає, а бачить), ще не означає змусити її статися. Себто ми бачимо речі через те, що вони стаються, а не навпаки, вони стаються через те, що ми їх бачимо. Явище породжує знання, а не знання породжує явище. Якщо ми бачимо, що щось діється, то воно таки діється, але воно могло діятися й інакше. Бог у своєму реєстрі подієвих причин, прихованих у його передзнаннях, має і так звані причини випадкові й довільні, залежні від свободи, яку він дав нашому виборові. Він знає, що ми згрішимо, бо ми захочемо згрішити.

Я бачив, як чимало войовників запалювали свої загони вірою в таку фатальну конечність; бо як моє має прийти до мене, то жодні мушкети противника, ні моє зухвальство, ні моє боягузтво і втеча не здолають його приспішити чи відтягти. Добре мені вам це казати, але на кого воно справить враження! Якщо жива і міцна віра й справді тягне за собою такі самі вчинки, то в наші дні, визнаймо, віра геть ослабла, або ж із погорди до наших учинків просто воліє не мати з ними нічого спільного.

З цього погляду заслуговує на увагу розповідь сіра де Жуанвіля, свідка куди правдивішого за інших, про бедуїнів, народ, споріднений із сарацинами, з якими король святий Людовік мав діло у Святій Землі. Непохитно вірячи, що дні кожного визначені одвічною установою і полічені долею, вони йшли в бій, маючи в руках лише ятаган, і зовсім голі, ледве прикриті білим полотном. Найлютішим прокляттям, неодмінним на їхніх устах під час сварок між собою, були слова: «Будь

ти проклятий, як той, хто озброюється зі страху перед смертю!» Оце вам вірець віри зовсім іншої проби, ніж наша.

Подібні свідчення склали і два флорентійські законники у дні наших отців. Завівши між собою теологічну суперечку, вони домовились, що обидва прилюдно зійдуть на кострище, на громадському плацу, у присутності цілого люду, аби таки з'ясувати, на чієму боці правда. Все було вже готове до випробу, і вогонь запевно поглинув би свої жертви, аж це наскочив несподіваний випадок.

Один молодий турецький шляхтич доконав геройського подвигу перед очима обох військ, Мурада і Гуніаді. Коли Мурад спитав, хто у нього, такого молодого та недосвідченого (а то була перша його битва) вдихнув таке завзяття, турок відповів, що його навчив відвазі заєць. «Колись, на ловах (розповів він) я напав на заяче тирло, і, хоть мав із собою двох чудових хортів, мені видалося доцільнішим, щоб не схибити, вдатися до лука, яким я добре орудував. Я кинув одну по одній аж сорок стріл (скільки мав їх у сагайдаку) – запропала праця: я не тільки не попав у зайця, а навіть не підняв його з тирла. Потім натюкав на нього обох своїх псів – все намарне! Тоді я збагнув, що зайця охороняла сама доля і що стріли та меч небезпечні лише з дозволу долі, й ми не владні прискорити чи затримати її волю». Ця оповістка показує, між іншим, як наш розум підпадає під вплив уяви.

Один підстаркуватий муж, славний родом, високими прикметами та вченістю, хвалився мені, що з якогось незбагненого наусту переіменив віру, причому науст був такий химерний і невиразний, що він витлумачив його навпаки. Ми з ним називали його дивом, але кожен укладав у те слово протилежний зміст. Турецькі дієписці розповідають, що віра у визначені наперед рішення їїнього життя у турків така поширена, що надає їм неабиякої отухи в разі небезпеки.

Я знаю одного великого державця, який уміє успішно користуватися тим, що доля до нього зичлива.

За нашої пам'яті не було ліпшого прикладу доблесті, ніж та, що її виявили дві відомі особи, які важилися на життя принца Оранського. Дивно, як міг піти на повторний замах другий змовник по-

тому, як першого, попри всі його зусилля, спіткала невдача. Як він міг зважитися, орудуючи тією самою зброєю і на тому самому місці, напасти на пана, який так берігся після недавнього замаху, перебуваючи у себе в палатах, в оточенні цілого почту друзів, серед своїх охоронників, у відданому йому місті! Стилет дуже ефективна бронь, якщо йдеться про смертовбивство, але, оскільки він вимагає більшої звинності й сили у руці, ніж пістолет, то легко може ухилитися й підвести. Що другий змовник твердо йшов на смерть, немає і тіні сумніву. Жодна кмітлива людина не могла у такому становищі тішити себе надіями; поведження його в цій справі свідчить, що йому не збувало ні на тямі, ні на одвазі. Спонуки такої твердої віри можуть бути різні, бо наша уява проробляє з собою і з нами все що заманеться.

Замах, учинений поблизу Орлеану, не мав собі рівних. У ньому більше було щастя, ніж сили; удар не був би смертельний, якби не посприям випадок: думка стріляти, сидячи верхи, здалеку, у того, хто теж на коні та ще й скаче, свідчить про те, що замаховець волів за краще схибити, ніж утратити змогу втекти. Про це свідчить і те, як обернулася справа. Стрілець так сп'янів від свого блискучого подвигу, що розгубився і вже не думав ні про втечу, ні про допит. Йому треба було перепливти річку, аби прилучитися до своїх. До такого способу я завше вдавався за найменшої небезпеки, і він зовсім не ризиковний, хоч би яка широка була переправа, аби лиш коню було легко зійти у воду, а на тому боці маячів зручний берег. Той перший убивця, коли йому прочитали страшний вирок, відказав: «Я був до цього готовий, ви подивуєтесь моїй терплячості».

Асасини (по нашому, сказати б, мордівники), плем'я, споріднене з фінікійцями, славляться серед магометан своєю великою поборжністю і чистотою звичаїв. За прямий шлях до раю в них вважається убити якогось недовірка. Тим-то траплялося не раз, що легковажачи всяку небезпеку й прирікаючи себе на загибель один чи два з них задля такого блага, вирушали мордувати супостата на очах у його стражників. Так було вбито на вулиці рідного міста графа Раймунда Триполітанського.

Розділ XXX

ПРО ВИРОДКА

Даруйте за мою простацьку оповідь, бо розбиратися тут лікарям. Передучора я бачив дитину, яку вели двоє чоловіків і мамка, ці останні називали себе хлопцевими батьком, вуйком і дядиною. Їм щастило вимантачити якийсь гріш, виставляючи напоказ малюкову потворність. Назагал дитятко мало звичайну людську подобу, трималося на ногах, ходило і щебетало, як замалим не всі діти його віку. Воно не хотіло приймати жодної іншої поживи, окрім молока своєї годувальниці; при мені йому пробували щось покласти в рот, воно пожує-пожує та й виплюне, не ковтаючи. В його криках чулося щось незвичне, і мало воно лише чотирнадцять місяців. Нижче пипок воно було з'єднане і зрощене з другим безголовим дитятком, в якого кагла була закрита, а решта все у нормі. Одна рука була в нього коротша, а її просто зламано при пологах. Малюта зрослися між собою лице до лица і то так, ніби менше хотіло обійняти більшого. Місце зрощення було завширшки десь у чотири пальці, і коли те недорозвинене відхилилося, можна було побачити пупок другого; місце зрощення сягало від пипок до пупка. У недоростка на животі не видно було тільки пупка. Рухомі частини тіла – руки, стегна, сідниці, ноги – теліпалися круг другого дитяти і сягали йому до колін. Мамка розповідала, що він мочиться через обидва отвори; отже органи в недоростка працювали справно, і були на тих самих місцях, що й у того другого, тільки дрібніші й менші.

Це подвійне тіло, що мало окремі члени й увінчувалося одною головою, могло правити для нашого короля за щасливу привістку того, що під егідою його законів можуть єднатися різні частини

нашого краю; але, щоб не змити, хай ліпше речі йдуть своїм ходом. Нема кращого, як пророкувати те, що вже сталося, аби з допомогою якогось тлумачення узгодити те, що відбулося, з тим, що передбачалося. Цицерон, Про ворожбу. II, 31.

Отак, заднім числом, кажуть, віщував Епіменід.

Недавно я бачив у Медоку пастуха, років десь на тридцять, – так у того не було і натяку на природження; у нього три отвори, звідки безперервно слезить сеча; він має буйний заріст, чує волю божу і ласий до лапання жінок.

Ті, кого ми звиваємо виродками, зовсім не виродки для Господа Бога. Бог ув огромі своїх справ бачить безліченну безліч створених ним форм: можна гадати, що ті химерні для нас подоби пов'язані з якоюсь іншою породою істот, невідомих людині. З його премудрості плине саме лише добро, натура і лад, але ми не бачимо у тім усім зв'язків та співвідношень.

Людина не дивується тому, що часто бачить, навіть не розуміючи цього явища. Та як стається щось таке, чого раніше вона ніколи не бачила, вона вважає те за чудо. Цицерон, Про ворожбу, II, 22.

Ми бачимо протиприродне в тім, що не вкладається у звичні рямця; однак все, хоч би що там було, відповідає природі. Нехай же цей природний і повсюдний світострій жене з наших душ розгубленість і здуміння, що їх викликає у нас кожна новинеча.

Розділ XXXI

ПРО ГНІВ

Чудовий у всьому Плутарх іще вище сягає там, де розважає про людські вчинки. Взяти хоча б його гарні думки, коли він порівнював Лікурга з Нумою, з приводу того, як безглуздо здавати дітей на опіку та виховання батьків. Звичайно провід наших громад, як мовить Аристотель, залишає кожному главі родини, робом циклопів, владу над жінкою та дітьми згідно з його найшаленішими й найнерозважнішими фантазіями. Лише спартанці та критяни виховували дітей під егідою законів. Хто не бачить, що у державі від такого виховання та плекання залежить усе? А проте дітей беззастережно віддають на поталу родичів, хоч би які то були убоїща та шаленці.

Скільки разів, як ішов я вулицею, мене брала охота втрутитися і відборонити хлопчиків, бачучи, як отець або matka, угнівившись і розсатанівши, мордують, луплять і голомшать їх напропале! Погляньте, який вогонь і яка злість блискає з їхніх очей:

*Як печінку їм палить лютъ, пруть вони на зламану голову,
Мов одірвані брили з штилів, з-під яких подалася гора
І обрушилась слизьким узбіччям.*

Ювенал, IV, 647

А за Гіппократом найнебезпечніші хвороби ті, що спотворюють твар. Послухайте, як нестямно вони репетують на тільки-но відлучене від грудей немовлятко. Дітей прибивають або калічать; а нашим законникам і байдуже, наче оті викручені суглоби і членки не тчуться членів нашого товариства:

*Дяка тобі, що ти дав громадянина краю і люду,
Дбаш про те, аби він прислуживсь батьківщині,*

Порав землю, правив мирне і ратне у нас ремесло.

Ювенал, XIV, 70

Жодна пристрасть не підважує так слушності думки, як гнів. Ніхто не завагався б скарати горлом суддю, який ухвалив смертний присуд у нападі гніву. Чому ж тоді так само вільно батькам і бакалярам пороти і карати дітей спересердя? Адже це не угрушання, а помста. Кара має правити для діток за ліки, але ж ми не гукали б додому лікаря, що кипів би люттю до недужника.

Ми самі, коли хочемо справедливості, ніколи не повинні зводити у гніві руку на нашу челядь. Поки наш живчик кидається прискорено і ми чуємо в душі збурення, відкладімо справу набік: коли ми заспокоїмось і охолонемо, речі постануть нам ув іншому світлі, а зараз нами рядить пасія, то вона буяє, а не ми. Через неї переступ виростає в очах, подібно до обрисів предметів у млі. Голодний хай наривається на їду, але той, хто збирається карати, не повинен чути в цьому ділі ані голоду, ані спраги.

А потім кара, виважена й обмислена, ліпше сприймається покараним і корисніша для нього. Інакше він вважає, що його несправедливо покарала людина, охоплена скаженою люттю. Покараний самовиправдується, посилаючись на пересердя свого пана, на його червоне обличчя, незвичні гнилі слова, на його збудження та несамовиту гвалтовність:

Твар набрякла від гніву, од крові чорніють жили.

Очі палають лютіше, ніж у Горгони.

Овідій, Мистецтво кохання, III, 503

Светоній розповідає: коли Луцій Сатурнін, якого засудив Цезар, звернувся з апеляцією до люду, виграти справу допомогло йому те, що Цезар виказав у своєму присуді забагато пересердя і завзяття.

Слово і діло – різні речі, треба відрізнати казnodія від його казані. Не туди б'ють ті, хто в наш час силкуються захитати підвалини нашої Церкви, вказуючи на вади кліриків. Хай він черпає аргументи деінде! Такий спосіб доказів безглуздий і тільки заморочує голову. Людина добропристойна може мати фальшиві уявлення, а злосливець – виголошувати правду, ба навіть той, що не йме у неї віри. Звісно,

воно здорово, коли слово не розходиться з ділом, і не перечитиму, що слово ваговитіше й переконливіше тоді, коли учинки йдуть з ним у парі. Евдамід, слухаючи, як філософ розводиться про війну, вірик: «Чудові міркування. Але той, хто їх висловлює, не заслуговує на віру, адже вуха його не призвичаєні до гуку сурм». Клеомен, чуючи, як один ритор розважає про мужність, гучно зареготав, а коли ритор обурився його сміхом, пояснив: «Я повівся б так само, якби про це щебетала ластівка; натомість, якби то був орел, послухав би його охоче». Як постеріг я у старожитніх письменників, той, хто каже, що думає, передає суть куди влучніше, ніж той, хто штукарить. Послухайте, як Цицерон говорить про любов і свободу і як про те саме говорить Брут; уже саме письмо Брутове впевнює, що він муж, здольний окупити свободу ціною життя. Інший приклад. Цицерон, батько красномовства, трактує про погорду до смерті – про те саме висловлюється й Сенека. Перший править мляво і розволікло, ви відчуваєте, що він хоче переконати вас у тім, у чому не певний сам, він не додає вам мужності, бо не має її сам. Другий же запалює вас і надихає. Коли я читаю автора, а надто з тих, що трактують про чесноту і повинності, я завше цікавлюся, що він за один. Ефори у Спарті, якщо якийсь розледацілий чоловік прагнув дати людові корисну пораду, наказували йому мовчати і просили якогось почтивого громадянина привласнити його ідею і запропонувати її самому.

Твори Плутархові, коли в них добереш гаразд смаку, розкривають нам доволі яскравий його образ; мені уявляється, ніби я знаю його як облупленого; проте я волів би, аби до нас дійшли якісь записки про його життя; тим-то мене неабияк зацікавила окремішня оповідка про нього Авла Геллія, якому я дуже вдячний, зокрема й за те, що він відзначив на письмі рису Плутархової вдачі, що, власне, стосується порушеної тут теми про гнів. Плутарх мав невільника, чоловіка лихого і нечестивого, проте помазаного якимись знаннями з філософії. Так от, коли його на розказ філософа заголили і почали репіжити за якийсь гріх, він спершу зарепетував, що його луплять даремно, бо він нічого не вчинив, а згодом заходився лаяти і коренити свого пана, гукаючи, що той ніякий не філософ, яким себе виставляє:

адже він не раз од нього чув, що сердитися зле, ба навіть читав про це в його книжці, але те, що він зараз, угнівившись, звелів усипати йому гарячих, цілком спростовує його власну науку. На що Плутарх з олімпійським спокоєм відповів: «Як же так, гультаю! І з чого ж ти судиш, що я угнівився? Хіба на моєму обличчі, в моєму голосі, в моїх словах є якесь свідчення мого пересердя? З очей моїх не сиплються іскри, лице не блідне, голос не захрип. Хіба я червонію? Чи я запінений? Чи я сказав щось, за чим шкодую? Чи мене тіпає? Чи я трушусь, як на ножі? Бо саме такі, ти сам здоров знаєш, істні ознаки гніву». А потім, звертаючись до того, хто його духопелив, кинув: «Роби свою справу, поки ми будемо з ним дискутувати». Така Геллієва оповідка.

Архит Тарентин, вертаючи з війни, де верховодив військом, викрив великий розгاردіяш у домі, а також землі, що лежали облогом, і винний у всьому виявився недбалий управитель. «Геть мені з-перед очей, – сказав він йому. – Якби я не був такий сердитий, то перегнав би тебе через росу». Так само Платон, розсатанівши на невільника, доручив Спевсиппу покарати його, не бажаючи сам докладати до цього рук, у гніві буди. Спартанець Харилл сказав ілотові, який надто зухвало і навіть непоштиво розпустив губу: «На бога, якби я не був розлучений, я б тебе вже трупом поклав!».

Це одна з тих пасій, що милуються і впиваються собою. Скільки разів, як ми вкинемось у гнів з якогось фальшивого приводу, а хтось нам приточить якесь слушне виправдання чи вимовку, ми повстаємо проти самої правди і безневинності. Пригадую один разючий давненезний приклад. Пізон, особа, що й казати, чеснотлива, розсердився на одного вояка за те, що той, вернувшись із фуражу, не зміг до пуття пояснити, куди подів товариша. Пізон запідозрив у ньому вбивцю і засудив його на смерть. Коли стратенець уже стояв під шибеницею, об'явився, на превелику радість армії, заблуканий товариш. Потому як двоє товаришів досхочу націлувалися й наобіймалися, кат повів їх до Пізона, і всі думали, що той щиро зрадіє. Але не так сталося, як гадалося: з сорому та жалю його ще не процахлий гнів тільки ще більше розпалився, і в кривому дзеркалі,

яке його сказ підніс до обличчя трійці, Пізон побачив трьох винуватців невинності одного і звелів усмертити їх усіх: першого жовніра, понеже ухвалив уже на нього вирок, другого заблуканого, понеже він спричинився до кари горлом його товариша, і ката, понеже той не послухався відданого йому наказу.

Той, хто мав до діла з упертими жінками, міг переконатися, до якої люті вони доходять, якщо на їхнє пересердя відповідають незворушністю і мовчанкою, не даючи поживи їхньому гніву.

Оратор Целій був на вдачу надзвичайно гнівливий: одного разу він вечеряв у товаристві одного чоловіка, надто м'якого і поступливого, який, не бажаючи його хвилювати, почав притакувати всьому, що тамтой казав, незмінно з ним погоджуючись. Целій, не витримавши того, що йому нема до чого причепитися, заволав: «Та запереч же мені бодай щось, на бога, щоб я знав, що ми сидимо удвох!» Так само і жінки: вони вибухають гнівом лише на те, щоб вибухнули й ми, наслідуючи в цім любовну гру. Фокіон, коли один слухащий перебив йому мову і заходився його батькувати, замовк і дав тамтому вилити своє пересердя. Після того, навіть не заїкнувшись про цю зваду, повів свою річ далі – звідти, де його урвали. Немає дошкульнішої відповіді, ніж така погорда.

Про найпалахкішого мужа у Франції (людина-порох – це вада, але вона вибачливіша для військовика, бо в військовій справі буває так, що без гніву не обійтися) я часто кажу, що він найтерпеливіший з усіх моїх знайомих, коли йдеться про те, щоб угамуватися, бо гнів його закипає з такою гвалтовністю і шалом –

*Отак мов багаття тріскує із хмизу
Хтось під киплячий казан підмостив, і окріп закипає,
Весь аж клекоє від жару, здіймається паром бурхливим,
Піною плине й струмками випорскує високо вгору,
Впину воді вже нема, і дим виривається чорний.*

Вергілій, Енеїда, VII, 462

Пер. Михайла Білика

що йому доводиться з шкури лізти, аби втишити його. Зате мені невідома така пристрасть, приборкати яку я міг би з такою тяжкою

бідою. Таким дорогим коштом я не побажав би навіть умудритися. Для мене не так важливо, що цей муж робить, як те, яких зусиль йому коштує не зірватися.

Інший чоловік хвалився переді мною своєю спокійною і мирною вдачею, і справді дивною. Я відповів йому, що для тих, хто, як він, сидить на високому стільці, насамперед треба виявляти витримку, а проте ще важливіше мати її в себе в душі; але, на мій суд, це нічому не зарадить, якщо ти нишком сам себе гризеш, боюсь, що тоді ти не хочеш розлучитися з надітою маскою і поводишся стримано лише про людське око.

Приховуючи пересердя, його заганяють у себе. Діоген, зайшовши у корчму, побачив, як Демосфен ховається від нього в кутку, гукнув: «Задкуй, не задкуй, тобі не визадкувати із шинку!». Як на мене, краще дати служникові паца по шиї, ніж строїти з себе надто вже статечного мудрагеля; волю виказувати свій поганий гумор, ніж приховувати його собі на шкоду; виявившись, він одразу розвіюється й минеться, і ліпше, щоб його жало вийшло саме, ніж труїло нас усередині.

Усі видимі болячки не такі небезпечні; найстрашніші ті, що ховаються під личиною здоров'я.

Сенека, Листи, 56

Тих моїх домівників, які мають право дратуватися, я наставляю так. По-перше, щоб вони стримували своє пересердя і не кип'ятилися з леда-чого, бо часте гнівання не справляє враження і не діє. До непутнього і звичного репету звикають і починають зневажати його. Кричати на пійманого на крадіжці челядця, ні до чого; адже він не раз і не два чув од вас цей крик за погано вимиту шклянку чи за недбало підсунутий ослінчик. По-друге, я попереджаю їх, аби вони не сердилися на вітер, себто щоб їхні докори доходили до того, кого вони стосуються, бо зазвичай вони починають клясти ще перед появою винуватця і волають цілі години, коли за ним уже смуга лягла;

Гризеться глупота сама з собою.

Клавдіан, Проти Евтропія, 237

Вони воюють уже не з ним, а з тінню його, лаючись і галасуючи перед тими, кого це не стосується і не обходить і хто чує тільки ці громи. Я теж проти тих, хто галасує й обурюється позаочі: треба давати перегону шкоді, якому лайка призначена.

*Страшно реве, наче бик, коли перший він бій починає,
Впреться ногами у пень і пробує гнів свій зігнати,
Та лиш вітрам посилає удари або розкидає
Кути сипкого піску, готуючись герць починати.*

Вергілій, Енеїда, XII, 103

Пер. Михайла Білика

Коли я гніваюся, то просто палаю-клеочу, хоть і швидко відходжу. Спалахи гніву доводять мене до такої нестями, що я починаю сипати як-попада зневажливі слова, мало дбаючи про те, щоб бити дошкульніше, бо я працюю зазвичай тільки язиком. Служба моя легше розплачується за великі прогріхи, ніж за дрібні. Дрібні провини засакають мене зненацька, і зі мною тоді стається те, що з людиною, яка стоїть над проваллям, – досить їй зірватися, і вона покотиться, і хоч би яка була причина її падіння, котитиметься униз щораз швидше, поки не досягне дна. В разі поважної провини заспокоює мене те, що кожний вважає за цілком слушне викликане нею пересердя; в таких випадках я горджуся тим, що дію всупереч його очікуванню: я опановую себе і тримаю себе в шорах, бо знаю, що якби піддався гніву, то він би заніс мене надто далеко; тим самим я легко не піддаюся йому. Я маю досить сили, аби запобігти вибухові пересердя, хоч би яка мала була його причина; але коли мені не пощастить притлумити спалах і я піддаюся йому, тоді він мене понесе, хоч би навіть був породжений нікчемним приводом. Отож я домовляюся з тими, хто може заходити зі мною в суперечку, кажучи їм так: «Як ви потрапите мені під гарячу руч, дайте мені понестися на зламану голову; а як прийде ваша черга, я вчиню так само». Шура-буря знімається лише при зіткненні з обох сторін. Але це може статися лише самохіть з того і з того боку, бо самі вибухи виникають не одночасно. Даймо ж кожному з них викричатись і тоді ми матимемо спокій. Спасенна порада, але як важко її пильнувати! Іноді

трапляється мені вдавати розгніваного, аби навести лад удома, не відчуваючи жодного роздратування. У міру того як з літами жовч у мене розливається частіше, я намагаюся цьому протистояти і вчуся стримуватися й поступатися, чим більше буде в мене підстав іритуватися і чим прощенніше мені це буде. Досі я був серед тих, кому це таке вже й вибачливе.

І насамкінець ще одне слово. За Аристотелем, гнів іноді служить зброєю для чесноти і зваги. Се цілком імовірно, проте ті, хто іншої думки, дотепно зауважують, що це зброя з новим способом ужитку, бо тоді, як зазвичай зброєю владаємо ми, ця зброя владає нами, не наша правиця спрямовує її, а вона нашу правицю, не ми держимо її, а вона нас.

Розділ XXXII

В ОБОРОНІ СЕНЕКИ І ПЛУТАРХА

Обидва ці мужі настільки мені близькі, вони така підсобка моїй старості і моїй книжці, створеній з узятого у них лупу, що це зобов'язує мене обстати за їхньою честю.

Спершу про Сенеку. Серед тисячі книжечок, випущених у світ визнавцями так званої реформистської релігії в обороні своєї справи, книжечок, зладжених іноді не з бозна чієї руки (шкода тільки, що вони не обрали собі ліпшого сюжету), одна привернула свого часу мою увагу. Письмак, намагаючись провести докладне порівняння між правлінням нашого бідного короля небіжчика Карла Дев'ятого і владцтвом Нерона, зіставляє небіжчика кардинала Лотаринзького з Сенекою: долі їх (обидва були першими особами при своєму державцеві), а також звичаї, характери і поступування. Цим зіставленням він, на мій суд, робить забагато честі названому кардиналові. Я належу, звичайно, до тих, хто цінує непомаду його розум, красномовність, ревність у вірі і вірну службу королю. Йому пощастило народитися в такий вік, коли було чимось новим і незвичним, а zarazом і вельми корисним для громадського добра, – поява духовної особи такого шляхетного стану й гідності, та ще й учену і відповідну до свого високого призначення. Але попри все, сказати по-щирості, йому далеко до Сенечиних здібностей, а в його духовній подобі немає тієї цільності, гарту і завершеності, як у Сенеки.

Згаданий автор, щоб досягти своєї мети, малює Сенеку дуже зневажливо, черпаючи закиди у Діона історика, чиему свідченню я зовсім не вірю. Передусім Діон дуже хиткий; то звиває Сенеку мудрецем і смертельним ворогом Неронових вад, то деінде робить його скупцем, лихварем, чваньком, тхорем, розкішником під фальшивою

машкарою філософа. Проте Сенечина чеснота так яскраво і переконливо постає в його творах, а спростування деяких обвинувачень (скажімо, в його тяжкому багатстві та великих видатках) так напрошується саме собою, що я не йму віри жодному супротивному свідченню. Окрім того, куди слушніше звірятися у таких речах на істориків римських, ніж на грецьких і чужоземських. Так, Тацит та інші дієписці з великою пошаною відгукуються про його життя і смерть і малюють його особою вельми виборною і вельми чеснотною в усьому. Наведу проти Діонового суду лише один невідпорний доказ: у нього таке викривлене розуміння римських справ, що він осмілюється підтримувати справу Юлія Цезаря проти Помпея і Антонія проти Цицерона.

Перейдімо до Плутарха.

Жан Боден, маститий сучасний письменник, геть-то відмінний від зграї писарчуків його віку своїм здоровим глуздом, заслуговує на всіляку увагу й повагу. Я вважаю за надто зухвале одне місце з його *Методу легкого вивчення історії*, де він обвинувачує Плутарха не тільки в неуцтві (я б ще те йому дарував, бо то не моє подвір'ячко), а також і в тім, що цей автор пише про речі неймовірні і вимудрувані (це його слова!). Якби він просто сказав, що Плутарх описує речі не такими, як вони насправді, то був би не великий закид, бо те, чого ми не бачили навч, ми беремо з других рук і беремо на віру. І я таки бачу, що Плутарх іноді нібито навмисне розповідає ту саму історію по-різному; візьмімо, приміром, його судження про трьох найбільших верховод, які коли жили на крузі земнім: у Ганнібаловому життєписі воно звучить інакше, ніж у Фламінієвому, і геть-то по-новому в Пірровому. Але звинувачувати Плутарха в тім, що він узяв за добру монету речі неймовірні і неможливі, означає оскаржувати найрозсудливішого автора під сонцем у невмінні судити про речі. І ось один із наведених Боденових прикладів. Плутарх розповідає про те, як спартанський хлопчина, сховавши під платтям украденого лиса, волів, щоб він прогриз йому живіт, аби лиш не признатися у крадіжці. Насамперед цей приклад здається мені невдалим, бо важко визначити межу нашому духу, тоді як про силу

тілесну судити легше; ото ж якби вибір робив я, то радше обрав би приклад другого роду. У Плутарха можна знайти приклади ще неймовірніші, як от випадок з Пірром: тамтой, хоча був зраний, а все ж так рубонув мечем озброєного до зубів ворога, що розполовинив його від тімені до стіп. У цьому прикладі я не бачу ніякого дива і не визнаю вимовки, якою Боден намагається захистити Плутарха, докидаючи слівце «кажуть, нібито», аби нас застерегти і навести якусь тінь.

За винятком речей, освячених повагою й пошаною до традиції та релігії, Плутарх не збирався ані сам приймати, ані схилити нас вірити у речі неймовірні. Що ж до слів «як кажуть», то легко переконатися, що він уживає не з метою насунути нам підозру, бо в іншому місці, мовлячи про витримку спартанських дітей, наводить випадки, що ставалися за його часу, ще неймовірніші. Так, скажімо, випадок, засвідчений ще перед ним Цицероном: у їхню добу траплялися юнаки, яких на доказ їхньої витримки випробовували перед вітарем Діани, їх батожили до крови, а вони не тільки не кричали, а навіть не ячали, а дехто охотою давав себе зашмагати на смерть. Так само разом із Плутархом оповідають і сотні інших свідків: під час жертвоприносин жаринка попала у рукав спартанського хлопця, який тримав кадильницю, проте хлопець дав собі спалити всю руку, поки запах паленого м'яса не шибнув у носа вірникам. Отож, за звичаями спартанців, ніщо не могло так ущербити їхньої слави і ніщо так не заслуговувало догани і ганьби, як бути пійманим на крадіжці. Мене так вражає велич цих людей, що я не тільки не вважаю, як Боден, Плутархову оповідку за неймовірну, а навіть не бачу в ній нічого незвичного й дивовижного.

Спартанська історія сповнена ще суворіших і рідкісніших прикладів, у ній можна знайти чимало див.

Марцеллін розповідає з приводу злодіяцтва, що в його добу на світі не існувало таких тортур, які могли б змусити єгиптян, упійманих на цьому поширеному в них злочині, зрадити бодай своє ім'я.

Гишпанського селяка взяли на муку, домагаючись, аби він видав спільників замаху на претора Луція Пізона. У розпал своїх катушів він закричав, щоб його приятелі не тікали: хай стоять на місці

і дивляться на нього; нема такого болю, який може розв'язати йому язика. Оце і все, що могли вирвати з нього першого дня. Наступного дня, коли його привели, аби наново мордувати, він силою видерся з рук катів, ударився з розгону чолом об мур і розчерепив собі голову.

Епіхаріда, не боячись люті Неронових посіпак і витримавши цілоденне припикання залізом, хлосту і тортури, не прохопилася ні словечком про змову. Другого дня, коли її несли на муку (з перебитими вже руками і ногами), вона просилила шнур від своєї сукні крізь поручні крісла, на яке її посадили, і, всунувши голову в зашморг, удавилася, навалившись всією вагою тіла. Якщо їй стало відваги так померти й уникнути нових катушів, давши такий дивовижний приклад свого гарту, то чи не покепкувала тим самим вона з тирана і не заохотила інших до подібного замаху?

А хто запитає наших жовнів, як їм воювалося в наших горожанських війнах, той знайде в нашу вбогу добу серед люду, ще розіпсілішого і зманіженішого, ніж єгиптяни, докази витримки, завзяття і спротиву, гідних того, щоб їх порівняти з вікопомною звагою спартанців. Траплялися, я знаю, прості хлопці, які давали собі підпалювати п'яти, ламати пальці курком пістоля або стискати голову посторонком, аж очі вилізли на лоба, аби лиш не згоджуватися на викуп. Я бачив одного такого: його кинули як мерця гольцем у каналу з покаліченою і спухлою шиєю в зашморзі, на якому його цілу ніч волочили, прив'язаного до кінського хвоста, тіло його було поколене ножем, не на те, щоб забити, а щоб нагнати болю і страху. І він терпів усе це, поки не втратив чуття і голос, наготувавшись (як розповідав мені) перенести тисячу смертей (і справді, його муки були не легші за смерть!), ніж погодитися сплатити окуп; а був то один з найбагатших рілників у нашій околиці. А скільки було таких, хто йшов на вогнище гинути за вірування, позичене в інших, чуже їм і незрозуміле!

Я знав сотні жінок (кажуть, що гасконські дівки ведуть у цьому перед), які радше зголосились би куснути розпечене залізо, ніж зреклись своїх слів, сказаних під гарячу руч. Затятість їхня тільки зрос-

тає під ударами і примусом. Одна жінка, наперекір грізбї і кийкам, раз у раз обзивала свого мужа вошивцем, її кинули в річку, а вона, похлинаючись, ще викинула руку і вдавала ніби ськається в голові. Хіба цей приклад не потверджує жіночу впертість? А впертість – посестра витримки, принаймні щодо гарту і впертості.

Як я вже казав, не слід судити про те, що можливе, а що неможливе, на підставі того, що нам видається вірогідним чи невірогідним. Велика помилка, якої припускається більшість люду (я тут не докоряю Боденові), зводиться до того, що вони не вельми вірять у те, чого не вміють або не хочуть зробити самі. Кожний гадає, що він найдосконаліший зоровізір природи, що він спробний камінь і мірило для решти. Риси, не схожі з його рисами, вдавані й фальшиві. Дурниця! Щодо мене, то я вважаю, що багато людей стоять вище за мене, надто старожитніх мужів. І хоч я свідомий своєї немочі ступити їм у слід, я намагаюся проте стежити за ними і дорозумітися, чим же вони так горують, і, може, і в собі знайти зародки таких самих прикмет. Достоту так само я ставлюся і до убогодухих, я не дивуюся ними і не маю їх за щось неймовірне. Я добре бачу, яким коштом вивищувалися великі мужі і подивляю їхню велич: стараюся наслідувати ті пориви, які мене так захоплюють, і якщо мені несила наслідувати їх, думками я завше з ними.

Другий Боденів приклад щодо цих неймовірних і вимудруваних речей, розказаних Плутархом: Агесилая ефори покарали гривною за те, що злучив собі прихильність і любов громадян. Я не знаю, що невірного вбачає Боден у цьому: адже Плутарх мовить тут про те, що було йому відоме краще за нас. У Греції не було новиною карати чи банітувати людей лише за те, що вони занадто потурали своїм громадянам, свідчення чого є остракізм і петалізм.

У Бодена є ще одне оскарження, якого Плутарх зовсім не заслуговує. Боден мовить, що Плутарх має рацію, порівнюючи римлян з римлянами і греків з греками; але не римлян з греками: це доводить (твердить він) порівняння Демостена з Цицероном, Ктона з Аристидом, Сулли з Лісандром, Марцелла з Пелопідом, Помпея з Агесилаєм. Боден гадає, що він надто симпатизував грекам, зіставляючи

їх не з рівними мужами. Гріхувати в цьому на Плутарха означає гудити в ньому найкраще і найславетніше: бо в цих порівняннях (які є найчудовішою частиною його творів і які, на мою думку, він любив найбільше) вірність і щирість його суджень не поступаються їхній глибині і вазі. Тут філософ навчає нас чесноти. Погляньмо, чи здолаємо ми відвести від нього докір у сторонництві і фальші. Схилити його до такого суду міг великий і осяйний блиск імен римлян, який витає в наших головах. Так нам видається, що Демостенові далеко до слави якогось консула, проконсула чи квестора цієї великої республіки. Але хто розбереться у справжньому стані справ і в самих цих людях (до чого й змагав Плутарх, розглядаючи їхні звичаї, характер і здібності, а не їхні долі), той, по-моєму, визнає, всупереч Боденові, що Цицерон і Катон Старший поступаються тим грецьким мужам. На місці Бодена я вибрав би радше приклад Катона Молодшого при порівнянні з Фокіоном, адже в цій парі переконливіша перевага вийшла б на користь римлянина. Щодо Марцелла, Сулли і Помпея, то я добре бачу, що їхні воєнні чини й вичини яскравіші, пишніші й славетніші, ніж пруети тих греків, які Плутарх порівнює з ними. Але найблискучіші і найдоблесніші подвиги як на війні, так і деінде, не конечно найславетніші. Нерідко імена капітанів меркнуть перед іменами людей з меншими заслугами. Досить згадати імена Лабієна, Вентидія, Телесіна тощо. Якби я з цього погляду заступився за греків, то чи міг би я сказати, що Камілла годі зіставляти з Темістоклом, Граків з Агіслом і Клеоменом, Нуму з Лікургом.

Коли Плутарх порівнює їх, він не ставить їх на одну дошку. Хто б ретельніше й сумлінніше міг би зважити їхню різницю? Плутарх порівнює звичаї, воєнні подвиги, потугу війська Помпеевого і його тріумфи з чинами й вичинами Агесилая. «Не думаю, – мовить він, – аби сам Ксенофонт, якби був живий і міг би написати все, що завгодно, на користь Агесилая, осмілився б рівняти їх між собою». Ось він зіставляє Лісандра з Суллою. «Не може бути жодного порівняння, – зазначає він, – ні щодо лічби перемог, ні щодо лічби самих битв: Лісандр виграв лише два морських боїв» тощо. Тож це не озна-

чає уймати щось у римлян: тим, що він їх просто порівнює з греками, нітрохи не зневажає їх, навіть при найбільшій нерівності між ними. А Плутарх не прагне ставити їх на одну дошку; він нікому не дає переваги: він розбирає по черзі події і подробиці і судить про кожного з них зокрема. Тим-то, хто хоче обвинуватити його в упередженості, хай розгляне якесь його окреме судження, або скаже взагалі, що він помилився, зіставляючи якогось грека з якимсь римлянином, бо є інші мужі, придатніші для порівняння і рівнозмірніші постаті.

ІСТОРІЯ СПУРИНИ

Філософія незле ужила своїх здобутків, віддаючи розумові верховенство над нашою душею і обов'язок тримати в карбах наші пристрасті. Хто вважає за найгвалтовніші пристрасті, породжувані коханням, наводить на підтвердження своєї думки те, що вони бувають і в душі, і в тілі. Вони опановують цілком людину так, що від них починає залежити навіть здоров'я, і медицина іноді мусить служити їм за сваху. Але на це можна сказати, що втручання тіла приносить нам полегшу й послаблення; такі прагнення вгамовуються, їх можна вгонобити матеріальним шляхом.

Многі, бажаючи збутися неустанного докучання похоті, ставали різанцями і халаштанами. Інші притлумлювали своє ярування, прикладаючи зимні компреси зі снігу чи оцту. Для цієї мети слугували і волосяниці, зіткані з кінського волосу, з яких у давні часи одні робили кошулі, інші перепаски, щоб мордувати свої крижі. Один князь розповів мені недавно, що замолоду на свято при дворі Франциска Першого, де всі хизувалися в пишних строях, спала йому охота вбратися у волосяницю, яка дісталася йому від небіжчика батька. Але при всій своїй набожності він не міг витримати навіть до ночі, аби не скинути її, і довго потому хорував. Нема такого молодечого палу, завершив він розповідь, якого застосування цього засобу не могло б задушити. Очевидно, цей князь не мав несамовитих нападів цієї похоті, адже досвід переконує нас, що такі бажання часто криються під шорсткою і плюгавою одежею і що волосяниця часто пестить проти шерсті природження тих, хто її носить.

Ксенофонт діяв ще гостріше: коли його учні, бажаючи випробувати його повздержливість, поклали йому до ліжка Лаїсу, гарну і

славну куртизанку, геть голу, прибрану лише в принади і невідпорні чари, він, чуючи, як, наперекір його ораціям і правилам, тіло починає в ньому бунтуватися, звелів припекти збунтовані його частини. Зате душевні пристрасті, як-от амбіція, захланність та інші, більше залежать від нашого розуму, бо тільки він може дати їм раду; ці схотінки ще й непогамовні, бо, вдовольняючи їх, лише підсичуюш їх та загострюєш.

Досить навести приклад Юлія Цезаря, щоб побачити, як різняться між собою духовна і тілесна спрага, адже не було людини, яка так горіла б любовною жагою, як він. Посвідчує це його пильне дбання про свою особу, ба, аж до послуговування найвитонченішими засобами, що були тоді в ужитку, як-от вискубування волосся з усього тіла і намащування найрідкіснішими пахнидами. Сам він був дуже вродливий, білявий, високий, ставний, повновидий, з оком чорним і живим, якщо вірити Светонію; зате його статуї, які збереглися в Римі, не цілком збігаються з цим образом. Окрім законних дружин, а одружувався він чотири рази, окрім дитинного захоплення бітинським царем Нікомедом, він справивчив преславну царицю Єгипту Клеопатру, сплотивши з нею малого Цезаріона, мав взаємини з Евною, мавританською царицею, а в Римі з Постумією, Сервією Сульпіцією жоною, з Лоллією, Габінією жоною, з Тертуллою, Крассовою жоною, ба, навіть з Муцією, жоною Помпея Великого, який через це, як розповідають римські історики, покинув її (а втім, Плутарх визнає, що йому про це невідомо). Отож-бо Куріони, батько і син, закидали згодом Помпеєві після його зашлюбін з Цезаревою донькою, що він згодився стати зятем чоловіка, який зробив його рогалем і якого він сам уживав часто Егістом. Опріч усіх цих жінок, Цезар мав ще за коханку Сервілію, Катонову сестру і Марка Брутову матку, і, за одностайною думкою всіх, цим пояснюється його велика прихильність до Брута: отже, зважаючи на час його народження, той Цезаревого пня. Ось чому, гадаю, я маю рацію вважати його за розпусника і велелюбника. Проте коли інша пристрасть, честолюбство, на яке він так кволився, стала на прою за першість, любощі відступили.

Мені згадується принагідно Мехмед, який уярмив Константинополь і зрівняв із землею Грецію. Я не знаю, щоб ще у комусь ці дві пристрасті були так зрівноважені, як у ньому, невтомному бахурові і воякові. Та коли траплялося в його житті, що ці дві жаги стикалися між собою, войовничий запал завше брав гору над любовним. Цей останній (хоча для нього пора вже перепорилася) відзискав усемогутню владу над ним лише в старості-літтях, коли йому стали не до снаги воєнні тяготи.

Як протилежний приклад можна навести Владислава, короля неаполітанського. Так ось він, чудовий воевода, хоробрий і амбітний, ставив над усе свою любашність і втішання з якоюсь писаною гарнулею. Смерть його цілком відповідала життю. Довівши тривалою облогою Флоренцію до скруту, аж мешканці були ладні здатися на ласку, він відмовився її брати, якщо йому видадуть дівчину, мальовану, як він чув уже, кралю. Довелося згодитися на це і коштом зневаження родинної честі врятуватися від розгрому міста. Ця хорошуля була донькою славетного в ті часи лікаря. Опинившись у тісній дірі, батько зважився на крайнощі. А що всі вбирали гарно його цурку й обвішували її клейнодами та оздобами, щоб примилити її новому коханцеві, отець і собі подарував їй хусточку гарного робу і зробу, ще й напахчену гарними парфумами, аби їй прислужилася в тому першому зближенні: річ, з якою жіноцтво у тих краях ніколи не розлучається. Але, застосувавши свою лікарську вмілість, батько просочив цю хустинку отрутою, що, швидко проникнувши у пори розпалених тіл обох коханців, зненацька обернула їхні гарячі обійми у крижані, і вони так і спустили дух ув обіймах.

Вернуся ж до Цезаря. Розкошування ніколи не окрадали йому ані хвилини, не одвернули його ні на крок від нагоди, наданої йому для свого звеличення. Ця жага так зверхньо владала в ньому над іншими і так захоплювала його душу, що могла вести його куди завгодно. Направду жаль мене бере за тим, яка велика ця була людина і які задатки таїлись у ньому, і про яку науку він тільки не писав, маючи такі розлогі і такі розмаїті знання. Він так гарно промовляв, що багато хто предкладав його ораторство над Цицеронівське, та й

він сам, по-моєму, вірив, що той не набагато більший за нього мовець. Свої *Антикатони* він написав головне навсупір цицеронівській проречистості, появленій у *Катоні*. Хто міг зрівнятися з Цезарем у невсипущості, активній діяльності й працьовитості? Та ще й оздобленими іншими рідкісними задатками, яскравими і непідробними. Він був дуже стриманий і неперебірливий у їжі, Оппій розповідає, як одного разу йому подано в якомусь соусі рицину замість олії, і він з'їв її охоче, аби не завдати сорому господареві. Іншим разом він звелів випарити пекаря за те, що той подав йому інший хліб, ніж решті. Катон навіть любив примовляти, що він єдиний з усіх тверезих спричинився до руїни свого краю. Щоправда, був випадок, коли той самий Катон назвав його заливахою. І було це так. Коли обидва засідали в сенаті, де йшлося про змову Катиліни, причетним до якої дехто вважав і Цезаря, Цезареві принесли звідкись таємну цидулку. Катон, подумавши, що це якесь застереження з боку змовників, зажадав дати йому прочитати. Цезар мусив поступитися, щоб уникнути гіршої підозри. Була то любовна цидулка Катонів сестри Сервілії, писана до нього. Катон, прочитавши, кинув її назад, гукнувши: «Візьми, п'яничко!» Але це був радше вибрик погорди і гніву, ніж поважне обвинувачення в цьому гріхові: часто ми батькуємо когось під гарячу руч першими ліпшими словами, які нам слина принесе, хоча вони зовсім не туляться до тих, кого лаємо. А втім, гріх, яким Катон коле йому очі, зовсім зрідні тому, на якому він застукав Цезаря; Венера і Бахус, як мовить прислів'я, кумаються часто між собою. Хай би там що, а мені Венера куди звабливіша, як вона у спілці з тверезістю.

Прикладів Цезаревої лагідності й доброти щодо своїх супротивників безліченна безліч. Я не кажу про самі лиш випадки з часів міжусобиці. Цезар сам дає зрозуміти у своїх творах, що виявляв поблажливість, намагаючись укоськати своїх ворогів і переконати їх не боятися його прийдешнього панування і звитяги. Але якщо ці приклади не впевняють нас у його природній лагідності, то принаймні свідчать про його дивовижну звагу й великодушність. Йому траплялося не раз після перемоги відпускати ціле військо против-

ника, не вимагаючи від них навіть присяги, якщо не підсобляти йому, то бодай утримуватися від бою з ним. Десять три-чотири рази він брав у полон деяких Помпеевих капітанів і щоразу відпускав їх на волю. Помпей оголошував ворогами всіх тих, хто не йшов з ним воювати, зате Цезар обвіщав, що вважатиме за друзів усіх тих, хто не тягтиме руку ні за тих, ні за тих і не виступить проти нього. Ротмістрам своїм, які покидали його, шукаючи вигіднішої служби, він одсилав ще й їхню бронь, коні та риштунок. Захопивши якесь місто, Цезар надавав йому право прилучитися до кого завгодно, не залишаючи іншої залоги, як тільки пам'яті про своє милосердя і людяність. У день великої битви під Фарсалою він звелів знімати руку на римських громадян лише в крайніх випадках. Так він, на мою думку, важив головою; та й не дивина, що в горожанських війнах ті, хто, подібно до нього, змагаються проти давнього ладу, не ступають у його слід. Це засоби незвичайні, і тільки Цезаревій фортуні і його чудовій тямущості дано було щасливо ними спомогатися. Коли я думаю про незрівняну велич цієї душі, я виправдую богиню Звятиги, яка неохоче з ним розлучалася, ба, навіть у згаданій мною вельми несправедливій і незаконній справі.

Вертаючись до Цезаревого милосердя, слід зазначити, що є чимало прикладів з часу його панування, коли вся влада була у його руках і йому нідочого було прикидатися. Гай Меммій написав проти Цезаря дуже гострі памфлети, на які він сам відповів з таким самим оприском; а проте незабаром він допоміг йому стати консулом. Коли Гай Кальв, автор численних ущипливих епіграм на нього, зголосився через приятелів помиритися з Цезарем, той сам, перший, поспішив йому написати. А коли наш добрий Катулл, який так його вишпетив під іменем Мамурри, прийшов до нього повинитися, він того ж дня запросив його на вечерю. Попереджений, що деякі злоріки плещуть про нього язиком, він удовольнився лише привселюдною заявою, що йому все відомо. Ворогів своїх він боявся ще менше, ніж ненавидів. Коли викрито було деякі змови і замах на його життя, він обмежився тим, що оголосив едикт із повідомленням, що знає про них, але злочинців не покарав. А ось приклад Це-

заревого дбайливого ставлення до своїх друзів. Коли Гай Оппій, подорожуючи з ним, заслаб, він відступив йому єдиний, який був, схрон, а сам зночував ніч на голій землі, просто неба. Гідне уваги його правосуддя: він звелів скарати горлом свого улюбленого послугача за перелюбки з малжонкою римського вершника, хоть ніхто на це не скаржився. Жодна людина не виявила більшої повздержливості після перемоги і більшого гарту в недолі.

Але всі ці високі прикмети скаляло і знівечило його скажене честолубство, яке занесло його так далеко, що воно, як це легко довести, держало стерно і правило всіх його вчинків. Це воно з людини щедрої зробило розкрадача публічного скарбу з метою завести незмірну пишноту і розкіш. Це воно підказувало йому вирікати ті шпетні і мерзенні слова, розраховані на те, щоб найбільші лайдаки і падлюки підсобляли йому вивищитися, цінувати їх і заохочувати не менше, ніж людей найзацніших. Це воно впоїло його такою марнотою, що він посмів хвалитися перед громадянами про те, як він велику римську Річпосполиту звів на пшик, і заявити, що його відозви мають уважатися законом; і приймати, сидячи, весь сенат і вимагати, щоб йому поклонялися і віддавали божеські почесті. Словом, ця єдина вада, як на мене, і занапастила в ньому найщедріші і найбагатші обдарування, відпущені йому природою; ця вада зробила його ім'я ненависним для всіх порядних людей за те, що він намагався шукати слави в загладі краю, у руїні найпотужнішої і найквітучішої республіки у світі.

І, навпаки, можна навести чимало прикладів, коли видатні мужи занедбували державні справи задля свого розкошування, як-от Марк Антоній та інші; але я не маю жодного сумніву, що там, де любов і честолубство однаково сильні і стають між собою на прю, пальму першості здобуває саме останнє.

Аби вернутися на свою стежку, скажу: немала річ уміти поскромляти свою жагу доводами розуму або переборювати несамовиті пориви своєї плоті. Проте, щоб хтось бичувався ради ближнього або щоб хтось не тільки визбувся солодкої любови подобатися іншому, будити до себе поваб, ніжне почуття у тамтому, ба навіть знена-

видів свою принадність, винну в тому, засудив би свою вроду за те, що вона роз'ярює іншого, – таких прикладів я зовсім не бачив. А проте такі є. Спурина, тосканський молодик,

*Він благородне обличчя своє відслонив і ясніє,
Як самоцвіт, що червоним обведений золотом, сяє
На голові чи на шиї в оздобі; як кістка слонова,
Вправлена в бук по-мистецьки або в терebinт оріційський.*

Вергілій, Енеїда, X, 134

Пер. Михайла Білика

славився такою дивно-гарною вродою, що найстриманіші люди поривали очі на неї. А що вгамувати розжеврюваний повсюди пал і вогонь було годі, він так зненавидів самого себе та щедрі дари, суджені йому природою (буцімто природа обділила інших з його провини), що споганив порізами і рубцями свій вид і геть ошпетив ту гожість і ліпоту, яку природа так ревно виплекала у його рисах.

Сказати по-щирості, схожі вчинки мене більше дивують, ніж захоплюють. От такі вихватки суперечать моїм засадам. Намір цей гарний і честивий, але, як на мене, нерозумний. А коли б його шпелота підкусила людей на гріх погорди і нехоті, або заздрості до такої нечуваної слави? або зрушила на лихослів'я, приписавши цей вибрик якомусь шаленому марнославству? Чи є якісь рямця, що їх гріх не знайшов би, прагнувши об'явитися? Було б чесніше й похвальніше, якби він з цих гарних божих дарів зробив взірець цноти і приклад, гідний наслідування. Ті, хто уникає справляння повсюдних обов'язків і сили силенної правил, утяжливих багатьма сторонами, здатних зв'язати в громадському житті бездоганно зацну людину, неабияк виграють, навіть якщо мають справу з якимись особистими клопотами. А це іноді виглядає так: хтось хоче вмерти, аби не тягти життєвої лямки. Він може чимось відзначитися, у нього є якийсь хист, та нема витривалості, а в тарапатах, на мою думку, нема нічого вищого, як триматися стійко серед бурхливих хвиль, чесно спевняючи все те, що вимагає від нас повинність. Іноді легше обходитися зовсім без жінки, ніж дотримувати у всьому вірності своїй дружині. Легше каланити в убозстві, ніж у мудро розподілено-

му достатку. Адже розумний ужиток вимагає більших зусиль, ніж здержливість. Поміркованість куди клопітливіша чеснота, ніж зречення. Зацне життя Сципіона Молодшого має тисячу облич, зацне життя Діогенове – лише одне. Це останнє своєю чистотою настільки перевищує звичайне життя, наскільки життя, багате на чини і вчини, перевищує його пожитком і силою.

ЮЛІЯ ЦЕЗАР ПРО ТЕ, ЯК ВЕСТИ ВІЙНУ

Про багатьох капітанів розповідають, що вони мали настільні книги; так великий Олександр – Гомера, Сципій Африканський – Ксенофонта, Марк Брут – Полібія, Карло П'ятий – Філіппа де Коміна; так і за наших часів говорять, що хтось кохається в Мак'явеллі. Але куди кращий вибір зробив небіжчик маршал Строцці, обравши *Записки* Юлія Цезаря, бо це молитовник для кожного вояка, правдивий і найвищий зоровір воєнного мистецтва. Та ще й автор виклав свій такий багатючий матеріал гожим і чудовим художнім стилем і довів його до такої досконалості, що, на мій смак, годі знайти твір на світі рівний йому.

Хочу тут зазначити деякі пам'ятні мені, як авторові особливості у справі ведення війни.

Коли військо опанувала паніка через поголоски про великі сили, ведені на них царем Юба, Цезар, замість спростувати цю думку в його вояків і применшити засоби противника, обрав зовсім інший шлях. Отже, зібравши своїх людей, він порадив їм припинити розпити про сили кинутої проти них армії, бо в нього куди докладніші відомості, й одразу назвав кількість загонів куди вищу від тієї, про яку снувала чутка серед його жолдаків. Він пішов за Кіровою радою, наведеною у Ксенофонта; шкода не така вже й велика, коли супостат насправді виявляється слабшим, ніж сподівалися, аніж тоді, коли супостат виявляється дужчим, ніж за поголоскою гадали.

Передусім Цезар привчив жолдаків до простого послуху, щоб вони не знали про наміри їхнього верховоди і не обговорювали їх. Про свої наміри він оголошував лише в момент їхнього виконання. Він любив у тих випадках, коли вояки вгадували його замисли, од-

разу їх міняти, аби збити з плигу своїх людей. З цією метою, призначивши привал у якійсь місцині, він поминав її, подовжуючи перехід, надто, як була сльота чи негода.

Коли швейцарці на початку галльських воєн послали посольство з проською пустити їх через римські землі, Цезар, поклавши перешкодити їм у цьому силою, прийняв їх приязно і зажадав від них кілька днів на відповідь, а насправді щоб вигадати час і зібрати війська. Ці простаки не здогадувалися, як уміло він звик розпоряджатися часом. Він не раз приказував, що найвищою прикметою верховоди є уміння вчасно піймати нагоду; швидкість, з якою він вів наступ, справді нечувана і неймовірна.

Готовий на все, аби, уклавши мирну угоду, здобути перевагу над ворогом, Цезар діяв без сорому і в тім, що не вимагав від своїх підлеглих ніякої іншої чесноти, окрім зваги, і карав лише за непослух і бунт. Часто, одержавши перемогу, він попускав цуглі всілякій сваволі, звільняючи на якийсь час від дисципліни. Він казав, що вояки його вишколені так, що навіть напихчені й напомаджені завзято рвуться у бій. А ще він любив, щоб вони мали багате озброєння, і велів їм носити оздоблені золотом і сріблом панцирі, знаючи, що боязнь утратити у бою свої багаті риштунки змусить їх битися ще завзятіше. Звертаючись до них, він називав їх друзями, як ми це робимо й досі. Август, наступник його, скасував цей звичай, вважаючи, що Цезар робив це з konieczності свого становища, щоб підхлібити тих, хто йшов за ним самохіть:

*Вождем був Цезар на Рейні, а тут він товариш,
Рівня спільний злочин усіх, кого він плямує.*

Лукан, Фарсалиї, I, 289

та оскільки таке ставлення несумісне з гідністю імператора і вождя, він повернув звичай називати їх лише *солдатами*.

Проте при всій своїй увазі до вояків Цезар суворо поскромлював усяке зухвальство. Збунтований у Плаценції дев'ятий легіон він розпустив з ганьбою (хоть Помпей був ще не роззброшений) і зласкавився над ними лише по довгих благаннях. Цезар панував над вояками радше своїм авторитетом і хоробрістю, ніж лагідністю.

Розповідаючи про свою переправу через Рейн до Німеччини, він говорить, що вважав за недостойне слави римського народу переправляти військо на човнах, і звелів збудувати міст, аби перейти річку, не замочившись. Ось так, власне, і постав той чудовий міст, будову якого він описує так докладно; ніде, викладаючи свої чини й вчинки, він не розводиться так охоче, як там, де можна показати свою винахідливість у рукотворних спорудах.

А ще я зауважив, що Цезар любив звертатися до солдатів перед битвою. Коли він хоче зазначити, що квапився або був застуканий зненацька, то завше згадує, що не мав навіть змоги виступити перед військом. Так було перед великим побоїщем під Турне. Розпорядившись про все, Цезар поспішав зі словами отухи до загонів. Приїхавши у десятий легіон, він устиг сказати тільки, аби вояки не забували про свою колишню звагу, не панікували і не відступали ні на крок. А що супостат підійшов на відстань стріли, Цезар дав гасло до бою. Відтак, поскакавши до інших полків, щоб їх підбадьорити, застав людей уже в розпал бою. Оце й усе, що він розповідає у цьому уривку. І справді, його промови неабияк йому прислужилися. Цезареві виступи перед солдатами навіть за його часу тішилися такою славою, що його товариші на війні записували і зберігали їх. Завдяки цьому зібралися цілі томи його речей, надовго переживши автора. Він говорив завше так своєрідно, що його близькі, між іншими й Август, слухаючи читання цих промов, одразу відрізняли окремі речення і вирази, які були не його.

Коли Цезар уперше вирушив з Риму з публічним посланництвом, він за вісім днів прибув над Рону, маючи у повозі поруч із собою одного чи двох секретарів, які нотували за ним усе, а позаду пахолка, який носив його меч. І справді, у швидкості мало хто міг змагатися з ним, навіть постійно рухаючись. Завдяки їй він завжди звитяжний, покинувши Галлію і поспішаючи за Помпеем до Бріндізі, уярмив за вісімнадцять днів Італію. З Бріндізі вернувся до Риму, з Риму подався у глиб Гишпанії, де переборов чимало перешкод у війні проти Афранія й Петрея і під час тривалої облоги Марселя. Звідти повернувшись на Македонію, побив римське військо під Фарса-

лою і подався у тропі за Помпеєм до Єгипту і підхилив його. З Єгипту рушив на Сирію і Понтійське царство, де погромив Фарнака; звідти до Африки, де розтрощив Сципіона та Юбу; відтак знов вернувся через Італію до Гишпанії і подолав там Помпеєвих синів.

Швидший, ніж племінь небесний чи з виводом самка тигриця.

Лукан, V, 405

*Як з верху гори десь відірветься скеля,
Вітром відламана, що її злива підмис, чи років
Давність, підкравшись, потроху розточить, і в прірву глибоку
Раптом летить із великим розгоном гора здрихлявіла,
Скаче по ґрунту і все, загортаючи, рве за собою, -
Ліс і худобу, й людину.*

Вергілій, Енеїда, XII, 684

Пер. Михайла Білика

Мовлячи про облогу Аваріка, Цезар заявляє, що він зазвичай перебував день і ніч при найнятих робітниках. У всіх важливих військових операціях він завше проводив розвідку сам; ніколи не заводив війська в нерозвідане місце. Якщо няти віру Светонієві, то Цезар, постановивши перевезтися до Британії, перший спробував броду.

Він охоче говорив, що йому миліша звияга, здобута розумом, ніж силою. Під час війни проти Петрея та Афранія, коли фортуна дала йому до рук змогу добитися переваги, він відкинув її, сподіваючись (сказав) з дещо більшою затратою часу, але з меншим ризиком, упоратися з ворогом. У цій самій операції він звершив чудовий вичин, звелівши всьому війську подолати уплинь річку без жодної необхідності:

*Вояк, у атаку рвучись, відбув швидко дорогу,
Якої боявся б при втечі, гріє, змоклий, тіло
Бронєю і кроком швидким покріплює ноги,
Захололі в воді.*

Лукан, Фарсалиї, IV, 151

Взагалі, у своїх передузяттях він виглядає, на мій суд, обачнішим і розважливішим, аніж Олександр Великий; тамтой нібито

ліз на рожен і гнав назустріч небезпеці, нібито бурхливий потік, який перекидає і зносить усе на своїм шляху.

*Як часом Афрід, пінячи хвилю, мчить
Землею Давна, через Апулію,
І в шалі тім, бикоподібний,
Поле врожайне велить залити.*

Горацій, Оди, IV, 14, 15

Пер. Андрія Содомори

Олександрові подвиги припадають на його перший квіт і його першовік, тоді як Цезар виступив на арені уже дійшлим і досвідченим мужем. Опріч цього, Олександр був натури палахкішої, затятішої й завзятішої, ба, він ще підсичував запал вином, Цезар же пив помірковано. Але там, де цього вимагала справа, не було такої людини, яка не шкодувала себе менше, аніж Цезар.

Щодо мене, то в багатьох його чинах і вичинах я бачу якусь готовність краще загинути, ніж зазнати ганьби поразки. У тій великій баталії під Турне він, помітивши, що чоло його армії подалося, став проти ворогів без щита, і таке з ним траплялося не раз і в інших потребах. Коли його людей обложили, він у перевдязі пробирається через ворожі застави, аби підбадьорити їх своєю появою. Перевізшись до Дирахаю з дуже малими силами і бачучи, що решта війська, залишена під орудою Антонія, спізнилася, він вирішує перехопитися ще раз через море, попри страшну хвищу, і прокрадається назад, щоб привести решту загонів. І домагається свого, дарма що всі довколишні гавані і ціле море були в Помпеевих руках.

Що ж до пруесів, звершених оружно, то многі з них своїм зухвальством переважають усі відомі нам у військовій науці. З якими мізерними засобами запланував він підбій Єгипту! А згодом учинив напад на Сципіонові та Юбині сили, у десять разів потужніші за його власні! Такі люди, як він, мали якусь надлюдську віру у свою зірку; ось чому Цезар казав, що у великих справах треба діяти, а не розважати. Після Фарсальської битви, виславши свої загони вперед до Азії і перевозячись на єдиному кораблику через Геллеспонт, він спіткав на морі Луція Касія з десятима великими суднами. Йому

стало одваги не тільки не відступити перед ним, а попливти просто на нього і закликати здатися; і Цезар узяв гору.

У час страховинної облоги Алезії, де сиділо вісімдесят тисяч оборонців, коли вся Галлія піднялася проти нього, аби змусити зняти облогу, і виставила військо у сто дев'ять тисяч кінних і двісті сорок тисяч піших, яке зухвальство і сліпа віра в себе схилили його не кидатися свого задуму і наважитися упоратися одночасно з двома такими великими труднощами. І таки був його верх: вигравши велику битву проти зовнішньої армії, невдовзі він змусив здатися і обложених. Так само вчинив і Лукулл при облозі Тигранокерти у війні з царем Тиграном; щоправда, Лукулл мав до діла з ворогом, далеко не таким завзятим.

Хотілося б тут зазначити дві рідкі і незвичайні події, пов'язані з облогою Алезії: одне, що галли, громадячись, щоб допасти там Цезаря, і підрахувавши всі свої сили, постановили на військовій раді відіслати більшу часть цієї маси, побоюючись, як би при такому скупченні не сталося давки. Цей страх перед надто численним військом був явищем зовсім новим. Але по добрій розвазі треба визнати за цілком слушне, що кістяк війська має бути невеликий, треба обмежитися розумними межами, щоб було не важко налагодити постачання, провід і підтримування порядку. Принаймні легко довести на прикладах, що такі страшенні лічбою армії не вкрили себе славою. За Кіровим висловом (у Ксенофонта) не загальна кількість людей, а число зухів дає перевагу в бою; решта це радше завада, ніж допомога.

І Баязед, постановивши, всупереч раді полковників, дати бій Тамерланові, покладав надію на те, що серед тьми тьменної ворожих загонів легко створити сум'яття.

Скандербег, досвідчений вояк і добрий знавець своєї справи, любив приказувати, що десяти-дванадцяти тисяч відданих жолдаків досить, щоб забезпечити верховоді славу в кожній потребі.

Інша особливість, яка нібито суперечить і звичаєві, і военній тактиці, зводилася до того, що Верцингеторікс, призначений вождем усіх частин збунтованої Галлії, надумав рушити в Алезію і витримати там облогу. Адже зверхник усього краю не повинен ніколи

зв'язувати себе, хіба що йдеться про останню фортецю і єдину ще живу надію відстоювати її до загину. В іншому разі він має бути вільним і мати змогу виконувати всі владні обов'язки.

Вертаюся до Цезаря; з часом він став обачнішим і обережнішим, як свідчить його вірник Оппій. Він розумів, що не повинен важити славою, яку йому принесли численні звитяги, бо досить однієї поразки, аби занапастити її.

Власне, це мають на увазі італійці, коли хочуть утерти носа молокососам, називаючи їх «голодоморами слави». Ті, терплячи цей великий голод і будиши нікому невідомі, мають рацію, що аж регнуть прославитися, домагаючись цього будь-яким коштом, але так не повинні чинити ті, хто вже купається у славі. У цьому прагненні прославитися, як і в деінде, має дотримуватися якась міра, як і в угамуванні цього апетиту; чимало людей саме так і поводитьься.

Цезареві було далеко до праведності давніх римлян, які, воюючи, не хотіли шукати переваги не в чім іншому, як тільки у простій і природній мужності; і так само він укладав у це більше сумління, ніж це робиться тепер, і не всі засоби були для нього добрі, аби лиш узяти гору. Під час війни проти Аріовиста, коли точилися переговори, сталася сутичка між обома військами з вини Аріовистових комонників. Це зіткнення було вельми на руку Цезареві, але він не захотів з нього скористатися, боючись, що йому закинуть зрадливість. Він мав звичку одягатися в багатий риштунок яскравої барви, аби бути на виднощі.

Він брав у шори солдатів, але тримав їх на короткому повідку перед лицем ворога.

Коли давні греки хотіли обвинуватити когось у цілковитій нездарності, вони казали, за відомим у них прислів'ям, що він не вміє ні читати, ні плавати. Цезар теж уважав, що вміння плавати дуже корисне на війні, і добував з цього уміння чимало вигоди. Коли йшлося про поспіх, він долав уплав річки, які траплялися на шляху; любив подорожувати пішки, як Олександр Македонський. У Єгипті, змушений для порятунку скочити в човна, та в цю мить він, побачивши, як до нього біжить гурт люду і човен може потонути, волів

кинутися в море і добратися уплинь до своєї флоти, пропливши двісті ступнів; при цьому він тримав над водою у лівій руці таблиці, а в зубах панцир, щоб не дістався трофей супостатові, а Цезар був тоді чоловік не юна́.

Ніколи жоден верховода не мав такої довіри у солдатів. При вибуху горожанської війни центуріони всіх легіонів зобов'язалися озброїти з власної кишені кожен по одному жолдакові. Пішаниці зголосилися служити власним коштом, при чому ті, хто був заможніший, брали на утримання немаєких. Небіжчик пан адмірал Шатильон явив нам такий самий приклад у наших горожанських війнах. Отож французи, служачи в його армії, оплачували з власних коштів найнятих ним чужоземців. Таких випадків палкої самовідданості годі було зустріти серед тих, хто обстоює давні порядки під гаслом одвічного права і звичаю. Почуття промовляють до нас куди владніше, ніж розум.

Воюючи проти Ганнібала, жовніри і ротмістри, захоплені прикладом офірності римського люду, зреклися заслуженини; в Марцеллиному стані взивали найманцями тих, хто гроші брав.

Коли Цезар зазнав поразки біля Диррахна, його підлеглі самі собою прийшли до нього допрошуватися кари і покути; отож йому довелося їх потішати, а не лаяти. Одна єдина його когорта понад чотири години витримувала напад чотирьох Помпеевих легіонів, поки не лягла кістками геть уся, розстріляна ворожими лучниками, отож у окопах знайдено сто тридцять тисяч стріл. Один вояк на ймення Сцева, відстоюючи фортечну браму, тримався незрушно, маючи вибите око, прострілене рамено й стегно, і продірявлений у двісті тридцяти місцях щит. Многі Цезареві люди, потрапляючи у бран, воліли вмерти, ніж перейти на бік ворога. Граній Петроній дістався в Сципіонові руки в Африці; Сципіон, скаравши горлом усіх його товаришів, заявив, що дарує його животом, бо він магнат і квестор. Петроній відповів, що Цезареві жолдаки звикли дарувати життя іншим, а не приймати його; тому він заколов себе сам.

Приклади вірності Цезаревих вояків незліченні. Не слід забувати героїства залоги, обложеної в Салонах, місті, що тягло руку за

Цезарем проти Помпея. Те, що тут зайшло, справді гідне пам'яті. Марк Октавій тримав Салони в облозі так довго, аж врешті довели обложених до крайньої нужди. Аби поповнити брак живої сили (бо більшість людей полегла або була поранена), вони випустили на волю всіх невільників; для металевих машин треба було пообтинати волосся жінкам і звити з них вірьовки. Вони були сповнені готовності не здаватися, хоча вже пухли з голоду. Отож затягнувши облогу надовго і добившись того, що Октавій став недбалий і не такий уважний, як раніше, обложени якось діждалися опівдні зручної нагоди. Вони порозставляли на мурах жінок і дітей, щоб створити видимість, що все гаразд, а самі з таким імпетом накинулися на обложників, що захопили один по одному перші чотири їхні табори, а потім решту, вибивши їх з шанців і змусивши тікати на судна. Сам Октавій врятувався втечею до Диррахаю, під крило Помпееве. Наразі я не пригадую собі іншого випадку, щоб обложени погромили обложників і перейшли у наступ; не пригадую й випадку, щоб проста вилазка завершилася такою повною і блискучою перемогою.

ПРО ТРЬОХ СЛАВНИХ НЕВІСТ

Їх трапляється, як кожний знає, не по тринадцять на тузін, а надто мало взірцевих жен. Адже шлюб таїть у собі стільки колючок, що жінці важко шануватися цілий вік. Хоть у чоловіків становище трохи ліпше, але і їм не з медом. Спробним каменем щасливо-го шлюбу і його істотною сутністю є довге спільне життя і чи завше воно було згодливе, поштиве і любе.

У нашу добу кобіти виявляють свої невсипущі турботи і всю міць відданості до уже, леле, померлих мужів; принаймні тоді жони силкуються довести свою любов. Що й казати, запізнілі, несвоечасні доводи! Радше цим жінки показують, що люблять чоловіків тільки померлими. Життя було сповнене сварок, а скін любов'ю і шаною. От як батьки нерідко приховують свою любов до дітей, так і жінки приховують її до чоловіків, а все для призвоїтости, для годиться. Така потаємність мені не до мислі. Дарма такі супружниці рвуть на голові волосся і дряпають обличчя, я не йму віри і стрижу вухом у бік покоївки чи секретаря: «Як було поміж ними? Як вони жили одне з одним?». Я завше пригадую один влучний вислів: «Ті, хто засмучений найменше, лементують найголосніше». Їхній лемент огидний живим і не потрібний мертвим. Ми за те, щоб вони сміялися по нас, аби лиш і нам сміялося за життя. Хіба не можна з мертвих устати зі злості, бачити як той, хто мені плював у лице за життя, чеше мені п'яти, коли мене вже не стало? Якщо, обтужуючи мужів, жінки виявлять шляхетність, але право на неї мають лише ті, які усміхалися їм за життя; але жінки, які плакали, живучи з ними, хай радіють по смерті, якщо у них буде на виду те, що і в душі. Тому не зважайте на їхні заплакані очі і

жалібний голос; дивіться ліпше на округлу постать, на гладеньку шкіру і на пухке личко під тим жалобним крепом; вони промовляють майже людським голосом. Мало таких, які не пашіли б здоров'ям від жалоби, цьому не зарадить жодне вдавання. Таке статечне поведження не так оглядається назад, як спрямоване вперед; це радше задаток, ніж оплата боргу. За мого дитинства одна мостива і дуже гарна пані, яка нині жива, вдова по князеві, виряджалася ошатніше, ніж дозволено нашим звичаєм удівству. Тим, хто її ганив, вона відповідала так: «Але ж я не заводжу нових взаємин і не прагну знов одружитися».

Щоб не робити в усьому деспекту нашим звичаєм, я розповім тут про трьох невіст, уся сила доброти і прив'язання яких до мужів також виявилася при смерті їх. Проте ці приклади дещо відмінні від згаданих, вони такі переконливі, що сміливо можуть послужити на славу життю.

Пліній Молодший біля свого обійстя в Італії мав сусіду, який мучився від гнійників, що вкривали його природження. Жона його, бачучи довгі й постійні страждання чоловіка, попрохала, щоб він дозволив їй самій оглянути його, мовляв, щиріше за неї ніхто не скаже йому, чого можна сподіватися. Добившись мужевої згоди і пильно обдивившись, вона визнала, що надії на одужання нема і що його доведеться нидіти довгий вік. Вона й порадила йому найпевніший і найліпший засіб – укоротити собі віку. Але, побачивши, що він не вельми охочий до такого одважного вчинку, сказала: «Не думай, друже, що твоя недоля діймає мене менше, ніж тебе; аби визволитися від неї, я хочу випробувати на собі ті ліки, які пропоную тобі. Я хочу бути з тобою в одужанні, так само як була з тобою у хворобі. Відкинь усякий страх і думай про те, який благом стане для нас цей перехід, який позбавить нас від нестерпних мук: ми одійдемо собі, щасливі, вкупі». Підбадьоривши такими словами мужа, вона додала: вони викинуться в море з вікна, повернутого туди. І щоб показати до кінця своє віддане і жагуче кохання, яке засвідчувала йому ціле життя, запрогнула ще, аби він умер у її обіймах; але з побоювання, як би руки її при падінні не ослабли і не

розімкнулися, міцно прив'язала себе до нього і розлучилася з життям ради того, аби врятувати мужа од мук.

Це була жінка низького коліна, але саме серед простолюду нерідко можна спіткати прояви такої незвичайної сердечності:

*на них справедливість, землю покидаючи,
Останні сліди залишила.*

Вергілій, Георгіки, II, 473

Дві інші жінки лежали шляхетного й багатого, а серед таких людей прикладів зацності не густо. Арія, жона консула Цецина Пета, була матір'ю другої Арії молодшої, жони Тразії Пета (такого славного своєю чеснотою за Нерона), а через цього зятя Арія старша була бабусею Фаннії (подібність імен як чоловіків, так і жінок, і покровенство їхніх доль змилили в цьому не одного). Коли Цецина Пет, муж першої Арії, після загибелі Скрибоніана, якого був прибічником, потрапив до рук посіпак цезаря Клавдія, жона його благала тих, хто віз його до Риму, взяти і її на судно, це їм завдасть менше видатків і клопоту, ніж кілька осіб, яких треба тримати для обслуги її мужа; вона зголошувалася дбати про помешкання, стіл та інші послуги. Однак їй відмовлено. Тоді вона негайно найняла рибальське суденце і попливла за чоловіком аж до Склавонії. Одного разу, коли вона вже була у Римі, у присутності цезаря Клавдія Юнія вдова по Скрибоніані підійшла до неї довірливо зі словами про спільну їхню долю, але Арія відіпхнула її. «Щоб це я, – сказала вона, – балакала з тобою або стала тебе слухати? На твоєму лоні забито Скрибоніана, а ти ще живеш!» З цих її слів, а також з інших ознак, кривні виснували, що вона носить з наміром самогубства і намагається поділити долю свого малжонка. Тразея, її зять, благав її не губити себе. «Якби мене, – сказав він, – спіткала така сама доля, як Цецину, то хіба ти захотіла б, щоб моя дружина, а твоя донька, наклала на себе руки?» – «Чи захотіла б я? – відповіла вона. – Атож, атож, захотіла б, якби вона прожила з тобою такий довгий вік і в такій згоді, як я з моїм чоловіком». Ця відповідь посилила пильність її кривних, ті стежили за її кожним кроком. Одного дня вона сказала своїм сторожам: «Це ні до чого: ви доб'єтесь лише того, що вмуру тяжчою смертю, але утримати мене від

смерті ви не здолаєте». І, кинувшись як оглашена з крісла, на якому сиділа, вона вдарилася що є сили головою в стіну. Коли після тривалого зомління її, покалічену, ледве одволали, вона заявила: «Я казала вам: якщо ви позбавите мене змоги легко піти з життя, я приберу собі іншого способу, бодай найдокучливішого». Кінець цієї честивої жінки був такий. У її чоловіка Пета не стало духу самому забити себе, як того вимагав вирок, ухвалений жорстоким цезарем. Якось Арія, умовляючи мужа покінчити з собою, спершу звернулася до нього з різними намовами, потім ухопивши стилет, який висів у нього на пасі, і, тримаючи його оголеним у руці, вирекла: «Зроби, Пете, ось так». Тієї миті, завдавши собі смертельного удару в живіт і вирвавши з рани запоясник, подала його мужеві, скінчивши своє життя таким чудовим, великодушним і нестерпним словом: *Пете, не болять. Пліній, Послання, 16, 3*. Вона встигла вимовити лише ці троє коротких, але безцінних слів.

*Подаяючи запоясник, шляхетна Арія Пету,
Вийнявши крицю з прохромленого живота,
«Ні, не болять, – сказала, – від власної рани,
А болять мені та, що завдаси ти собі».*

Марціал, I, 14

Арієні слова в їхньому первісному звучанні вражають ще більше і сповнені ще глибшого змісту. І справді, щоб завдати собі смертельного удару і спонукати зробити те саме свого чоловіка, вимагалася безоглядної мужності, але, чого б їй це не коштувало, тут вона була дорадцею і призвідницею; а от, виконавши вирок і мужній замір єдино задля добра свого чоловіка, вона до останнього подиху думала тільки про нього і про те, як його позбавити ляку ступити в її слід. Пет заколов себе одразу тим самим клинком: засоромлений, гадаю, тим, що потребував такої дорогої і невіджалуваної науки.

Помпея Павліна, молода римська матрона од шляхетського пня, пошлюбила Сенеку вже зовсім старого. Нерон, його улюблений вихованець, послав своїх суцig ознаймити йому, що його роковано на кару горлом. Дія діялася так. Коли тогочасні римські цезарі засуджували якогось вельможу до страти, вони передавали йому че-

рез вісників вибрати собі смерть на власний смак і щоб він упорався з нею в такий-то чи в такий-то рішенець. Цей час вони приписували залежно від ступеню неласки, то триваліший, то коротший, аби стратенець міг розпорядитися своїми справами, але іноді через куцість терміну годі було встигнути це зробити. Якщо засуджений опирався наказові, тоді являлися ручі люди, які допомагали йому в цьому: або перетинаючи жили рук і ніг, або змушували силоміць зажити отрути. Однак гоноровиті люди не очікували таких крайнощів і послуговувалися власним медиками та хірургами. Сенека вислухав посельство зі спокійною і мужньою міною: потім зажадав паперу, аби скласти духівницю. Коли капітан відмовив йому в цьому, він обернувся до друзів і сказав так: «Мені вже не віддячиться вам за заслуги, тим-то я залишаю принаймні те, що я маю найліпшого, а саме пам'ять про моє життя і мої звички. Оце, я прошу, зберегти в пам'яті; спевнивши мою заповідь, ви злучите собі славу щирих і вірних друзів». А далі, то лагідними словами, аби пом'якшити їхній видимий і гострий біль, то натужуючи голос, аби їх за нього полаяти, він питав у них: «Де ж ті гарні засади філософії, які ми сповідували? Де готовність переборювати удари долі, яких ми стільки років зазнавали? Хіба ми не знали Неронової жорстокості? Чого ми могли сподіватися від того, хто убив рідну матір і брата, як не того, що він звелить ще й стратити свого навчителя і вихователя?» Вирікши ці слова до всіх присутніх, він звернувся до жони. Бачучи, як вона, пригноблена горем, утрачаючи душевні і тілесні сили, він благає її, щоб вона з кохання до нього мужньо витерпіла цю пригоду. Надійшла година (сказав він), коли вже не розправами і диспутами, а чином треба показати, яку науку я добув зі своїх філософських студій. Можу поручитися, що я йду на смерть не лише без болю, а, навпаки, з радістю. «Тим-то, серце моє, – мовив він, – не ганьби її своїми слізьми, щоб не здавалося, що ти любиш більше себе, ніж мою честь. Угамуй свій біль і утішся тим, що ти знала мене і мої діла, і проведи решту своїх днів у шляхетних справах, до яких ти схильна». На що Павліна, опанувавши трохи себе і покріпивши дух високою любов'ю до чоловіка, сказала: «Ні, Сенеко, не гоже

мені кидати себе в останню годину. Не хочу, щоб ти думав, що честотливі приклади, які ти показав мені у твоєму житті, не навчили мене гідно померти. І як же я могла б зробити це краще і достойніше, щиро і доброхіть, ніж відійшовши вкупі з тобою?» Тоді Сенека, зичливо прийнявши гарну і хвальну постанову малжонки і боячись покинути її по своїй смерті на ласку і жорстокість ворогів, сказав: «Я радив тобі, Павліно, як тобі щасливіше дожити віку, але ти волієш зацний скін; я не стану тебе відраювати. У цій спільній кончині ми однакові у мужності й рішучості. Але в тебе більше величі слави». Після цього їм обом одночасно перетяли жили на руках; але Сенечині жили були звужені через його вік і худорбу, і тому він спливав кров'ю надто поволі і довго, от він звелів іще, аби йому кинули кров на стегнах. Боячись, щоб його мука не послабила жінчин дух, і не хочачи, аби й він не потерпав за її такий жалісний стан, Сенека, ніжно попросившись із жоною, попросив, щоб її перенесли до суміжного покою. Так і зробили. Але коли всіх надрізів виявилось недостатньо, щоб його усмертити, він наказав Стацію Аннею, своєму медикові, дати йому трутизни. Проте його тіло так закоцюбло, що яд ніяк не добирався до серця. Тоді нарядили йому гарячу купіль. Поринувши в неї, він відчув, що кінець близький. До останнього свого подиху він ділився глибокими спостереженнями про те, як відбувалася його агонія. Секретарі записували все, поки могли чути слабнучий голос. Останні його слова довший час ходили по руках і справляли сильне враження на сучасників. (Яка велика втрата, що вони не дійшли до нас!) Відчувши врешті прихід кінця, він, зачерпнувши з купелі пригорщу закривавленої води, полив нею собі голову, мовлячи: «Свячу цю воду Юпітерові Збавителю». Нерон, повідомлений про все, і лякаючись, як би смерть Павліни, приналежної до наймостивішого римського ложа, і до якої не мав жодної особливий неприязні, не поставили йому за зле, послав боржій людей перев'язати її рани. Вони вчинили це без її відома, бо вона була вже напівмертва і без тям. Зоставшись, усупір її наміру, живою, вона жила гідно, як і пристало цноті; а блідість її обличчя наглядно показувала, скільки життя уплинуло їй крізь рани.

Оце мої три вельми правдомовні оповідки. Вони здаються мені не менш цікаві і трагічні од тих, які ми на дурну голову вигадуємо публіці на забаву. Дивує мене, що ті, хто коло цього ходить, не воліють радше вибрати тисячі таких дуже гарних випадків із книжок, вони мали б менше труду і справили б собі більше користі і втіхи. А хто б захотів збудувати з них єдине і міцно збите тіло, потребував би лише зв'язати і скріпити їх, як роблять стопи кількох металів. Таким робом можна було б звести до купи силу правдивих подій, розміщаючи й урізноманітнюючи їх так, як цього вимагає краса такого витвору, десь майже так, як Овідій позшивав і поштукував свої *Метаморфози* з великої многоти розкиданих переказів.

В історії цієї останньої пари гідне уваги ще й те, що Павліна охоче жертвує своїм життям з кохання до чоловіка, як Сенека свого часу з кохання до неї зрікається думки про смерть. Цей обмін може здатися нам не рівноцінний; а проте, вірний своїм стоїчним засадам, він, як на мене, гадав, що зробив для неї не менше, zostавшись жити, ніж якби вмер задля неї. В одному листі до Луція Сенека повідомляє, що, підхопивши гарячку в Римі, він сів одразу у повіз і рушив на свою сільську вілу, попри вмовляння жінки, яка хотіла його затримати. Він запевняв її, що гарячка гніздиться не в його тілі, а в Римі. Потім він пише далі: «Вона пустила мене, звелівши мені пильно дбати про здоров'я. Отож, оскільки я знаю, що її життя залежить від мого, я беруся дбати про себе, дбаючи тим самим про неї. Я зрікаюся привілею, який дає моя старість, що загартовувала мене і наламала переносити багато чого, щоразу, як я згадую, що з цим старцем пов'язане молоде життя, віддане під мою опіку. А що я не можу їй нав'язати, щоб вона кохала мене мужніше, то мені доводиться кохати себе самого дбайливіше. Треба ж щось офірувати шляхетним почуттям. Іноді, хоть околичності штовхають нас до супротивного, треба триматися життя, хоча б навіть з мукою, жити стиснувши зуби, бо для зацних людей правилом є не те, що подобається, а те, що робити належить. Хто не настільки кохає свою жону чи приятеля, аби для них подовжити собі віку, і затявся в бажанні померти, той надто зманіжений і самолюбний. Наша душа

має наказати собі жити, якщо цього вимагає спокій наших рідних, треба іноді присвячувати себе друзям і ради них одгетькатися смерті, пожаданої для себе. Зоставатися живим задля інших – це свідоцтво великої сили духу, як це ми бачимо на прикладі багатьох виборних людей; вияв великої доброти подовжити свою старість (найбільша перевага її в тім, що можна не дбати про її тривалість і жити вільно й одважно), якщо відчуваєш, що це є радістю, щастям і необхідністю для тих, хто ніжно кохає тебе. Яку ж люблю за це отримує він нагороду: що ж милішого чоловікові, ніж бути таким дорогим своїй дружині, що й собою йому доводиться дорожити? Так моя Павліна обтяжила мене не тільки своєю труботою, а й моєю: мені не досить було розважати, як мужньо я міг би померти, але й урахувати, як би нестерпно їй би це боліло. І я змусив себе жити, бо велич душі іноді в тім, щоб предкласти над усе життя». Отакі Сенечині слова, такі ж чудові, як його діла.

ПРО ТРЬОХ НАЙБІЛЬШИХ СЛАВУТ

Якби мене хтось попросив зробити вибір серед усіх відомих мені людей, я, здається мені, вважав би за найбільших славу таких трьох.

Перший Гомер; не тим, що Аристотель чи, скажімо, Варрон поступалися йому ученістю або щоб його умілість годі було порівняти, даймо, з Верігієвою умілістю. Нехай це розсудять ті, що знають їх обох. Я, знаючи тільки одного з них, можу сказати так: настільки я щось тут тямлю, навряд щоб навіть самі Музи перевершили б римського поета:

*Можеш бринькати вправно на лірі, повний натхнення,
Буцім сам Кинфій тобі струни наладив її.*

Проперцій, II, 34, 79

Але при такому присуді слід пам'ятати, що свою досконалість Вергілій найбільше завдячує Гомерові; саме Гомер його провідник і навчитель, і сам задум *Іліади* правив за взоровзір, що дав життя і буття великій і бозкій *Енеїді*. Але я зводжу не до цього свій обрахунок. Мені Гомер уявляється особистістю чудовною, якоюсь надлюдиною з інших мотивів. Сказати по щирості, я дивом дивуюся, як цей чоловік, який зумів своїм авторитетом створити сонм богів і домогся їхнього визнання, не став богом сам. Убогий сліпець, який жив тоді, коли науки ще не передбачали якихось спостережень і правил, він уже встановив їх і зглибив настільки, що для всіх правodawців, воєвод і письменників, хай би там що вони заторкували – релігію, філософію з її різними школами або штуку, – він слугував невичерпною криницею знань, а його книжки розсадником усіх мистецтв:

*Краще й доладніше він, ніж Хрісіпп або Крантор, навчає,
Що є гидке, що – прекрасне, що користь, що шкоду приносить.*

Горацій, Послання, I, 2, 3

Пер. Андрія Содомори

або, як говорить інший:

*з нього, немов з невичерпної тої криниці,
П'ють пієрійську струю піснетворців уста.*

Овідій, Любовні елегії, III, 9, 25

а то ще один:

*А додай сюди і супутців муз геліконських,
З коїх один лиш Гомер скипетром заволодів.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 1050

і ще:

*Всі нащадки воду для пісні з цієї криниці черпають,
Поділивши ріку на струмочки з багатства одного.*

Манилій, Астрономічна поема, II, 8

Скомпоновані ним найпрекрасніші у світі твори не вкладаються в жодні рямці і майже протиприродні; адже зазвичай речі у момент свого зародження недосконалі, вони потужнюють, міцніють у міру зросту: а от Гомер на зорі поезії та інших багатьох мистецтв одразу добився зрілості, досконалості й завершеності. З цієї причини його можна назвати першим і останнім поетом, посилаючись на висловлене ще старожитніми про нього гарне свідоцтво, що Гомер не мав попередників, достойних того, щоб їх наслідувати, як не мав і спадкоємців, здатних наслідувати його. Гомерові слова, на суд Аристотеля, єдині слова, наділені рухом і життям, сповнені соковитої м'якоти. Олександр Великий, знайшовши серед лупу по Дарію коштовну шкатулу, звелів покласти в неї його Гомера, кажучи, що це його найліпший і найвірніший радця в усіх потребах воєнних. З цієї самої рації Клеомен, Анаксандридів син, казав, що Гомер – поет спартанець, бо він найкращий учитель у воєнній справі. За Плутарховим судом, Гомерові належить особлива і висока похвала в тім, що він єдиний у світі автор, який ніколи не увірився і не остогид людям, постаючи перед читачем завжди новим, завжди вражаючи його не-

сподіваною гожістю. Паливода Алківіад, жадавши від якогось ученого мудра Гомерової книжки, дав йому по шиї паца за те, що той її не мав; це все одно, якби піп не тримав у себе молитовника. Ксенофан одного разу поскаржився Гієронові, тиранові сиракузькому, що він через своє убозтво не має навіть за що утримувати двох послугачів. «Якже, – відповів той, – а ось Гомер був куди бідніший за тебе, а бач, годують їх десятки тисяч, хоча сам давно лежить у могилі».

Яку ж хвалу мав на увазі Панецій, коли узивав Платона Гомером філософів? Зрештою, яка слава може зрівнятися з його славою? Нічого не живе в устах людей таким повним життям, як його ім'я і його твори, нічого не люблять вони і не знають так, як Трою, Гелену прекрасну і війни через неї, яких, можливо, насправді й не було. Наші діти й досі носять імена, які він вигадав понад три тисячі років тому. Хто не знає Гектора й Ахілла? Не тільки деякі окремі роди, а й більшість народів шукають своїх начал у його вимислах. Хіба не писав Мехмед Другий, султан турецький, до папи Пія Другого: «Дивуюся, чому італійці змовляються і гуртуються проти мене? Хіба ми не випали з одних і тих самих троянців і хіба мені, як і їм, не лежить на серці – помститися за кров Гектора на греках, яких вони нацьковують на мене?» Хіба не висока ця комедія, в якій царі, республіканські зверхники та цезарі грають стільки сторіч гомерові ролі? І чи не є ареною цієї вистави цілий світ? Сім грецьких міст зійшлося між собою у зваді за місце його народження: скільки слави воздає навіть сама темнота його походження!

Смирна, Родос, Колофон, Саламін, Хіос, Арго й Атени.

Авл Геллій, III, 11

Другий – це Олександр Великий. Якщо зважити, з якого молоду він починав свої походи, з якими скупими засобами доконав свого чудового заміру, якого авторитету зажив у хлоп'ячих літах серед найбільших і найдосвідченіших вождів, які наслідували його; якщо зважити, яким він був щасливим щасницею у цих своїх зухвалих, як не безрозумних, чинах і вичинах –

Зносив усе, що йому на перешкоді стояло,

І торував собі радо дорогу між румовищ.

Лукан, Фарсалиї, I, 149

якщо зважити, що у віці тридцяти трьох літ він промандрував звиятцем усю залюднену землю і за половину життя досягнув такого пишання своїх талантів, що не можна уявити його розвитку і зросту в доблесті і долі аж до схилу його віку, не визнаючи, що в ньому було щось надлюдське. Його жолдаки започаткували чимало монарших родів, а сам він залишив по собі світ, поділений поміж чотирма наступниками, простим полковникам його війська, чиї потомки довгі сторіччя утримували згодом це потужне владитство! А скільки він мав у собі високих прикмет: справедливість, витримка, гойність, дотримання обіцянок, любов до ближніх, людяне ставлення до переможених! Його вчинки і справді здаються бездоганними, як не рахувати деяких (їх негурт!), незвичайних і виняткових. Але ж годі вершити такі великі справи, непохибно пильнуючи засад справедливості. Про таких людей треба судити у всій сукупності їхніх справ і за високою метою їхніх намірів. Руїна Тебів, замордування Менандра і лікаря Гефестіона, страшна різанина сили перських полонеників і відділу індійських вояків з порушенням даного слова, цілковита загибля косенців, аж до немовлят, – усі ці вибрики непростенні. Що ж до Кліта, то переступ він одпокутував понад вину, і це, як багато чого іншого, свідчить про його поштиву вдачу. Це була натура глибоко схильна до добра; якось дуже слушно було сказано про нього, що чесноти він мав від природи, а вади – від фортуни. Що ж до того, що він був трошки хвалько і не терпів людської пригани, або смертовбивств, жакування і шарпання, які він робив ув Індії, то це, як на мене, треба поставити на карб його молодості і просто казковій щасливості його зірки. Хто охопить стільки його цнот воєнних: пильність, передбачливість, витримка, тямущість, швидкість, великодушність, сміливість, везіння (якби нас у цьому не урозумляв авторитетний відгук Ганнібалів, ми б визнали його за першого поміж людьми). Та ще й не забуваймо його рідкісних обдарувань і прикмет, майже аж до чуда; його гордовитої постави і всієї його шляхетної поведінки при молодому, рум'яному й огнистому личку:

*Наче Люцифер ясний, в Океанових хвилях омитий,
Поміж ясними зірками Венері з усіх найлюбіший,*

*В час коли людям своє він священне покаже обличчя
Й темінь розгонить.*

Вергілій, Енеїда, VIII, 589

Пер. Михайла Білика

а потім його незмірні знання, його вікопомна слава, чиста, не-
скаляна, вільна від плям і заздрощів, ото ж ще довго по його смерті
тривала побожна віра, що медалі з його зображенням ошаслиблю-
ють тих, хто носить їх на собі. Ні про одного царя чи князя історики
не написали стільки, скільки написали самі царі й князата про його
подвиги. Ще й нині магометани, гордючи всякою іншою історією,
опріч власної, приймають і шанують його дієпис, у вигляді особли-
вого привілею. Хто візьме це все до уваги, визнає, що я мав рацію
преклатати його над самого Цезаря, який єдиний міг би змусити
мене захитатися при виборі. Годі заперечити, що в Цезареві подви-
ги вкладено більше дарувань, проте везіння більше в Олександро-
вих чинах і вичинах. У багатьох речах вони не поступаються одне
одному, а в деяких верх навіть за Цезарем. Це були два вогні або два
бурчаки, які збурили світ на двох різних його краях:

Мов пожеар, що огорне

*Висохлий ліс з двох боків, і тріщить в нім галуззя лаврове,
Чи як в стремлінні швидкому з гірських верховин у долину
З клеботом спінені ріки біжать і на власній дорозі
Нищать усе і руйнують.*

Вергілій, Енеїда, XII, 521

Пер. Михайла Білика

І хоть Цезарева амбіція була поміркованіша, та вона була така
згубна і зловорожа через те, що обрала собі за лиху мету загладу всього
краю й викликала занепащення цілого світу, ото ж, усе разом зібрав-
ши і поклавши на шальки, я не можу не стати на бік Олександра.

Третій і найвиборніший, як на мене, муж – Епамінонд. Щодо сла-
ви, то він не мав її бодай приблизно стільки, як тамті (бо слава не є
найістотнішою стороною речі); проте гарту й мужності, не тих, що
розпалюють його честолюбство, а тих, які мудрість і розум можуть
прищепити в поштиву і зацну душу, цих він мав стільки, скільки тільки

можна собі уявити. Доказів доблесті він довів, як на мене, не менше, ніж Олександр і Цезар. Хоча його воєнні подвиги не такі численні і не такі голосні, як Олександрові і Цезареві, але як зважити всі їхні околичності, то вони були не менш трудні й складні і вимагали не меншої зваги і ратної умілості. Греки без усякої суперечки віддали йому належне, оголосивши його першим проміж себе, а бути першим у Греції без натяжки означає бути найчільнішим у світі. Щодо його тямущості і знань, то до нас дійшов суд старожитній про те, що жоден чоловік не відав більше і не мовив менше за нього, бо він признавався до пітогорійців. Але коли він промовляв, ніхто не міг з ним зрівнятися: оратор з нього був видатний і дуже переконливий. Що ж до звичаїв і сумління, то він далеко перевищував усіх, хто коли-небудь порався громадськими справами. З цього погляду, а він найважливіший і завжди на першому місці, бо тільки з нього видно, що ми за одні (і тим-то він переважає на шальці всі інші, разом узяті), Епамінонд не поступається жодному філософові, навіть самому Сократові. Шляхетність у нього чеснота вроджена, первісна, стала, незмінна, непохитна, тоді як у Олександра вона здається блаженська, непевна, одмінна, розпливчата і випадкова.

Старожитні вважали, що як розібрати по кісточках усіх великих верховод, то в кожному знайдеться якась особлива прикмета, яка робить його славним. А в ньому одному всі якості й досконалості становлять якусь повноту. Вона проявляється в будь-яких людських діяннях, у громадських чи приватних справах, на війні і мирного часу, в житейському його поступуванні чи в славі, героїській смерті. Я не знаю жодної постаті, ані долі людської, до якої він ставився б з більшою шаную і любов'ю. Правда, його залюбленість в убозтві здається мені трохи надмірною з огляду на те, як її малюють його найщиріші друзі. І тільки ця його єдина риса, дарма що вона шляхетна і гідна всякого подиву, здається мені надто терпкою, аби я, бодай подумки, рвався наслідувати його. Єдиного тільки Еміліана Сципіона, якби він ставив перед собою таку саму високу мету, як Епамінонд, і мав такі самі глибокі і розмаїті знання, можна було б у даному разі покласти на другу шальку. Яка шкода,

що до нас не дійшла та пара життєписів, майже на самому початку твору, життєписів напевняка найшляхетніших з усіх написаних Плутархом, – тих двох мужів, з яких один, за одностайним визнанням, посідає перше місце у греків, а другий у римлян. Який вдячний сюжет і яке спритне перо!

Для людини як не святої, а, сказати б, гречної, чемних, але простих звичаїв, і не надто високого лету, найбагатше і найзавидніше було, як на мене, життя Алківіада.

Що ж до Епамінонда, то як приклад його надзвичайної великодушності я наведу тут деякі з його засад. Найбільшу втіху, пережити ним у житті, дала йому, за його власним свідченням, радість, яку він справив отцю і матці звитягою під Левктрою. Зворушений цим, він ставив їхню радість понад власну, відчуту від цього подвигу. Він не вважав за можливе допуститися вбивства бодай однієї людини, навіть якби йшлося про відзискання свободи краю. Ось чому він так холодно поставився до наміру свого колеги Пелопіда, який задумав визволити Теби. А ще він уважав, що слід уникати у битві герцю з другом, який виступає на боці супротивника, і пощадити його. Людяність його, навіть стосовно ворога, була така велика, що накликала на нього підозру беотян. Змусивши рішучими діями спартанців відкрити йому прохід біля Коринту, через який можна було вступити до Мореї, він удовольнився тим, що розсіяв їх, але переслідувати не став. За це його зняли з посади полководця, що було для нього вельми почесною відставкою, зважаючи на причину її, а для земляків його – вельми ганебною справою, бо їм довелося відновити його у колишньому чині і визнати, що від нього залежить їхній порятунок і слава. Звитяга йшла за ним тінню скрізь, де він їх не вів. Добробут його краю закінчився з ним так само, як від нього почався.

Розділ XXXVII

ПРО ПОДІБНІСТЬ ДІТЕЙ ДО БАТЬКІВ

Таке нагромадження міркувань про всяку всячину у моїх *Пробах* пояснюється тим, що я беруся за перо лише тоді, як починаю знічев'я скучати, і пишу тільки опинившись у себе вдома. А проте обставини змушують мене цілі місяці відлучатися з дому, і тому я пишу лише принагідно, з великою перервою. Одначе я ніколи не правлю написаного і не заношу сюди пізніших думок, а лише іноді змінюю якийсь вираз або надаю йому іншого забарвлення, а не викидаю його геть. Я хочу, щоб по моєму писанню можна було простежити за розвитком моїх думок і щоб кожну з них можна було бачити так, як вона вийшла з-під мого пера. Мені буде втішно простежити, з чого я почав і як саме змінювався. Один служник, пишучи з мого голосу, розраховував пожитися багатою здобиччю, укравши в мене кілька уподобаних уривків. Але я втішився тим, що його зиск від цього буде такий же малий, як і завдана мені шкода.

Те, що я постарівся на сім чи вісім років, коли вперше взявся писати свої *Проби*, теж мені пішло на користь. За цей час я зажив щедрот, що їх принесли роки, і почав страждати від каменів у печінці. Тривала дружба з часом не минає без якогось гостинця такого штибу. Я хотів би, щоб з безлічі подарунків, які роки можуть зробити тим, хто з ними зжився, вони обрали для мене особисто якийсь прийнятніший, бо нема дару, якого б я більше боявся з дитячих літ, ніж цього; з усіх докук старощів, щиро кажучи, цей був для мене найстрашніший. Я не раз думав про себе, що надто зажився і що, рушивши в таку довгу путь, маю бути готовий до якоїсь малоприємної зустрічі. Я чудово усвідомлював це і вважав, що пора мені вирушати, що треба різати зразу, по живому тілу, діючи, як хірург, коли

він видаляє хворому той чи інший орган. Я знав, що того, хто не зробить цього вчасно, природа, звичайно, змусить платити дуже велику лихву. Однак мої сподівання не справдилися. Мені зовсім недовго довелося готуватися. Минуло всього близько півтора року, як я опинився в цій скруті, і ось я вже зумів до неї пристосуватися. Я вже примирився зі своїм недугом і прийняв, як належне, його напади. Я знаходжу собі і вітиху і навіть якісь сподівання в цьому житті. Скільки людей звикають до своїх бідам, і нема такої тяжкої долі, з якою людина не змиралася б задля того, щоб залишитися живою!

Ось послушайте, що говорить з цього приводу Меценат.

*Руки хай стають недужі,
Хай і ноги вже не служать,
І хитаються всі зуби:
Я живий і жити люблю.*

Безглузда була спроба Тамерлана прикрити свою несвітську жорстокість, коли він під приводом людинолюбства звелів знищити всіх прокажених для того, щоб, за його висловом, урятувати їх від животіння. Бо кожен з них волів би бути тричі прокаженим, ніж померти.

Коли стоїк Антистен тяжко захворів, то вигукнув: «Хто визволить мене від цих мук?» Діоген, що прийшов його одвідати, сказав, показуючи на ножа: «Ось він може одразу ж тебе визволити». – «Але ж я мав на увазі від болю, а не від життя», – відповів Антистен.

Суто душевні страждання дошкуляють мені куди менше, ніж більшості інших людей: почасти через склад мого розуму (бо сила-силенна людей вважає, що багато яких речей нестерпно жахливі і що їх слід позбуватися ціною життя), почасти через замкнуту мою натуру і мою байдужість до того, що мене безпосередньо не торкається. Цю властивість я вважаю чи не найкращою рисою мого характеру. Але справжні фізичні муки я переживаю дуже гостро. Це, можливо, пояснюється тим, що колись, віддалено і невиразно передбачаючи їх, я завдяки квітучому стану здоров'я і душевному спокою, дарованому мені милістю неба протягом більшої частини мого життя, подумки уявляв собі тілесні муки такі нестерпні, що,

по правді кажучи, мій острах перевищував ті страждання, що їх згодом я відчув. Ось чому в мені більше міцніє переконання, що більшість моїх душевних сил, принаймні при тому, як ми їх застосуємо, скорше порушують наш спокій, ніж сприяють йому.

Я борюся з найгіршою хворобою, найнесподіванішою за своїми нападами, найболіснішою, смертельно небезпечною і невиліковою. Я зазнав уже п'ять чи шість довгих і болісних нападів її і повинен, однак, сказати, що або я помиляюся, або все ж варто жити і при її наявності тому, хто зумів звільнитися від страху смерті і від тих погроз, висновків і наслідків, що ними морочить нас медицина. В кожному разі сам біль не такий гострий і нестерпний, щоб людина з витримкою мала впасти в розпач і збезуміти. Мене принаймні мої напади переконали в тому, що їм удасться – раніше я б цьому не повірив – цілком примирити мене зі смертю і змусити з нею звикнутися: адже що більше вони мене мордуватимуть, то менше я боятимуся смерті. Я вже домігся того, що тримаюся за життя лише заради самого життя, але мої напади можуть підірвати і це бажання; якщо зрештою болі мої стануть такі нестерпні, що будуть мені не до снаги, то Бог знає, чи не приведуть вони мене до протилежної, не менш хибної крайності, змусивши мене полюбити смерть і кликати її до себе!

Останнього дня ти не бійся, але й не бажай його.

Марціал, X, 47, 13

Обох цих бажань слід побоюватися, але одне з них вволити куди легше, ніж друге.

Я завжди вважав за недоречний припис, що велить суворо й непохитно зберігати при стражданні від болю присутність духу і триматися спокійно, зневажаючи його. Чому філософія, а вона відповідає за дух, а не за букву своїх настанов, займається суто зовнішніми такими речами? Хай вона віддасть цей клопіт комедіянтам і тим учителям красномовства, для яких жести понад усе. Хай вона сміливо дозволить тому, кому боляче, репетувати, аби лиш це не було боягузством його серця, його нутра. Хай ці вимушені зойки будуть для неї чимось на зразок зітхань, ридань, трепету, блідості, які при-

рода унезалежнила від нашої волі, аби лише не була захитана наша мужність, аби лиш не було розпуки в наших речах! Хай філософія вдовольняється цим: що з того, що ми ламаємо руки, якщо дух наш залишається незламним? Адже філософія настановляє нас ради нас же самих, а не ради показних цілей; вона вчить нас не здаватися, а бути. Хай вона турбується про керівництво нашим розумом, який узялася навчити; хай під час нападу печінки вона допоможе нашій душі зберегти свій звичний лад, допоможе їй боротися і витерпіти біль, не падаючи ганебно перед нею ницьма; хай турбується вона про те, щоб душа наша була збуджена і розпалена борнею, а не безпорадно розчавлена болем, щоб вона залишалася здатною до певної міри до спілкування з іншими. За таких крайніх обставин як напад жорстоко ставити нам такі суворі вимоги. При гарній грі можна робити погану міну. Якщо людині стогін дає полегкість, хай вона стогне; якщо у неї є потреба рухатися, хай вертиться і крутиться, як заманеться; якщо їй здається, що біль ніби випаровується (деякі лікарі твердять, що це допомагає вагітним жінкам при родах) разом з сильним репетом або якщо репет якимось приглушує її біль, хай репетує як на пуп; нема чого заохочувати її до криків, але дозволити їй це треба. Епікур не лише дозволяє, але навіть радить мудрецеві голосити під час нападу: І кулачні перебійці теж хекають, завдаючи ударів своїми цестами, бо коли скрикуєш, все тіло напинається і б'є з більшою міццю. Цицерон, Тускуланські розмови, II, 23.

З нас досить клопотів про те, як би справитися з болем, і нема чого турбуватися під час нападів цієї хвороби; бо щодо мене самого, то до сьогодні я переносив їх з досить великою витримкою, і не тому, що силкуюся дотримуватися зовнішньої пристойності – адже я не надаю їй ніякої ваги і даю собі цілковиту волю; але або мої болі не були такі нестерпні, або у мене більше внутрішньої твердості, ніж у багатьох інших. Я дозволяю собі стогнати й нарікати, коли мені дошкуляють гострі, колючі болі, але не втрачаю самовладання, як той, хто

видає презалісливі звуки, в яких луна зітхання, скарги, плач.

Аттій, Філоктет

Я випробовував себе в розпал болю і завжди переконувався, що здатний говорити, думати і відповідати не менш розумно, ніж в інші хвилини, хоча й не так послідовно, а з перервами, оскільки мене мучить і все в мені перевертає біль. Коли навколишні вважають мене геть добитим і хочуть мене щадити, я нерідко випробовую свою витримку і починаю говорити про щось зовсім далеке, зовсім не дотичне до мого стану. Раптовим зусиллям волі я виявляюся здатним на все, але тільки дуже недовго.

О, чом я не годен уподобитися тому цицеронівському фантазерові, який, уявляючи, що пестить розпусницю, зумів у цей час звільнитися від каменю, що опинився в нього на простирадлі. Мої ж камені роблять мене камінно байдужим до всякої розпусти!

У проміжках між нападами цих найгостріших болів, коли мій сечовий канал дає мені невеличкий перепочинок, я зразу ж оклигну і прибираю свого звичного вигляду, бо моє душевне сум'яття викликане суто тілесним, фізичним болом. Я безперечно тому так швидко оклигну, що довгими міркуваннями привчив себе переносити такі муки:

вже ніякі, о діво,

Нові нещастя мене несподівані більше не стрінуть,

Все вже в своїй голові уявив я собі і продумав.

Вергілій, Енеїда, VI, 6, 103

Пер. Михайла Білика

Проте я зазнав надто раптового і приголомшливого для новачка переходу від цілком безжурного і приємного стану до найболючішого і найстрадницького, що їх тільки міг собі уявити. Адже окрім того, що це вельми небезпечна хвороба, її початкова стадія проходила у мене гостріше і прикріше, ніж звичайно. Напади повторюються у мене так часто, що цілком здоровим я себе уже ніколи не відчуваю. В кожному разі я до цієї хвилини зберігаю таку присутність духу, що, як мені пощастило закріпити її надовго, я почуватимусь набагато краще, ніж тисячі інших, хто страждає від лихоманки або від болю лиш тому, що самі собі часто намислюють хвороби.

Буває вдавана скруха, породжувана пихою. Ми признаємося, скажімо, в незнанні багатьох речей і скромно ладні погодитися з

тим, що творіння природи мають якісь незбагненні для нас якості і властивості, що їхніх причин і механізму нам годі відкрити; але роблячи це чесне і сумлінне визнання, ми намагаємося домогтися того, щоб нам повірили тоді, коли ми скажемо, що ось такі-то речі ми збагнули. Нам не треба зовсім далеко ходити в пошуках незвичайних явищ і див: по-моєму, серед речей, спостережуваних нами повсякденно, є настільки незрозумілі, що вони не поступаються ніяким дивам. Хіба не диво, що в краплі людського сімені, з якого ми виникли, містяться зачатки не лише нашої тілесної подоби, а й схильності і задатки наших отця-неньки? Де в цій краплі рідини вміщається така сила-силенна явищ?

І який стрімкий і безладний перебіг розвитку цих ознак подібності, через яку правнук скидатиметься на прадіда, небіж на вуйка? В Римі жило троє представників роду Лепідів, що народилися не один по одному, а різного часу, в яких одне й те саме око було закрите більмом. У Тебах існував рід, чиї представники мали родимку у вигляді списового наконечника, якщо хто такої родимки не мав, його вважали за байстрюка. Аристотель повідомляє, що в одного народу, де жінки були спільні, дітей розпізнавали за схожістю з батьками.

Можливо, що схильність до кам'яної хвороби дісталася мені од батька, бо він помер у жахливих муках од великого каменю у сечовому міхурі. Це лихо впало на нього на шістдесят сьомому році життя, а до того в нього не було ніяких ознак, ніяких передвість з боку нирок, ні з боку будь-яких інших органів. Аж поки з ним сталося це лихо, він тішився здоров'ям нівроку і хворів дуже рідко; та й захворівши, він промучився цілих сім років.

Я народився за двадцять п'ять з гаком літ до його захворювання, коли він був у розквіті сил, і був третім з його дітей. Де ж чаїлася протягом усього цього часу схильність до цієї недуги? І як могло статися, що коли батько був ще такий далекий від цього лиха, в тій нікчемній краплі рідини, з якої він мене створив, уже містилася фатальна властивість? Як могла вона залишатися такою прихованою, що я став відчувати її лише через сорок п'ять років, і прояви-

лася вона досі лише в мене, одного з усіх моїх братів і сестер, що народилися від однієї матері? Хто візьметься розтлумачити мені цю загадку, тому я повірю, хоч би яку кількість див він побажав мені втокмачити, аби лиш він не запропонував мені – як це нерідко роблять – якесь пояснення настільки вигадане і химерне, що воно виявилось би ще дивнішим і неймовірнішим, ніж саме це явище.

Хай пробачать лікарі мою зухвалість, але з тієї самої фатальної краплі зародилися і перейняті мною ненависть і зневага до їхньої науки; антипатія, яку я відчуваю до їхнього вміння, безперечно, спадкова. Мій батько прожив сімдесят чотири роки, мій дід шістдесят дев'ять, а мій прадід близько вісімдесяти років, не вдаючись ні до яких медичних засобів. Повинен пояснити: все те, що не вживається в повсякденному житті, вони вважали за ліки. Медицина складається з прикладів і досвіду, але таким самим чином склалася і моя думка про неї. Хіба це не цілком достеменний і вельми переконливий досвід? Я не певен, чи зуміють вони нашкребти в своїх аналах трьох таких самих людей, як мій батько, дід і прадід, що народилися, вирости і померли в одній і тій самій родині, під одним і тим самим дахом, які прожили б стільки ж років, скоряючись їхнім правилам. Вони повинні визнати, що в цьому питанні якщо не наукові міркування, то удача – на моєму боці, а для лікарів удача важливіша за наукові міркування. Хай не покликаються вони для доказу своєї правоти на мене, який я нині; хай не погрожують мені, адже я в пазурах хвороби; це був би найчистісінький обман. Безперечно, що наведені мною приклади з історії моєї родини промовисто свідчать на мою користь, і лікарі спиняються перед ними розгублені. В людських справах така постійність рідкісна. Прадід мій народився тисячу чотириста другого року, отож цей досвід триває в нашій родині ось уже майже двісті років (не вистачає лише вісімнадцяти). Нема тому нічого дивного, що він починає нас зраджувати. Хай не посилаються на болі, що тримають зараз мене за горлянку: хіба мало тих сорока семи років, протягом яких я не знав хвороб? Якщо навіть я стою вже однією ногою в могилі, все ж путь моя була довгенька.

Мої предки жили нехиті до медицини за якимсь незбагненим і несвідомим потягом. Уже сам вигляд ліків викликав у мого батька огиду. Мій дядько по батькові, пан де Гожак, з дитинства вирізнявся хоровистістю, але примудрився все ж при своєму кволу-му здоров'ї прожити шістдесят сім літ; і ось, коли якось він занедужав на важку і тривалу лихоманку, лікарі звеліли оголосити йому, що як він не вдасться до лікарської допомоги (вони називають допомогою те, що часто виявляється завадою), то неминуче помре. Хоч який був наляканий цей славний чоловік оголошеним йому суворим вироком, але відповів: «Отже, я можу вважати себе за мертвяка». Однак з Божої ласки передбачення лікарів виявилось, як з'ясувалося вельми скоро, неправильним.

З батькових братів – а їх було троє – тільки наймолодший, пан де Бюсаге, а він був набагато молодший за інших, визнавав лікарське уміння – адже він був радником парламенту. Проте наслідок цього визнання був вельми невтішний, бо, дарма що був на візр найміцніший статурою з братів, він помер куди раніше за них, за винятком лише одного брата, пана де Сен-Мішеля. Можливо, що ця вроджена нехиті до медицини дісталася мені від них, але коли б це була єдина причина мого негативного ставлення до неї, я спробував би її перебороти. Бо всі такі от схильності, що виникають без участі розуму, виявляються хибними; це своєрідна хвороба, з якою слід боротися. Не виключено, що у мене була така схильність, але я ще поглибив її і зміцнив своїми роздумами, які й привели мене до цієї думки про неї. Бо я не виношу, коли відмовляються заживати ліків лише на тій підставі, що смак їхній неприємний; це не в моєму дусі, бо я вважаю, що задля здоров'я варто витерпіти всякі надрізи і припікання, хоч би які болісні.

Разом з Епікуром я вважаю, що треба уникати насолод, які спричиняють ще більші страждання і приймати з готовністю страждання, які несуть з собою куди більші насолоди.

Здоров'я – це коштовність, і причому єдина, ради якої справді варто не лише шкодувати часу, сили, праці і всіляких благ, а й жертвувати ради нього часткою самого життя, оскільки життя без

нього стає нестерпним і принизливим. Без здоров'я меркнуть і гинуть радість, мудрість, знання і чесноти; досить протипоставити всім найпереконливішим настановам, якими філософи намагаються запевняти нас у протилежному, скажімо, образ Платона: даймо, що він вражений падучою чи апоплексією і порадимо йому закликати в даному разі на допомогу свої шляхетні і високі душевні прикмети. Всякий шлях, що веде до здоров'я, я не наважився б назвати ні занадто важким, ні надто коштовним. Але в мене є деякі інші міркування, що спонукають мене ставитися вельми недовірливо до краму, який нам хоче накинати медицина.

Я не стверджую, що в усьому цьому не існує лікарського умільства, що серед стількох творинь природи не знайдеться чогось помічного для нашого здоров'я. Я добре розумію, що є якесь зілля, одне там зволожує, а інше сушить, що хрін виганяє вітри, листочки касії розвільнюють шлунок. Знаю по собі як діє багато різних засобів, як от баранина кріпить, а вино зігріває. Солон-бо говорив, що їжа, як і інші цілющі напої, це ліки проти хвороби голоду. Я не відкидаю користі, яку ми черпаємо зі світової комори, і не сумніваюся в потузі і життєдайності природи і в можливості використання її для нашої потреби. Я бачу, як щупаки і ластівки поживляються нею. Я не довіряю вимислам нашого розуму, нашої науки і штуки, на догоду яким ми відступилися від законів природи і в яких ми не знаємо ні міри, ані меж.

Так само як ми називаємо правосуддям бігос з перших ліпших устав і параграфів, які попадуть нам до рук, а заодно і виконання їх та практику, часто нездарні і несправедливі; так само як ті, хто глузує з цього й витикає цю дурницю, аж ніяк не прагнуть зневажати цю шляхетну справу, а тільки засудити надужиття і профанацію святого годла, – достоту і в медицині я велико шаную її славне ймено, її цілі, обітниці, такі позиточні для роду людського; але того, що ми маємо за медицину, я не шаную і не поважаю.

Насамперед побоювання моє ґрунтується на досвіді. З того, що я надивився, я не знаю людей, податливіших хворобі й опірніших одужанню, ніж ті, хто попадає під медичну опіку. Саме їхнє здоро-

в'я нівечиться і псується примусовим режимом. Лікарі не обмежуються тим, щоб узяти хворобу під свою владу: вони роблять хворим саме здоров'я, аби, боронь Боже, ні в яку пору не можна було обійтися без них. Хіба вони не бачать у цілковитому і квітучому здоров'ї запоруку поважної хвороби в прийдешньому? Я хворів частенько і мої хвороби перебував без їхньої помочі легко (я закуштував їх цілий букет) і короткочасно, як ніхто інший; я не ускладнював їхнього перебігу гіркотою їхніх рецептів. Я заживав здоров'я вільно і повноцінно, не зв'язуючи себе приписами чи рекомендаціями і покладаючись лише на свої звички і бажання. Для мене не важить, у якому місці я перебуваю; в разі хвороби мені не треба інших вигод, ніж ті, коли я здоровий. Мені не страшно zostатися без лікаря, без аптекаря і без допомоги, хоча інших людей це хвилює більше, ніж сама хвороба. А зрештою, чи ж панове лікарі показують нам, що їхня наука дає якусь перевагу над нами, що їм ведеться ліпше за нас або що їхній вік довший, ніж наш?

Нема такого народу, який би не пробув кілька сторіч без медицини і то в первовік, найкращий і найщасливіший для нього. Ще й досі одна десята світу живе без її помочі. Багато народів не знає медицини і живеться у них здоровіше і довше, ніж тут у нас; та й серед нас посполитий люд щасливо обходиться без неї. Римляни прожили шістсот років, перш ніж познайомилися з цим мистецтвом; а як спробували, то вигнали його пріч зі свого міста за посередництвом Катона Цензора, який показав, як легко можна жити без нього; сам він прожив вісімдесят п'ять років, довівши і свою дружину аж до глибокої старості, не то що без ліків, а без лікарів. Кожне-бо надіб'я, спасення для нашого життя, може називатися ліками. Катон підтримував (як пише Плутарх) здоров'я родини, годуючи її зайатиною. Аркадійці, як розповідає Пліній, лікують усі недуги коров'ячим молоком. А лівійці, за Геродотом, тішилися здоров'ям нівроку завдяки тому, що чотириліткам припікали жилки на скронях і на тімені, аби вони цілий вік не хворіли на застуду. Селюки в нашій стороні теж уживають у всякій пригоді лише вино, дуже міцне й щедро змішане з шафраном і прянощами. Це все практикується з незмінним успіхом.

Скажімо правду: при всьому розмаїтті й суперечності приписів, хіба вони б'ють зрештою на якусь іншу мету і вислід, ніж очищення шлунку? На те, що будь-який простий пахолок може зробити.

Але в мене й тут виникає сумнів, чи це так уже корисно, як кажуть, і чи натура наша не потребує, аби ці рештки зоставалися якийсь час в організмі, так як вино, аби не сквасилось, виділяє осад. Адже нерідко у здорових людей з якоїсь сторонньої причини починається блювота чи бігунка, і вони викидають з себе велику кількість покидьок без жодної попередньої потреби і без жодної подальшої користі, ба, навіть з погіршенням самопочуття і шкодою. У великого Платона я вичитав недавно, що з трьох видів порухів, які нам властиві, найгірші і найнебезпечніші ті, що пов'язані з випорожненням кишок, і тому людина, якщо вона не шаленячка, не повинна викликати рвоту, хіба тільки в разі крайньої konieczності. Бо такими гвалтовними засобами можна тільки роз'ятрити і викликати біль. Утишують і зцілюють хвороби самим способом життя; напружена борня між ліками і недугою виходить нам завжди на згубу, бо змагання точиться в нас самих, на лікарство ж покладатися годі, воно з природи своєї суперечне нашому здоров'ю і тільки завдає нам неспокій. Маймо ж трохи терпіння: природа спомагає бліх і кротів, спомагає і тих людей, які терпеливо сповіряються їй, мов ті блохи і кроти. Марно кричати: «Вйо! вйо!», легше нам охрипнути, ніж просунутися вперед. Хід речей у природі невблаганний. Наші побоювання, наша розпука затримує його і замість прискорити відтягує рятунок. Хвороба має свій речінець, як і здоров'я. Ламати щось заради одиниці, на шкоду іншим, природа не стане. Тоді запанує нелад. Ходім же за нею, до дідька, ходімо за нею: вона лагідно веде за руку тих, хто їй піддається; оприскливих же силоміць тягне за собою з їхньою озлістю і ліками. Прочистіть ваші мізки: це буде корисніше, ніж прочистити шлунок.

Одного спартанця спитали, як він зумів здоровим убитися в такі літа. «Тікаючи медицини», – відповів він. А Адріан, цезар, конуючи, волав раз у раз, що його вбила тичба лікарів.

Горе-борець пошився в лікарі. «Здорово! – сказав йому Діоген. – Тепер ти заганятимеш під землю тих, хто тебе кидав на неї!»

Проте ескулапи мають щастя, що, за словами Ніокла, сонце освітлює їхні тріумфи, а земля криє промахи. Окрім того, вони спритно використовують усе, що лише змога: що льос, природа чи інша стороння причина (а їх до стилої мами!) посіє в нас благого і спасенного, вони припишуть це собі. Всі щасливі одужання, яких дозволяє пацієнт, він завдячує їхньому мистецтву. Випадковості, які допомогли зцілитися мені і тисячі інших людей, які обходяться без лікарів, вони привласняють собі і хвалитимуться ними перед своїми пацієнтами; але коли йдеться про лихі пригоди, вони відхрещуються від них і привиняють хворих, волочачи на них першу-ліпшу дармицю, яких ніколи не бракує: він заголив руку, почув гуркіт коліс -

проїзд візків на узькім скруті вулиць –

Ювенал, III, 236

відхилено вікно в його покоях, ліг на лівому боці або стрілило йому в голову щось прикре; словом, кожен відгук, сон, один позирок здасться їм достатнім, аби уневинити себе. В інших випадках вони ще й користають з погіршення стану і вибивають з нього для себе монету з допомогою іншого непохибного способу. Себто, коли хвороба через їхні процедури загострюється, вони просто замилюють нам очі, запевняючи, що без ліків було б ще гірше. Отож, той, кого з простуди ввіпхнули в щоденну лихоманку, без них лихоманка стала ще злосливішою! Вони не бояться партачити, скоро шкода сама виходить їм на користь. Вони й справді мають рацію жадати від хворого безоглядної віри: треба ж, щоб ця віра була піддатлива і простодушна, аби довіритися таким дитячим казочкам.

Платон дуже доречно казав, що лікарям можна брехати на всі заставки, бо наше одужання залежить від їхніх щедрот і фальшивих приречень.

Езоп, письменник рідкісного дару, вся глибина якого доступна небагатьом, незрівнянно малює нам, як лікарі тиранствують над своїми терпеливими і зацькованими недужниками. Він розповідає, як пацієнт, коли його запитали про вплив прописаних ліків, відповів

так: «Я сильно спітнів». – «Це дуже добре», – рече лікар. Коли через деякий час лікар задав хворому таке саме питання, той відказав: «Мене дуже морозило, я весь трусився». – «Це добре», – мовив лікар. Коли лікар утретє спитав у пацієнта, як він ся має, тамтой відповів: «Я відчуваю, що мене роздуло, як при пухлині». – «Таж це пречудово!» – заявив лікар. Згодом зайшов до недужого один з домівників і поцікавився, як він себе почуває. «Так добре, друже, що аж помираю», – сказав хворий.

У Єгипті був справедливіший закон, за яким лікар брав три перші дні опікуватися клієнтом на його страх і ризик; як тільки ті три дні минали, він уже курував на власну відповідальність. У цьому був якийсь глузд, адже Ескулап, патрон лікарів, був уражений блискавкою за те, що воскресив до життя Іпполита.

*Батько розгнівався тоді всемогутній, що хтось з-поміж смертних
Вийти посмів із підземної п'їтьми до світла живого,
Гроном скидає його він у Стиксові хвилі, хто сином
Фебовим був і винайшов ліків вигойну властивість.*

Вергілій, Енеїда, VII, 770

Пер. Михайла Білика

а його наступники діставали розгрішення потому, як загнали на той світ скільки живих душ!

Якийсь лікар хвалився перед Нікоком, яка це велика штука – гоїння. «Авжеж велика, – відповів Нікокл. – Щоб могли отак безкарно убивати стільки люду».

Якби я мав право голосу на їхніх консилиумах, я б зробив мою науку ще неприступнішою і таємничішою. Адже почали вони дуже добре, а закінчили погано. Це був добрий початок – оголосити богів і демонів породителями медицини, завівши осібну мову, осібне письмо; хай би там навіть заявляла філософія, що блазенство давати поради людині задля її ж таки добра якимсь волапоком:

*Ось лікарський припис якомусь недужникові:
Зажить земнорожденну та ще і травохідну,
Звичайно, домоносну, до того ж чужокровну.*

Цитата у Цицерона, Про ворожбу, II, 64

Мудре це було правило, властиве всім фантастичним, марним і надприродним наукам. Треба, щоб пацієнт загодя вірив їм і не сумнівався у корисності їхніх дій. Завдяки цьому непохитному правилу нейвідсталіший і найдурніший гоїтель увижається куди кращим тому, хто вірить у нього, ніж найдосвідченіший, але невідомий йому лікар.

Навіть вибір більшості їхніх ліків таємничий і загадковий. Ліва нога черепахи, урина ящірки, гній слона, печінка крота, кров, добу-та з правого крила білого голуба, а для нас, хворих на кольки (так погордливо сміються вони з нашої нужди!), – порошоквате лайно шура та прочі такі самі дурниці, радше схожі на якісь магічні за-мовляння, ніж на ретельну науку. Залишмо на боці непарну лічбу пігулок, вибір деяких днів і свят року, приписані години збору зілля і нарешті їхнє зневажливе і пихате ставлення до пацієнтів, висміяне ще Плінієм. Проте вони, хочу сказати, схибили, що не оточили з самого початку свої наради і консультації ареолою святості й таєм-ничості. Жоден мирянин не повинен мати до них доступу, так само як і до секретних обрядів на честь Ескулапа. Ось з тої похибки і пішло, що їхня нерішучість, слабкість аргументів, доказів і перед-бачень, затятість суперечок, пройнятих ненавистю й заздрощами один до одного, впадають просто в очі. Треба справді бути сліпим, щоб не відчувати, який це великий ризик віддавати себе їм у руки! Хто коли бачив, щоб лікар скористався з рецепту колеги, не додаю-чи нічого до нього, ані вилучаючи? Вони зраджують цим своє ре-месло і виказують себе сповна, що їм більше ходить про репутацію, а, отже, про зиск, ніж про благо пацієнтів. Наймудрішим з докторів був той із них, хто здавна приписав, аби недужого курував лише один лікар. Якщо він нічого доброго не зробить, то закид проти лікарського умільства не буде надто тяжкий, бо винний лише про-мах одного; і навпаки, якщо йому поведеться, то це піде на більшу славу медицині. Коли ж їх забагато, вони занапащають на кожному кроці свій фах, оскільки частіше роблять зло, ніж добро. Лікарі по-винні постійно утрясати незгоду, яка існує у підходах видатних пред-ставників і давніх світил цієї науки (ця незгода відома тільки книж-

никам), і не показувати стороннім людям своїх нескінчених суперечок і хитань.

Вам хочеться прикладів одвічних лікарських спорів? Гієрофіл вбачає первісну причину хвороб у гуморальних рідинах; Ерасистрат – в артеріальній крові; Асклепід – в невидимих атомах, увібраних у наші пори; Алксеон – у надмірі або в недостатці тілесних сил; Діоклес – у нерівнім розміщенні елементів нашого тіла і в якості повітря, яким ми дихаємо; Стратон – у надмірності, нестравності і псуванні поживи, яку ми їмо; Гіппократ вважає причиною недуги насельників нашого організму духів. Один їхній приятель, якого вони знають краще, ніж я, гукнув з цього приводу, що медицина найважливіша з наших наук, бо вона дбає про наше здоров'я й довголіття, але, на жаль, вона ж найнедостовірніша, найнесталіша і найпідлегливіша змінам. Для нас не так уже й небезпечно помилитися, вимірюючи висоту сонця, чи заплутатися у дробах при якомусь астрономічному обрахунку; але ж тут ідеться про наше існування, нерозумно віддаватися на ласку рози вітрів.

Перед пелопоннеською війною про цю професію було відомо небагато. Гіппократ здобув їй авторитет. Але все, що він запровадив, Хрисип відкинув, а слідом за тим Ерасистрат, Аристотелів онук, спростував усе, що написав Хрисип. По тих прийшли емпірики, які обрали зовсім одмінний од попередників шлях у застосуванні медицини. Коли слава емпіриків померкла, Гієрофіл запровадив увжиток зовсім новий рід цього ремесла, який своєю чергою розвінчав і погромив Асклепід. Натомість зискали собі визнання погляди Темісона, згодом Муси, ще пізніше Вексія Валента, лікаря, який так годив Месаліні. За часів Нерона владство медицини припало Тессалу, який розкритикував і скасував усе, що панувало в цьому мистецтві перед ним. А його вчення впало від рук Крина з Марселя, який знову ввів засаду, що всі лікарські процедури мають пов'язуватися з рухом зірок, що треба їсти, пити і спати в години, узгоджені з Місяцем і Меркурієм. Незабаром убився в колодочки Харин, лікар з того самого Марселя. Той заперечував не лише всю старосвітську медицину, а й виступив проти вікового звичаю теплих ку-

пелей. Він звелів людям купатися в холодній воді, навіть узимі, і занурював хворих у природній протічній воді. Аж до Плінія жоден римлянин не зважувався практикувати медицину: нею займалися чужоземці і греки, як от у нас, французів, її правлять латинники; бо як сказав один великий лікар, ми не ймемо віри лікам, приписаним нам зрозумілою мовою, так само як і зілля, якого самі збираємо. Якщо народи, від яких ми отримуємо гваяк, сальсапарель і хінну кору, мають лікарів, то можна собі уявити, як високо на підставі їхньої рідкості, дорожнечі і незвичності мають вони цінити нашу капусту й петрушку? Хто ж бо осмілився легковажити речі, везені з-за моря, наражаючись на небезпеку таких тривалих мандрів?

Від часу тих давніх змін медицини зайшла аж до наших днів нескінченна многість інших, і то найчастіше одмін рішучих і всеосяжних, як оті, які зараз проголошують Парацельс, Фйораванті та Аржаньє: адже змінюються не самі тільки рецепти, але, як я чую, ціла будова і порядок лікарського корпусу, оскаржуючи в неувті і шахрайство тих, хто правив це ремесло до них. Можете собі уявити, як це все виходить на здоров'я горопашним пацієнтам!

Аби ж то ми могли бути певні, що в разі їхньої помилки бодай нам не шкодить те, що не допомагає! Це була б дуже розумна система: намагатися зажити краще, не боячись утрати.

Езоп залишив нам таку байку. Хтось, набувши невірника-мурина, подумав, що чорнява пристала до нього випадково, через зле обходження першого його пана. Тим-то він заходився дуже завзято його лікувати різними купелями і відварами. Виявилось, що мурин, нітрохи не побілівши, тільки геть підупав на здоров'ї.

Скільки разів нам траплялося бачити, як лікарі винуватять один одного у смерті пацієнта? Мені пам'ятається зараза, яка лютувала кілька років тому в наших околицях, і була вона смертельна і небезпечна. Коли ця буря вщухла, забравши тьму тьменну людей, один із найславніших лікарів оголосив друком книжечку про цю пошесть. У ній він кається в тім, що кидав при цій хворобі кров, а це (визнає) була одна з головних причин загибелі багатьох людей. Ба більше, вчені медики твердять, що нема ліків, які бодай би трохи не шкоди-

ли. Отож якщо помічні ліки чимось шкідливі, то що ж сказати про надіб'я, приписане помилково?

Щодо мене, то я вважаю, що не слід змушувати ковтати порошки тих, кому воно з душі верне, бо таке зусилля в критичну пору небезпечне й шкідливе; на мою думку, це надто велика випроба для недужого саме тоді, коли він особливо потребує покою. Окрім того, як зважити оказії, од яких лікарі зазвичай узалежнюють причину наших нездужань, то вони дуже блаженські й незначні, з чого напрошується висновок, що невеличка помилка у виписуванні ліків може завдати нам неабиякої шкоди.

Але якщо лікарева похибка річ небезпечна, то нам доводиться розплачуватися своєю шкурою. Трудність у тім, щоб лікар не впадав у неї надто часто: забагато вимагається складників, підходів і обставин, аби правильно призначити лікування. Треба знати натуру хворого, його темперамент, настрої, схильності, учинки, мислі і навіть уявлення. Треба зважати на зовнішні околиності, характер місцевості, стан погоди, розташування планет та їхній вплив. Треба знати причини хвороби, її ознаки, урази, критичні дні; у ліках – їхню вагу, силу, походження, вигляд, термін дії і всі ці елементи уміти дозувати і поєднувати між собою так, щоб узгодити всі частини. Якщо щось хибить бодай трошки, якщо з усіх гвинтиків бодай один випав, цього досить, аби згубити нас. Один Бог відає, як важко пізнати більшість цих чинників! Спробуй, приміром, розібратися з цими симптомами: який симптом властивий хворобі, якщо у кожної з них незліченна кількість тих самих об'яв! А скільки виникає суперечок і сумнівів з приводу аналізу сечі? Інакше нам було б невтямки, звідки беруться між лікарями всі ці перемовки і змаги щодо самої суті хвороби. Чим ми могли інакше вибачити ці постійні похибки гоїтелів, які беруть ласицю за лисицю? Скільки сам я не слабував, я не пригадую випадку, щоб троє лікарів дійшли згоди щодо мого недугування. Я охвітніш наведу приклади, що стосуються мене. Не так давно у Парижі за порадою лікарів оперовано одного шляхтича, в якого так і не знайшли жодного каміння. В цьому ж самому місті одного мого приятеля, єпископа, більшість скликаних на раду лікарів

умовляли оперуватися, і я, вірячи лікарям, теж йому радив, але коли він помер, розтин показав, що в нього були хворі нирки. Щодо цієї хвороби лікарям вибачити важче, бо її можна лапати пальцями. Власне через це хірургія здається мені куди достовірнішою галуззю медицини, вона бачить і мацає те, з чим має до діла; набагато менше поля для припущень і здогадів там, де лікарі не мають *дзеркала для огляду матки*, щоб заглянути у наш мозок, легені, печінку.

Навіть дії ліків непевні. Часто ліки повинні допомогти зразу від кількох хвороб, що обсідають нас і мають якийсь зв'язок між собою, але вимагають відмінного лікування, скажімо, коли діймає жар у печінці чи холод у шлунку. От нас і запевняють, що з даного нам надіб'я одне зігріває шлунок, а друге охолоджує печінку, одне йде просто в нирки, ба, аж до сечника, не проявляючи свого впливу деінде, але зберігаючи свою міць і властивості на цих довгих манівцях, поки не добереться до того місця, якому призначена прислужитися своєю потаємною силою; та має осушити мозок, тамта зволожити легені. Чи ж не химера сподіватися, що в усій цій суміші, злитій в один напій, кожне зілля без усякої плутанини і непорозумінь рушить спевняти свої різні завдання? Я дуже потерпаю, як би вони не згубили або не перемінили свої етикетки і не переплутали свої квартири. І хто може ручитися, що в такому змішаному течиві ті властивості не псуються, не мутніють і не отруюють одна одну? До того ж, виконання цих приписів залежить від іншого зовнішнього розпорядника, на волю і ласку якого ми ще раз покладемо наше життя!

Коли ми прагнемо одягтися, то маємо у своєму розпорядженні осібних кравців від жупана, осібних від плюндрів, і нас обслуговують тим краще завдяки тому, що кожний пильнує лише свого фаху і знання його вужчі і ближчі, ніж у кравця, здатного шити геть усе. У мистецтві кухні може панство, собі на більшу вигоду, користується послугами салатарів і печеників, у чому простий кухар, змушений дивитися за всім, не зумів би виявити справжньої вибагливості. Так само, коли йдеться про лікування, єгиптяни мали рацію, замінюючи одного лікаря різними спеціалістами: для кожної хвороби,

для кожної частини тіла окремий доктор, і лікування від такої спеціалізації тільки б виграло.

Нашим лікарям байдуже, що той, хто дбає про все, насправді не дбає ні про що, вони не можуть справлятися з усім організмом у цілому. Так, боячись урвати напад бігачки, аби не накликати лихоманки, вони занастили мого приятеля, який був вартий більше, ніж усі вони разом узяті. Явну і конкретну хворобу вони лікують навмання, щоб не вилікувати нежиті на шкоду шлунку, вони своїми змішаними, але не толерантними між собою ліками завдають вади шлунку і посилюють нежить.

Що ж до розбіжності й хиткості медичних приписів, то вони ще очевидніші, ніж в будь-якому ремеслі. Проносне корисне для хворих на кольки, бо, відкриваючи і вивільняючи протоки, воно проштовхує ті речовини, що утворюють пісок і каміння, і просуває до низу те, що твердне й осідає в нирках. Усякого роду проносне небезпечне для хворих на кольки, бо, відкриваючи і вивільняючи протоки, воно проштовхує у нирки речовини, здатні створювати пісок, які, користуючись цим, починають охоче осідати, отож нирки не встигають позбутися всього, що в них осіло. Ба більше, якщо при цьому випадково трапиться якась часточка більших розмірів, ніж треба, аби пройти всі ці тіснини, щоб вийти назовні, то ця частка, зрушена проносним і впхнута у вузькі канали, заснічує їх, викликаючи тим самим неминучу і дуже болісну смерть.

Така сама хиткість панує і в приписах, які даються щодо режиму. Часто мочитися корисно, бо ми бачимо з досвіду, що затримуючи сечу в собі, ми перевантажуємо себе покидьками і нечистотами, які служать потім за матеріал для створення каміння в сечнику. Часто мочитися теж шкідливо, бо густі відходи виводяться з сечею лише за великого напору – так бурчак змітає часто все на своєму шляху, ніж це робить повільний і тихий плин струмочка. Так само добре мати часто справу з жінками, бо це відкриває протоки і проштовхує пісок та його осад. Але це також і зле, бо розгріває нирки, виснажує їх і ослаблює. Добре купатися в літеплі, бо це розм'якшує ті місця, де гніздиться пісок і каміння; але це також

і зле, бо зовнішнє тепло викликає затвердіння і скам'яніння накопичених у нирках речовин. Тим, що лікуються на водах, корисно мало їсти ввечері, щоб вода, яку вони мають випити на завтра, краще вплинула на порожній і вільний шлунок. І навпаки, ліпше мало їсти за обідом, щоб не перешкоджати дії випитої води і не обтяжувати шлунку зараз же після цієї праці, полишаючи йому травлення на ніч, коли це робиться краще, ніж удень, бо вдень душа і тіло віддаються кипучій діяльності.

Ось такі вихватки і вибрики роблять нашим коштом лікарі, хитаючись у всіх своїх діагнозах. Навряд щоб вони спромоглися довести мені якесь твердження, проти якого б я не зміг висунути іншого, не менш переконливого. Нехай же тоді перестануть кричати на тих, хто в цьому безголов'ї воліє йти за голосом природи і власних нахилів, здаючись щодо решти на повсюдну людську долю.

Я одвідав завдяки своїм подорожам майже всі славні купелі християнщини, а в останні роки почав ними послуговуватися. Загалом я вважаю купіль за річ добру для здоров'я, і ми, гадаю, зазнаємо шкоди від того, що втратили цей звичай, який був поширений за давніх часів майже у всіх народів (та й сьогодні ще у багатьох), аби обмивати тіло щодня. Я не можу собі уявити, щоб для нас було корисно, коли тіло береться лепом, а пори наші заснічені. Що ж до пиття джерелівки, то, на щастя, вона мені смакує, а потім, це простий і природний напій, який як і не корисний, то принаймні не шкідливий. Недарма сила-силенна різної статури людей охоче збираються біля цих джерел. Я не помічав жодного надзвичайного і чудовного випадку впливу води, та й розпитуючи докладніше, ніж це роблять, переконався в безпідставності і фальші про такий вплив усіх поголосок, що ширяться на водах і беруться на віру (світ легко ошукується, бо прагне ошуканства). У кожному разі я не бачив тих, кому води зашкодили б. Годі заперечувати – якщо ти не Хома невірний, – що водолікування пробуджує апетит, полегшує травлення і додає бадьорості, якщо тільки до нього не вдається хтось, хто уже геть підупав на силах. Цього я не раджу робити. Водолікування не допоможе, якщо ти цілковита руїна: воно може полегшити якесь

порушення або запобігти загрозі якоїсь хвороби. Хто не привозить із собою запасу бадьорості, аби тішитися у веселому товаристві, яке тут перебуває, брати участь у прогулянках, до яких запрошує краса місць, де ті води звичайно знаходяться, той безперечно дуже применшує корисну дію джерелівки. З цієї причини я завше намагався обирати місця з найкрасивішими околицями, з найбільшими вигодами щодо житла, харчування і компанії. До таких місцевостей належать у Франції баньєрські купелі, на границі Німеччини і Лотарінгії плombs'єрські купелі, у Швейцарії баденські води, в Тоскані луцькі джерела, а надто купелі *дела Вілла*, яких я заживав найчастіше і в різну пору.

Кожен народ має свої особні погляди стосовно ужитку, правил і способу лікування джерелами і кожен зовсім відмінні; причому, судячи з мого досвіду, наслідок водолікування завжди однаковий. Німці зовсім не п'ють води, але купелі беруть і хлюпаються у воді, як жаби, майже цілісінкй день. Італійці, якщо п'ють дев'ять днів, то купаються принаймні місяць і зазвичай п'ють джерелівку змішану з ліками, аби підсилити їхню дію. Тут рекомендують нам гуляти, щоб ліпше засвоювалася вода, а там, навпаки, пити воду і зразу ж лягати до ліжка і лежати доти, доки не опорожнишся; причому прикладають грілки до живота і ніг. Якщо німці мають звичай ставити собі в купелі банки і спускати кров, то італійці мають свої *дочче*, себто душі з проведеної трубами з гарячого джерела води. Обливаються вони цілу годину вранці і ще раз ближче до вечора, протягом цілого місяця, полощучи собі голову чи живіт, або іншу частину тіла, залежно що кому болять.

Таких особливостей у звичаях безліч у кожному краю, або, краще сказати, між ними немає ніякої схожості. Але і в цій гілці медицини, єдиної, до якої я вдаюся, хоч вона не така вже й штучна, панує такий самий розбрат і безладдя, як усюди в цій науці.

Поети надають усьому, про що беруться висловлюватися, більшої кучерявості й гожості; свідчення цього дві епіграми:

*Статуї Гримія доторкнувся Алтон учора,
Хоть мармуровий, дізнав лікареву він міць.*

*А вже сьогодні його винести з храму звеліли,
Хоть він бог і камінний, а поховують його.*

Авсоній, Епіграма, 74

І ще одна:

*З нами купавсь Адрагор, пообідав веселий, одначе
Вранці його вже неживого знайшли.
Просиш, Фавстине, з'яснить наглої смерті причину?
Лікаря ж Гермократа бачив вночі він вві сні.*

Марціал, VI, 53

До цього я хочу приточити дві оповідки.

Барон де Купен із Шалоса і я маємо спільне право патронату над дуже розлеглою, розташованою у стіп гір, бенефіцією, яка носить назву Лаонтан. Мешканці цього закутку такої самої породи, як мешканці долини Ангрунь; вони живуть своїм відрубним життям, у них свої звичаї і строї; вони дотримуються особливих установ і порядків, переказуваних від батька синові, підкоряючись їм доброхоті з пошани до своєї предківщини. Це маленьке володіннячко з давніх-давен так пишалося, що жоден сусідній суддя не втручався в його справи, жоден адвокат не запрошувався на пораду, зроду не гукали жодного чужинця залагоджувати свари і зроду не бачили в цих околицях жодного торботряса. Цуралися взаємин і стосунків з рештою світу, аби не порушувати свого ладу: допоки, як розповідають, один із них, за пам'яті їхніх батьків, затруївши собі душу шляхетною амбіцією і прагнучи для звеличення свого імені, поклав собі виховати одного із своїх синів якимсь метром Жаном чи П'єром. Навчивши його в сусідньому містечку письма, пошив його врешті в непоганого сільського нотаря. Той, уматерівши, почав гордувати давніми звичаями і набивати землячкам голови такими гожостями, які люди заживають деінде. Першому кумові, в якого поцупили козу, він порадив поскаржитися королівським судовикам у сусідстві; і так, крок по кроку, він урешті все геть запаскудив. Слідом за цим зіпсуттям прийшло небавом інше, ще гірше своїми наслідками лихо, коли одному лікареві приспичило пошлюбити тамтешню панянку й осе-

литися в околиці. Лікар почав насамперед їм утокмачувати, як називаються різні гарячки, катарі і нариви, де містяться серце, печінка і кишки – до того вони про це тями не мали. Замість часника, яким наламалися виганяти всі болячки, ба найважчі і найдолегливіші, він привчив їх уживати від кашлю і застуди чужоземські мікстури, і заходився купцювати не лише їхнім здоров'ям, а згола й смертю. Вони присягаються, що допіро тоді спостерегли, що від вечірньої вогкості голова стає важкою, що пити воду, розпалившись, шкідливо і що осінні вітри дошкульніше, ніж весняні. Словом, відтоді як почали лікуватися, на них звалився легіон невідомих болячок, і вони зауважують, що їхнє міцне здоров'я підупало і життя їхнє стало удвічі коротше. Така перша оповідка.

Друга така. Ще перед появою мого каміння, чуючи, яка помічна для хворих козяча кров, яку вихваляють як манну небесну, послану нам нестак давно для порятунку людського життя, і дізнавшись, що розумні люди мовлять про ці як про чудовний і непохибний лік, я, який завше думав, що на мене можуть упасти ті недуги, як і на всякого, вважав за добро, будучи при здоров'ї, придбати це диво і звелів, щоб мені вигодували козла за цим рецептом: адже козлятко треба відлучати від матері в найспечнішу пору і годувати лише цілющим зіллям і поїти одним тільки білим вином. Випадково я вернувся додому того дня, коли його забили. Отож мені ознайомили, що кухар знайшов у його череві два чи три великі утворення, що товклося одне об одне. Зацікавившись, я надумав оглянути всі бебехи і звелів розрізати тушу. Звідти вилонилося три тіла, легкі, як губки, аж виглядали як порожнисті, зовні щільні й тверді, забарвлені у різні темні барви; одне з них зовсім округле, завбільшки з кегельну кулю, інші два були меншенькі, ще не зовсім круглі, але вже круглилися. Розпитавши тих, хто зазвичай розбирав тварин, я дізнався, що нам трапився рідкий і незвичайний випадок. Можливо, це було каміння покровне нашим, якщо це так, то мало надії, щоб недужники на кам'яну хворобу вилікувалися кров'ю тварини, яку саму мала вбити ця недуга. Бо годі згодитися з тим, що сама зараза не проникне в кров і не змінить її звичного складу. Все радше свідчить про те, що

нічого не починається в тілі інакше, як за змовою і порозумінням усіх його частин; дія ця сукупна, хоча та чи інша частина може брати більшу чи меншу участь, як на потребу. Тим-то дуже скидається на те, що всі органи козла мали схильність до утворення каміння. Я зацікавився цим досвідом не лише зі страху перед прийдешністю і не стільки за себе самого, скільки через наш домашній звичай, та й не тільки наш, а багатьох людей, – коли жінки громадять запаси підручних засобів для спомагання людей, послуговуючись тим самим рецептом проти сотні хвороб, і то рецептом, який їм не спаде в голову ужити для себе самих. А проте вони часто можуть похвалитися своїми результатами.

А втім, я шаную лікарів не з огляду на повеління чи на потребу (бо цій Заповіді протистойть вислів іншого пророка, який гудить царя Асу за його звертання до лікаря), а з приязні до них самих, бо я бачив серед них багато порядних людей, гідних любові. Я маю хrap не на них, а на їхнє ремесло, і не дуже ганю їх за те, що вони черпають зиск з нашої глупоти, бо так чинять усі на світі. Багато професій і найпоследніших, і достойніших за нього, ґрунтуються лише на надуживанні довірою. Заслабнувши, я кличу лікарів, якщо вони напохваті, прошу їх гоїти мене і розплачуюсь, як усі. Я призволяю їм наказувати мені тепло одягатися, якщо волю так, а не інакше; можу вибирати, якщо мені смакує, бульйон з пору або салати і пити біле вино або червоне; так само з усіма іншими речами, які байдужі для мого смаку і звичаю. Я добре розумію, що гіркота і прикрий смак належать до властивостей ліків. Лікурґ радив недужим спартанцям пити вино. Чому? Бо здорові, вони цуралися його. Так само такий собі шляхтич, мій сусіда, лікується вином, дуже спасенним у гарячці, а після лікування відчуває нехить до нього.

А скільки лікарів, які поділяють моє ставлення до ліків, гордують порошками для свого вжитку і противляться виконувати те, що нам приписують! Що це, як не зловживання нашою довірливістю? Адже їхнє здоров'я і життя нітрохи не танше за наше, і тому вони не стали б діяти всупереч своїй науці, якби самі не знали її нікчемності.

Боязнь смерті і болю, нетерплячка у хворобі, шалена і непогамовна жага одужати – ось що цілковито засліплює нас. Якщо довірливість наша стає такою смиренною і податливою, то це від нашого страхопудства.

Проте більшість людей не стільки вірить, скільки страждає і здається на ласку. Ми чуємо, як вони нарікають і говорять про це так само, як ми; і врешті піддаються: «Що я маю робити?». Буцїмто нетерпіння ліпші ліки, ніж терпіння!

Чи знайдеться хоч один серед тих, що потрапили в цю нуждену неволю, хто не згодився на будь-яке ошуканство, хто не здався б на ласку першому шелихвосту, котрий безсоромно пообіцяв зцілити його?

Вавилонці виносили своїх недужників на ринок: лікарем був люд; кожен переходень чувся зобов'язаним з гречності і жалю спитати про їхній стан і дати, покладаючись на свій досвід, якусь збавенну пораду. І ми робимо так само. Звертаємося до першої-ліпшої баби, сподіваючись чогось від її шептань і заклять; сказати по щирості, коли б я мав вибирати, то вибрав би охоче ліки такі, а не інші, бо вони бодай не вадять.

Гомер і Платон говорили про єгиптян, що всі вони лікарі, і те саме треба сказати про всіх людей; нема особи, яка не знала б якогось надійного надіб'я і яка не одважилася б випробувати його на ближньому, якби той поймав їй віри.

Одного дня, коли я був у товаристві, хтось із мого братства розповів про нові пігулки, складені майже зі ста інгредієнтів. Цю звістку зустрінуто з великою радістю і надією: яка ж бо скеля устояла проти такої потужної батареї? Проте я чув від тих, хто їх спробував, що вони не змогли зрушити ані піщинки.

Я не можу відірватися від цієї писанини, допоки не скажу щось про спосіб, яким лікарі доводять надійність своїх ліків: гарантією дійовості їх вони вважають свій великий досвід. Більша частина їхніх лікувальних властивостей (гадаю, понад дві третини) залежить від квінтесенції або таємної питомості зілля, якої ми не можемо пізнати інакше, як через ужиток. Адже квінтесенція це всьо-

го лишень прикмета, пояснити яку наш розум не здатний. Серед доказів, якими послуговуються лікарі, є такі, що лунають ніби з наусту демона. Я ладен їх прийняти, бо ніколи не відкидаю дива. Так само і з доказами, які виявляються завдяки користуванню речами; так у вовні, в яку ми звичайно одягаємося, є якась властивість, що лікує відморожені п'яти або, скажімо, хрін розвільняє нам шлунок. Гален розповідає, як один прокажений уздоровів від випитого вина, бо до склянки випадково заповзла змія. На цьому прикладі ми бачимо правдиве пояснення цього випадку, як і тоді, коли лікарі посилаються на спостереження над деякими тваринами. Але в більшості проб, які лікарі завдячують нібито щастю, не мавши доброго провідника, окрім випадку, успіх таких досліджень здається мені неймовірним. Я уявляю собі чоловіка, який бачить круг себе силу силенну речей, рослин, тварин, металу. Власне, я не знаю, з чого йому почати свою пробу? Даймо, що спершу йому стрілить у голову зважити на риг лося (що не дуже імовірно); то не менше труднощів чекає його і на другому кроці цього шляху. Йому доведеться зробити вибір між стількома різними хворобами і стількома околичностями, що розум його заженеться на слизьке, перш ніж серед тієї сили-силенної речей зупинить свій вибір на цьому рогові, серед сили-силенної хвороб – на епілепсії, серед різних темпераментів – на меланхолічному, серед різних пір року – на зимі, серед сили народів – на французах, серед усіх віків – на старості, серед стількох положень небесних тіл – на сходженні Венери із Сатурном, серед усіх частин тіл – на пальці. Дійти до всього цього, не будучи веденим жодною рацією, домислом, прикладом, ані Божим натхненням, а тільки чистим випадком, то це має бути якийсь особливий випадок, цілком виважений, законотвірний і методичний.

А потім, коли прийшло зцілення, як може лікар бути певним, що це сталося не тому, що хвороба минула або через якийсь випадок, або через річ, яку хворий з'їв чи випив, або торкнувся того дня, або ж тому, що почуто бабусині молитви? Ба більше, якби ця проба була навіть досконалою, скільки ж разів її треба повторити? І скільки

разів наново всилати цей довгий ланцюг нагод і випадків, аби витягнути з них правило?

А коли можна бути зробити висновок, хто за це візьметься? З мільйонів людей знайдеться не більше трьох, які зголосяться записати свій досвід. Чи ж спіткає нагода в щасливу пору бодай одного з них? А що як інший хтось і не один він, а сто інших відбули протилежний досвід? Може, ми вгледіли б якесь світло, якби нам були відомі всі людські судження і розумування. Проте навряд, щоб троє свідків і троє учених світил рядили цілим людством, це нерозумно: треба б, аби людська природа уповноважила їх і вибрала і щоб вони, яко наші речники, були призначені відповідним актом.

Пані де Дюра

Милостива пані, ви застали мене за писанням цих рядків, коли рачили мене недавно провідати. Може статися, що ці мої недоречності попадуть колись до ваших рук, і тому я хотів би одразу ж вам засвідчити, як глибоко лестить їхньому авторові ласка, якою ви його ущедрите. Ви узрите в них ту саму постать і те саме обличчя, яке оглядали у нього в живій розмові. Якби я навіть міг прибрати іншу манеру, ніж моя звичайна, і якусь іншу постать, почеснішу й ліпшу, я не вчинив би цього; бо я домагаюся від письма лише одного – аби воно відтворило у вашій пам'яті мене таким, який я насправді. Ті самі мої риси і мої прикмети, які ви пізнали й визнавали, пані, в мені з куди більшою доброзичливістю й ласкавістю, ніж вони на те заслуговують, я хочу вбити (але без перекручень і підчисток) у якусь плоть, яка могла б пережити мене на кілька років або бодай на кілька днів, там ви віднайдете їх, як вам заманеться освіжити в пам'яті, не натужуючи її, та вони цього й не варті. Я прагну, аби ви довше обдаровували мене ласкою приязні, і змагаю до цього з допомогою тих самих прикмет, які мені її злучили. Я аж ніяк не бажаю, щоб померлого мене кохали і цінували більше, ніж живого. Кумедна, а проте буденна схотінка Тиберія, який більше дбав про свою славу в потомстві, ніж домагався шани і прихилля сучасників. Якби я був з лічби тих, кому б належала од світу хвала, я відступив би її за поло-

вину, тільки б мені виплатили з гори. Хай би поспішала й горнулася до мене, рясніша, хоть і куціша, повніша, ніж триваліша; і якщо така її воля, хай піде у вічність, кане разом з моєю свідомістю, коли її солодкий голос уже не досягне мого вуха.

Глупством було б з мого боку, коли я готовий покинути людський мурашник, намагатися справити на них якесь нове враження. Я не збиваю жодного добра, з якого не можу скористати у моєму житті. Який я не єсмь, я хочу ним бути деінде, ніж на папері. Все своє умільство і працю я зужив на те, аби створити самого себе; метою моїх наук було навчитися діяти, а не писати. Я вклав усі мої сили в те, щоб улаштувати своє життя; оце моє ремесло і діло; найменше мені залежить на komponуванні книжок. Я хотів стати можним, аби мати насушник і вдовольняти пекучі потреби, а не на те, щоб призбирати золото і відписувати його спадкоємцям.

Хто чогось вартий, хай дасть це пізнати у своїх звичаях, у щоденній розмові, у любові чи зваді, за грою, в ліжку, при столі, у веденні справ, у господарстві. Але тим, хто плодить добрі книжки і ходить у драних плюндрах, я порадив би, якби вони захотіли мене послухати, спершу справити нові штанці. Спитайте у спартанця, чи воліє він бути добрим ритором, чи добрим рицарем; а от я волів би бути добрим кухарем, якби не мав до послуг жодного кухтика. Боже свідче, як би мене, милостива пані, мерзила слава, що я чільний письменник, а в чомусь іншому м'яло і трутень. Я волів би радше бути нездарою і в тім, і в тім, ніж так зле розпорядитися своїми здібностями. Ось чому я такий далекий від того, аби сподіватися додати собі шани цими дрібничками, і буду радий, якщо не розгублю через них тієї дешиці, яку собі злучив. Не рахуючи того, що це мальовидло, німе й мертве, уйме з моєї природної подоби, треба зважити, що воно стосується не моєї найкращої пори, а, навпаки, геть-то підупалої з первісної сили і свіжості, відгонячи ув'яданням і затхлістю. Я осів уже на дно бочки, яка відгонить недопитками і винником.

Зрештою, пані, я не одважився б так сміло порпатися в таємницях медицини, знаючи, як шанобливо ви і багато інших її трактуєте, якби мене не привели до цього ті, хто писав про неї. Я маю на увазі

лише двох латинських авторів Плінія і Цельса. Отож, якщо ви, пані, візьмете їх до рук, ви побачите, що вони відгукуються про цю науку куди рубашніше, ніж я. Я тільки її легенько щипаю, а інші давлять її за горлянку. Пліній, висміюючи вигадки лікарів, робить притиск на тому, що, перепробувавши всі надіб'я, вони вимислили гарний викрут – відсилати пацієнтів, даремно замордованих ліками і режимами, одних пошитися в заріканці й оброчники, інших брати теплі купелі. (Не гнівайтесь, презацна пані; він мовить не про наші французькі води, які є під опікою вашого дому і геть-то грамонтуазні). Лікарі мають ще й третій спосіб і підхід, аби одгетькатися від нас і позбутися вимовок за недостатню допомогу такого довгого курування. А потім, коли вже нічого їм не зостається, щоб нас потішити, відправляють нас, аби ми шукали кращого клімату, в інші країни. На цьому, презацна пані, я ставлю крапку. А зараз рачте мені дозволити виводити далі нитку, урвану задля розмови з вами.

Здається, це було з Періклом: коли його запитали, як він ся має, він одказав: «Можете судити з цього» – і показав на амулети, почеплені в нього на шиї і на руках. Цим він натякав, що дуже хворий, скоро дійшов аж до того, що вдавався до таких благих речей і вирядився в такий спосіб. Я не зарікаюсь, що можу колись піддатися такій безглуздій химері і ввірити своє життя і здоров'я на ласку й опіку лікарів. Я можу впасти в таке шаленство і не ручуся за мою прийдешню витримку. Проте й тоді, якщо мене спитають, як я почувуюся, я відповім так, як Перікл: «Міркуйте самі» – і покажу в пригорщі шість драхм якогось опію. Це буде очевидна ознака гвалтовної хвороби. Під ту пору я вже встигну неабияк збитися з плигу. Якщо нетерплячка і страх так мене ошанули, то можна уявити всю міць цієї душевної гарячки.

Я взяв на себе сміливість адвокатувати у справі, на якій, зрештою, розуміюся поганенько, аби дещо підтримати і зміцнити свою природну нехіть до засобів і практик нашої медицини, нехіть, спалу мені від моїх предків. Я хотів, щоб вона не виглядала єдино дурною і безпідставною примхою і щоб вона набула більшої слушності. А ще

мені хотілось, щоб ті, хто бачить мене у хворобі таким зятим, коли мене упрохують і переконують, не думали, що я упертюх. Сподіваюся, що ніхто не вважатиме мене за такого з'їдителя, щоб подумати, що я чиню так з марносластва. Було б зовсім по-дурному бажати прославитися цим, бо достоту так само поводяться, кволячись, мій садівник чи осляр. Далєбі, не такий я вже шалапут і чванько, щоб таку цупку, з кості і крові, розкіш, як здоров'я, проміняти на таку летку, легку і чисто духовну насолоду, як слава. Слава, бодай навіть отих чотирьох синів Емонових, задорого коштує для людини моєї натури, якщо вона обходиться трьома нападами кольки. А що ж допіро здоров'я, великий Боже! Ті, хто кохаються в нашій медицині, можуть теж мати свої міркування, добрі, переконливі, вагомі. Я не плекаю ненависті до суджень, одмінних від моїх, не в моєму характері сердитися на людей, чиї погляди розбігаються з моїми, і не цураюся товариства інакодумців. Навпаки (оскільки розмаїття найзвичніша з доріг, які обрала собі природа, та ще й питоміша більше людському духові, ніж тілу, бо дух щось гнучкіше і багатолікіше), мені здається чимось особливим, коли трапляється згода у намірах і нахилах інших людей. І ніколи не було на світі двох однакових думок, так само як двох волосин чи двох зернят: найпоширеніша чеснота всіх думок це їхня одмінність.

Кінець другій книзі

МІШЕЛЬ МОНТЕНЬ – ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Згідно зі структуралістським розумінням будь-якого, у найширшому значенні, тексту, він обов'язково має три виміри: синтаксичний, семантичний і прагматичний.

У зв'язку з цим «прагматика» «Проб» Мішеля де Монтеня постає однією з найбільш унікальних у всій історії світового письменства. А точніше – у всій історії світової читацької поведінки.

Прагматика досліджує стосунки поміж текстом і його адресатом, споживачем, отже, читачем.

...Як багато витворів світової літератури, опинившись у найбільш авторитетному її полі, на найбільш шанованих її істориками полицях, разом із тим давно вже перебувають десь на околиці власне читацької уваги. Незрідка аж на зовсім далекій її периферії.

Не те з «Пробами». Зовсім не те. Ось уже котре століття Європа, а з деякого часу і весь інший світ не тільки невтомно їх перевидають-коментують, а й читають, читають...

Ось Монтень, нарешті, дочекався і українського читача. Та ще й у такому віртуозному перекладі (про що нижче).

Схоже, на часі створення історії монтенівського читача. Можна й треба дослідити ту вже кількавікову «прагматику» «Проб». Саму структуру їхнього всесвітнього, сказати б, «читацького клубу», куди входять і найсвітліші європейські голови, десь починаючи з Шекспіра, і той уже зовсім незчисленний читач, що його нині зазвичай називають «масовим».

Монтень, схоже, натиснув якусь дуже важливу клавішу у всій клавіатурі світової свідомості. І відтак не стихає читацький відгомін на музику того пера.

Традиційно, хрестоматійно-елементарно, той планетарний надрезонанс довкола Монтеня тлумачиться як похідна від його

«мудрості», що, мовляв, аж переповнює «Проби». Ніби всю іншу велику літературу переповнює щось інше...

Щось інше, щось зовсім іншого у «мудрості» тих «Проб».

Але якось так уже історично склалося, що з Монтеня зробили переважно поета «золотої середини» (дуже відомий вислів його улюбленця Горація). Оголосили літературним речником гранично обережної-стриманої у всіх своїх жестах-думках-почуттях людської поведінки. Словом, світоглядно прикріпили його до тих давніх «одичних» рядків, звернених до Ліцінія Мурени:

Хочеш, друже мій, правильніше жити –

Ні на глиб не рвись, ані в небезпечний

Берег не втираєш, боячись надміру

Темної бурі.

Золотій середині хто довіривсь,

Той не стане жити ні в злиденній хижі,

Ні палацом він у людей не буде

Заздрість будити.

Горацій, Оди, II, 10,

переклад Андрія Содомори.

Що ж, читацька зіниця, ніби засліплена тією «золотою серединою» (*aurea mediocratis*), якось забуває про понуру, навіть трагічну тінь, яка падає на той «блискучий» образ: адже адресат тих рядків, Меценатів швагр, невдовзі був страчений за участь у змові проти Августа.

Отож, понура тінь нещадної історії падає і на те, що нам видається слухняним монтенівським перевиданням Горацієвої «золотої середини». Її геть не було – і не могло бути – у тому страшному європейському часі, який нині видається чи не репетицією страшного двадцятого століття, усіх його геноцидальних і інших жаків. Переддень пізнішої європейської ночі...

А якщо справді продовжувати історико-літературні асоціації, пов'язані з «Пробами», то як це не несподівано, – вони викликають у літературній пам'яті явища не тільки західносередземноморського поета-мораліста, а й східносередземноморського. Еклезіяста... Той-

хто-проповідує-у-Зібранні: життя зранене марнотами марнот, отожд людині залишається лише «триматися середини» (!) поблизу маленьких, зовсім маленьких її радощів.

Як бачимо, Монтень далеко не першим заговорив про якусь спасенну «середину»! Зрештою, до нього про її необхідність якось обмовився у своїй прозі навіть монументальний Данте. А в певних своїх розмовах – художник Джотто.

«Середина!» – великий історик Арнольд Дж. Тойнбі взагалі вважав, що європейським простором і часом, починаючи з облоги турками Відня (власне, їхньої там поразки) «заволоділи середні класи». Що вже сама їхня політична фразеологія, найголосніші гасла і паролі обрядово обертаються довкола лексем – «середній», «центр», тощо. Відтак фетишизують ті поняття навіть лінгвістично.

Здається, останній видатний речник європейської «середини» – як способу життя і самої оптики погляду на нього – Томас Манн. З його невтомним намаганням вибудовувати «мости над прірвами», себто безнастанно триматися такої «середини».

Сьогодні пафос останньої вже настільки всеприсутній у всій світовій суспільній структурі з безліччю її «мостів», що відтак публіцистові (а тим більше художникові) якось навіть не випадає, просто не личить захищати з азартом ту «середину» у своїй риториці чи там естетиці. За есеїста чи митця нині це вже робить ніби сама та структура, незліченні її ліберальні інститути. І взагалі її юридично-політичні триби. Золота, чи там не золота середина стала-таки суспільним побутом. Принаймні, «золотого мільярду».

Не будемо тут, звичайно, розводитися про те, якої проби те золото. Зрозуміємо лише, що в інтелектуальному портреті французького письменника, на якому ось уже чи не півтисячоліття спочиває заворожена ним читацька зіниця, проповідь-казання «серединності» (і всього того, що її супроводжує) – то далеко не головне! Мішель де Монтень тут, повторюємо, не «перший» і не останній.

Щось інше, щось іншого у мудрості тих «Проб».

Ось тут і належить від згаданого прагматичного їхнього виміру перейти до виміру синтаксичного, справді-таки загадкового – у

зв'язку з неймовірною пістрявістю його тем, сюжетів, самої його, скажімо одверто, трохи не анархічної композиції. Здавалися б, навіть композиційного хаосу... адже про що тільки не йдеться у «Пробах»!

Усе, рішуче все, що колись потрапило у рецептивне поле автора, у його біографію, у ті чи ті його життєві «проби». Від цілком публічних до вже зовсім інтимних матерій, усе це тут постає у тій нескінченній синтаксично-композиційній послідовності. Ряхтять і мерехтять у монтенівській прозі. Чого тут тільки нема.

«Як різними шляхами тієї самої мети досягти...» «Про смуток» «Чи може начальник обложеної фортеці виходити з неї перемовлятися з ворогом?...» «Година перемовин – небезпечна година...» «Про ледацтво...» «Про скоробрак...» «Про віщування...» «Церемонія зустрічі королів...» і далі, далі, у режимі таких же тематичних сюрпризів, таких же несподіванок! «Двадцять дев'ять сонетів Етьєна де Ла Боесі...» «Про поміркованість...» «Про канібалів...» «Про звичай одягатися...» «Про сон...» «Про марноту слів...»

І навіть про «підручних коней»!

На Бога, то що ж це таке?

Взагалі-то тогочасна, світоєвропейська цивілізація, що у ній незадовго до того попередні (власне середньовічні) абстракції, напрочуд опрацьовані, прочуті і продумані, раптом розбилися об історію, об новий тип «свідомості й поведінки, розбилися на тисячі дуже «конкретних» друзок, на ті чи ті осколки-«окремішності», – та цивілізація страх як захоплювалася тими друзками і окремішностями.

Посередині її опинився той чи той «фрагмент». А особливо – фрагмент із цікавинкою, з особливістю. Вкрай не схожий на щось раніше уже бачене. І відповідно – фрагмент, цікаво замальований чи літературно, чи власне олівцем-пензлем.

Сучасний музей генетично походить десь від тієї всеохопної цікавості-жадібності до всього-на-світі. А особливо до особливого. Рідкісно-раритетного. Монтень – grosмайстер того «фрагменту».

Монтенів уже дебют був ніби приречений на читацький успіх. Та тематична його пістрявість! А в кожній «шкатулі»-розділі ще якась

там шкатуля з дивною дивиною! А в тій ще одна. І так далі. До самого кінця читацького інтересу.

Можливо, Монтень-літератор розраховував саме на той інтерес, на той успіх. Можливо. Але це лише поверхня монтенівського «космосу». Давайте – у великому історичному часі (французько-національному) – подивимося на ті його великі дивовижі, які, стільки ж загадковим, скільки й очевидним чином, продовжують зроблене у «Пробах». Продовжують, зрозуміло, не так генетично, як типологічно. Але проводжують.

Бурхливий оповідний монтенівський потік десь століття і століття по тому знову виринає... То в імпресіоністському малярстві з його неймовірними зоровими сюрпризами, візуальними перескоками, екскурсами художницької зіниці – навсібіч, по всьому видно-кругу нашого ока. То у Бергсонових уявленнях про безнастанний потік людської свідомості, як її, сказати б, «постійну величину». То у такому питомому французькому винаході як кінематограф. Зрештою, у французькому сюрреалізмі, який слідом за імпресіоністською примхою, за бергсонівським філософським репортажем з берегів того нестримного буттєвого «поток» і особливо за кінематографом – слідом за Монтенем! – облаштовує нескінченні, здавалося б, хаотичні каталоги і переліки всіх людських проявів і виявів. Усіх.

І саме людських. Бо коли Монтень говорить, приміром, про коней чи півнів, то все одно він говорить про людей. Про їхню сутність.

Питомо французька каталогізація всього людського! Всього феномену людини, як пізніше висловиться один із останніх великих тієї цивілізації, Тейяр де Шарден.

Отож, про справжні, а не містифіковані наївним читачем витоки того бурхливого монтенівського синтаксично-тематичного потоку. Звідки ж він бере свій початок? І в який грандіозний, сказати б, «естуарій» він впадає? В устя якої грандіозної проблеми?

Годі тут розводитися про письменницьку біографію: вона до останнього її атому досліджена у безлічі відповідних праць «науки-про-Монтеня». А от сама біографія того несамоовитого століття, по вінця налитого кров'ю... І Монтень у ньому.

То було, окрім усього, століття, яке вимагало негайної й глибокої ревізії дечого зробленого у столітті попередньому.

Ми, зазвичай, дещо довірливо повторюємо блискучу дефініцію великого історика Якова Буркхардта: ренесансне відкриття людини.

Так, на схилку середньовіччя, посередині світової драми справді опинилася – саме людина. Потіснивши Режисера цієї драми, який до того тисячоліттями був і її головною дійовою особою... Відтак на кону опинилися саме людина, людство. Грандіозний роман Рабле у грандіозних своїх образах зафіксував ту людську першоприсутність.

Людина-велет тут радісно крокує історією...

Перше видання «Пантагрюеля» вийшло 1533-го. Себто у рік, коли народився Монтень. «Третю книгу» Рабле, напевно, читав уже Монтень-підліток (1546), «Четверту» – вже юнак (1552), книгу, що у ній незрідка являється песимістична, ба навіть трагічна нота.

Світ, схоже, перемінився.

Світ, отже, відкрив людину, власне, відкрив самого себе. Але, нарешті, – постало питання: «Але який світ і яку людину?»

Французьке попереднє XV-е століття справді було добою відкриття людини у всій її самоідентичності. Від селянської дівчинки із шампанського сільця Домремі, яка першою в Європі відкрила самоздійснення шляхом національної героїки, до перших великих літературних ентузіастів власне французького Ренесансу. Частинно імпортованого із напівзавойованої Італії, частинно зрослого саме на національному, свіжому і плодючому ґрунті, частинно на основі «академічної», «шкільної» традиції, ерудиції, яка покинула безнадійно консервативні університети.

Було, отже, спочатку радісно і весело, як на сторінках роману Рабле. Книга, яка ніби «зафонографувала» ті веселощі, той буттєвий регіт.

До того ж монархи і князі церкви до певного часу поділяли ті веселощі. Саме до певного часу. А далі вже перемінився не просто сам Ренесанс – перемінилася сама історія. Національна історія. Яка більш, аніж півстоліття (а особливо за часів короля Франциска I),

витрачалася, у своїй, здавалося б, невичерпній енергетиці, на конфлікт із могутнім реліктом минулого. І римського, і середньовічного. Нескінченні війни з імператором Карлом V Франциска I. Продовжені його сином Генріхом II, а далі, з якоюсь загадковою послідовністю, та нескінченна зовнішня війна перетворилася на так само нескінченну громадянську війну. Десь числом десять лютих воєнно-громадянських конфліктів упродовж тридцяти п'яти років... Війни вже зовсім патологічно печерні. Варфоломіївська ніч – лише хрестоматійний страшний еталон-маніфестація тодішньої зненависті.

Усе те бачив і все те чув Мішель де Монтень. Тоді середньої руки «функціонер» провінційних магістратур. А проте, можливо, саме тому він, у своїй «аквітанській» глибинці, бачив те, що подивувало б навіть саму «варфоломіївську» столицю.

У Бордо, що його мером пізніше стане Монтень, королівський губернатор Панферран, сказати б, натхненний відомими «столичними» подіями, забив-закатував чи не всіх місцевих гугенотів. Схоже, у числах, більших, аніж загиблих у Парижі...

Відтак Ренесанс в оптиці «Проб» повинен був, не міг не обернутися довкола своєї донедавна прямолінійної гуманістично-оптимістичної осі. Монтенєва, його ґрунтовно-фундаментальна ревізія. Що аж переповнює ті «Проби».

Але ж, здавалося б, де вона там? Десь поміж тими захоплюючими оповідками-цікавинками? Що у них нібито йдеться здебільша «про що завгодно», тільки не про біжучі-поточні події?

Ні, саме в них. Абсолютна злободенність кожного там рядка... І, відповідно, тієї ревізії.

Точніше кажучи, прихована у них автокритика Ренесансу.

У зв'язку з цим і переходимо від синтаксичного виміру «Проб» до семантичного. «Змістового». Справді, що «семантично» стоїть за міріадами тих зовні «імпресіоністичних» різнофабульних-різносюжетних оповідок-замальовок? Тільки намагання розважити читача, як то вважали перші Монтеневі читачі (а незрідка і сучасні теж)? Згадана вище нібито наскрізна там також «золота середина»? А чи «Проби» – то літературне алібі, яке мало засвідчити під-

креслений нейтралітет автора у кривавому сум'яті тогочасних (кажучи новочасним жаргоном) партійних пристрастей?

Що ж, у Монтеня того, другого, ба й третього справді багацько.

Але щось інше і щось іншого... Набагато суттєвіше. Семантикою рішуче всіх – і житейських, і культур-філософських, «культурологічних» і всіх інших його макро- і мікронovel, реплік, «просто» спостережень є грандіозна маніфестація, галаконцерт неймовірної онтологічної складності людської свідомості і поведінки. В їхніх найглибших, найсуттєвіших основах.

Так, Ренесанс незадовго до того відкрив явище людини. Але не відкрив саму її глибинну антропологічну структуру – в автентичній граничній її складності.

Складність ту і виявляє-досліджує Мішель де Монтень, усамітнившись у своїй славетній вежі. Що її вщерть заповнені класичною латиною стіни перетворилися на свого роду настінний «центон» тих авторів (центон – вірш, поспіль складений із цитат «чужих» рядків).

Монтень відкриває саму складність «умов людського існування», як пізніше скаже його уважний читач Блез Паскаль (зрештою, Паскалеве «la condition humaine» перекладається і як «доля людська»).

Монтень відкриває ту складність. В огромі викладених ним ситуацій у тій «долі». А точніше, у всьому екзистенційному спектрі її носіїв. Від імператора до селянина.

Людська поведінка «нагорі» і «внизу»; солідарна з іншими чи егоїстична; позначена культурою найвищого класу і вкрай простацька; підкреслено «цивілізована» і зовсім доцивілізована; тутешня і чужинецька; розраховано-корислива і вочевидь альтруїстична. І так далі і тому подібне.

Ось так і постає під пізньоренесансним пером ніби універсальна модель людини, антропологічний «кристал», який може спалахнути найнесподіванішим кольором у своєму буттєвому обертанні. У своїй неозорій буттєвій стереометрії. Перші великі «проби» європейського людинознавства! Наступний великий мисленник людини і її «долі» –

це вже Шекспір, гіпотетичний читач «Проб» (із приводу цього питання створена ціла література).

Така от мета оповідної «акумуляції» у «Пробах». Колисанка там фактично довкола людини, суспільної і позасуспільної; «політичної» і визивно аполітичної; войовничої і сповненої відрази до всього мілітарного; лояльної до панівних інститутів і рішуче з ними не згодної. Автентичний філософський портрет «феномена людини». Людини «всякої» – і людини родової.

Людини такої, як вона є, а не тієї, яку безпечно вимріяли гуманісти перших генерацій. А чи людини в уявленнях їхніх опонентів, ортодоксальних до сокири католиків. Або в риториці опонентів тих католиків. Що їхня «еретична» кров змішалася з водою у Сені. І які, зрештою, і самі вміли її випускати із чужих вен і артерій...

«Проби», отже, постають як очевидний стереометричний коректив до елементарного одновимірною портрета людини.

Отже у «пробах» триває, продовжується і поглиблюється відкриття людини. Її не-елементарність осмислюється тисячократно, засвідчується Монтенем у тих чи тих екзистенційних мізансценах.

І організується тут у певну цілісність. Передовсім під знаком свободи.

Ні, не лише політичної чи, тим більше, релігійної, а – свободи доекзистенційної, буттєвої.

Вже сам ніби хаос Монтенєвої розповіді модельно постає точним сколком із цієї свободи. Той ситуативний огром у самій людині і довкола людини, що його подають-малюють «Проби», вони, зрештою доводили, що людина – буттєво відкрита істина.

Відкрита злому і доброму; відкрита всім вітрам великої історії і довколишнього середовища; відкрита великому і нищому Монтенівська анотація поданих ним людських «проб». Людина – свободна...

В очевидному зв'язку зі свободою індивідуального людського перебування у світі Монтень капітально ставить питання – про місце цього існування у великих масових рухах і спазмах історії. І тих, які спрямовані на руйнацію сучасності, як, навпаки, і тих, які прагнуть її консервації, вічного затвердіння.

...Тут автор «Проб» виявився просто-таки абсолютним прогностом майбутнього-нашого-часу. Ніби аж розщепленого нині поміж різними руїнаціями і консерваціями.

Якщо людина у такому високому ступені свободна, то як же її можна, без того чи того колосального ризику, перетворити на відчужений інструмент для того чи того масового дійства? Ризик і для людини, і для того дійства.

Стоси літератури довкола нейтралітету Монтеня часів громадянсько-релігійних чвар. Нейтралітет, поєднаний з його, Монтеня, аж демонстративною, але стриманою католицькою лояльністю. Що ж, Монтеня важко, а власне неможливо уявити ні «революціонером», ані «реакціонером».

Людина, «відкрита» ним, виявилася настільки складною і такою багатовимірною, що будь-яка інтенсивна, а особливо хижацька її експлуатація обов'язково зруйнує і людину, і, зрештою, самого експлуататора. Монтень демонструє цю першоістину «умов людського існування» на міріадах його прикладів.

Ми живемо у світі, який ось уже понад століття явочним порядком, метафорично кажучи, полемізує з Монтенем. Запрягаючи людей у ярма всіх можливих конфігурацій. Міріади ж форм і жанрів біжучого відчуження! «Стояла тиха Варфоломійська ніч», – як сказав один дотепник про це століття. Тільки не така вже вона й тиха, час від часу сповнюючи своє пекло стогоном і криками...

Але ж, сказати б, Монтеневі «Проби» полемізують із цим світом. І чим би він був – без Монтеня?

P.S. Заувага до перекладу. «Аквітанський» провінціал, з батькової волі, виростав латиномовним. А по тому до самого краю своєї дивовижної лінгвістичної інтуїції, занурився у мовні стихії, де вирували поруч – «старофранцузька», «середньофранцузька» і «новофранцузька». І все це у поєднанні з парадоксальним «синтаксисом» самого Монтенєвого думання. Діалектика до того ж зустрілася з діалектами.

Так і постала та дивовижна проза, де поєднується зовсім «старе» і зовсім «нове», писемне й усне, паризький діалект і діалекти місцеві, відгомін щонайвитонченішої латини і арготизми. А до того ж іще й безліч «професіоналізмів».

Наш видатний перекладач, Анатоль Перепадя, віднайшов, використавши безмежні мовні вітчизняні ресурси, від архаїки до сучасності, дивовижно точний український еквівалент Монтеня.

Давньоукраїнська тут знову входить у живий обіг...

«Проби» стали абсолютною подією в історії французької літератури, а їхній український переклад – в історії літератури української.

Вадим Скуратівський

ПРИМІТКИ

Розділ I

Марій Молодший (108–82 до Р.Х.) – римський воєначальник.

Боніфацій VIII (1294–1303) – папа римський.

Октавіан Август (63 до Р.Х. – 14 по Р.Х.) – перший римський цезар.

Демостен (384–322 до Р.Х.) – славетний атенський оратор.

Емпедокл (485–425) – давньогрецький філософ.

Катон Молодший (95–45 до Р.Х.) – республіканець, супротивник Цезаря, прибічник Гнея Помпея.

Мехмед II (1451–1481) – турецький султан, завойовник Константинополя.

Розділ II

Флавій Йосиф (37–95) – юдейський історик і верховода.

Катон Старший, Марк Порцій Катон Цензор (234–149 до Р.Х.) – римський письменник і консул, поборник старих звичаїв, автор трактату *Про землеробство*.

Сильвій, Жак Дюбуа (1478–1555) – відомий паризький лікар.

Анахарсіс – цей скитський мудрець одвідав Аteni за Солона (VI ст. до Р.Х.).

Стильпон (380–300) – давньогрецький філософ.

Манлій Торкват (IV ст. до Р.Х.) – римський політичний діяч.

Метродор Хіоський (330–278 до Р.Х.) – давньогрецький філософ.

Анаксарх (IV до Р.Х.) – філософ-скептик, Піронів учитель.

Антистен (444–379 до Р.Х.) – філософ-кінік.

Розділ III

Острів Кея – один із Кікладських островів.

Агіс II (427–401 до Р.Х.) – спартанський цар.

Сервій (VI ст. до Р.Х.) – римський граматик.

Гегесій (IV–III до Р.Х.) – філософ-кіренаїк.

Марк Атілій Регул (III ст. до Р.Х.) – римський політичний діяч.

Гоцо – острів у Середземному морі.

Клемен Маро (1496–1544) – французький гуманіст і поет.

Спарганісес – вождь масагетів у приаральському степу.

Секст Помпей (75–35) – римський воєначальник.

Розділ IV

Ксенофонт (430–354 до Р.Х.) – давньоримський історик.

Розділ V

Гесіод (кінець VIII – середина VII до Р.Х.) – давньогрецький поет.

Публій Корнелій Сципійон Африканський Старший (235–183 до Р.Х.) – римський воєначальник, який відвоював Іспанію і перевізся до Африки.

Петилій – народний трибун, у крадіжці грошей він обвинувачував не Сципіона Африканського, як пише Монтень, а Сципіона Азійського, його молодшого брата.

Філо́та (360–330 до Р.Х.) – пахолок Олександра Македонського і співучасник замаху на Олександра.

Розділ VI

Калігу́ла – римський цезар (37–41).

Етьє́н де Ла Бое́сі (1530–1563) – французький гуманіст (39–65) і друг молодості Монтеня, який мав великий вплив на його становлення.

Кві́нт Горте́нзій (114–50 до Р.Х.) – римський оратор, Цицеронів суперник.

Розділ VII

Орден святого Миха́йла запровадив 1469 року Людовік XI, спершу орден тішився пошаною серед шляхти, а потім знецінився через нагороду випадкових людей.

Розділ VIII

Пані д'Еті́сак – фрейліна, Монтенева приятелька.

Тале́с із Мі́лета (кінець VII – початок VI до Р.Х.) – давньогрецький філософ–матеріаліст.

Му́лей–Гаса́н – туніський султан, шукав 1543 року підтримки у Карла V.

Бле́з Монлю́к (1502–1577) – французький полководець, автор спогадів, прозваних солдатською біблією.

Ліку́рг (IX–VIII ст. до Р.Х.) – легендарний спартанський законодавець.

Соло́н (640–560 до Р.Х.) – давньогрецький законодавець.

Міно́с – легендарний критський цар.

Геліодор (III або IV до Р.Х.) – давньогрецький письменник, автор *Етіопіки*, любовно-авантурного античного роману.

Тит Касій Север – римський оратор, банітований Августом.

Кремуцій Корд – римський історик, противник Августа та Тиберія.

Марк Лукан (39–65) – давньоримський поет, автор поеми *Фарсалії*.

Фідій (V до Р.Х.) – давньогрецький маляр.

Розділ IX

Марк Аврелій Каракалла – римський цезар (211–217).

Амман Марцеллін (бл. 330–400) – римський історик.

Діоген Лаєрцій (III ст. до Р.Х.) – історик філософії.

Гай Юлій Крісп (86–35 до Р.Х.) – римський історик, автор *Змови Катиліни*.

Фруасар (1338–1400) – французький історик, автор *Хронік*.

Гай Азиній Полліон (76 до Р.Х. – 5 по Р.Х.) – римський державний муж.

Франческо Гвіччардіні (1483–1540) – італійський історик, автор *Історії Італії*.

Климент VII – папа (1523–1534).

Філіп де Коммін (1445–1509) – французький історик, автор *Мемуарів*.

Жуанвіль (1224–1317) – особистий хроніст Людовіка IX.

Егінгард (770–840) – історіограф Карла Великого.

Розділ XI

Аристип (V ст. до Р.Х.) – давньогрецький філософ.

Королева Наварська (1492–1549) – письменниця, авторка *Гептамерона*.

Кимон (515–449 до Р.Х.) – атенський воєначальник.

Біон (325–255 до Р.Х.) – давньогрецький філософ.

Анаксагор (бл. 500–428 до Р.Х.) – давньогрецький філософ.

Лактацій (IV ст.) – християнський письменник.

Амфіполь – місто у Фракії.

Меотійське озеро – давня назва Азовського моря.

Хрисип (бл. 280–207 до Р.Х.) – давньогрецький філософ-стоїк.

Георгій Трапезундський (1396–1484) – грецький письменник.

Арріан (96–180) – грецький історик та географ.

Клеанф (331–232 до Р.Х.) – давньогрецький філософ-стоїк.

Лисимах (361–281 до Р.Х.) – полководець Олександра Македонського.

Оптіан (II ст. по Р.Х.) – грецький поет, автор *Поєми про лови*.

Квінт Серторій (122–72 до Р.Х.) – римський воєначальник.

Піпп Епірський (319–272 до Р.Х.) – цар молосів.

Аніон – олександрійський граматик за Тіберія.

Антикір – острів у Егейському морі.

Ферекід Сироський (VII ст. до Р.Х.) – один із семи грецьких мудреців.

Марк Теренцій Варрон (116–27 до Р.Х.) – римський учений.

Епіктет (50–138) – філософ-стоїк.

Діонісій Гераклеїський (328–248 до Р.Х.) – письменник-стоїк.

Піррон (362/75 до Р.Х.) – грецький філософ-скептик.

Квінт Енній (239–169 до Р.Х.) – давньоримський поет.

Крантор (335–275 до Р.Х.) – грецький філософ.

Тіртей (VII–VI до Р.Х.) – спартанський поет-патріот.

Кратет (365–285 до Р.Х.) – давньогрецький філософ-цинік.

Клітомах (186–110 до Р.Х.) – давньогрецький філософ-скептик.

Атараксія – душевний спокій, гарт.

Панецій (185–109 до Р.Х.) – філософ-еклектик.

Евдокс Кнідський (408–355 до Р.Х.) – давньогрецький астроном і математик.

Алкмеон Кротонський (VI ст. до Р.Х.) – давньогрецький філософ і лікар.

Парменід (VI–V до Р.Х.) – давньогрецький філософ.

Протагор (бл. 485–415 до Р.Х.) – софіст, автор вислову *людина – міра всіх речей*.

Спевсипп (IV до Р.Х.) – давньогрецький філософ.

Ксенократ із Халкедона (IV ст. до Р.Х.) – давньогрецький філософ.

Герпкліт Понтійський (IV ст. до Р.Х.) – давньогрецький філософ.

Теофраст (371–285 до Р.Х.) – давньогрецький філософ та учений.

Стратон Лампсакський (вмер 270 року до Р.Х.) – давньогрецький філософ.

Діоген Аполлонійський (V ст. до Р.Х.) – давньогрецький філософ-еклектик.

Аристон Хіоський (III ст. до Р.Х.) – засновник одламу стоїчної школи.

Персей (306–243 до Р.Х.) – давньогрецький філософ-стоїк.

Діагор (V ст. до Р.Х.) – поет-лірик.

Тиберій Семпроній Гракх (умер 154 року до Р.Х.) – римський консул.

Пакло Емілій (вмер 160 року до Р.Х.) – римський консул і воєначальник.

Гети – давнє плем'я тракійців.

Салмоксіс – божество гетів.

Іфігенія – донька Агамемнона та Клітемнестри, стала жрицею у Тавриді.

Полікрат – правитель острова Самоса (527–522 до Р.Х.).

Меліс Самоський (V ст. до Р.Х.) – давньогрецький філософ.

Навсифан (нар. 360 року до Р.Х.) – давньогрецький філософ, учитель Епікура.

Трисмегіст – тричі найбільший (грекою).

Монсеніс – альпійська гірська вершина.

Мерлін – британський пророк і чародій.

Кавнії – критське плем'я.

Фаетон – син бога сонця Аполлона, розбився на батьковій колісниці.

Тимон Флунтський (320–230 до Р.Х.) – давньогрецький філософ-піроніст.

Клавдій Гален (129–200) – римський лікар, світило старожитньої медицини.

Дикеарх Месенський (IV ст. до Р.Х.) – давньогрецький філософ, історик та географ.

Асклепід Вифинський (I ст. до Р.Х.) – славетний лікар і природознавець.

Бернард Клервоський (1091–1153) – французький церковний діяч.

Герофіл (III ст. до Р.Х.) – олександрійський анатом.

Ерасистрат (III ст. до Р.Х.) – олександрійський лікар.

Німврод – легендарний цар вавилонський.

Архелай (V ст. до Р.Х.) – давньогрецький філософ.

Клеомен I (519–487 до Р.Х.) – спартанський цар.

Темістокл (V ст. до Р.Х.) – атенський політичний діяч.

Птоломей (II ст. до Р.Х.) – давньогрецький астроном та географ.

Апулей (II ст. до Р.Х.) – римський письменник.

Флавій Ренат Веґецій (IV ст. до Р.Х.) – римський письменник.

Мідас – легендарний цар фригійський.

Юст Лінцій (1574–1606) – філолог-гуманіст.

Фрасимах (V ст. до Р.Х.) – софіст і ритор.

Клістен (665–565 до Р.Х.) – сикіонський тиран.

Метрокл (III ст. до Р.Х.) – давньогрецький філософ.

Гінпархія – Метроклова сестра.

Тимагор (VI ст. до Р.Х.) – давньогрецький політичний діяч.

Філоксен (436–380 до Р.Х.) – давньогрецький поет.

Епіхарм (V ст. до Р.Х.) – давньогрецький комедіограф.

Розділ XIII

Осторій Скапула (I ст. до Р.Х.) – римський політичний діяч.

Розділ XVI

Ідоменей Лампсакський (325–270 до Р.Х.) – письменник і політичний діяч.

Гермах Митиленський (III ст. до Р.Х.) – філософ-епікуреєць.

Крас Марк Ліциній (115–53 до Р.Х.) – римський воєначальник.

Фабій Максим (умер 203 року до Р.Х.) – римський полководець.

Трог Помпей – історіограф Августа.

Розділ XVII

Луцилій (II ст. до Р.Х.) – римський сатирик.

Констанцій Хлор (умер 305 по Р.Х.) – римський цезар.

Марк Валерій Месала Корвін (64 до Р.Х. – 8 року по Р.Х.) – римський воєначальник, письменник та оратор.

Філопмен Мегалопольський (253–182 до Р.Х.) – ахейський політичний діяч і полководець.

Ульпіан (III ст. до Р.Х.) – римський правник.

Святий Ієронім (340–420) – учитель церкви, перекладач Біблії на латину.

Франсуа Олів'є (1487–1560) – канцлер Франції.

Жан Дора (1508–1588) – поет із гурту *Плеяди*.

Теодор Без (1519–1605) – діяч французької реформації, поет.

Джорж Б'юкенен (1506–1582) – мислитель і поет.

П'єр Кондоре (ум. 1571) – французький поет і вчений.

П'єр Ронсар (1524–1585) – французький поет, голова *Плеяди*. *Жоакен*

Дюбелле (1522–1560) – один із засновників *Плеяди*, автор маніфесту *Захист і звеличення французької мови*.

Дук Альба (1507–1581) – еспанський полководець.

Франсуа Ла Ну (1531–1591) – мислитель і воєначальник, на прізвисько *Залізна рука*.

Розділ XVIII

Сальвіан (*V ст. до Р.Х.*) – галльський проповідник.

Розділ XIX

Марк Клавдій Тацит – римський цезар (275–278).

Флавій Клавдій Юліан – римський цезар (361–363), названий Юліаном Відступником.

Евтропій (ум. 370) – римський історик.

Констанцій – римський цезар (317–361).

Розділ XX

Симонід Молодий (556–469) – давньогрецький лірик.

Розділ XXI

Тит Флавій Веспасіан – римський цезар (69–79).

Публій Елій Адріан – римський цезар (117–138).

Розділ XXIII

Брені – вождь галлів, очолював наїзд на Рим, йому приписують вислів *Горе переможеним*.

Теодосій I Великий – римський цезар (379–395).

Розділ XXV

Аппіан (I–II ст.) – історик давнього Риму.

Розділ XXVII

Маврикій – візантійський цезар (539–602).

Халкондил Леонік – візантійський історик XV ст.

Розділ XXVIII

Тит Квіткацій Фламінін (ум. 174 до Р.Х.) – давньоримський воєначальник і консул.

Евдамід – спартанський цар з 221 року до Р.Х.

Розділ XXX

Епіменід (VII до Р.Х.) – критський жрець.

Розділ XXXI

Авл Геллій (123–165) – римський письменник, автор *Аттицьких ночей*.

Архит Тарентський (IV ст. до Р. Х.) – великий математик.

Фокіон (IV ст. до Р.Х.) – атенський воєначальник і політичний діяч.

Розділ XXXII

Діон Кассій (155–235) – римський історик, автор *Історії Риму*.

Жан Боден (1530–15) – французький історик і політик.

Марк Фурій Камілл (ум. 365 до Р.Х.) – римський воєначальник.

Розділ XXXIII

Люцій Сергій Катиліна (108–62 до Р.Х.) – голова двох змов проти сенату.

Гай Ліциній Кальв (82–47 до Р.Х.) – римський оратор і поет.

Розділ XXX

Фарнак II (ум. 48 до Р.Х.) – понтійський цар.

Верцингеторікс (ум. 46 до Р.Х.) – вождь галлів, що воював проти римлян.

Розділ XXXVII

Гай Цильний Меценат (64–8 до Р.Х.) – магнат, покровитель поетів.

Емонові сини – герої середньовічного французького епосу. Оспівані у поемах Боярдо, Аріосто, Тассо.